

**T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**DOKTORA
TEZİ**

**EKONOMİK GÜVENLİK SORUNUNUN
SEKTÖREL ÇÖZÜMÜ VE
OYUN TEORİSİ YAKLAŞIMI**

MEHMET YANIK

**SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI
SİYASET VE SOSYAL BİLİMLER BİLİM DALI**

TEMMUZ 2021

**EKONOMİK GÜVENLİK SORUNUNUN SEKTÖREL ÇÖZÜMÜ
VE
OYUN TEORİSİ YAKLAŞIMI**

Mehmet YANIK

**DOKTORA TEZİ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI
SİYASET VE SOSYAL BİLİMLER BİLİM DALI**

**GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

TEMMUZ 2021

ETİK BEYAN

Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada; tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu, bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Mehmet YANIK

29.07.2021

EKONOMİK GÜVENLİK SORUNUNUN SEKTÖREL ÇÖZÜMÜ

ve

OYUN TEORİSİ YAKLAŞIMI

(Doktora Tezi)

Mehmet YANIK

GAZİ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Temmuz 2021

ÖZET

Bu tez çalışmasında bir devlet ve toplum örgütlenmesinde başat meselelerden olan ekonomi güvenliği meseleleri ele alınmıştır. Literatürde bu alanda yapılmış bir çalışmanın olmaması nedeniyle alanında ilk olma özelliği taşıyan çalışmada, meseleye makroekonomi boyutuyla yaklaşımış; bu çerçevede gıda, enerji ve finansal güvenlik boyutları ele alındıktan sonra; yaşanan dönemde ekonomik güvenlik meselelerinde bir hayli önem kazanmış olan ‘endüstriyel casusluk’ kapsamında bilgi güvenliği konuları irdelenmiştir. Son olarak, pozitif ve sosyal bilimlerin birçok alanında kullanılmaya başlanan ancak siyaset bilminde henüz pek rastlanmayan ‘oyun teorisinin’ ekonomik güvenlik meselelerine de uygulanmasına yönelik, yine siyaset bilimi yazınında ilk denebilecek bir uygulama denemesi yapılmıştır. Bu alanda bundan sonra yapılacak benzer çalışmalara rehberlik edeceği düşünülen bu teori ile siyasal meselelerin çözümünün daha rasyonel temellere oturtulması mümkün olacaktır.

Bilim Kodu : 112003

Anahtar Kelimeler : Ekonomik güvenlik, makroekonomi güvenliği, sektörel güvenlik, finansal güvenlik, arz güvenliği, sanayi casusluğu, oyun teorisi.

Sayfa Adedi : 309

Tez Danışmanı : Doç. Dr. Yusuf PUSTU

SECTORAL SOLUTION TO THE ECONOMIC SECURITY PROBLEM
and
GAME THEORETIC APPROACH
(Ph. D. Thesis)
Mehmet YANIK
GAZI UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
July 2021

ABSTRACT

In this thesis, the issues of security of economy supply, which are the dominant issues in a state and society organization, are discussed. In the study, which is the first in its field due to the lack of a study in this field in the literature, the issue was approached with the macroeconomic dimension. In this framework, after discussing the food, energy and financial security dimensions; information security issues were examined within the scope of "industrial espionage", which has gained great importance in economic security issues in the current era. Finally, an application trial, which can be called again the first in the literature of political science, has been made for the application of "game theory", which has been used in many fields of positive and social sciences, but not yet encountered in political science, to economic security issues. With this theory, which is thought to guide similar studies in this field from now on, it will be possible to place the solution of political issues on more rational foundations.

Science Code : 112003
Key Words : Economic security, macroeconomic security, sectoral security, financial security, supply security, industrial espionage, game theory.
Page Number : 309
Supervisor : Doç. Dr. Yusuf PUSTU

TEŞEKKÜR

Bu çalışmayı başarıyla sonuçlandırmamda kıymetli destek ve cesaretlendirmeleri ile katkıda bulunan değerli hocalarım Prof. Dr. Mehmet Akif ÖZER, Doç. Dr. Yusuf PUSTU ve kısa bir süre önce kaybettiğimiz Doç. Dr. Naci CANPOLAT'a çok teşekkür ederim. Yine tez çalışmamın daha iyi olmasına katkı yapan meslektaşlarıma ve aileme teşekkürü borç bilmekteyim. Her bilimsel çalışmada olduğu gibi bu çalışmanın da büyük bir emek harcanarak gerçekleştirilmesi sırasında benden ilgi bekleyen; ancak bunu tam olarak yapamadığımı düşündüğüm çocuklarımdan da affımı dilerim.

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖZET	iv
ABSTRACT.....	v
TEŞEKKÜR.....	vi
İÇİNDEKİLER	vii
ÇİZELGELERİN LİSTESİ	xii
ŞEKİLLERİN LİSTESİ	xv
HARİTALARIN LİSTESİ	xvi
KISALTMALAR	xvii
GİRİŞ.....	1

1. BÖLÜM

EKONOMİK GÜVENLİK SORUNU: KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1.1. Ülkelerin Ekonomik Güvenliği.....	12
1.2. Özel Fonksiyon Alanları Açısından Güvenlik Çeşitleri	19
1.3. Gelişmekte Olan Ülkelerin (GOÜ) Ekonomik Güvenlikleri	24
1.4. Operasyonelleştirme	29
1.5. Ulusal Bakımdan Ekonomik Güvenliğin Önemi	31

2. BÖLÜM

ENERJİ ARZ GÜVENLİĞİ

2.1. Kavramsal Çerçeve	38
2.2. Enerji Arz Güvenliğinin Küresel Boyutu	46
2.3. Kısa Vadeli Güvenlik.....	49
2.4. Uzun Vadeli Güvenlik	50
2.5. Türkiye’de Enerji Arz Güvenliği	51

2.5.1. Türkiye'nin Enerji Arz-Talep Durumu ve Olası Riskler	53
2.5.2. Stoklama.....	57
2.5.3. Nakil Hatları.....	59
2.5.4. Fiyat Dalgalanmaları	62
2.5.5. Mevcut Enerji Politikası.....	62
2.5.6. Arz güvenliği.....	66
2.6. Değerlendirme.....	71

3. BÖLÜM

EKONOMİK GÜVENLİĞİN GIDA ARZ GÜVENLİĞİ BOYUTU

3.1. Terim Olarak Gıda Arz Güvenliği	81
3.2. Dünya Tarımının Görünümü	84
3.3. Türkiye Gıda Sektörünün Görünümü	85
3.4. Tarımsal Üretim ve Gıda Arz Güvenliği	92
3.5. Ülkesel Gıda Arz Güvenliğini Etkileyen Unsurlar	95
3.5.1. Tarımsal Riskler	96
3.5.2. Arazi Satışları.....	97
3.5.3. Su Kullanımı	98
3.5.4. Tarım Kaynaklarının Küçülmesi.....	100
3.5.5. Gıda Ürünlerinden Yakıt Üretimi	102
3.5.6. Gıda Terörü	103
3.5.7. Gıda Savunması.....	106
3.5.8. Tarım Ürünleri ve Fiyat Enflasyonu	107
3.6. Gıda Krizleri ve Gıda Maddeleri Arzı	111
3.6.1. Yeterli Gıda Maddesinin Bulunurluğu	114
3.6.2. Gıda Üretim ve Tedarik Politikaları.....	115
3.6.3. Gıda Stokları	117

3.6.4. Perakende Dağıtım	117
3.7. Tarımsal Destekler	118
3.7.1. Merkezi Tarım Ülkelerinde Üretime Yönelik Politika Öncelikleri	121
3.7.1.1. Amerika Birleşik Devletleri: Üretim ve tüketim yanlı çift yönlü politika ..	121
3.7.1.2. Brezilya: Ulusal üretimi destekleyen önalıcı politika ile gıda ve gıda-dışı ürünlerin talebinin geliştirilmesi.....	121
3.7.1.3. Çin Halk Cumhuriyeti: iktisadi ve kırsal kesim dengesini sağlamaya dönük müdahaleci politika.....	122
3.8. Tohum Tedariki ve Genetiği Değiştirilmiş Ürünler (GDO)	123
3.9. Tarım Ürünlerine Özgü Ana Risk Unsuru: Fiyat Oynaklığı.....	129
3.10. Türkiye'nin Gıda Üretimi ve Arz Güvenliği	132
3.11. Politika Çıkarımları.....	135

4. BÖLÜM FİNANSAL GÜVENLİK

4.1. Kavramsal Çerçeve	144
4.2. Güvenlik Bağlamında Finansal Sistem ve Finansal İstikrar	148
4.3. Finansal Sistemin Güvenliği	152
4.3.1. Bütçe Uygulamaları Kapsamında Finansal Güvenlik	154
4.3.1.1. Bütçe kapsamında alınabilecek tedbirler	156
4.3.2. Yabancı Portföy Yatırımları (YPY)	158
4.3.2.1. Yabancı portföy yatırımlarının tanımı	159
4.3.2.1. Yabancı portföy yatırımlarının nedenleri	161
4.3.3. Bankacılık ve Para Krizleri	162
4.3.4. Borsa'daki Sıcak Paranın Gözetimi	166
4.3.5. Döviz (Kambiyo) Piyasaları	169
4.3.5.1. Kambiyo piyasalarının niteliği	169
4.3.5.2. Döviz piyasalarının işleyişi	171

4.3.5.3. Döviz piyasalarında manipülatif eylemler.....	176
4.3.5.4. Manipülasyon vakaları	177
4.3.5.4.1. İngiltere	178
4.3.5.4.2. Amerika Birleşik Devletleri.....	179
4.3.5.4.3. Avrupa Birliği	181
4.4. Finansal Güvenlik Sürecinin Yönetimi.....	183
4.5. Devletlerin Finansal Güvenliğine Yönelen Tehditler	185
4.6. Benimsenebilecek Politika Önerileri	190

5. BÖLÜM

SANAYİ CASUSLUĞU VE EKONOMİK GÜVENLİK

5.1. Kavramsal Çerçeve	194
5.2. Sanayi Casusluğunda Tarihi Gelişim.....	200
5.3. Ekonomik İstihbarat.....	202
5.3.1. Ekonomik İstihbarat Kaynakları	205
5.3.2. Ekonomik İstihbaratın Sınıflandırılması	208
5.3.3. Mikro ve Makro Ekonomik İstihbarat.....	209
5.3.4. Rekabet ve Ticaret İstihbaratı	210
5.4. Ekonomik İstihbarat ile Sanayi Casusluğu Arasındaki Farklar	211
5.5. Sanayi Casusluğuna Hedef Olan Unsurlar:.....	214
5.6. Sanayi Casusluğu Yöntemleri.....	216
5.7. Sanayi Casusluğuna Karşı Tedbirler.....	223
5.7.1. Devletlerin Alması Gereken Tedbirler	224
5.7.2. Kamu- Özel Ortaklığında Alınması Gereken Tedbirler	226
5.7.3. İstihbarat Kurumlarınca Alınabilecek Tedbirler	227
5.7.4. Şirketler Tarafından Alınabilecek Tedbirler	228
5.8. Ekonomi Casusluğunun Yaygınlığı ve Zarar Hesabı.....	229
5.9. Sanayi Casusluğu Yapan Devletler.....	232

5.10. Alınması Gereken Tedbirler	241

6. BÖLÜM

EKONOMİK GÜVENLİK MESELELERİNE OYUN TEORİSİ YAKLAŞIMI

6.1. Oyun Teorisinin Temel Özellikleri:.....	252
6.2. Krizin Gelişimi:	254
6.2.1. Uçak Düşürme Krizinin Başlaması ve Gelişimi	258
6.2.2. Yaptırımlar ve Etkileri	259
6.3. Meseleye Oyun Teorisi Çerçevesinden Yaklaşım	263
6.3.1. Eşanlı Oyun Modeli ve Değişkenler:	265
6.3.2. Krizin Sıralı Oyunla Açıklanması:	268
6.3.3. Krizin Diğer Ayrıntılarının Oyun Teorisi Çerçevesinde Açıklanması.....	270
6.3.4. Oyunun Değerlendirilmesi:	274
6.4. Meselenin Ekonomik Güvenlik Açısından Değerlendirilmesi:	275
6.5. Değerlendirme ve Çıkarsamalar	280
SONUÇ.....	283
KAYNAKLAR	291
ÖZGEÇMİŞ.....	309

ÇİZELGELERİN LİSTESİ

Çizelge	Sayfa
Çizelge 2.1. Winzer'in Risk Kategorizasyonu.....	41
Çizelge 2. 2. Enerji Arz Güvenliğinin Unsurları, Alt Bileşenleri ve Tehditler	43
Çizelge 3.1. Türkiye'nin Temel Gıda Maddeleri Üretim ve Tüketimi	87
Çizelge 3.2. Türkiye Bitkisel Üretim Miktarları-2015	91
Çizelge 3.3. Türkiye Hayvansal Üretim Miktarı-2015	91
Çizelge 4.1. Türkiye'nin Brüt Dış Borç Stoku ve Stokun GSMH'ye Oranı	187
Çizelge 5.1. Ekonomik İstihbaratın Çalışma Alanları	207
Çizelge 5.2. Ekonomik İstihbaratın Çeşitleri	208
Çizelge 5.3. Ekonomik İstihbaratın Sektörler İtibarıyla Çeşitleri.....	209
Çizelge 5.4. İşletmelerin ve devletlerin EI sistemlerinin karşılaştırılması	210
Çizelge 6.1. Türkiye Rusya Arası Stratejik Oyun.....	266

ŞEKİLLERİN LİSTESİ

Şekil	Sayfa
Şekil 2.3. Yıllar ve kaynaklar itibarıyla Türkiye'de enerji arzı.....	55
Şekil 3.1. Türkiye'nin tarım ürünleri üretim ve tüketimi (2018).....	86
Şekil 3.2. Yıllara göre ortalama mazot fiyatları (TL, 2015-2021).....	90
Şekil 3.3. Türkiye'de çiftçi sayısı (2008-2020).....	100
Şekil 3.4. Türkiye'de tarım alanları (binHektar)	101
Şekil 3.5. 2002-2017 arası Türkiye tohum ithalatı, ihracatı ve üretimi	124
Şekil 3.6. 1704 yılından itibaren aylık buğday fiyatları değişimi.....	130
Şekil 4.1. Türkiye'de sıcak para (milyon \$)	160
Şekil 4.2. Türkiye'de sıcak para hareketleri (milyon \$)	161
Şekil 4.3. Borsa İstanbul'da tüm işlem hacminde yabancı payı (%)	167
Şekil 4.4. BİST hisse senedi elde tutma süreleri (Gün)	167
Şekil 4.5. Türkiye'nin yıllar itibarıyla borç yükü (Borç/GSMH (%)).....	188
Şekil 4.6. TCMB brüt döviz rezervi (milyar Dolar)	189
Şekil 5.1. Sanayi casusluğunda kullanılan yöntemler.....	198
Şekil 6.1. Türkiye Rusya arası sıralı oyun gelişimi	268
Şekil 6.2. Rusya'nın uzlaşmacı tavır alması durumunda oyun	271
Şekil 6.3. Olasılıklar dahilinde oyunun gelişimi.....	272

HARİTALARIN LİSTESİ

Harita	Sayfa
Harita 2.1. Türkiye’deki Petrol ve Doğal Gaz Boru Hatları	61

KISALTMALAR

Bu çalışmada kullanılmış kısaltmalar, açıklamaları ile birlikte aşağıda sunulmuştur.

Kısaltmalar	Açıklamalar
A.g.e.	Adı Geçen Eser
A.g.m.	Adı geçen makale
AB	Avrupa Birliği
ABD	Amerika Birleşik Devletleri
b.	Milyar
BİST	Borsa İstanbul
Bkz.	Bakınız
BM	Birleşmiş Milletler
BND	Alman Gizli Haber Alma Teşkilatı
BOTAŞ	Boru Hatları İle Petrol Taşıma Anonim Şirketi
BT	Bilgi teknolojileri
BTC	Bakü Tiflis Ceyhan Boru Hattı
C	Cilt
CIA	Amerikan Merkezi Bilgi Toplama Kurumu
CSIS	Kanada Güvenlik İstihbarat Servisi
Çev.	Çeviren
ÇHC	Çin Halk Cumhuriyeti
DoJ	ABD'de Adalet Bakanlığı
HÖÖ	Çin Halkı Özgürlük Ordusu
Der.	Derleyen
DS	Dünya Savaşı
DTÖ	Dünya Ticaret Örgütü
Ed.	Editör
Eİ	Ekonomik İstihbarat
FAO	Gıda ve Tarım Örgütü
FBI	ABD Federal İstihbarat Kurumu
FM	Fikri Mülkiyet ya da fikri varlık
FMH	Fikri Mülkiyet Hakkı
GATT	Ticaret ve Tarifeler Genel Anlaşması

GCHQ	Government Communications Headquarters (İngiliz devletini siber saldırılara ve tehditlere karşı korumak amacıyla hükûmet tarafından görevlendirilen güvenlik ve istihbarat kurumu)
GDO/GDÜ	Genetiği değiştirilmiş organizma ya da ürün
GHG	Yeşil Sera Gazı
GOÜ	Gelişmekte olan ülkeler
GOE	Gelişmekte olan Ekonomiler
HES, GES, RES	Hidro, Güneş, Rüzgâr Enerjisi Santrali
ITB	Irak Türkiye Boru Hattı
KGB	Devlet Güvenlik Komitesi, Sovyetler Birliği'nin istihbarat ve gizli servisi
LNG	Sıvılaştırılmış doğalgaz
MI5	İngiliz istihbarat teşkilatı. MI5 iç istihbarattan, MI6 dış istihbarattan sorumludur.
NIC	Yeni Endüstrileşen Ülkeler
NSA	ABD Ulusal Güvenlik Kurumu
GSYH	Gayri Safi Yurtiçi Hasıla
OECD	Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü
OPEC	Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü (Organization of Petroleum Exporting Countries)
STK	Sivil Toplum Kuruluşu
SPK	Sermaye Piyasası Kurumu
TDK	Türk Dil Kurumu
TÜSİAD	Türk Sanayicileri ve İş İnsanları Derneği
TEP	Ton Eşdeğer Petrol
UAŞ	Uluslararası şirketler
UEA	Uluslararası Enerji Ajansı
vd.	Ve diğerleri
WEF	Dünya Ekonomik Forumu
YPY	Yabancı Portföy Yatırımları
YDY	Yabancı Doğrudan Yatırımlar
yy.	Yüzyıl

GİRİŞ

Konvansiyonel güvenlik anlayışı, askeri güvenlik üzerine kurulmuştur ve bunun içerisinde de ekonomik güvenlik unsurları neredeyse yok denecek kadar azdır. Ancak bir ülkenin alt yapısının en önemli parçası hiç şüphesiz sağlam bir ekonomidir. Ulusal çıkarları tehdit eden unsurlara karşı konulabilmesi, yurt içi istikrarın sağlanması ve tehditlerle mücadelenin sınır ötesinde verilebilmesi için güçlü ekonomi çok önemli bir vasıta. Sağlam bir ekonomi, hiç şüphesiz yurtdışı barışı sağlamanın, belirli bir zenginliğe ulaşmanın ve bu zenginliğe tüm vatandaşları ortak etmenin, yüksek bir hayat kalitesi temin etmenin ve bunların sınır dışına da yayılmasını sağlamanın en önemli vasıta. Bu açıdan yakın tarihe kadar ulusal güvenliğin zorunlu bir parçası olarak düşünülmemiş olan ekonomik güvenlik, son dönemde ulusal makroekonomide bir hayli ön plana çıkmıştır. 21. yy.da değişen güvenlik kavramı çerçevesinde, savaşların sıcak çatışma olarak verilmediği zaman dilimlerinde ülkeler, en önemli savaşlarını hiç şüphesiz ekonomik alanlarda vermeye başlamışlardır; dolayısıyla ekonomik güvenlik konusu artık, güvenliğin en az askeri güvenlik kadar önemli olması şeklinde güvenlik algısı ve anlayışında yerini almaktadır.

Ekonomik güvenlik, gelişmiş, gelişmekte olan ya da az gelişmiş tüm ülkelerin en temel meselesi olmasına rağmen konunun önemine ilişkin daha fazla farkındalık ve anlayış, ele alınan birçok karmaşık, çoğu zaman da bir biri ile ilintili meselelerin daha iyi anlaşılmasına henüz uyarlanamamıştır. Tam aksine hızlı gelişen kırılabilirliklere ilişkin politika reaksiyonları, içerik olarak çok farklı olmakla birlikte, nadiren tam bir algı ve anlayış temelinde dikkatli ve titizlikle tasarlanmış bir stratejinin ürünü olabilmektedir. Aynı zamanda ekonomik güvenlik meselelerinin sistematik çözümünde en üst siyasi düzeyde tecrübe ve bilgi eksikliği de olabilmektedir. Konu üzerinde daha fazla düşünme ve fikir geliştirilmesi, meseleye ilişkin en önemli baskın özellik olarak önümüzde durmaktadır. Bu nedenle bu tür hususlarda, genellikle gelişmiş ülkeler tarafından münhasır ve gizli olarak ele alınıp gerekli politikalar geliştirilirken, az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin sistematik ve gelişkin bir ekonomik güvenlik politikasına sahip olmadığı görülmektedir.

Ulusal ekonomik güvenliğin tesisi bir devletin, tüm vatandaşlarının can ve mal güvenliği sağlamanın temel görevinden kaynaklanan hem talep hem de arz kaynaklı bir kamusal politika ve görevdir. İçinden geçtiğimiz dönemde devlet kurumunun, gerek yapısal gerekse de davranışsal çok ciddi tehdit ve tehlikelerle ve hatta meydan okumalarla

karşılaştığını görmekteyiz. Devlet kurum ve fonksiyonlarına ilişkin bu gelişmeler yaşanırken ülke ekonomisine yönelen, en az devletin karşılaştığı kadar büyük tehdit ve tehlikeler daha sıkça gündeme gelmektedir ve meselenin akçalı olması sebebiyle tüm vatandaşları da yakından ilgilendirmektedir. Devlet kurumu, bir taraftan kendini korumaya çalışırken bir taraftan da vatandaşların can ve mal güvenliği sağlamak için politika araçları geliştirmek durumunda kalmaktadır. Ancak bu güvenliksiz ortamda ekonomik güvenlik kaygıları, vatandaşların hükümetten artan taleplerine de yansımaktadır. Ancak devletin bunu sağlaması, önüne çıkan çok sayıda engel ve engellemelerle her geçen gün daha da zorlaşmaktadır.

Güvenlik konuları, milletler için artık sadece bir askeri denetim ve denge meselesi olmaktan çıkmıştır. Ekonomik güvenlik meseleleri de askeri politika boyutu ile ya da ondan bağımsız, hükümetlerin ve vatandaşların en önemli ilgi ve kaygı alanını teşkil etmektedir. Ekonomik güvenlik meseleleri, yeni karşılaşılan meseleler olmamakla birlikte 1970’li yıllarda yaşanan petrol arz şokları ile gündeme gelmiş; gelişmiş devletlerin ve dünyanın ana gündem konusu olmuştur. Bu nedenle bu tarihten sonra çok sayıda ülke, sadece enerji konularında olmayıp ekonominin diğer sektörleri nezdinde bulunan kırılganlıklarını ve savunmasızlıklarını gidermeye yönelik politika araçları bulmaya ve bunları uygulamaya yönelik stratejiler geliştirmişlerdir. Aksi takdirde gerek içsel nedenlerle gerekse de dışsal nedenlerle bu savunmasızlıklar istismar edilebilmekte; ülkeye ve o ülkede yaşayan insanlara ve firmalara büyük zararlar verilebilmektedir. İşte bu ve benzeri nedenlerle kendi ulusal çıkarlarını takip etmek isteyen Türkiye gibi gelişme ve ilerleme yolundaki ülkeler için gerek buna karşı çıkan başka devletlerin uygulayabilecekleri olası karşı yaptırımları boşa çıkartmak gerekse de kendi istikrarını ve vatandaşlarının refah ve mutluluğunu temin etmek için ekonomik güvenliğin sağlanması büyük önem taşımaktadır.

Günümüzde ulusal ekonomik güvenliğe en büyük tehdit, tek olmamakla birlikte en başta uluslararası çevrenin artan güvensiz ve istikrarsız oluşundan gelmektedir. Küreselleşme birçok sahada yaşanmakla birlikte bunun en ileri evresi kuşkusuz ekonomik alanlarda yaşananlardır. Küreselleşen piyasalar ve özellikle finansal sermayenin sınır tanımaz hareketliliği, ulusal piyasalar için önlenemez tehdit ve tehlike taşımaktadır. Ulusal devletlerin, küresel sermayeye gücü yetmemektedir. Bu konuda George Soros, spekülâtif

finansal akımların kontrol altına alınmasının sadece küresel çaplı bir regülasyonla mümkün olabileceğini söylemektedir.¹

Ekonomik güvenliğe yönelen tehditlerin kaynağının her şeyde olduğu gibi sadece dış unsurlarda aramak yaygın bir siyasi ve ideolojik saplantıdır. İç piyasaların, gerek kendi doğasından kaynaklanan gerekse devlet müdahaleleri sebebiyle ortaya çıkan serbest piyasa kurallarından uzaklaşmasına neden olan unsurlar ya da piyasa aksaklıkları gibi tam tersi unsurlar sebebiyle etkin ve verimli işleyişi engellenebilmektedir. Piyasaların günün şartlarına kendini uyarlamasının önündeki gerek içsel gerekse kamu müdahalelerinden kaynaklı engeller ve katılıklar da ekonomik güvenliğe önemli tehditler içerebilmektedir.

Çalışmanın temel hipotezi, ekonomik güvensizlik unsurlarının, hem ülke dışı hem de ülke içi faktörlerden kaynaklanması sebebiyle ve ülke dışı menfi unsurların birden ve topyekûn ortadan kaldırılmasının mümkün olmadığı gerçeğinden hareketle Türkiye ve benzer yapıdaki ülkelerin ekonomik güvenliklerinin sağlanması yolunda kendi ölçeğinde ve kendi hükümlerlik alanında alabileceği tedbirlerin bulunabileceği yönündedir. Gelişme ve kalkınma yolunda olan bir ülkenin öncelikle iç unsurlar üzerine odaklanarak kendi üzerine düşen görevleri yapması; bunun akabinde ya da eş zamanlı olarak gücünün yettiği ölçüde dış kaynaklarla ilişkili ekonomik güvensizlik unsurları üzerine eğilerek mümkün olan azami ölçüde bu menfi faktörleri ortadan kaldıracılabileceği önerilmektedir.

Sahip olduğumuz modern sosyo-ekonomik sistem içinde değişimin çok yönlülüğü ve birbiri ile bağlantılı doğası, karmaşık ekonomik güvenlik sorunlarının çözümünde yapısal yaklaşımın oluşturulması ve uygulanmasına ihtiyaç duyulmasına neden olmaktadır. Ekonominin günün gereklerini yerine getirme ve çağdaş koşullara uyum için gerekli reform ve güncellenme süreci, toplumun hayati çıkarlarını koruma, ekonomik dengenin sağlanması ve korunması, dinamik sosyo-ekonomik kalkınmayı sağlama ihtiyacında aktif olarak kendini göstermektedir. Ekonomik güvenlik sorununun aciliyeti ve buna bağlı olarak yapısal güvenliği sağlama tedbirleri ve ihtiyacı, ulusal ekonominin gelişmişlik düzeyiyle de yakından alakalıdır.

¹ İnternet: “The George Soros philosophy and its fatal flaw”. (2020, Dec). *The Guardian*. Web: www.theguardian.com/news/2018/jul/06/the-george-soros-philosophy-and-its-fatal-flaw?CMP=Share_iOSApp_Other adresinden 20 Aralık 2020 tarihinde alınmıştır.

II. Dünya Savaşı sonrası ortaya çıkan soğuk savaş dönemi ve soğuk savaşın 1991 yılında Sovyetler Birliğinin dağılmasıyla sona ermiş olması ülkelerin güvenlik algılarında şüphesiz önemli değişiklikler oluşturmuştur. Güvenlik eksenini, sınır güvenliğinden ekonomi güvenliğine doğru evrilmektedir. Bu çerçevede ülkelerin içerisinde bulundukları jeopolitik konumları ve ulusal çıkar takibine bağlı olarak sıcak çatışmaların hiç olmayacağı beklenmemekle birlikte ilerleyen zaman diliminde ulusal güvenliğin yeni bir vizyonla, içeriğinde değişimler yapılması zorunlu hale gelmiştir. Askeri güvenliğin karşısında ekonomik güvenlik arzuları ‘barış içinde savaşın’ ana eksenini olmuştur. Yani kısaca 1991’den itibaren bir nevi ekonomik savaşlar dönemi başlamıştır. Devlet ve hükümetler, en büyük savaş ekonomik ve siyasi alanlarda yapmaya başlamışlardır. Bu yeni tür güvenlik algısı, hükümet ile tüm ekonomi sektörleri ve kurumları gibi ilgili paydaşlar arasında kapsamlı bir işbirliğini gerekli ve zorunlu hale getirmiştir.

Soğuk savaş sırasında hüküm süren toplu yıkım türünden bir tehlikenin artık pek söz konusu olmamasına rağmen; bu dönemde ekonomilerin hazır olması gereken “istikrarsızlık” gibi yeni ve daha az öngörülebilir bir tehlike söz konusudur. Devletlere ve şirketlerine karşı uygulamaya konulan çok çeşitli savaş türleri vardır. Bu geleneksel anlamda savaş olarak isimlendirilemeyen ‘küçük savaşlar’ın bazılarına karşı korunmak oldukça zordur. Örneğin, yabancı bir ülkede bir şirket yöneticisinin fidye için kaçırılarak tutsak edilmesine yönelik bir ‘terörist’ eylem bu niteliktedir. Bu tek eylem, eğer kaçırılan kişi kendi şirketine küresel çapta çok önemli rekabet avantajları sağlayan biriye ve bu vasıta ile kendi ülke ekonomisine de önemli katkılarda bulunuyorsa, ekonomik savaş olarak adlandırılabilir mi? Bu kişi öldürülürse, bu bir savaş nedeni olabilir mi? Gerçek savaşla ekonomik savaş arasındaki fark bu katletme durumu mudur? Gerçek bir savaşta insanların hayatı risk altındayken; ekonomik savaşta, bir ülkenin ekonomisi ve vatandaşlarının işesi, geçimi ve yaşam tarzları risk altındadır. Her iki türde de ekonomik güvenlik risk altındadır. Almanya ve Japonya örneğinden tarihi olarak bilinmektedir ki bir ülkenin ekonomisi dış nedenlerle kötü duruma düşürülüyorsa, o ülkenin buna neden olanlara karşı savaş açma eğilimi oldukça yüksektir. Ekonomik savaşlar, ekonomik kaoslara; bu da gerçek savaşlara yol açabilmektedir.

Bu çalışmada şu sorulara cevap aranmaktadır: Küreselleşmiş rekabetçi bir ekonomide ulusal bir ekonomi nasıl rekabet edebilir? Ekonomik savaş türünden bir şey var mıdır? Doğal rekabet ne zaman biter ve ekonomik savaş ne zaman başlar? Bir ekonomik

savaşta düşman kimdir? Bir şirket mi, bir devlet mi? Eğer kendini koruma mümkünse, bir ülke kendisini ekonomik savaşa karşı nasıl koruyabilir?

Bir ekonomik savaş nedir? Bu gün için ülkemiz, bazı yabancı ülke ya da ülke bloklarının epey bir süredir olumsuz siyasi ve ticari muamelelerine maruz kalmaktadır; bazı endüstriler, ihracatta, ürün ve hizmet üretimi ya da serbest satımında derin olumsuz politika ve ticari muamele ile karşı karşıya kalmaktadır. Bu tür muameleler, ülke endüstrisinin önemli kayıplarını neden olmaktadır. Bir ülkenin hükümeti, sanayi ve diğer politikalarla başka bir ülkenin ekonomisine ve endüstrisine zarar vermek için kendi endüstrisini ve kamu görevlilerini kasıtlı olarak teşvik eder, cesaretlendirirse o zaman ekonomik savaş uygulamaya konulmuş demektir. Bu tür politika ve eylemler çoğu defa çok incelikli ve fark edilmesi çok zor bir şekilde yapıldığı için ispatı da pek mümkün olmamaktadır. Bunlar, fark edilmesi zor karmaşık sanayi politikaları, tarifeler ve ilgili mevzuatın içerisine gömülü olabilmektedir. Bununla birlikte etkileri, zamanla yıkıcı hale gelebilmektedir. Bu durum, karşı tarafın özellikle dost ve müttefik bir ülke olması durumunda hasmane politikaları ispat etmek daha da zor olmaktadır.

Bir devleti güçlü kılan şeyin başında o ülkenin ekonomisi gelmektedir. Ulusal gücün en önemli kaynağı ekonominin kendisidir. Zayıf bir ekonominin güçlü bir güvenlik yapısı oluşturmaması beklemek mümkün değildir. Ancak bunun tersi doğrudur; güçlü ekonomiler, güçlü güvenlik yapılanmasına ihtiyaç duyar. Çünkü ekonomi mekanizmasının çarkını döndürmek için ihtiyaç duyulan üretim faktörlerini bir araya getirmek ve üretilen ürünleri, ulaşım kanalları açık tutularak pazara ulaştırmakla mümkündür. Ülke dışından kaynaklanan risklerin yönlendirilmesinde veya tehditlerin gidişatının izlenmesinde, ilgili ülkelerde görev yapan diplomatların kullanılması gerekmektedir. Bir başka ülkenin egemenlik alanı içerisindeki ticari faaliyetlerin emniyeti, ancak söz konusu ülke ile yapılacak diplomatik girişimler ile sağlanabilir. Bir başka ifade ile ticaretin ülke sınırları dışındaki emniyeti, ilgili ülkelerle yapılacak etkin diplomatik girişimlerin ilgili ülkeye aldırılması ile gerçekleştirilebilir. Bu noktada diplomasi, diğer ülkelerde faaliyet gösteren birimlerin, millî örgütlerin ve ülke vatandaşlarının güvenliklerinin sağlanmasında da kullanılan bir güçtür. Dolayısıyla diplomasiyi kullanan birimler de birer güvenlik kurumu niteliğindedir.

Devletin, ülke sınırları içerisindeki en önemli görevi hiç şüphesiz vatandaşların can ve mal güvenliğini sağlayarak toplumsal barış ve istikrarı korumaktır. Bu amaçla kurulmuş

kurumlar sayesinde, toplumsal düzenin sorunsuz idamesi, vatandaşın can ve mal güvenliğinin sağlanması, mal ve hizmet piyasalarının üretim ve dağıtım süreçlerinde herhangi bir kesintiye uğramadan sağlıklı bir şekilde işlemesi amaçlanmaktadır.

Devletler, ulusal güvenliklerini kısa, orta ve uzun vadelere göre hak ve menfaatlerini koruyacak şekilde oluşturmaları gerekir. Amaç, vatandaşların refah ve mutluluğunu sağlamak olunca plan ve programlar da bunu temin etmeye yönelik olmalıdır. Devletin zenginliği, vatandaşlarının zenginliğinden geçmektedir. Bu da ülke ekonomisi olarak üretilip satılan mal ve hizmet miktarı ile doğru orantılıdır. Dünya ülkeleri arasında bu anlamda az ya da çok belirli bir rekabet durumu vardır. Devletlerarası gerek ekonomik gerekse de siyasi çıkar mücadelesi, devletler liginde, olanca hızıyla devam etmektedir. Bu mücadelelerde askeri yöntemlerden ziyade daha barışçıl, görünürde masumane yeni yöntemler ve taktikler kullanılır hale gelmiştir. Bu kapsamda ülkeleri ve ulusları yerle bir edecek direkt usuller yerine görünürde daha ılımlı, hedef ülkelerinden istenileni yapması için siyasi, sosyal, ekonomik doğrudan ya da dolaylı yöntemler kullanılmaktadır. Silahlı kuvvetler ise son dakika müdahale unsuru olarak özellikle caydırıcılık amacıyla arka planda tutulmaktadır.

Yukarda belirtilen yeni tehditlerin önlenmesi, zorlukların üstesinden gelinebilmesi ve sürdürülebilir kalkınmanın sağlanması için ekonomik güvenliğin sağlanması ve meselenin güncel ve modern bir sorun olması, çözümün de aynı zamanda objektif ve bilimsel olmasını zorunlu kılmaktadır. Bu hususlar doğrultusunda çalışmanın amacı, ülkede bulunan kamu- özel tüm unsurları ilgilendiren bir meselede ülkenin kalkınma, gelişme ve refah düzeyinin yükseltilmesini için gerekli ekonomik güvenliğin artırılmasına teorik ve pratik çerçevede bir katkı sağlamaktır.

Çalışmada, bir ülkenin istikrarsızlık karşısında ekonomik güvenliğini sağlamanın yapısal-kurumsal özellikleri ve ekonominin döngüsel doğası ya da manipulatif nedenlerle ilgili yeni tehditler ve bunlarla mücadele yöntemleri ortaya konulmaktadır. Yapılan araştırmada ekonomik güvenliğin ana unsurları ile yapısal ve davranışsal unsurlar dikkate alınmıştır. Analizler neticesinde Türkiye'nin ekonomik güvenlik sorunları ve bunlara çözüm olabilecek temel politika değerlendirmeleri de yapılmaktadır. Türkiye'nin uluslararası düzeyde ekonomik güvenliğine ilişkin analizlere de yeri geldikçe yer verilmektedir.

Çalışmada, ülkemizde özellikle karşılaşılan somut olaylardan ve sorunlardan hareket edilerek ekonomik güvenlik sorununun genel ve seçilen bazı sektörlerde özel analizi yapılmaktadır. Bu çerçevede sosyal bilimlerde genel analiz yöntemi olarak kullanılan sistem yaklaşımı² ve yapı-davranış-performans yöntemi çerçevesinde ekonomik meselelere yaklaşılarak alan araştırması yapıp meselenin çözümlemesi yapılmakta, yeri geldikçe duruma göre karşılaştırmalı analiz yöntemine de başvurulmaktadır. Bu yöntemlerle somut olaylardan hareket edilerek çeşitli soyutlamalara ulaşıp ekonomik güvenlik sorununun tümevarımsal olarak kuramsallaştırılması da amaçlanmaktadır. Bunun sonucu olarak da ulaşılan sonuçların kıyaslamada veya geçerlilik değerlendirmesinde anakronolijik hataya düşmeden yapılan soyutlamaların mekan ve zaman boyutunda geçerliliği artırılmaya çalışılmaktadır.

Ekonomik güvenlik, algı ve değer yargılarına dayalı sübjektif yanları olan ve çoğunlukla da eksik tanımlanan bir kavramdır. Bu kavram objektif kıstaslarla da şekillenebildiği gibi normal güvenliği oluşturan gelişen standartlarla da şekillenebilmektedir. Bu bağlamda son dönem toplumsal güvenliğe ilişkin artan beklentilere de gönderme yapılarak; çalışmamızda ekonomik güvenlik, bir hükümetin tercih edilen toplumsal-iktisadi çıkarlarını ve refah hedeflerini takip etmesi ve geliştirmesi yeteneği bağlamında ele alınmıştır.

Ekonomik güvenlik, içerisinde çok çeşitli ve karmaşık konuları ihtiva eden bir kavram olmakla birlikte; literatür incelemelerinde çoğunlukla ekonomik güvenliğin kişisel boyutunun, akademik araştırmalara ve literatüre egemen olduğu görülmektedir. Ancak bu tez çalışmasında mesele mikro-iktisat boyutundan ele alınmayacak olup çalışmanın eksen, daha çok ülke ekonomisi düzeyinde; ancak sektörel güvenlik politikaları bağlamında hem yatay hem de dikey boyutta olacaktır.³

Çalışma toplamda altı bölümden oluşmaktadır. Bunların üç tanesi sektörel arz güvenliği konularını içerirken diğer üç tanesi sektörleri dikine kesen ve tüm sektörlerle uygulanması mümkün düşey boyutlu ‘kavramsal çerçeve’, ‘bilgi güvenliği’ ve ‘oyun teorisinin ekonomik güvenlik meselelerine uygulanmasına’ yönelik tüm ekonomik güvenlik hususlarını kapsamaya yönelik bölümlerdir. Çalışmada; ilk bölümünde, ekonomik güvenlik

² Sistem yaklaşımı, ekonomi gibi bir sistemi oluşturan ve karşılıklı ilişki içerisindeki bileşenlerin birbirleriyle ve dış çevreyle ilişki ve etkileşimine odaklanan bir analiz biçimini öngörmektedir.

³ Mesele, ulusal düzeyde yatay boyutta sektörel olarak ele alınmaktadır.

sorununun kavramsal çerçevesi ile başlamakta; daha sonra gelişmekte olan ülkelerin ekonomik güvenliği açısından makro ekonomi içerisinde kritik önemde olduğu değerlendirilen enerji, gıda, finans ve bilişim gibi dört ekonomi sektörü⁴ ile ekonomik güvenlik hususlarında projeksiyon yapılırken uyulması gereken rasyonel davranış kodları bağlamında oyun teorisi uygulamaları incelenmektedir. Bu çerçevede ikinci bölümde gelişmiş ülkeler kadar gelişmekte olan ülkeler açısından da ekonomik güvenliğin en önemli boyutu olan enerji arz güvenliği incelenmiştir. Üçüncü bölümde millet olarak istikrarlı bir şekilde hayatını idame ettirme açısından önemli diğer ekonomik güvenlik boyutu olan gıda arz güvenliği ele alınmıştır. Devam eden dördüncü bölümde gelişmekte olan ülkelerin belki de en önemli sorunlarından biri olan finansal güvenlik konusu incelenmiştir. Beşinci bölümde ise gelişen teknoloji ile birlikte güvenliğin şekil değiştirmesinin bir yüzü olan bilgi güvenliği-sanayi casusluğu hususları tahlil edilmektedir. Son bölümde ise incelenen ilk beş bölümde elde edilen bilgi birikimi oyun teorisi çerçevesinde bir kıstasla ele alınıp bir vaka analizi yapılarak tez çalışması nihaytlendirilmektedir.

⁴ Bu sektörler, sahip olduğu maddi ya da gayri maddi unsurları, varlıkları, sistemleri ve bağlantılarının çok hayati olduğu düşünülen ve bunların yetersiz kalması veya işlev göremez hale gelmesinin ulusal güvenlik, ekonomi ve toplumun işleyişi üzerinde zayıflatıcı etkileri olacağı düşünülen kritik sektörlerdir.

1. BÖLÜM

EKONOMİK GÜVENLİK SORUNU: KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Devletin ekonomik güvenliği, ulusal güvenliğin diğer bileşenlerinin oluşumu için maddi bir temel sunan karmaşık ve çok faktörlü bir sistemdir. Devletin önleyici tedbirleri almaması veya zamanında uygulamamasına bağlı olarak ülke içerisinde sayısız sosyo-ekonomik sorunun ortaya çıkması sebebiyle, ekonomik güvenliğin temin edilmesi, kural olarak devletin temel sorumluluklarından birisidir. Bu bir kriz durumunu ve savunmacı tarafını temsil ederken, yelpazenin diğer tarafında ortaya çıkan fırsatların değerlendirilmesi için de ekonomik altyapının uygun olması, ekonomik güvenliğin atılımcı tarafını temsil etmektedir. Dolayısıyla devlet, normal ekonomik işleyiş için, tehditleri savıp fırsatlardan istifade edebilecek, ülkenin uluslararası işbölümüne aktif katılımı ve rekabet gücü için gerekli olan iç ve dış istikrarı temin edecek gerekli ve yeterli düzeyde bir güvenlik seviyesi sağlamak durumundadır.⁵

Güvenliğin çok boyutluluğu yeni bir keşif olmamakla birlikte burada işaret edilmesi gereken husus, korunacak değer, hangi tehditten, hangi vasıtalarla ve ne maliyetle korunacağı bağlamında spesifikasyonlara duyulan ihtiyaçtır. Güvenlik boyutları, soğuk savaşın sona ermesiyle değişmiş değildir; fakat 1990'lerden sonraki dönemdeki belirgin özelliklerinin, soğuk savaş dönemine uygun olanlardan muhtemelen farklı olması gerektiğidir.⁶ 21. yüzyılda bir ülkenin ayakta kalmasının en önemli koşulu, ulusal güvenliğin doğru anlamını öğrenmesi ve buna eşlik eden diğer hükümetler arası işbirliği, sanayi, ticaret ve benzeri alanlardaki gerekleri yerine getirmesidir.⁷

⁵ Mkrtchyan, T.M. (2015). "State Economic Security System and Its Components". 4th Int'l Conference on Research in Humanities, Sociology & Corporate Social Responsibility (RHSCSR'15) Sept. 25-26, 2015 Penang (Malaysia).

⁶ Dahl, R., Lindblom, C. (1953). *Politics, Economics, and Welfare: Planning and Politico-Economic Systems Resolved into Basic Social Processes*, Londra: Routledge, 49-54.

⁷ Akkan, A. (2007). "Değişen Güvenlik Algılamaları Işığında Tehdit ve Asimetrik Tehdit". *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 3 (5), 51.

“Ekonomi güvenliği terimi hem akademik literatürde hem de popüler alanda oldukça yeni bir kavramdır. Bir ülke ekonomisinin hem iç hem de dış şoklara karşı dayanıklılığın yanı sıra, makroekonomik değişkenler dışında ekonomiye olumsuz etki edebilecek diğer faktörlere karşı direncini de gözlemleme imkânı veren bu kavram; ekonominin sadece teknik değil algısal boyutunun da olduğunu anlatmaya yaramaktadır. Yani işin algısal boyutu, ekonominin kendi dinamikleri dışında yapılan açık-örtük müdahaleler ve bunların neden takip edilmesi gerektiği konusu tam da ekonomi güvenliğinin alanına girmektedir. Açıkçası ulusal literatürde yapılan çalışma sayısı oldukça az ve aslına bakarsanız dünyada da bu kavram kapalı kapılar ardında tartışılmaktadır.”⁸

Ulusal güvenliğin ekonomi boyutu, diğer bir ifadeyle “ulusal ekonomik güvenlik” genel olarak bir ülkenin, ulusal ekonomi politikalarını uygun düştüğü ölçüde kullanarak ülke dışında ya da içerisinde kısa-orta ve uzun vadeli ekonomik hususları içeren ulusal ekonomik çıkarlarını takip edebilme ve sonuç alabilme yeteneği olarak tanımlanabilir.⁹ Ancak sadece dış dünya odaklı bir tanımlama tamamen dış dünyayı dikkate alıp oradaki başarı ile güvenlik düzeyini ölçerken; ekonomik güvenliğin yurtiçi ayağını ihmal edeceği; ya da ekonomik güvenliği, dünyanın ulaştığı küreselleşme düzeyinde sadece yurtiçi unsurlara odaklanarak ekonomik güvenliğin tesis edilmesi mümkün değildir. Ulusal ekonomik güvenliğin tesisinde, ulusal ekonomi politikaları kullanıldığı gibi askeri, siyasi ya da toplumsal enstrümanlar da kullanılarak ekonomik çıkarların takip edilmesi gerekir. Bu nedenle ekonomik güvenlik, işin esasında bir bütün olarak milli güvenlik politikası vasıtalarının varış noktası ya da nihai gayesi olarak görülebilir.¹⁰

Ulusal güç kavramını, ‘bir ülkenin kendi çıkarlarını her yerde takip edebilmesi ve kendi menfaatine aykırı davranmaya yönelik zorlamalara karşı direnme gücü’nü içeren genel bir kavram olarak kullanılırken; “ulusal güvenlik” kavramını, ülkenin kendisine zararlı olabilecek davranışlara zorlanmaya, karşı koyma yeteneği gibi daha özel alt kavram olarak kullanılmaktadır. Ancak ulusal güvenliği bu şekilde dar tanımlama, sadece kısıtlı bir kullanılışıyla sahiptir. Çünkü ikinci en iyi davranışa zorlanmaya karşı koyma yeteneği, ülkenin dünyadaki genel geçer etkisine ve bu tarz zararlı eylemlere karşı ciddi misilleme

⁸ Yılmaz, L. (2018). “Faiz ve Ekonomi Güvenliği”. *Yenişafak*, (<https://www.yenisafak.com/yazarlar/levent-yilmaz/faiz-ve-ekonomi-guvenligi-2044940>, Erişim tarihi: 23.03.2018).

⁹ Von Geusau, F., Pelkmans, J. (1983). *National Economic Security: Perceptions, Threats and Policies (1st Edition)*, Tilburg: JF Kennedy Institute, 7

¹⁰ Von Geusau ve Pelkmans, *a.g.e.*, 1983, 4.

yapabilme yeteneğine de bağlıdır. Aslında savunma gücü, saldırma gücünden soyutlanamayacağı ya da ayrı olarak düşünülemediği için bu güce de dayanmaktadır.¹¹

Önemli nokta ulusal güvenlik ve ulusal güç kavramları, ekonomik güvenliği içeren boyutları sebebiyle büyük oranda birbirine bağlı kavramlardır. Herhangi bir ülkenin ekonomik güvenliği, onun askeri, siyasi ve kültürel güvenliğinin bir yansıması olduğu gibi; bu unsurlara da yansıyan çok taraflı yaygın etkileşime sahiptir.¹² Bir ülkenin ekonomik güvenliğindeki azalma, çoğu zaman askeri güçteki ve politik ikna edicilikteki azalma ile örtüşmektedir; bunun tersinin de doğru olduğu söylenebilir. Yani ekonomik güvenlikteki artışlar, beraberinde askeri ve siyasi arenadaki gücün de artışı sağlamaktadır. Bu nedenle ekonomik güvenliğin dayanak noktaları olan GSYİH, ihracat, uluslararası altın-döviz gibi rezervler, ticaret ve ödemeler dengesi gibi unsurlarda sağlam bir yapıda olunması önemli olmakla birlikte en az bunlar kadar uluslararası rekabetçilik ile, benimsenen ve uygulanan iç ve dış ekonomi politikaları da önem arz etmektedir.¹³ Bu alanlarda ve hususlarda, ekonomik güvensizlik oluşturan politikalardan kaçınmak gerekmektedir.

Güç'den farklı olarak güvenlik kavramı, kolaylıkla bir fiille ilişkilendirilebilmektedir. Bir kısım değer de, bir kısım vasıta ile güvenlik altına alınabilir. Aynı askeri güvenlik gibi, can güvenliği, ekonomik güvenlik, sosyal güvenlik, çevre güvenliği, fiziki güvenlik, kimlik güvenliği, duygusal güvenlik vb güvenliğin çok farklı türüne yönelik sıfatlama yapılması da mümkündür.¹⁴ Bu terimler ailesi, güvenliğin temel sezgisel anlamına zarar vermeden güvenlik analistlerine kullanışlı bir kelime hazinesi sağlamaktadır. Bununla birlikte, güvenlik kavramı son elli yılda, bir kısım keyfi uygulamaların da vaz geçilmez gerekçesi olabilirken; gerektiği durumlarda temel hak ve özgürlüklerin askıya alınmasında, savaş açılması ya da kaynakların bir noktadan başka bir noktaya yeniden dağıtımının haklı gerekçesi olarak kullanılan önemli bir kavram olmuştur.¹⁵

¹¹ Acar, Ü. (2019). "Küresel Güç Mücadelesi ve Ulus-Devletin Geleceği". *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi SBE Dergisi*, 11(27), 26-27.

¹² Birdişli, F., Başurgan, A. (2017). "Güvenlik Politikalarının Konstrüktivist Bir Unsuru Olarak Güvenlik Kültürü ve Türkiye Örneği". *Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4(4), 58-78.

¹³ Markina, I., Safonov, Y., Zhylinska, O., Diachkov, D. and Varaksina, E. (2018). "Defining the Dimensions of National Security, Financial Security and Food Supply Chain in Ukraine". *Int. Journal of Supply Chain. Management*, 7(6), 610, 614.

¹⁴ Ullman, R. (1983). "Redefining Security". *International Security*, 8(1), 133.

¹⁵ Von Geusau ve Pelkmans, a.g.e. 1983, 8.

Ekonomik güvenlik, hiç şüphesiz kendine yetebilme kapasitesinden ve askeri teçhizat üretimine hazır olunurluktan çok daha fazlasıdır.¹⁶ Yukarda da belirtildiği gibi ekonomik güvenlik, bir devletin dünyanın herhangi bir yerinde ulusal ekonomik çıkar olarak gördüğü işleri başarılı bir şekilde sonuçlandırabilme ya da aleyhe gelişecek durumları önleyebilme yetenek ve kapasitesidir. Bu noktada bir devletin, ulusal çıkarlarını takip edip koruma yeteneğinin azalması demek, onun aynı zamanda ekonomik güvenliğinin de bozulması demektir.

1.1. Ülkelerin Ekonomik Güvenliği

Gerek 20. yy.nin ilk yarısında gerekse de 1990'lara kadar süren Soğuk Savaş yıllarında ulusal güvenlik denilince akla ilk askeri güvenlik gelirken; bu dönemden sonra güvenlik kavramının içeriğinde değişiklikler olmuş; kapsamda daralma ve genişlemeler yaşanmıştır. Askeri manadaki kapsam daralırken, konseptin içerisine ekonomik, çevresel ve başka sosyal konular dahil edilmiştir. Güvenlik kavramındaki bu genişlemeye paralel olarak, risk ve tehdit kavramları artık sadece askeri olmaktan çıkmış ve güvenlik, sadece silahlı kuvvetler yerine devletin tüm organlarını ve kurumlarını ilgilendirir hale gelmiştir.¹⁷

Günümüzde, ülkelerin tehdit ve düşman algılamalarını tarif eden metodolojileri de değişmiştir.¹⁸ Ülkelerin ekonomik, siyasi ve temel güvenlik yapılarına karşı gelişecek her türlü davranış ve bu davranışı sergileme niyeti tehdit olarak algılanmakta olup, yeni dönemde bu tehditlerin algılanması ulusal fiziki tehdit, ulusal çıkar tehdidi ve ortak değerler tehdidi olmak üzere üç temel kategoride değerlendirilmektedir.¹⁹

Ekonomik güvenlik, politika ve uluslararası ilişkiler bağlamında bir ulus devletin arzu ettiği şekilde ulusal ekonomiyi geliştirmek için belirlediği politikaları takip edebilme ve uygulama yeteneğidir. Tarihi olarak bir ülkenin fethedilmesi, fetheden ülkeyi yağma, yeni kaynaklar ele geçirme ve fethedilen ülkenin ekonomisinin kontrol altında tutularak artırılan ticaret hacmi vasıtasıyla zengin etmekteydi. Çok taraflı uluslararası anlaşmalarla, karşılıklı

¹⁶ Ronis, S.R. (2011). *Economic Security: Neglected Dimension of National Security?* Center for Strategic Conferencing Institute for National Strategic Studies by National Defense University, Washington, 69.

¹⁷ Küçükşahin, A. (2006). *Türkiye'nin Enerji Stratejisi Ne Olmalıdır?* İstanbul: Harp Akademileri Basımevi, 183.

¹⁸ Baldwin, D. (2004). "Güvenlik Kavramı". *Uluslararası Güvenlik Sorunları*, Derleyenler: Dr.Kamer Kasım, Zerrin A.Bakan. Ankara: Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, 18.

¹⁹ Stratejik Araştırmalar Enstitüsü. (2020). "Global Güvenlik Mimarisinde Yeniden Yapılanma". (http://www.turksae.com/fase/index.php?text_id=26, Erişim tarihi: 23.12.2020).

bağımlılıkla ve doğal kaynakların önemi ile karakterize edilen bugünün karmaşık uluslararası ticaret sisteminde ekonomik güvenliğin güncel şekli, en az askeri politikanın önemi kadar ulusal güvenliğin bir parçası haline gelmiştir. Bu nedenle bir ülkenin ekonomik politikalarının belirlenmesinde, ekonomik güvenlik düşüncesi altta yatan anahtar unsur olarak değerlendirilmelidir.

Bazı ülkeler, bütünsel ekonomik güvenliklerini, yabancı bir devletin iktisadi avantajlar elde etmek için fikri mülkiyet, teknoloji ya da buna benzer ekonomik kıymet ifade eden ar-ge, inovasyon varlıklarını, patent ve know-how'larını yasadışı, gizli yollarla ya da zorlayıcı faaliyetlerle ele geçirme amaçlı ekonomik casusluk faaliyetlerine karşı koyma olarak düşünmektedir.²⁰

Ulusal ekonomik güvenliğin, ekonominin askeri güvenliği destekleyen bir güç unsuru olmaktan çıkıp ulusal güvenliğin bağımsız ve kendi başına bir unsuru olması kısmen yeni bir gelişmedir; ancak ulusal ekonomik güvenliğin sağlanması, ekonomiyi oluşturan alt unsurların güvenliğinin sağlanmasından geçmektedir. Bunun da içe ve dışa bakan temelde iki yüzü bulunmaktadır. İçe bakan ekonomik güvenlik, ülkesel üretim ve tüketimin dengeli şekilde yapılmasını sağlayacak bir arz ve kaynak güvenliği iken; dışa bakan yüzünde ekonominin uluslararası ekonomik sahada rekabet gücüne sahip olabilmesidir.

Ekonomik güvenlik, ulusal gücün bir elemanı olarak çoğunlukla askeri, siyasi, iktisadi, sosyo-kültürel boyutlarda bir biriyle bağlantılı unsurların bir bileşkesi olarak görülmektedir. Ekonomik hususlardaki güvenlik kavramı diğer alanlarda olduğu gibi objektif, gerçek durumlardan ziyade biraz da algı ve inanışlar üzerinden yürümektedir. Güç algısı, ulusal gücün ya da zafiyetin tüm unsurlarını yansıtır. Örneğin askeri güç, nihai tahlilde ekonomik güce bağlı olarak ülke ekonomisinin gerekli askeri alet-edevat ve teçhizatın üretilme yeteneğine dayanmaktadır. Ya da tam tersi, teknolojik olarak en ileri ekonomi nihai noktada yabancı saldırılardan korunmak için askeri gücüne güvenmektedir. Benzer şekilde askeri güç, siyasi güç için gerekli ancak yeterli değildir. Örneğin soğuk savaş döneminde SSCB, askeri gücünü siyasi alana tedavül etmek istemesine rağmen; ekonomik olarak güçsüz algılandığı için bunu pek az başarabilmiştir. Ayrıca Sovyet Rusya'nın geniş anlamda

²⁰ ABD ve Kanada, ulusal ekonomik güvenliğine bu pencereden bakmaktadır. Bkz. Wikipedia Erişim tarihi: 4.3.2018.

kültürel cazibe noksanlığı, askeri gücün siyasi alanda kaldıraç etkisi oluşturmadaki yetersizliğinde önemli bir faktör olmuştur.²¹

Bu gün itibarıyla panorama biraz değişmiş olmakla birlikte geçmişte ABD'nin de ekonomik güvenlikte en önemli unsurlardan olan enerji tedarik güvenliğinin, en önemli petrol üretim sahası olan Orta Doğu'daki siyasi ikna gücünün azlığı ve askeri zayıflığından kaynaklı yetersizliği sebebiyle sekteye uğradığı görülmüştür. Ancak 90'larda, 2000'lerde I. ve II. Körfez Savaşları ile Suriye Savaşında, ABD hayati çıkarlarını güven altına almak için bölgeye askeri müdahale de bulunmuştur. Bu noktada bir ülkenin ekonomik çıkarlarını koruyabilme yeteneği, sadece bir alandaki gücünden ziyade bir bütün olarak tüm potansiyel güç unsurları tarafından sinerjik olarak belirlenmektedir. Diğer bir ifade ile ulusal güç unsurlarındaki artış, toplam basit aritmetik artıştan daha büyük bir artışı ya da zayıflama daha büyük bir zayıflamayı beraberinde getirmektedir.

“Dünya düzeninin iki kutuplu olduğu yıllarda düşmana dayandırılan “*askeri nitelikli güvenlik*” anlayışı yerini, kuralları henüz tam olarak belirlenmemiş olan bir güvenlik anlayışına bırakmaktadır. Bu kapsamda oluşturulmaya başlanılan yeni güvenlik kavramı şu esaslara dayandırılmaktadır:

- Güvenliğin kapsamlı olma özelliği vardır. Güvenlik, sadece siyasi ve askeri alanda değil, aynı zamanda iktisat, teknoloji, kültür, iklim, çevre ve toplum gibi değişik alanları da içermektedir.

- Güvenliğin işbirlikçi niteliği vardır. Güvenliğin belirli düşmanı yoktur; güvenliği kazanma yolu işbirliğidir, karşı koymak değildir.

- “Güvenlik anlayışı genel ve çok taraflıdır. Bir devletin güvenliği sadece kendi ülkesiyle ilgili değildir; diğer ülkelerin güvenliğinin de hesaba katılmasını gerektirir. Bu ülkelerin desteğinden yoksun kalınmamalıdır.

- Güvenliğin oluşturulmasında belli bir mekanizmaya ve yasaya ihtiyaç vardır. Karşı gücün zor durumda bırakılması ile kendi güvenliğinizi sağlayamazsınız.”²²

²¹ Von Geusau, Pelkmans, *a.g.e.* 1983, 66-67.

²² Küçükşahin, *a.g.e.* 2006, 183.

“Bu bağlamda, yeni güvenlik kavramının çekirdeği *işbirlikçi güvenlidir*. Bu güvenliğin kazanılmasının iki şartı; ortak çıkar ve karşılıklı güvenlidir. Ayrıca eşit olarak karşılıklı çıkarları sağlamak ve iç işlerine karışmamak ilkelerine uyulmalıdır. Yeni güvenlik kavramı, eşitlik, görüş alışverişi, karşılıklı anlayış, karşılıklı güven, üçüncü tarafa yönelik olmayan bir sistem içinde oluşturulmalıdır.”²³

“Bugün, insan birlikteliğinin askeri, sosyal, ekonomik, siyasi ve çevresel olmak üzere beş ana faktöre bağlı olduğu ve her bir faktör, güvenlik sorunsalının bir boyutunu oluşturduğu ileri sürülmektedir. İktisadî güvenlik ise ‘devletin gücü ve refah seviyesinin kabul edilebilir seviyeye ulaşmasını sağlayan kaynaklar, finans ve pazarlara ulaşım’ ile ilgilidir.”²⁴

Ortodoks güvenlik anlayışındaki belirgin değişimler, kavramın değişip gelişmekte olduğunu; içerik ve görünüm değişikliğine uğramakta olduğunu göstermektedir. Esasında güvenlik unsurlarındaki askeri boyutun bir nebze geri çekilmesi, başka toplumsal boyutların, bilhassa da ekonomik boyutun ön plana çıkmasına sebebiyet vermiştir. Üzerinde yapılan tartışma ve değerlendirmelere bakılarak kavramın coğrafi kapsamına göre ulusal, bölgesel ya da küresel sıfatlar verilebileceği gibi; nitelikleri ya da içerdiği unsurlara ya da korunmak istenen hedeflere göre sosyal, ekonomik, kültürel güvenlik ya da aktör sayılarına - yumuşak güç içeriğine göre işbirlikçi, askeri olmayan, ortaklaşa güvenlik gibi isimlendirmeler de yapılması mümkündür.

Herhangi bir ülke için ekonomik güvenlikle ilgili temel politika problemi, ulusal çıkarların başarılı bir şekilde koruma için yabancı hükümetlerin olası baskılarına karşı zayıf yanların en aza indirilirken; ulusal güvenliğin en üst düzeye çıkarılması ile ilgilidir. Gelişmiş güçlü devletler, az gelişmiş ülkelere nazaran başka ülkelerin baskısını (ulusal güç unsurlarının pasif olarak kullanılmasıyla) azaltma gibi girişimlere daha az ihtiyaç duyarak ve ulusal güç unsurlarını aktif olarak kullanarak ulusal güvenliğin en üst düzeye çıkarma yollarında daha çok seçeneğe sahiptirler. Büyük güçlü devletlerin, geniş yer altı ve yer üstü kaynakları, yüksek donanımlı insan kaynağı, son teknoloji askeri ve stratejik mühimmat stoku, ekonomik güvenliğin sağlanmasında aktif özkaynakların varlığı proaktif duruş

²³ Erdoğan, K. (2005). “Şangay Beşlisinden Şangay İşbirliği Örgütüne”. Aydınlanma1923. (www.aydinlanma1923 .org, Erişim tarihi: 12.03.2018).

²⁴ Buzan, B. (1991). *People, States and Fear: An Agenda for International Security Studies in the Post-Cold War Era*, Great Britain: Harvester Wheatsheaf, 19-20.

sergilemesinde çok önemlidir. Doğal kaynak, yetişmiş insan gücü ve teknoloji açısından yoksun ülkeler ise zorunlu olarak ulusal güvenlik politikasını pasif modda, yani savunmasızlıkları en aza indirme yönündeki stratejilere daha fazla yönlendirmelidir. Küçük sanayileşmiş ülkeler²⁵ için ulusal güvenlikle askeri güç zorunlu olarak daha az rol oynayacak; bunun yerine etkilme araçları daha çok siyasi, ekonomik ve toplumsal güç unsurları kullanılacaktır. Bu tür ülkeler ulusal çıkarlarını başarılı bir şekilde daha ileri götürebilmeleri, ulusal ekonomisinin gücünün artırılmasıyla mümkün olabilecektir. Örneğin, İsviçre askeri güçten ziyade parasının güçlü olması ile itibar görmektedir. İsviçreli girişimcilerin, iş insanlarının ve politikacılarının marifet ve yeteneği sayesinde İsviçre Frank'ı güçlüdür. Kıt yer altı ve üstü kaynaklara rağmen Zürih bankerlerinin şöhreti ve nüfuzu dünya çapındadır.²⁶

II. Dünya Savaşı'ndan itibaren devletler arasında artan ekonomik bağımlılık, tüm ülkeleri giderek artan oranda dışardan gelecek ekonomik baskılara açık hale getirmiştir.²⁷ Fakat bu durum, aynı zamanda ulusal ekonomi vasıtalarıyla diğer ülkeler üzerinde baskı uygulama imkanını da ortaya çıkarmıştır.²⁸ Belirli bir ülke için ekonomik karşılıklı bağımlılık artışına eşlik eden yeni güvenliğin olumlu-olumsuz etkilerinin nasıl dengeleneceği, o ülkenin dünya çapında rekabet gücünde bir değişiklik olup olmamasına göre belirlenmektedir. Daha yüksek verimlilikle, inovasyonla, esneklikle ve ulusal canlı bir ekonomi ile uluslararası ticarete daha fazla katılım sağlanırsa, ulusal rekabet gücü de artacaktır. Diğer ülkelerin bu ülkenin pazarlarına, arz kaynaklarına bağımlılığı demek olan bu durum, ona artan ekonomik ve siyasi nüfuz sağladığı gibi artan kendi kırılganlığını dengelemekten daha fazla bir anlam ifade edecektir.

Artan ekonomik savunmasızlık ise ulusal gücün diğer unsurlarını, daha da önemli hale getirmektedir. Ulusal liderler ulusal güvenlik hedeflerini elde etmek için askeri gücü, siyasi ikna kabiliyetini, kültürel baskıyı daha sık kullanmayı düşüneceklerdir.²⁹ Kendi başına diğer vasıtalarla daha fazla dayanma, ulusal güvenlik hedeflerinin bu unsurlar vasıtasıyla güçlendirilmesini gerektirecektir. Aynı zamanda artan ekonomik kırılganlık, ulusal

²⁵ Birleşmiş Milletler verilerine göre 2020 yılında 195 egemen devlet bulunmaktadır.

²⁶ Von Geusau, Pelkmans, *a.g.e.* 1983, 53.

²⁷ Ronis, *a.g.e.* 2011, 35.

²⁸ Milner, H. (1998). "International Political Economy: Beyond Hegemonic Stability". *Foreign Policy*, (110), 118.

²⁹ İnternet: "A National Security Strategy For A New Century". (1998). The White House October 1998. Web: <https://www.hsdn.org>, Erişim tarihi: 7.3.2020.

güvenliğin birincil hedefi olarak ihracatın artırılmasını gerektirir; çünkü yabancı kaynaklara bağımlılık ancak onların da karşı ithalatla bağlanmaları ile dengeye getirilebilir.

Ekonominin artan rekabet gücü, ulusal ekonomide artan gelire eşlik edecektir ve böylece kendi piyasaları daha önemli pazar ve çekim merkezi haline gelecektir. Belli bazı üreticiler için bu pazarları görmezden gelmek, onlar için gerek kendi pazarlarında gerekse dış pazarlarda zarar görme ile sonuçlanacağı için kaynak ülke için koz olarak kullanılabilecek önemli bir silah haline gelecektir. Ancak tam tersi durumda azalan rekabet gücü ise ulusal ekonomi için gelir artışının yavaşlaması ve dış satıcılar için o pazarın önemini yitirmesi anlamına gelecektir.

Toplumların içinde yaşadıkları koşullar ve maruz kaldıkları faktörler itibarıyla ihtiyaç duyulan güvenlik türlerini askeri, siyasi, ekonomik, sosyal ve çevresel güvenlik olarak sınıflandırmak mümkündür.³⁰ Hem bireysel hem de sosyal boyutlarda, geçim durumları hayati önem taşır ve sosyal yaşam ekonomik faaliyetlerle ayakta durmaktadır. Bu nedenle, geçim mekanizmasının sağlıklı ve istikrarlı işleyişi çok önemlidir. İşleyiş sürecindeki sorunlar, temel ihtiyaçların bile karşılanamamasına neden olabilir. Ekonomik süreçlerdeki aksaklık, topluma kaos ve kargaşa olarak yansır. Bu gerilimin siyasi alana da yayılması her zaman mümkündür. Bu nedenle mal ve hizmet üretimi, nihai tüketiciye kadar uzanan üretim ve dağıtım yelpazesinde kesintiye neden olmayacak şekilde organize edilmelidir. Tüm bu sürecin sağlıklı gerçekleşmesi ekonomik güvenlik olarak adlandırılabilir.

Ulusal güvenlik ve ekonomik güvenlik politikaları arasındaki ilişkiler iki ana noktada incelenebilir:

“Ulusal güvenlik politikalarının ekonomik sonuçları iki temele dayanmaktadır. Birincisi askeri vasıtaların ekonomik etki yapmak üzere kullanılması ve ekonomik araçların askeri vasıtaları tamamlar bir biçimde veya onların yerine kullanılmasıdır. ABD ve diğer ileri endüstriyel devletlerde istihbaratının ekonomik amaçlarla kullanılması bu kapsamda düşünülmektedir. İkinci olarak ekonomik araçlar, diğer ülkelerin tutum ve davranışlarını değiştirmek için kullanılabilir.”³¹

³⁰ Buzan, *a.g.e.* 1991, 433.

³¹ Koni, H. (2005). “Ekonomik Güvenlik ve Uluslararası İlişkiler ve Türkiye”. G. Güngörmüş Kona (Derleyen). *Uluslararası Çatışma Alanları ve Türkiye'nin Güvenliği*. İstanbul, 399-400.

Ekonomik güvenlik, ekonomide kamunun işlevlerini sürdürecektir gelir kaynaklarına sahip olması, ödemeler sisteminin çalışması, iç ve dış kamu borç servislerinin yapılabilmesi, kamu finansmanının sürdürülmesi, bankacılık sisteminin sistematik riskten uzak çalışması ve gelir dağılımında dengenin en azından sosyal yaşamı tehdit etmeyecek düzeyde sağlanmasıdır.³²

Yaşadığımız dönem, askeri güvenliğin öneminin çok da geri planda kalmadığını göstermekle birlikte gelişme yolundaki devletlere, ekonomik güvenlik hususlarında daha fazla rol ve sorumluluk vermektedir. Bu nedenle ulusal güvenliğe yönelik tehdit tespit ve değerlendirmelerinde, ekonomik unsurlara merkezi önemde yer vermek gerekmektedir.

Kapsamlı ya da ortak güvenlik anlayışı, hiçbir ülkenin kendi güvenliğini aynı zamanda başka bir ülkenin güvenliğini artırmadan sağlayamayacağı ve artıramayacağı ilkesine dayanmaktadır.³³ Başka bir deyişle diğer ülkeler, bir ülkeyi kendi güvenliğine tehdit olarak algıladığı sürece o ülke güvenliğin olamaz.

Herhangi bir durumda kendi egemenliklerini garanti altına almak için yeterli büyüklükte ve karmaşıklıkta modern bir cephaneliğe sahip olamayacak kadar küçük sanayi ülkeleri, ulusal ekonomik güvenliği en üst düzeye çıkarmanın rasyonel bir yolu olarak kendi kendine yeterlilik politikasını kullanmak için de muhtemelen çok küçük olacaklardır. Verimlilik açısından böyle bir politikanın maliyeti, onlar için silah ve tereyağı üretiminin optimumun altında olacağı anlamına gelir. Bu ülkeler, ittifaklar kurarak ve güvenliği minimum kırılganlıkla en üst düzeye çıkarmak için ‘toplu güvenlik’ ve ‘karşılıklı bağımlılık’ arayarak hem ulusal askeri güvenliği hem de ulusal ekonomik güvenliği en üst düzeye çıkarmaya çalışmaktadırlar. Hem askeri hem de ekonomik alanda, böyle bir politika, dış tedarik kaynaklarına daha fazla bağımlılığa yol açar; ancak aynı zamanda ittifakın ve ticari ortakların, o ülkenin kaynaklarına bağımlı olmasını da beraberinde getirir.³⁴

Yeterli kaynaklardan yoksun küçük ülkeler, elbette sahip olduklarıyla yetinmek zorundadır. Ulusal ekonomileri ne kadar güçlüyse, ne kadar üretken ve esnek olurlarsa ve

³² Yılmaz, L. (2013). “Güvenlik Kavramında Yeni Bir Boyut; Ekonomi Güvenliği “Türkiye Ne Kadar Güvende?”. *SDE Rapor*, Stratejik Düşünce Enstitüsü, 19-20.

³³ Bakan, S., Şahin, S. (2018). “Uluslararası Güvenlik Yaklaşımlarının Tarihsel Dönüşümü ve Yeni Tehditler”. *The Journal of International Lingual, Social and Educational Sciences*, 4(2), 135-152.

³⁴ Von Geusau ve Pelkmans, *a.g.e.* 1983, 53.

ne kadar yenilikçi olurlarsa, diğer ulusların onlara güveni o kadar büyük olacak, uluslararası arenadaki saygınlığı ve etkisi de o kadar büyük olacaktır. Onlara açık alternatifler, süper güçler için mevcut olanlar kadar geniş olmayabilir; ancak onların karşı karşıya olduğu ulusal güvenlik sorununun doğası aynıdır: dış baskılara karşı savunmasızlıklarını en aza indirirken kendi öz çıkarlarının başarılı bir şekilde nasıl maksimize edileceğidir.³⁵

Süper güç olmayanlar tarafından kullanılan askeri, ekonomik ve politik stratejilerin karışımı, kaynak ve teknoloji zengini ulusların kullandığı karışımdan muhtemelen farklı olacaktır; ayrıca ekonomik stratejilerin kendileri de farklılaşabilir. SSCB geleneksel olarak kendi kendine yeterliliği; ABD, karşılıklı bağımlılığı ulusal güvenliği en üst düzeye çıkarmak için temel ekonomik modeller olarak uygulamışlardır.³⁶ Bununla birlikte, Varşova Paktı ülkelerinde SSCB karşılıklı bağımlılık modelini kendi ulusal güvenlik çıkarlarını ilerletmek için kullanmaya çalışmıştı ve Doğu Avrupa ülkelerini Sovyet pazarlarına ve tedarik kaynaklarına bağlamıştı. Batı Avrupa ülkeleri, kendi ulusal güvenlik çıkarlarını ilerletmek için büyük ölçüde karşılıklı bağımlılığa bel bağladılar ve bunu yaparken ABD'nin desteğine ve cesaretlendirmesine sahip oldular. Bu açıdan bakılırsa ekonomik ittifakların, orta ve küçük devletler için iyi sonuçlar ortaya çıkardığı söylenebilir.

1.2. Özel Fonksiyon Alanları Açısından Güvenlik Çeşitleri

“Genelde aynı anlamda kullanılan ‘*kapsamlı güvenlik*’ ve ‘*ortak güvenlik*’ kavramları bazı araştırmacılar tarafından iki ayrı güvenlik türü olarak da nitelendirilmiştir. Buna göre, *kapsamlı güvenlik* kavramı stratejisinde daha öncekilerde olduğu gibi belirlenmiş bir düşman ülke veya ülkeler grubu yoktur. Barışı, güvenliği ve istikrarı bozan her türlü davranış hedef olarak seçilmiştir. Ortak güvenlik ise ‘uluslararası güvenlik’ veya ‘genel güvenlik’ olarak nitelendirilmiştir. Ortak güvenliği sağlamanın üç koşulu vardır. Bunlar; ortak bir örgüt kurmak, güvensizliğe neden olan unsurları ortadan kaldırmak ve kolektif garantidir.”³⁷

İşbirlikçi güvenlik; belirli ilkeler dâhilinde işbirliği yapılarak sağlanan güvenlik yaklaşımıdır. Bir başka deyişle;

“Güvenliğin oluşturulmasında belli bir mekanizmaya ve yasaya ihtiyaç vardır. Bu bağlamda, yeni güvenlik kavramının çekirdeği işbirlikçi güvenliktir. Bu güvenliğin kazanılmasının iki şartı, ‘ortak çıkar’ ve ‘karşılıklı güvenlik’tir. Ayrıca eşit olarak karşılıklı çıkarları sağlamak ve iç işlerine karışmamak ilkelerine uyulmalıdır. Yeni

³⁵ Von Geusau ve Pelkmans, *a.g.e.* 1983, 59.

³⁶ Von Geusau ve Pelkmans, *a.g.e.* 1983, 60.

³⁷ Çalık, N. (2013). Amerika Birleşik Devletleri’nin 11 Eylül Sonrası Asya Pasifik Politikası. Adnan Menderes Üniversitesi, SBE, (http://adudspace.adu.edu.tr:8080/jspui/bitstream/11607/1412/3/nuray_calik_tez.pdf, Erişim tarihi: 19.11.2020).

güvenlik kavramı, eşitlik, görüş alışverişi, karşılıklı anlayış, karşılıklı güven, üçüncü tarafa yönelik olmayan bir sistem içinde oluşturulmalıdır.”³⁸

İster süper güç ister küçük ve zayıf herhangi bir ülke, en azından bir dereceye kadar diğer ülkelerin yaptıklarına reaksiyon gösterecektir ve kendi ulusal güvenlik politikalarını şekillendirirken diğerlerinin ulusal hedeflerine ilişkin kendi algısına itibar edecektir. Ülke ne kadar az güçlü olursa, politika araçları portföyü ne kadar azsa, politikalarının aktif ve saldırgan olmaktan çok pasif ve savunmacı olma olasılığı o kadar yüksektir. Bununla birlikte en rasyonel davranış, zayıf bir girişim bile olsa karşı tarafta etkiyi en üst düzeye çıkarırken algılanan güvenlik açıklarını en aza indirebilmektir. Yani böyle bir eylem, hiçbir şey yapmamaktan daha iyidir.³⁹

“*Tek renkli güvenlik*; askeri yaklaşımın hakim olduğu güvenlik anlayışıdır. Kısaca tarif etmek gerekirse; “Soğuk Savaş sırasında Avrupa güvenliğine yönelik tehdit ve tehlikelerin hemen hemen [tamamı] askeri bir niteliğe sahipti. Bu nedenle devletler, politikalarını askeri güvenliğin sağlanması sorununa yönelik olarak hazırlamışlardı; fakat Soğuk Savaş’ın sona ermesiyle birlikte, “tek renkli güvenlik” kavramı son bulmuştur.”⁴⁰

Askeri olmayan güvenlik; AB’de önemli değişiklikler yapan ve 1987’de yürürlüğe giren Avrupa Tek Senedi, madde 30/6 ile askeri olmayan güvenlik kavramını AB müktesebatına girmiştir. Taraflar güvenliğin siyasi ve ekonomik yönleri hakkındaki tutumlarını daha fazla koordine etmeye hazır olduklarını beyan etmelerine rağmen, güvenlikleri için gerekli sanayi ve teknolojik koşulları korumaya kararlı olduklarını da vurgulamaktadırlar.⁴¹ Dolayısıyla, askeri olmayan güvenlik kavramı ile güvenliğin askeri boyutu dışında kalan, özellikle siyasi ve ekonomik (ülke güvenliği için gerekli olan sanayi ve teknolojik konular hariç) yönleri kastedilmektedir.

³⁸ Erdoğan (2005)’dan aktaran Kaypak, Ş. (2012). “Güvenlikte Yeni Bir Boyut; Çevresel Güvenlik”. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8(8) Özel Sayı, 1-22.

³⁹ Von Geusau ve Pelkmans, *a.g.e.* 1983, 52.

⁴⁰ Brotons, A.R. (2000). “Construction of European Security”, *Review of International Affairs*, Cilt LI, Sayı.1089-90 (Şubat-Mart, 2000), s.2’den aktaran; B. Sarper Ağır, “Soğuk Savaş Sonrası Avrupa Güvenlik Düzenine Kurumsal Bir Bakış”, *Uluslararası Güvenlik Sorunları, Derleyenler: Dr.Kamer Kasım, Zerrin A.Bakan.* Ankara: Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, 2004, s.122’den aktaran Küçükşahin, a.g.m. 2006, 16

⁴¹ Özdal, B., Genç, M. (2005). *Avrupa Güvenlik ve Savunma Politikası’nın Türkiye ve AB İlişkilerine Etkileri*. İstanbul: Alfa Aktüel Yayınları, 117.

Fiziki olmayan güvenlik; teknolojideki gelişmelere paralel olarak beliren küreselleşme olgusu sonucu doğmuş bir güvenlik türüdür. Bu güvenlik türü, geçmişten gelen ve daha çok fiziki tedbirlere dayanan güvenlik tedbirleri dışında bir yaklaşım gerektirmektedir. Fiziki olmayan güvenlik bağlamında bilgi güvenliğini, teknoloji güvenliği, sanal güvenlik ve siber güvenliği sayabiliriz.”⁴²

Yukarıda yer verilen güvenlik nitelemelerinin, politika yapıcılar açısından bir rehber oluşturup doğru hedeflere yönelinmesi açısından faydalı olacağı değerlendirilmektedir. Aynı zamanda “hangi değerler sistemi ya da ideoloji adına yapıldığı ileri sürülürse sürülsün güvenlik ve savunma girişimlerinin tümünün ekonomik ve siyasal amaçlara ulaşmadaki yöntemleri ifade ettiği”⁴³ söylenebilir.

Ülkeler, kendi hak ve menfaatlerini korumak için güç oluşturmaya, güçlenmeye çalışmaktadırlar. Sahip oldukları mevcut imkânları kullanarak, bu gücü belirli hedeflere yönlendirirler. Yönelilen hedefler, öncelikle bu mekanizmayı kurup koruyacak olan dizgenin ayakta kalması iken; ikinci olarak ülke insanların huzur, refah ve gelecek kaygılarını gidermeye yönelik olacaktır. Yani kamusal politika yapıcılarının mevcut gücü doğru hedeflere yönlendirmesi önemlidir. Burada sahip olunan imkânların ve hedeflerin tespit ve analizinin iyi yapılması gerekir. Mesele güvenlik meselesi ise bunun en üst noktada ülkenin bölünmez bütünlüğünün korunması, vatandaşların huzur ve gönenç durumlarına zarar verebilecek her çeşit unsurun projeksiyonu yapılarak gerekli tedbirlerin alınması gerekir. Bu çerçevede risk ve tehdit kavramları önem kazanmaktadır.

TDK sözlüğünde risk, “zarara uğrama tehlikesi”; tehdit ise, “birinin gözünü korkutma, korku vermek, gözdağı” olarak tanımlanmaktadır.⁴⁴

“Bağımsızlıklarını yeni kazanmış ve geçiş dönemi yaşayan zayıf devletler, kendi sınırları içinde yaşadıkları birçok soruna ek olarak, ortaya çıkan yeni küresel tehditlerle gereken ölçüde mücadele etmek konusunda yetersiz kalmaktadır. Bu kapsamda Karadeniz Havzasında reform süreci yaşayan bazı devletlerin güçsüz olmaları hem bu devletleri yeni tehdit tipleri için transit yol hâline getirmiş, hem de bu tehditlerle baş edecek güçlerinin olmaması nedeniyle ciddi güvenlik sorunları yaşamalarına neden olmuştur.”⁴⁵

⁴² Küçükşahin, a.g.m. 2006, 16.

⁴³ Dedeoğlu, B. (2003). *Uluslararası Güvenlik ve Strateji*. İstanbul: Derin Yayınları, 34.

⁴⁴ Türk Dil Kurumu. (1998). *Türkçe Sözlük*. 9. Baskı, Ankara: TDK Basımevi, 1863, 2167.

⁴⁵ Ongnyan Michev vd.den aktaran Küçükşahin, a.g.m. 2006, 21.

Güvenlik; ekonomik, sosyal, askeri, siyasi ve çevresel faktörler açısından da tedbir alacak kurumlara ihtiyaç gösterir. Ancak, bu noktada en önemli unsur, güvenlik oluşturulmasını zorunlu kılan tehdit ve risklerin tespit edilme aşamasıdır. Bunların tespit edilememesi durumunda, ne için tedbir alınacağı veya nasıl bir idare uygulanacağı bilinmeyeceği için güvenliğe de ihtiyaç kalmaz. Tehdidin veya riskin varlığının tespiti için istihbarata ihtiyaç vardır. İstihbaratsız güvenlik olmaz. İstihbarat, güvenlik tedbirlerinde önalmayı gerektirir. Güvenliğin istihbarata dayanmaması, sağlanacak güvenliğin çok pahalıya mal olmasına veya reaksiyon gösterilemeyecek kadar gecikmeye neden olabilir. Bu yüzden etkin bilgi toplama ve işleme diğer bir deyişle istihbarat, güvenliğin temin edilmesinde birincil savunma hattını teşkil etmektedir. Amerika eski başkanlarından George W. Bush, “İstihbarat, -onu nasıl kullandığımız-teröristlere karşı ve düşman devletler tarafından ortaya konan tehditlere karşı ilk savunma hattımızdır” diyerek doğru bilgiye vakitli olarak ulaşmanın önemini vurgulamıştır.⁴⁶

“Bir faaliyetin, daha hazırlık aşamasında iken ortaya çıkarılması en ideal yaklaşımdır. Gerek yurt içinden gerekse yurt dışından kaynaklanan güvenlik sorunlarının henüz oluşum aşamasında iken tespit edilmesi ve buna göre diğer güvenlik unsurlarının devreye sokulması daha ekonomik ve sonuç alıcı olur. Bu nedenle güvenlik boyutundan bakıldığında ‘doğru bilgi elde etme’, güvenliğin bütün boyutlarında ilk savunma hattı durumundadır.

Geçmişte, bir ülkeye yapılan müdahaleler; açık istihbarat toplama faaliyetleriyle veya silahlı kuvvetlerle direkt gerçekleştirilirken bugün, silahlı kuvvetler, bir müdahale aracı olarak en son sırayı almaktadır. Bunun yerine daha az tepki çeken ve karşı tarafa insanlık adına yardımcı olunuyormuş imajı veren müdahale yöntemleri kullanılmaktadır. Dolayısıyla günümüz dünyasında direkt yöntemlerin (silahlı kuvvetler gibi) kullanılması yerine endirekt yöntemlerin (askeri alan dışı faaliyet gösteren kişi ve kuruluşların) kullanılması daha makul görülmektedir.”⁴⁷

Günümüzde ulusal güvenliğin sağlanmasında; gerek açık kaynaklardan gerekse gizli kaynaklardan bilgi toplayan istihbarat birimleri olduğu gibi, asıl bilginin işlenmesi, karar alınıp ve harekete geçilmesi noktasında faaliyet gösteren kamusal uzmanlık kurumları önemli roller üstlenmektedir. Bu kurumları bugün için, sadece emniyet ya da askeri kuvvetlere indirgemek çok yanlış olacaktır. Çünkü günümüzde karşılaşılan tehditler, askeri müdahaleye uğrama tehdidinden çok; ekonomik suikast niteliğindeki bir ulusu zayıf düşürme, istikrarını bozma, refah düzeyini düşürme gibi kaos oluşturma amaçlı tehdit

⁴⁶ İnternet: “The National Security Strategy of the United States of America”. Web: <https://georgewbush-whitehouse.archives.gov/nsc/nssall.html>, Erişim tarihi: 03.07.2020.

⁴⁷ Küçükşahin, a.g.m. 2006, 24.

unsurlarının çok daha fazlası fiili ve potansiyel olarak söz konusu olmaktadır. Bu nedenle, günümüz ulusal güvenliğinin sağlanmasında kamusal kurumlar başta, yargı organları, silahlı kuvvetler ve emniyet birimleri ile özel kuruluşlar, vatandaşlar ve STK'ların iş birliği ile topyekûn mücadele ulusal çıkarların korunması için önem arz etmektedir.

Bir toplumun ekonomik ve askeri unsurları arasındaki ilişki, Lester Thurow tarafından *Head to Head* adlı kitabında şöyle ifade edilmektedir:⁴⁸

"... askeri güç, ekonomik gücü zorunlu olarak beraberinde getirmemektedir. Tam tersine, eğer bir ülke askeri bir güç olacaksa (yani daha çok insan ve ekonomik kaynağı askeri amaçlara tahsis edecek - bir tür kamu tüketimi), pek istenen bir durum olmayan kendi özel sektör harcamalarını kısmaya hazır ve istekli olmak zorundadır. Bunun en alt düzeyi, üretkenliğin artmasını sağlamak için gereken yatırımları azaltmamasını gerektiren seviyelere değin tüketiminden kısmaya kadar gidebilir. Bir ülkenin hem sürdürülebilir askeri hem de ekonomik süper güç statüsüne sahip olması için sert bir öz disiplin gereklidir. Ekonomik bir süper güç, bu durumunu korumak için sivil araştırma ve geliştirme (Ar-Ge), tesis ve ekipman, kamu altyapısı ve insan eğitimi ve becerilerine büyük miktarlarda yatırımlar yapmalıdır. Askeri bir süper güç, bu gücünü devam ettirebilmek için askeri Ar-Ge, askeri teçhizat, askeri altyapı ve askeri eğitime büyük yatırımlar yapmalıdır. Bir millet ikisini birden yapmak istiyorsa, her iki tür yatırımı da yapmalıdır..."

Sınırlar her zamankinden daha az önemliken bile ekonomik güvenlik ulusal güvenliktir. Ulusal güvenlik, sınırlarımızın, vatandaşlarımızın, ekonomik canlılığın ve yaşam koşullarının güvenliğini ve refahını sağlama yeteneği olarak düşünülmelidir. Ulusal güvenliğin en geniş tanımını kullanırsak, o zaman ulusun ekonomik güvenliğini kapsama dahil etme mesele teşkil etmez. Sermaye olmazsa üretim olmaz, üretim olmazsa ticaret olmaz, kâr olmaz ve iş olmazsa istihdam olmaz. Aslolan bir ulusun halkına iş sağlayan, zenginlik yaratan ve dağıtan ve kârı artıran endüstriyel altyapısının oluşturulması ve sürdürülmesidir.

İş ve istihdam olmaksızın, insanlar ve onların yaşam kalitesi, açlığın yaygınlaştığı genel olarak toplumun ve alt katmanlarının büyük ölçüde parçalanmasına yol açacağı bir noktaya kadar kötüleşir. Bu aynı zamanda çok farklı düzeylerde çekişmeye de yol açar. Küresel toplum, "açlar" ve "toklar" şeklindeki popülasyon yapısını süresiz olarak sürdüremez. Hepimiz dünyanın "sahip olmayan" ulusların da yaşam standardını iyileştirmek

⁴⁸ Thurow, L. (1993). *Head to Head: the Coming Economic Battle among Japan, Europe and America*. New York: Warner Books, 11-27.

için ahlaki bir yükümlülüğümüz olduğunu düşünürüz.⁴⁹ Ancak kalıcı bir etkiye sahip olabilecek tek politika, bir ulusun, kendi insanına iş sağlamak için ekonomik koşullarını inşa etmesine yardımcı olmak olacaktır. Bu sadece yapılacak doğru şey değil, aynı zamanda ahlaki de bir davranıştır.⁵⁰

Bir ülkenin ekonomik güvenliğinde aranan en önemli hususlardan birisi de demokratik kurumların mevcudiyetidir. Demokratik kurumların sağlam bir şekilde kök salması ve gelişmesi için gereken dört kriter tanımlanabilir. Birincisi, iç çekişmelerin sona erdirilmesidir. Demokratik siyaset, sivil çekişmenin toplumları böldüğü, orduların rolünü genişlettiği, ekonomik ilerlemeyi yavaşlattığı ortamlarda gelişemez. İkincisi, silahlı kuvvetlerin, daha etkin bir şekilde siyasi kontrole tabi olmasıdır. Üçüncüsü, ülkenin insan hakları ihlallerinin engellenmesidir (zorunludur). Siyasi muhaliflerin, azınlıkların ve diğer savunmasız grupların haklarına saygı gösterilmedikçe ve korunmadıkça, demokratik uygulama ve hukukun üstünlüğü pekiştirilemez. Son olarak, uluslar yatırımı yenileyebilecek, üretkenliği artırabilecek ve dezavantajlı gruplar için fırsatlar yaratabilecek ekonomik programlar oluşturmak ve sürdürmek için her türlü çabayı göstermelidir. Demokratik kurumlar, milyonlarca vatandaşın işsiz, yeterli barınak ve beslenme, temel eğitim veya gelecek için umutlu olmadığı uzun süreli ekonomik zorluk koşulları altında gelişip serpilemez. Bu sorunların çözümleri yalnızca sistematik yaklaşımlarla sağlanabilir ve bu sorunlar, sadece az gelişmiş ülkelere özgü olmadığı gibi etkileri onlarla de sınırlı değildir.

1.3. Gelişmekte Olan Ülkelerin (GOÜ) Ekonomik Güvenlikleri

En geniş "sistemler" bakış açısıyla bakıldığında gelişmekte olan ülkeler açısından ulusal güvenlik nedir? Bu soruyu sorarken, "bir ulusu güçlü kılan nedir?" sorusunu çevreleyen konulara da yeri geldikçe değinilecektir.⁵¹ Çünkü ulusal güvenlik ve ulusal güç kavramı birbirleriyle son derece ilişkilidir. Ekonomik güç, altyapı, bilgi, yetenek ve şirketler olarak ve toplum olarak öğrenme yeteneği ile ilgilidir. Gelişmiş ekonomilerde ilgili devletler tarafından hazırlanan Ulusal Güvenlik Stratejisi geniş bir bakış açısına sahiptir, ancak gelişmekte olan ekonomiler için bunu söylemek zordur. Bunun nedeni, ulusun nereye gittiğine ve oraya nasıl gideceğine dair vizyonu ana hatlarını çizen "yerel ya da küresel ulusal

⁴⁹ Ronis, *a.g.e.* 2011, IX.

⁵⁰ Thurow, *a.g.e.* 1992, 269.

⁵¹ Bock, P., Berkowitz, M. (1966). "The Emerging Field of National Security". *World Politics*, 19 (1), 127.

stratejinin" olmaması olabilir. Bu nedenle birçok Gelişmekte Olan Ülke (GOÜ) için ulusal güvenlik stratejisi zayıftır.

Gelişmekte olan ülke ekonomileri, gelişmiş ekonomilere nazaran daha fazla bağımlı ve daha savunmasız olması nedeniyle, belki de diğer bazı ülkelerden daha fazla ekonomik güvenliğe odaklanma ihtiyacındadırlar. Birkaç göze çarpan gerçek, bu ülkelerin diğer iş yaptığı gelişmiş ülke ekonomileriyle karşılaştırıldığında onların konumunu netleştirmektedir.⁵²

- Düşük Kişi Başına Reel Gelir:

Kişi başına düşük reel gelir, gelişmekte olan ekonomilerin en belirleyici özelliklerinden biridir. Düşük tasarruf ve düşük yatırımla sonuçlanan düşük kişi başına reel gelir seviyesinden muztariptirler. Bu, ortalama bir insanın yatırım yapmak veya tasarruf etmek için yeterli para kazanamadığı; ne kazanıyorsa harcadığı anlamına gelir. Böylece, nüfusun çoğunun kaçmak için mücadele ettiği bir yoksulluk döngüsü vardır.⁵³ Mutlak yoksulluk içindeki (asgari gelir düzeyi) insanların yüzdesi, gelişmekte olan ülkelerde yüksektir.

- Yüksek Nüfus Artış Hızı

Gelişmekte olan ülkelerin bir diğer ortak özelliği de ya yüksek nüfus artış oranlarına sahip olmaları ya da büyük nüfuslara sahip olmalarıdır.⁵⁴ Bunun nedeni genellikle aile planlaması seçeneklerinin olmaması olabileceği gibi, daha fazla çocuğun ailenin gelir elde etmesi için daha yüksek bir işgücüne yol açacağına yönelik inanç da olabilir. Son yıllardaki bu artış, daha yüksek doğum oranlarından ve iyileştirilmiş sağlık hizmetleri yoluyla azalan ölüm oranlarından da kaynaklanması mümkündür.

- Yüksek İşsizlik Oranları

⁵² www.intelligenteconomist.com, Characteristics Of Developing Economies | Intelligent Economist, Erişim tarihi: 27.11.2020.

⁵³ Direkçi, T. (2014). "Kalkınmanın Finansman Yöntemleri ve Gelişmekte Olan Ülkelerde Bütçe Açıklarının Nedenleri". *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4 (8), 13-15.

⁵⁴ Eren, M. (2020). "Nüfus Artışı İle Kalkınma Arasındaki İlişki: Sahra-Altı Afrika Ülkeleri Üzerine Ampirik Bir Analiz". *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, 2020 (27), 141-158.

Kırsal alanlarda, işsizlik büyük mevsimsel değişimlerden muztarıptır. Ancak işsizlik, geleneksel düzeltmelerin ötesinde politikalar gerektiren daha karmaşık bir sorundur.

- Birincil Sektöre Bağımlılık

Düşük gelirli ülkelerin nüfusunun neredeyse % 75'i kırsal kesimde yaşamaktadır. Gelir seviyeleri yükseldikçe, talebin yapısı da değişmektedir; bu da imalat sektöründe ve ardından hizmetler sektöründe bir yükselmeye neden olmaktadır.

- Birincil Emtia İhracatına Bağımlılık:

Üretimin önemli bir kısmı birincil sektörden kaynaklandığı için, ihracat gelirlerinin büyük bir kısmı da birincil sektörden⁵⁵ gelmektedir.

Bunun dışında gelişmekte olan ekonomilerde yüksek enerji bağımlılığı, dış ticaretin ithalat lehine dengesizliği, gıda ürünlerinde kendine yeterlilik oranlarının düşük olması, nihai ürünlerde gelişmiş ülkelere bağımlılık ve ihracatın ham madde veya birincil ürünlere dayalı olması gibi özellikler de diğer ortak özelliklerdir.

Bu ülkelerin öncelikli endişesi, kritik hammaddelere, özellikle de istikrarlı bir petrol ve gıda tedarikini temin etmektir. Körfez bölgesinde büyük bir savaşın patlak vermesi sonucunda petrol ithalatının önemli ölçüde azalmasının gelişen ekonomiler için sonuçları çok ciddi olacaktır. Petrol ithalatının kayda değer azalmasıyla, savaşa girilmiş gibi ekonomik kayıpların çok büyük ve ciddi olacağı öngörülmektedir. Bu tür bir olasılıkta kayıplar, gelişme yolunda ülkeler için çok yıkıcı sonuçlar doğurabilmektedir.

Gelişmekte olan ekonomiler, sahip olunan jeopolitik durum açısından askeri ve stratejik güvenliği düşünebilirler; ama birçoğu için ekonomik güvenliğin askeri güvenlikten önce geldiği söylenebilir.⁵⁶ Mevcut uluslararası dengeler göz önünde bulundurularak

⁵⁵ Birincil sektör, ekonomide doğrudan doğal kaynaklardan yararlanılan sektördür. Bu sektöre tarım, ormancılık, balıkçılık ve madencilik içerir. Sektörde elde edilen ürünlerin çoğu diğer endüstriler için hammadde olarak kullanılmaktadır.

⁵⁶ İnternet: Aykın, H. (2017). "Jeopolitikten Jeoekonomiye: Ekonomik Güvenliğin Yükselişi". Web: www.jeopolitikten-jeoekonomiye-ekonomik-gc3bcvenlic49fin-yc3bckselic59fi.pdf (wordpress.com), Erişim tarihi: 09.10.2020.

doğrudan bir saldırı olasılığının az olduğu yerlerde, o ülkenin kendi saldırmazlığı sebebiyle bir savaşa muhatap olma ihtimali düşükse, ekonomik güvenlik kaygılarının diğer güvenlik unsurlarına karşı ağır basacağı söylenebilir.

Gelişmekte olan ülkelerde ekonomik güvenliğine yönelik bazı tehditler, diğer ülkeleri rahatsız edenlere benzerlik arz etmektedir. Yine de bazıları, benzersiz savunmasızlığı nedeniyle bu ülkeler için daha alakalı veya daha zararlı olabilir durumdadır.

(1) Öngörülemeyen Tedarik veya Üretim Aksaklıkları: yerel savaşlar, gerilla faaliyetleri veya kazalar sonucunda nakil ve ulaşım (boru hatları, demiryolları ve limanlar) ve üretim tesislerinde meydana gelen hasarlardan kaynaklanan kesintiler. Liman işçilerinin grevi ya da kömür madencilerinin grevi gelişen bir ekonominin tahıl ya da başka bir ham madde sevkiyatını sekteye uğratabilmektedir.

(2) Kasıtlı Üretim Kesintileri: Üreticiler, ham maddeleri gelecek nesiller tarafından kullanılmak üzere muhafaza etmek için politik bir silah olarak kullanabilir (1973'te OPEC'de olduğu gibi) veya üretimi azaltabilir. Benzer şekilde, ulusal bir politikanın GOÜ üzerinde olumsuz etkisi olabilir. Böyle bir durum, ilgili ürün için ihraççı ülke mal/hizmetine aşırı bağımlılığın bir sonucu olarak gerçekleşebilmektedir.

(3) Arz Kısıtlıkları: Bazı orta ve uzun vadeli tahminler, önümüzdeki yıllarda ciddi bir petrol arz-talep dengesizliği konusunda uyarıda bulunmakta ve sonuçların dünya üzerindeki yıkıcı etkisi nedeniyle yukarıdaki (1) veya (2) 'den daha ciddi olacağı öngörülmektedir. Yavaş veya hatta olumsuz ekonomik büyüme, yüksek işsizlik ve politik istikrarsızlık ekonomisi, bu öngörüde yer almaktadır.

(4) Ulaşım Hatları Sabotajı: Bu gün itibarıyla dünya ticaretinin çok önemli bir kısmı deniz ya da demir yolu taşımacılığına bağlıdır. Bu durum maliyetler açısından bir avantaj sağlarken aynı zamanda büyük bir kırılganlık kaynağı da teşkil etmektedir. Bu tür hatlardaki bir aksama, ekonomi arz güvenliğinde kesintilere ve ciddi kayıplara neden olabilecek bir sorundur.

(5) Korumacı Bariyerler: Gelişmekte olan ekonomilerde Ticaret / GSMH oranı büyük sanayi ülkelerine kıyasla hala küçüktür ve ihracat, çelik, otomobil, elektronik, gemi yapımı gibi büyük imalat sektörlerinde (yüzde olarak) çok büyük bir rol oynamamaktadır.

Düşük olmakla beraber imalat sanayi tüm ekonomi için önemli döviz kazandıran unsurlardır. Bu ülkelerin ticaret ortakları arasındaki korumacı eğilimler ve yeni sanayileşmiş ülkelerden gelen rekabet, artan bir endişe olarak görülebilmektedir.

(6) Para Birimi Değerindeki Dalgalanmalar: Döviz kurlarındaki herhangi bir ani değişiklik, GOÜ'nün ticaretini ve iç ekonomisini oldukça keskin bir şekilde etkilemektedir. Yerel para biriminin keskin bir şekilde yukarı doğru yeniden değerlendirilmesi, GOÜ ihracatını olumsuz etkiler ve bu, iç ekonomiyi daraltır, özellikle küçük ve orta ölçekli endüstrileri vuracaktır. Devalüasyon ise yurt içi ekonomi üzerinde enflasyonist bir etki yaratacaktır. Bu nedenle para değerindeki dalgalanmalar çoğu zaman zararlı sonuçlar doğurmaktadır.

(7) Doğrudan Yabancı Yatırımlar: GOÜ'ye yatırımları, gelişmiş ekonomiler ile karşılaştırıldığında hala mütevazî olsa da, yerel sakinlerle sürtüşme, ev sahibi ülkeler tarafından kamulaştırma ve GOÜ'ye ters ürün ithalatı ("bumerang" etkisi) gibi çeşitli sorunlar doğurabilir. GOÜ ekonomilerine yapılacak yabancı sermaye yatırımları, yerel endüstrileri bitirici bir etkide bulunabilirken; ülke yerel şirketlerinin yabancı uluslararası şirketler (UAŞ) tarafından ele geçirilmesi tehlikesi barındırmaktadır.

Bu açıdan bir kısım ülke güvenlik politikalarını "kapsamlı güvenlik" etrafında şekillendirmektedir. Bu güvenlik konseptine göre ülkenin güvenliği kapsayıcı olarak tasarlanmakta; buna göre siyasi güç, dinamik ekonomik güç, yaratıcı kültür ve derinlemesine diplomasi iyi bir şekilde birleştirilmelidir.⁵⁷ Bu çerçevede kalıcı bir kurul altında; devletin ilgili kurumlarının her biri, güvenlik konularını diplomasi, dış yardım, enerji, hammadde, gıda, ulaştırma, bilim ve teknoloji, ekonomik planlama, istihbarat ve savunma gibi kendi açılarından tanımlayarak, birleşik bir güvenlik stratejisi meydana getirmelidirler.

Uzun vadeli en rasyonel güvenlik politikaları, kısa vadeli güvenlik politikalarından büyük ölçüde farklılaşabilir. Kısa vadede, yüksek bir tel çit, yavuz bir köpek ve büyük bir silah, kendini kötü komşulardan korumak için yararlı yollar olabilir. Ancak uzun vadede onlarla dost olmak tercih edilmelidir. Kısa vadeli güvenlik politikaları, uzun vadeli güvenlik politikalarıyla da çelişebilir. Ulusal güvenliği, bu nedenle kıt kaynaklar için rekabet eden ve

⁵⁷ <https://politikmerkez.com/> Çağımızın Dinamik Güç Parametreleri | Politik Merkez Erişim tarihi: 30.11.2020.

azalan getirilere tabi olan birçok kamu politikası hedefinden biri olarak ele almakta fayda vardır.

1.4. Ekonomik Güvenliğin İşlevleri ve Operasyonelleştirme

Yukarıda tartışılan çoklu güvenlik boyutlarının işlevsel hale getirilmesi zorlu bir çabayı gerektirmektedir. Basit bir formüle indirgenemezler, ancak her biri, 'prensip'te' işlevselleştirilebilir. Yalnızca bilinen gözlem ve ölçüm tekniklerinin kombinasyonları ile güvence altına almayı düşünmediğinizde ve tanım gereği hiçbir verinin talep edilmediği koşullarda bu mümkün olabilir. Gözlemler son derece zor olabilir, ancak doğası gereği imkânsız değildir: anladığımız şekliyle doğa kanunları, ihlal edilemezler.⁵⁸

Genel olarak devletin ekonomik güvenliği, temel işlevleri beş gruba ayrılan bir sistem olarak hareket eder: koruyucu, düzenleyici, uyarıcı, yenilikçi ve sosyal.⁵⁹

Koruyucu işlev, devlet ekonomik sistemini iç ve dış tehditlerden koruma yeteneği ile ifade edilir. Bu işlevin uygulanması, doğrudan ekonomik kaynak potansiyelinin oluşumu ve etkin kullanımı ile ilgilidir.

Düzenleyici işlev, devletin ekonomik güvenliğinin teminatı ve risk nötralizasyonunu hedefleyen işlevsel mekanizmaların uygulanması yoluyla farklı ekonomik alt sistemlerde ortaya çıkar. Bunlar, piyasanın kendi kendini düzenleme özelliğini simüle eden ve piyasa başarısızlıklarını (piyasada çözilemeyen sorunlar) ortadan kaldıran mekanizmaları içerir.

Ekonomik güvenliğin uyarı işlevi, ekonomik faaliyet sırasında potansiyel kriz durumlarının ortaya çıkmasını tahmin etmeye ve bunlara karşı koyacak mekanizmayı hazırlamaya odaklanmıştır. Sistemin savunma işlevinin güçlendirilmesinin sonucu olan sosyo-ekonomik ve örgütsel-teknik önlemleri ifade eder.

Yenilikçi işlev, devlet tarafından ekonomik süreçler ve ekonomik kalkınma hızının hızlanmasına veya ikincisinin olası olumsuz etkilerinin etkisiz hale getirilmesine odaklanan

⁵⁸ Baldwin, D. (1997). "The Concept of Security". *Review of International Studies*, 23(1), 5-26. <http://www.jstor.org/stable/20097464>, Erişim tarihi: 17.07.2019.

⁵⁹ Mkrtchyan, T.M. (2015). "State Economic Security System and Its Components". 4th Int'l Conference on Research in Humanities, Sociology & Corporate Social Responsibility (RHSCSR'15) Sept. 25-26, 2015 Penang (Malaysia).

yenilikçi çözümlere ilişkin geleneksel olmayan kararlar aracılığıyla hareket eder. Bu işlevin sonuçları, ekonomide dolaylı olarak ortaya çıkar ve bir kural olarak, diğer güvenlik işlevlerinin verimliliğindeki artış şeklinde ifade edilebilir.

Ekonomik güvenliğin sosyal işlevi, toplumun tüm üyelerinin taleplerinin tam olarak karşılanmasını ve toplumsal çıkarlara tam uyumlu olduğunu gösterir. Bu işlevin gerçekleştirilmesi, yaşam seviyesinin ve kalitesinin yükselmesine katkıda bulunur ve vatandaşların hak ve özgürlüklerinin korunmasını garanti altına alır.

Devlet ekonomik güvenlik sisteminin işlevlerinin bu tür bir sınıflandırmasının geleneksel olduğu, çünkü bu işlevler birbiriyle ilişkili ve birbirine bağlıdır ve çoğu zaman bir işlevin özellikleri başka bir işlevi tanımlarken tekrarlanabilir. Devletin ekonomik güvenliğini sağlamanın etkinliği, bu işlevlerin birlikte ve eşzamanlı olarak tam olarak çalışabilme kapasitesine bağlıdır. Ek olarak, ekonomik güvenliğin münferit bileşenlerinin sağlanmasında bu işlevlerin ağırlığı değiştirilebilir.

Ekonomik güvenlik, en geniş anlamıyla ulusal güveniktir. GOÜ'lerde hükümet ve sanayi, kendilerine ait olması gereken kazanımları pek elde edememektedirler. Çünkü işbirliği yapılmadığı gibi hasmane bir ilişkiye de sahip olmaya devam etmektedirler. Hükümet ve sanayi arasındaki bölünme büyük ölçüde yanlış anlamalardan biridir ve yine de bu boşluğu kapatmak, gelişmekte olan devletlerin ulusal güvenliği için çok önemlidir.⁶⁰ Her bir birimin üzerine düşen görevi, milli ekonomi bilinci ile otomatik olarak yerine getirmesi bu hususta ideal durumu teşkil etmektedir; bunun altında kalan ikinci, üçüncü en iyilerde belirli bir plan ve program dahilinde görev ve sorumluluk paylaşımı ile arzu edilen durumlara ulaşılmaya çalışılacaktır.

Ulusal güvenliğin "sistemsal" doğasını anlamak, 21. yüzyılda küresel çapta başarılı olmak için hükümet ve sanayinin birlikte çalışmasının neden önemli olduğunun tam merkezinde yer alır.⁶¹ Bir sistemde, her bir öge diğer ögelere ve tüm ögeler de birbirine bağlıdır. Bu nedenle, sistemler ancak en zayıf halkaları kadar güçlüdür.

⁶⁰ Krakov, M. (2008). "Ekonomik Güvenlik". *Uluslararası İlişkiler*, 5(18), 125-150.

⁶¹ Markina, a.g.m. 2018, 608.

GOÜ'lerde hükümet ve sanayi arasındaki bağlar zayıftır. Hükümet ve sanayi o kadar çok nesildir birbirlerine muhalif olmuşlardır ki, birbirlerinin güçlü ve zayıf yönlerini bile tanıyacak kadar birbirlerini yeterince tanımamaktadırlar. Her ikisi de güçlü ve aynı zamanda ucuz bir kuvvet çarpanı olabilecek şeyden yararlanamamaktadır.

1.5. Ulusal Bakımdan Ekonomik Güvenliğin Önemi

“Ülkelerin ulusal güvenliklerini, uzun vadeli hak ve menfaatlerini koruyacak şekilde oluşturmaları gerekir. Ülkenin zenginlikleri, ürettikleri ve sattıkları ile doğru orantılıdır. Bu faaliyetleri gerçekleştirebilmeleri için ihtiyaç duydukları ve olmazsa olmaz nitelikte olan en önemli girdilerden birisi hiç şüphesiz ki enerjidir. 1989 sonrasında meydana gelen değişimlere bakıldığında büyük güçlerin (ABD, AB, Rusya, Çin) güvenlik stratejilerinin merkezine ekonomik güvenliğini oturttuğu görülmektedir. Günümüzde bir ülke için ekonomik güvenlik konusu askeri güvenlikten bile daha önemli bir hale gelmiştir. Bu nedenle millî güvenliğe ilişkin yapılan tehdit değerlendirmesine ekonomi gibi bir önemli unsurun öncelikli olarak dahil edilmesi gerekmektedir.”⁶²

Geleneksel olarak ekonomi, oluşturulacak savunma kapasitelerini finanse etme, yenilikçi ve verimli savaş endüstrisi temin etmenin yanı sıra ekonomik yaptırımlar veya diğer askeri olmayan vasıtaların kullanımıyla ulusal güvenliğin üzerindeki kritik etki ile dikkatleri üzerine çekmektedir. Bu nedenle ulusal gücün uzun vadedeki başarısı, devletin performanslı bir ekonomi ile sürdürülebilir bir ekonomik büyüme yaratma ve sürdürme kapasitesine bağlıdır.

Buzan, ekonomik güvenliğin, devlette kabul edilebilir refah ve güç seviyelerini desteklemek için ihtiyaç duyulan kaynaklara, finansmana ve piyasalara erişimle ilgili olduğunu belirtir.⁶³ Benzer bir yaklaşımla, ekonomik güvenlik kavramının, piyasalardaki ekonomik fırsatlara erişimin uzun vadeli güvenliğini ve insanlar (beşeri sermaye), sermaye, enerji, su, teknoloji ve eğitim ile ilgili olduğu da belirtilebilir. Bu kavram bireyler ve uluslar için kritiktir, yalnızca özgür insanlar özgür toplumlar inşa edebilir, özgürlükleri bireylerin ekonomik güvenliğinden yararlanır. Her devletin uzun vadeli iç istikrarı, ulusal güvenlik için kilit faktördür. Ancak, ekonomik büyüme olmaksızın, gerçek kişilerin ekonomik faaliyetleri için özgürce seçim yapma fırsatları olmaksızın istikrar sağlamak mümkün değildir.

⁶² Küçükşahin, a.g.m. 2006, 29.

⁶³ Buzan, a.g.e. 1991, 19.

Üst üste binen üç rolü nedeniyle ekonomi, güvenlik tartışmasının bir parçasıdır.⁶⁴ İlk rol, askeri güç için finansman, malzeme ve personel kaynağı olarak ekonomi önemlidir. İkinci rol olarak, ekonomik güvenlik ve refah sağlayıcısı olarak ekonomi ele alınır; üçüncü rol ise, ekonomi, devletler ile ortak veya uzlaşan çıkarlar arasındaki etkileşimin temeli olarak tasavvur edilebilir.

Bir ekonominin operasyonelliği, sırasıyla maliye, hükümet, para ve sanayi politikalarına, insan kaynaklarının niteliğine ve miktarına, bilim ve teknoloji alanında kaydedilen ilerlemeye, ticarete ve uluslararası sermaye akışlarına dayanır.

Buna ek olarak ekonomik güvenlik, canlı, erişilebilir ve istikrarlı büyüyen bir ekonomik sistem içinde refahı sağlamak için gerekli vasıta ve fırsatların bulunmasıdır. Bu insanların kabul edilebilir bir yaşam standardını sürdürmek için gerekli gördüğü istikrarlı bir gelire, bir işe veya girişimcilik desteğine karşılık gelir. Aynı zamanda muğlak ekonomik güvenlik kavramı, ekonomik beklentiler ile realite arasında bir boşluk olduğunda ve durgunluklar, yüksek işsizlik ve iflaslar döneminde yetersiz kaldığında daha tehlikelidir. Devlet söz konusu olduğunda ise uzun dönemli güvenlik, büyük ölçüde dinamik ve büyüyen bir ekonominin varlığına bağlıdır.

Helen Nesadurai, ekonomik güvenlik kavramına sosyo-ekonomik yönleri de dikkate alan kapsamlı bir yaklaşım önermektedir.⁶⁵ Ancak öte yandan, ekonomik güvenliğe ilişkin kapsamlı endişeler, sosyo-ekonomik ilerlemeyi teşvik etme aracı olarak sürdürülebilir ekonomik kalkınma taleplerine de odaklanmaktadır. Tamamlayıcı ekonomik çıkarların uluslararası ekonomik entegrasyon yoluyla takip edilmesi gerektiğinde, kolaylaştırıcı olarak kabul edilen devletler arası ekonomik karşılıklı bağımlılığı hedefleyen olumlu bir perspektifi teşvik ederler.

Bu alternatif yaklaşımda ekonomik güvenlik, mikroekonomik ve makroekonomik bileşenleri içerir. Mikro ekonomik olan, gelir güvenliğini sağlamak ve temel insan ve aile ihtiyaçlarını karşılayabilecek bir tüketim düzeyine erişim sağlamak amacıyla güvenliğin ana referansı olarak bireye odaklanır. Makroekonomik bileşen ise, toplumda ekonomik büyüme

⁶⁴ Krakov, a.g.m. 2008, 136.

⁶⁵ Nesadurai, H. (2005). "Conceptualizing Economic Security in an Era of Globalisation: What Does the East Asian Experience Reveal?". *Working Paper, Centre for the Study of Globalisation and Regionalisation (CSGR)*, 157(5), 142.

ve refah sağlamak için piyasanın bütünlüğünün veya sağlamlığının güvence altına alınmasını ifade eder. Bu, mülkiyet hakları sistemini de içeren, ekonomik fırsatların kullanılması hususunda gerçek kişilere eşit imkan sağlayan düzenlemeler de dahil olmak üzere piyasada gerekli sayıda kurumun oluşturulmasıyla başarılabılır. Ekonomik güvenliğe, kapitalizmin siyasi istikrarını sağlamak için hayati önem taşıdığı kabul edilen adil bir dağıtım sistemi aracılığıyla da değinilmektedir. Ekonomik güvenliğin bu istikrarı, devletlerarası rekabet ve siyasi güç dünyasının ötesinde önem arz eder. Bununla birlikte, belirli zamanlarda bazı ülkelerin durumunu temsil edebileceğinden, geleneksel Realist yaklaşımın terk edilmesi gerekmez.⁶⁶

Uluslararası sahnede (devletler, çok uluslu şirketler ve çeşitli uluslararası kuruluşlar) oyuncu sayısının ve karşılıklı bağımlılığın arttığı küreselleşmiş bir dünyada, ekonomik güvenlik artık yalnızca devlet iç politikasını ilgilendiren bir konu değildir. Bir dereceye kadar ekonomik güvenlik, siyasi-askeri çatışmalar açısından bir istikrar veya istikrarsızlık unsuru haline gelmiştir. Sonuç olarak, ekonomik boyut, “tepkiselden önleyiciliğe” kadar olan çözüm metotlarına göre değişikliklere yol açan siyasi konularda giderek artan bir rol kazanmıştır. “*Jeo-ekonomi*”, jeopolitiğin yerini almıştır ve uluslararası sahnedeki ana aktörlerin temel endişesi haline gelmiştir; sahip olunan ekonomik güç, uluslararası sistemde devletlerin üstünlüğünün ya da ikincilliğinin belirlenmesinde esas unsur olarak kabul edilmektedir.⁶⁷

Uluslararası sahnede önemli değişiklikler, küreselleşmenin yoğunlaşması, ekonomik karşılıklı bağımlılıkların artması, teknolojik gelişme ve BT devrimi, ekonomik güvenlik kavramının genişlemesine yol açmıştır. Ekonomik güvenlik sadece kaynaklara, pazarlara ve askeri kapasitelerin finansmanına ulaşmayı sağlamakla veya ekonomik devlet yönetimi unsurlarının kullanılmasıyla sınırlı değildir. Küresel ekonomi, ürün ve sermaye akışlarının entegrasyonu ve karşılıklı bağımlılıkları, ekonomik krizleri aktaran kanalların çokluğu, ekonomik sektörün toplumların refahı, güvenliği ve kalkınması ile ilgili sosyo-ekonomik yönleri ve etkileri, ekonomik güvenlik kavramının boyutlarını belirler hale gelmiştir.⁶⁸

Dahası, küreselleşme sürecine ve devlet kurumlarının erozyonuna rağmen, yeni uluslararası aktörlerin ortaya çıkmasıyla, devlet kurumları ekonomik güvenliğin kilit

⁶⁶ Nesadurai, a.g.m. 2005,13-14.

⁶⁷ Nesadurai, a.g.m. 2005, 4.

⁶⁸ Buzan, a.g.e. 1991, 445

sağlayıcıları olmaya devam etmektedir. Çünkü güvenlik denildiğinde, bu kavram her şeyden daha çok devlet kurumu ile ilişkilendirilmekte ve güvenliği sağlamak, bu ekonomik güvenlik de olsa devletin bir görevi olarak tasavvur edilmektedir. Ancak, yeni uluslararası ortamın ışığında devletler, ekonomik güvenliğe yönelik yeni tehditlerin getirdiği zorluklarla yüzleşmek için kendi aralarında, bölgesel ve küresel aktörlerle de işbirliği yapmalı ve gelişmelidirler.

Sadece artan sayıda ilgili aktörle daha geniş ve daha karmaşık bir yaklaşıma sahip olmamız değil, aynı zamanda tehditlerin yeniden değerlendirilmesi vasıtasıyla küreselleşme süreci, ekonomik güvenlik kavramında bir değişikliğe katkıda bulunmuştur.

Ekonomik güvenlik kavramına ilişkin son bir husus olarak ulusal güvenliğin sağlandığı süreçte işlevlerine istinaden ekonomik bileşenlerin, bir jeneratör faktör ve sınırlı bir unsur olarak sahip olduğu rollerin öneminin belirtilmesi gerekir. Bu bağlamıyla da ekonomik güvenlik yeni uluslararası ortamın zorluklarıyla yüzleşmek zorunda olan önemli, dinamik ve karmaşık bir kavram haline gelmiştir; bununla birlikte ekonomik güvenlik fikri gelecek on yıllarda da “çelişkiler ve paradokslarla” dolu olmaya devam edecektir.

2. BÖLÜM

ENERJİ ARZ GÜVENLİĞİ

Son 70 yıldır dünyada yaşanan olaylar, ekonomiyi ülke gündemlerinin ilk sırasına yerleştirmektedir. Gerek yaşanmış petrol krizleri, gerek ham madde fiyatlarındaki artışlar, dünyanın bir kısım ülkesindeki açlık krizleri ve kuraklıklar, özellikle son yıllarda, son dönemlerde gözlemlediğimiz ülkelerin birbirlerine uyguladıkları ticaret ambargoları, finansal yaptırımlar, gelişmiş ülkelerin ve blokların ekonomik konulara ilişkin hukuk kurallarını sınırları aşacak şekilde uygulamaları ekonomik güvenliği yükselen bir unsur olarak gündeme getirmiştir.

Genel ekonomik güvenliğin en önemli ayaklarından biri hiç şüphesiz enerji arz güvenliğidir. 20. yy.da petrol ve taş kömürü gibi enerji kaynaklarının paylaşım mücadelesi, dünya savaşlarına sebep olduğu gibi bu gün de yine petrol, doğalgaz, nükleer enerji gibi enerji kaynakları ile ilgili meseleler dünya siyasetini şekillendirmeye devam etmekte; uluslararası güç mücadelesi, bunlar için, bunlar üzerinde somutlaşmaktadır.⁶⁹

Enerji arz güvenliği, enerji kaynaklarının gerek elde edilme, satın alma ve kullanım açısından enflasyon, dış ticaret açıkları, döviz kuru ve bunun gibi ülke ekonomisindeki ileriye ve geriye doğru önemli etkileri ve bu etkilerin yayılma özelliği dolayısıyla ulusal-yerel sosyo-ekonomik politikalar açısından çok önemlidir.

Bilindiği üzere, siyaset bilimi ve uluslararası ilişkiler bağlamında ülkelerin ekonomik güvenliği, ulusal ekonomilerini geliştirecek politikaları arzu ettiği tarzda belirleme ve uygulama kapasitesidir. Bu kapasite inşasında en önemli temin kaynağı ve ekonominin yakıtı kuşkusuz enerjidir. Hatta bazı ülkelerin dış politikalarında özellikle enerji jeopolitiği, genel olarak ekonomik güvenliğin, özel olarak da uluslararası ilişkilerin anahtar belirleyici kavramı olarak kullanılmaktadır. Bu haliyle enerji arz güvenliği, dünya politikasını

⁶⁹ Kavaz, İ. (2020). “Türkiye’nin Doğu Akdeniz’deki Enerji Mücadelesi”. *Ekonomi- Kriter Dergisi*, Temmuz-Ağustos 2020, 5(48), 90-91.

şekillendiren baş unsurlardan bir tanesidir.⁷⁰ Gerek enerji kaynaklarına sahip olan ülkeler için, ki bu ülkelerin çoğu gelişmemiş ülkedir, gerekse de enerjiyi talep eden, tüketen ülkeler için enerji konuları yüksek öncelikli konumda (high politics) bulunmaktadır.

Enerji kaynakları denilince akla ilk önce petrol ve kömür gibi madenler gelmektedir. Ancak enerji kaynakları bunlarla sınırlı değildir. Günümüzde sınırlı fosil kaynakların yanında enerji üretimi yenilenebilir kaynaklardan ve nükleer kaynaklardan da elde edilebilmektedir. Hatta hidrojen kaynaklı füzyon teknolojileri de gelişim aşamasındadır.

Ülkeler ekonomik büyümelerini ve üretimlerini sürdürülebilir bir şekilde gerçekleştirebilmeleri için ihtiyaç duydukları enerjiyi güvenilir kaynaklardan, kesintisiz bir şekilde, uygun fiyatlı ve yeterli miktarda sağlamaları gerekmektedir. Enerji arzını çeşitlendiremeyen ve arz güvenliği sorunu yaşayan ülkeler sadece ekonomik anlamda değil aynı zamanda ulusal güvenlik, iç ve dış siyaset ve sosyal açılardan da zor durumda kalabilmektedirler. Enerjinin günümüz dünyasındaki önemi çok yüksek olsa da, her ülke enerji kaynakları açısından aynı durumda değildir. Bazı ülkelerde arz fazlası varken, bazı ülkeler kendi ihtiyaçlarını dahi karşılayamamaktadırlar.

İnsanların bu gün itibarıyla hayatlarını idame ettirebilmeleri ve günlük işlerini sürdürülebilmeleri, yeterli enerjinin bulunurluğuna bağlıdır. Enerji kaynakları, nihai ürün olarak ısınma ve yakıt olarak doğrudan kullanılabilirdiği gibi, kullanım alanı çok geniş olan elektrik enerjisinin üretiminde de kullanılmaktadır. Bunun dışında insanoğlunun yiyip içtiği tüm ürünlerde, enerjinin ham madde, girdi ve katma değer içerisinde mutlaka önemli bir payı bulunmaktadır.⁷¹

“Enerji-yoğun endüstriyel ve tarımsal üretim teknolojilerinin yaygınlaşması, artan insan nüfusunun hayatta kalmasını enerjinin varlığına bağlı hale getirmiştir. Bu nedenle enerji insanoğlu için temel ihtiyaçları karşılayan zorunlu bir maldır. Bir yandan her alanda enerji talebindeki artış nedeniyle enerji bağımlılığı giderek artarken, diğer yandan yenilenemez (sonlu) enerji kaynaklarının dünyadaki

⁷⁰ T.C. Kalkınma Bakanlığı. (2018). “Enerji Arz Güvenliği ve Verimliliği”. *Özel İhtisas Komisyonu Raporu, On Birinci Kalkınma Planı (2019-2023)*, Ankara, 32.

⁷¹ Kıymaz, T., Saçlı, Y. (2008). *Tarım ve Gıda Ürünleri Fiyatlarında Yaşanan Sorunlar ve Öneriler*, Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı Yayın No: DPT: 2767, Ankara, 65.

dengelesiz dağılımı ve tükenmekte oluşu ülkeleri, enerji sorunu ile karşı karşıya getirmektedir.”⁷²

Enerjide kıt kaynaklar karşısında talebin sürekli artması, olağan ve/veya olağan dışı nedenlerle arz kısıntıları doğurabilmektedir. 1973 ve 1977 yıllarında yaşanan enerji şoklarıyla birlikte enerji, arz noksanı bulunan ülkeler açısından ucuz ve kolay temin edilebilen bir mal olmaktan çıkmış ve enerji arz güvenliği kavramı ve sorunu da ülkelerin ana gündemine oturmuştur. Bir tarafta ülkeler arası diplomatik sorunlar, diğer tarafta nüfus artışı, enerji yoğun teknolojik gelişmeler ve endüstriyel gelişimler arz kaynaklarının büyümesini fazlasıyla aşan enerji talep artışı ile enerjinin önemi her geçen gün artmaya devam etmiştir. Bunun bir sonucu olarak ve ekonomideki istikrarı koruma adına enerji arzını istikrarlı bir yapıya kavuşturmaya yönelik enerji arz güvenliği politikaları, ülkelerin makro politikalarında stratejik bir unsur haline gelmiştir.⁷³

“Genel olarak güvenlik kavramı, özel olarak da ekonomik güvenlik kavramı altında incelenebilecek pek çok alt başlık bulunmakla birlikte bunlardan belki de en önemlilerinden biri enerji arz güvenliğidir. Modern dönemlerde enerji güvenliği olmaksızın askeri, siyasi, stratejik ve ekonomik alanların ötesinde çevre, su ve gıda gibi enerji ile doğrudan ilgi kurmakta güçlük çektiğimiz alanlarda bile güvenlikten söz etmek mümkün değildir. Miktar, fiyat, zaman, mekan ve çevre gibi parametreler açısından kabul edilebilir ve sürdürülebilir enerji akışının güvence altına alınması siyasi, stratejik, ekonomik ve toplumsal hedeflerin sorunsuz bir şekilde gerçekleştirilmesi bakımından da hayati öneme sahiptir. Küresel ticaretin belki de en önemli kalemini teşkil eden enerji, ekonomik ilişkiler dolayısıyla siyasi ve stratejik ilişkilerin de omurgası durumundadır. Mevcut ve potansiyel enerji nakil hatları üzerinde yer alan Ukrayna, Afganistan, Yemen ve Suriye gibi ülkelerdeki mevcut yaşanan krizleri küresel enerji sorunlarından bağımsız düşünmek de mümkün değildir.”⁷⁴

Dünyadaki politik gelişmelerin bir nedeni ya da sonucu olan arz problemlerinin yanında nüfus artışından ve ekonomik büyüme kaynaklı enerji talep ve tüketimi artışı da enerjideki arz-talep dengesizliğini sorun haline getiren önemli unsurlardan bir tanesidir. Arz-talep dengesinde dengenin talepten yana bozulması, enerji verimliliği ve tasarruf gibi tedbirlerle talebin azaltılarak ya da artış hızının düşürülmeye çalışılmasının yanında üretim kapasitelerinin artırılması yoluyla da arzın artırılmaya çalışılarak sorunun üstesinden gelinmeye çalışılmaktadır. Ancak buradaki en önemli sorun, günümüzde enerji kullanımının

⁷² Ursavaş, Ursavaş, N.; Yıldırım, E. (2017). “Enerji Arz Güvenliği Riskinin Türkiye’nin Makroekonomik Dengelerine Etkisi”, *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17 (4), 56.

⁷³ Çetinkaya, Ş. (2019). “Türkiye’nin Enerji Güvenliği”. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 43(Güz), 210.

⁷⁴ Özev, M.H. (2017), *Küresel Denklemden Türkiye’nin Enerji Güvenliği*, İstanbul: SETA, 9.

ağırlıklı olarak fosil yakıtlar merkezli olması ve bu enerji kaynaklarının da belirli bir süre sonra tükenecek olmasıdır. Kısa ve orta vadede arzın artırılıp talebin kısılması bir çözüm olabileceken uzun vadede bu yolun yetersiz kalması sebebiyle insanların enerji ihtiyaçlarının yenilenebilir enerjiye yönelim gibi daha kalıcı yöntemlerle çözülmesi gerekmektedir. Çünkü enerji üretiminde günümüz yöntemleri fosil kaynaklara dayanmaktadır ve bu kaynaklar sınırlıdır. Fosil kaynaklara bağımlılığı azaltabilecek yenilenebilir kaynaklara yönelik üretim teknolojilerine olan ihtiyaç, her geçen gün önemini artırmaktadır.

“Arz açığı olan ülkeler için enerji arz güvenliği, arz fazlası olan ülkeler için de talep güvenliği ekonomik, toplumsal, siyasi ve jeopolitik risklerin yönetilebilmesi için en temel maddi unsur olma özelliği taşımaktadır. Bu nedenle enerji güvenliği stratejileri arz, talep, küresel ve yerel makroekonomik gelişmeler, verimlilik, AR-GE, inovasyon, yatırım, tasarruf, iyi yönetim, beklenti yönetimi, paydaş etkileşimi, çevre ve jeopolitik görünüm gibi parametreler açısından dinamik bir şekilde oluşturulup takip edilmesi gerekmektedir.”⁷⁵

Ülkemiz açısından konunun önemine gelince; bilindiği gibi Türkiye, büyük hedefleri olan bir ülkedir; bunun yanında önemli de bir enerji ithalatçısı ülkedir. Bunun yanında coğrafi konum itibarıyla da tüketici ve üretici ülkeler arasındaki bağlantı/geçiş ülkesi konumundadır. Bu nitelikler sebebiyle Türkiye gerek kendi tüketimi açısından gerekse de enerji talep eden bölge ülkeleri açısından enerji ile ilgili hususları tedarik güvenliği ajandasının ilk sıralarına yerleştirmek zorundadır. Bu nedenle enerji ile ilgili tüm alanlarda kapsamlı ve incelikli stratejiler geliştirerek gelişkin bir politika oluşturulması Türkiye’nin enerji sektörüyle ilgili plan-programlarının öngörülen şekilde gerçekleştirilmesi bakımından büyük önem taşımaktadır.

Tezin bu bölümünde, enerji meseleleri ile genel bir görünüm ortaya konulduktan sonra petrol, doğal gaz, elektrik, kömür, nükleer, yenilenebilir enerji gibi enerji çeşitleri itibarıyla enerji sektöründe Türkiye’nin enerji güvenliği ile ilgili meseleler analiz edilecektir.

2.1. Kavramsal Çerçeve

Enerji güvenliği ya da enerji arz güvenliği kavramı arz-talep güvenliğinin yanında fiyatlar, enerji alt yapısı, nakil hatlarının güvenliği, ülke içi ve ülkeler arası çatışmalar gibi birçok

⁷⁵ Peker, H.S. (2015). “Türkiye'nin Enerji Arz Güvenliği ve Ölçülmesi: Türkiye'nin Enerji Arz Güvenliği Endeksine Yönelik Bir Uygulama”. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İİBF Dergisi*, 5(2), 764-765.

ekonomik ve politik unsurların bileşimiyle ifade edilen çok yönlü bir kavramdır.⁷⁶ Çünkü enerji arz güvenliği meselesi, içinde bulunulan zamana, ülkelerin jeopolitik, ekonomik konumuna ve gelişmişlik düzeyine ve geleceğe dönük plan ve hedeflerine göre farklı anlamlar taşıyabilmektedir.

“Enerji arz güvenliğine yönelen tehditler, kazaları, doğal afetleri, terörizmi ve petrol temininde dış ülkelere bağımlılığı kapsadığı gibi enerji üreten ülkelerin siyasi istikrarsızlıklarını, enerji arzının manipülasyonu (kasıtlı bozulma), enerji kaynakları üzerindeki mücadele, arz altyapısına yönelik saldırıları içermektedir.”⁷⁷ Yabancı petrol arzı, ülke içi çatışmalardan tutun da petrol ihraç eden ülkelerin çıkarları, devlet dışı aktörlerin petrol kaynaklarının arzını ve naklini hedef alan faaliyetleri gibi doğal olmayan kesinti tehlikelerine açıktır. Enerji sağlayıcısı bir ülkedeki savaş ya da grev gibi unsurlardan kaynaklı siyasi ve iktisadi istikrarsızlıklar, enerji sektörünün düzenli işleyişini engelleyebilmektedir. Örneğin Venezüella’da petrol kaynaklarının millileştirilmesi protestoları ve grevleri tetiklemiş ve bunun akabinde Venezüella petrol üretim düzeyi hala eski düzeyine ulaşamamıştır. Ayrıca, üretim altyapısının sabotaja çok açık olması da diğer bir tehdit kaynağı olabilmektedir. İhracatçı ülkenin dış satışları kısıtlamak ya da arz zincirinde kesintiye neden olabilecek siyasi ve iktisadi motivasyonu da dönem dönem ortaya çıkabilen sorunlar olmaktadır.

“Literatürde enerji arz güvenliği kavramını tanımlayan çalışmalar incelendiğinde, Lieb- Doczy vd. (2003), Ölz vd. (2007), Wright (2005) gibi çalışmalar enerji arzının sürekliliği üzerine odaklanmışlardır. Bununla birlikte Lefevre (2010), Grubb vd. (2006), Joode vd. (2004), Bohi ve Toman (1996) çalışmalarında enerji arz sürekliliğinin kapsamını genişleterek, enerji arz güvenliği tanımına refah ve ekonomik performansın sürdürülebilirliğini de dahil etmişlerdir. Sürdürülebilirlik bağlamında enerji arz güvenliğinin çevre ve toplum üzerine etkilerini inceleyen çalışmalar ise Krut vd. (2009), Verrastro ve Ladislaw (2007)’in çalışmalarıdır.”⁷⁸

“Enerji arz güvenliği ile ilgili yapılan tanımlamaların farklı olmasının nedeni, enerji güvenliğinin içerdiği risk faktörleridir. Literatürde birçok çalışma enerji arz güvenliğini tehdit eden faktörleri belirli kategorilere göre incelemektedir.

Stern (2002) ve Weisser (2007) temel olarak enerji arz güvenliğini tehdit eden riskleri enerji kullanımından doğan *bağımlılık sorununa* göre sınıflandırmıştır. Buna göre kaynak bağımlılığı, tesis bağımlılığı, taşıma bağımlılığı, ithalat

⁷⁶ Birol, Y. E. (2019). *Avrupa Birliği Enerji Arz Güvenliği Politikası*. İstanbul: Kriter, 42.

⁷⁷ İnternet: "Power plays: Energy and Australia's security". (<https://www.aspi.org.au/report/power-plays-energy-and-australias-security>, Erişim tarihi: 10.03.2019).

⁷⁸ Ursavaş, a.g.m. 2017, 56.

bağımlılığı, yapısal riskler ve güvenlik kazaları enerji arz güvenliğini tehdit eden risk kaynaklarıdır.”⁷⁹

Bielecki (2002) ve Mitchell (2002) risk kaynaklarını zaman unsurunu temel alarak sınıflandırmıştır. Buna göre, kısa dönemde (12- 18 ay) risk kaynakları uluslararası arzda meydana gelen kesintilerden oluşmaktadır. İhracat, kartel ve politik sorunlar orta vadeli (3- 5 yıl) risk kaynakları olarak tanımlanırken, altyapı yatırımlarının yetersizliği ve artan enerji talebine karşı arzın yetersizliği gibi unsurlar da uzun vadeli (10-15 yıl) risk kaynakları olarak tanımlanmaktadır.⁸⁰

Fattouh, politik istikrarsızlık, rejim değişikliği, terörist saldırı, ihracat kısıtlamaları, ticaret yollarının kapanması ve yaptırım gibi savaş ve sivil çatışmalara göre bir risk sınıflandırması yapmıştır.⁸¹ Doukas vd. ise çatışma, politik istikrarsızlık, terörist saldırı, ihracat kısıtlamaları, kazalar, hava koşulları, monopol faaliyetler-kartel gibi unsurları içine alan bir risk sınıflandırması yapmıştır.⁸²

Winzer tüm risk faktörlerini kapsayan bir kategorizasyon yapmış ve bu faktörlerin ayrıca etki alanı ve bu etkiyi ölçen farklı ölçüm birimlerini de belirtmiştir. Winzer’in risk kategorizasyonu Çizelge 2.1’de gösterilmiştir.

⁷⁹ Peker, S. (2015). “Türkiye’nin Enerji Arz Güvenliği ve Ölçülmesi: Türkiye’nin Enerji Arz Güvenliği Endeksine Yönelik Bir Uygulama”. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 5(2), 763-783; Ursavaş, a.g.m. 2017, 57.

⁸⁰ Ursavaş, a.g.m. 2017, 56-57.

⁸¹ Fattouh, B. (2007). *How Secure are Middle East Oil Supply*. Oxford: Institute for Energy Studies, 1. (www.oxfordenergy.org, Erişim tarihi: 27.11.2019).

⁸² Doukas, H. et al. (2011). “Risks on the Security of Oil and Gas Supply”. *Energy Sources, Part B: Economics, Planning, and Policy*, 6(4): 417-425.

Çizelge 2.1. Winzer'in risk kategorizasyonu⁸³

<i>Risk Kaynakları</i>	<i>Etki Alanı</i>	<i>Etkinin Ölçümü</i>
1. Teknik Risk Kaynakları -Altyapı Sorunu -Mekanik Sorun -Termal Sorun -Emisyon	<i>Sürdürülebilir Mal Arzı</i> 	- Etkinin Hızı: Sabit-Yavaş Değişen-Hızlı Değişen - Etkinin Büyüklüğü: Olması Yakın-Yavaş Değişim-Aşamalı Değişim
2. Beşeri Risk Kaynakları -Talep Riski -Stratejik Kesinti -Kapasite Altında Yatırım -Sabotaj -Terörizm -Politik İstikrarsızlık -Jeopolitik Risk	<i>Sürdürülebilir Hizmet Arzı</i> 	- Etkinin Süresi: Geçici-Sürekli-Kalıcı - Etkinin Dağılımı: Yerel-Ulusal-Küresel
3. Doğal Risk Kaynakları -Kaynağın Azalması -Kaynağın Tükenmesi -Doğal Afet	<i>Sürdürülebilir Ekonomi</i> <i>Çevre ve Toplum</i>	- Etkinin Sıklığı: Tek-Ara sıra-Sık sık - Etkinin Kesinliği: Saptanabilir-Rastgele-Bulgusal-Bilinmeyen

“Enerji arz güvenliği kavramı çok yönlü ve karmaşık bir içeriğe sahip olmakla birlikte, genel olarak dört temel unsuru kapsamaktadır. Bunlardan *birincisi*, mevcudiyet (availability) unsurudur. Enerjinin mevcut olması, yani elde edilebilmesi tüketicilerin ihtiyacı olan enerjiyi güvenli olarak elde edebilmeleri demektir. Mevcudiyet unsuru alıcı ve satıcıların enerji mal ve hizmetlerinin ticaretini yaptığı enerji piyasalarının varlığını gerektirmektedir. Bu piyasalar ise alıcı ve satıcıların karşılıklı olarak ekonomik, politik, stratejik ve ticari amaçlarına uygun olarak şekillenmektedir.”⁸⁴

⁸³ Winzer, C. (2012). “Conceptualizing Energy Security”. *Energy Policy*, 46(1), 36-48.

⁸⁴ Elkind, J. (2010). “Energy Security: Call for a Broader Agenda”. *Energy Security: Economics, Politics, Strategies and Implications*, Washington, 123.

İkincisi, satın alınabilirlik (affordability) unsurudur. Enerjinin fiyat düzeyinin, fayda-maliyet çerçevesinde makul bir düzeyde olması gerekir. Bunun sağlanabilmesi için de enerjinin minimum maliyetle üretilmesi, enerji ürünlerinin öngörülebilir makul bir fiyatının olması ve enerji hizmetlerine erişimin mümkün olması demektir. Satın alınabilirlik unsurunun en önemli bileşeni ise enerji ihtiyacında olanlar için fiyatın makul ve istikrarlı olmasıdır.

Enerji arz güvenliğinin *üçüncü* unsuru olan güvenilirlik (reliability) ise talep edilen ve ihtiyaç duyulan enerji türünün herhangi bir kesintiye uğramaksızın sağlanmasını/temin edilmesini ifade etmektedir. Enerji, ekonomik faaliyetlerin temel yapı taşıdır. Dolayısıyla enerjide meydana gelen kesintiler insanların günlük yaşamlarında en temel ihtiyaçlarından ekonomik faaliyetlerin gerçekleştirilmesine kadar ekonomik ve toplumsal hayatın bütününe tehlikeye sokmaktadır.

Enerji arz güvenliğinde *dördüncü* boyut çevre ve iklim konusuyla ilgili olan boyutudur. Küresel ısınma ve iklim değişikliğinin ortaya çıkması, enerji üretiminde ve tüketiminde çevresel konuları gündeme getirmiştir. Enerjinin çevresel boyutları ile de ele alınmasında, çevresel sürdürülebilirlik öne çıkmaktadır. Enerji arzında ve kullanımında çevresel sürdürülebilirlik (sustainability), kullanılan enerji türünün sera gazı emisyonunun düşük olması, enerji sistemlerinin iklim değişikliği etkilerinin minimum olmasını gerektirmektedir. Aşağıda Çizelge 2.2’de enerji arz güvenliği unsurları, alt bileşenleri ve potansiyel tehditler gösterilmektedir.⁸⁵

⁸⁵ Elkind, a.g.m. 2010, 124.

Çizelge 2.2. Enerji arz güvenliğinin unsurları, alt bileşenleri ve potansiyel tehditler⁸⁶

Öğeleri	Alt Bileşenleri	Potansiyel Tehditler
Mevcudiyet	- Fiziksel olarak kaynağa sahip olmak - Taraf ülkelerin enerji fiyatları üzerinde anlaşabilme yeteneği - Üretim, dönüştürme, depolama ve dağıtımda teknolojik çözümler geliştirilmesi - Sermaye yatırımı - Uygulanabilir hukuki ve düzenleyici yapıların olması - Çevresel vd. unsurlara uygunluk - Tüm enerji tedarik zincirinin güçlü şekilde çeşitlendirilmesi	- Rezervlerin tükenmesi - Gelişme fırsatlarının sınırlandırılması (millileştirme ve ikili anlaşma) - Altyapı sorunları - Sürekli yatırıma olanak sağlamayan finansal, hukuki, düzenleyici ve politik çevrelerin olması
Güvenilirlik	- Tüm enerji tedarik zinciri için yeterli rezervin varlığı - Terörist saldırı, hava olayları ve politik kesintilerden kısa ve uzun vadede korunma - Küresel enerji piyasasının işleyişi ile ilgili yeterli bilgiye sahip olma	- Fırtına, deprem gibi doğa olayları nedeniyle enerji sistemlerinin çökmesi - Bakımsızlık ya da eksik yatırım nedeniyle karşılaşılan sorunlar - Askeri güç ya da terörist saldırı tehdidinin olması - Ambargo ya da yaptırım gibi politik engellemeler
Satın Alınabilirlik	- Düşük fiyat değişkenliği - Şeffaf fiyatlandırma - Gelecekteki fiyatlarla ilgili rekabetçi beklentiler - Kısa dönemde artan ve uzun dönemde var olan bir sorun olarak tüm maliyetlere yansıyan fiyatlar	- Makul maliyetli rezervlerin tükenmesi - Yüksek enerji yoğunluğu ve diğer özendirici politikalar nedeniyle talebin artması - Enerji güvenliği kapsamına çevresel boyutun dahil edilmemesi
Sürdürülebilirlik	- Sera gazı ve diğer kirleticilerin düşük düzeyde emisyonu - Çevresel kalite için yerel, bölgesel ya da küresel tehditlere daha az katkı yapılması - İklim değişikliği etkilerinden enerji sistemlerinin korunması	- İklim değişikliğinin etkileri (deniz seviyesinin yükselmesi, şiddetli hava olayları gibi) - Enerji güvenliğinin dar tanımına göre politika üretilmesi (örneğin; filtreleme, depolama teknolojileri geliştirilmeden önce kömür kullanımının artırılması)

⁸⁶ Elkind, J. (2010). "Energy Security: Call for A Broader Agenda", *Energy Security: Economics, Politics, Strategies and Implications*, Washington.

Çeşitli boyutları yukarıda tartışılan enerji arz güvenliği meselesini daha açık hale getirmek ve ileride yapılacak analizlerin kapsamını belirlemek açısından kavramın tanımının yapılmasında fayda vardır. Bu noktada çeşitli tanımların yapılması mümkündür.

Uluslararası Enerji Ajansı (UEA), enerji arz güvenliğini, “*Enerji kaynaklarının satın alınabilir bir fiyattan kesintisiz bir şekilde sağlanması*” şeklinde tanımlamaktadır. UEA’nın bu tanımına göre enerji güvenliğinin birkaç boyutu vardır. Enerji kaynaklarının çeşitliliğinden bahsedilebileceği gibi satın alınabilir fiyat düzeyinde de olması gerekmektedir. Uzun ve kısa dönemli arz güvenliğinden de bahsedilebilir. Uzun dönemli arz güvenliği aşağıda da ayrıca tartışıldığı üzere, büyük ölçekli gerekli yatırımların yapılarak temel enerji arzının uzun dönemli ekonomik gelişim ve çevre ile uyumlu bir şekilde sağlanması anlamına gelmektedir. Kısa dönemli enerji arz güvenliği ise, 1-3 yıllık yani kısa ve orta vadede arz talep dengesindeki ani değişimleri bertaraf edebilecek tedbirlerin alınması ve sorunların hızlı bir şekilde çözülmesi anlamına gelmektedir.⁸⁷

“Diğer bir tanım ise “*Yeterli miktardaki kaliteli ve temiz enerjinin, uygun fiyatlarla ve kesintisiz olarak temin edilmesi*” şeklindedir. Bu tanımın yukardaki UEA’nın tanımından farkı enerji güvenliği tanımına temiz enerjinin eklenmiş olmasıdır. Burada enerjinin yeterli miktarda sağlanmasının yanında *temiz olması* gerektiğini de ifade edilmektedir.”⁸⁸ Ülkelerin uluslararası arenadaki güçlerine, gelişmişlik düzeylerine, petrol üreticisi ya da tüketicisi olma durumlarına ve politik hedeflerine göre enerji arz güvenliği tanımları da değişebilmektedir. Ayrıca uluslararası kamuoyunun algı ve hassasiyetindeki değişimler, enerji az güvenliği tanımını da değiştirebilmektedir. Örneğin son dönemde çevresel ve iklim konularının önem kazanması sebebiyle ilgili tanımlara temiz enerji kavramı da eklenmiştir.

Enerji arz güvenliğinin bir diğer tanımı ise, “*makul bir fiyat seviyesinde, diğer amaçlar ile birlikte insanların yaşamları, ekonomik, sosyal ve savunma aktiviteleri için gereken miktardaki enerjinin güvenlik altına alınması*” şeklindedir.⁸⁹

“Son olarak klasik iktisadi okulun yaklaşımı da verilerek bu kısım neticelendirilmesi mümkündür. Enerji arz güvenliğini sırf ekonomik perspektiften

⁸⁷ IEA, a.g.e. 2014,1.

⁸⁸ Ediger, V. (2007). “Enerji Arz Güvenliği ve Ulusal Güvenlik Arasındaki İlişki”, SAREM Enerji Arz Güvenliği Sempozyumu, Ankara, 3.

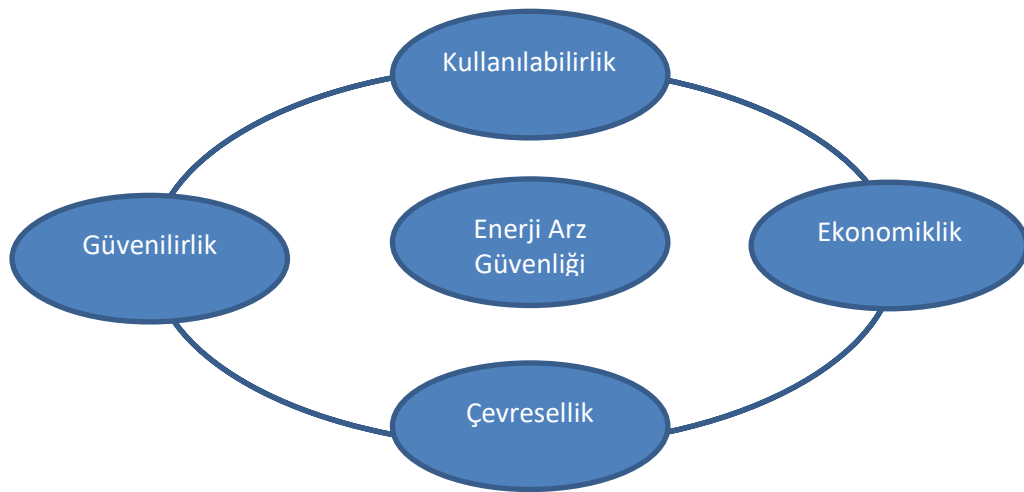
⁸⁹ Koyama, K., Kutani, I. (2012). “Study on the Development of an Energy Security Index and an Assessment of Energy Security for East Asian Countries”. ERIA Research Project Report 2011, 7 RPR-2011-13.pdf (www.eria.org, Erişim tarihi: 24.08.2019).

ve stratejik/politik perspektiflerden yorumlayan çalışmalar bulunmaktadır. Ekonomik bakanlar genellikle enerji arz güvenliğini bir sorun olarak görmemekte ve tamamen piyasa ile ilgili olduğunu iddia ederek meselenin piyasa mekanizması vasıtasıyla çözülmesini önermektedirler. Devletin de yalnızca piyasa başarısızlığının gerçekleştiği durumlarda müdahale etmesini savunmaktadırlar. Klasik iktisadi görüşe paralel olan bu yaklaşıma göre enerji arz güvenliği diye bir problem yoktur. Politik görüştekiler ise, enerji kaynaklarının millileştirilmesinin, enerji arz güvenliği problemini milli güvenlik problemi haline getirdiğini iddia etmektedirler.”⁹⁰

Bu kavramlar ışığında, başarılı bir enerji arz güvenliği stratejisi, şunları hedeflemelidir:

- Enerji arz ve talebi arasındaki açığın azaltılması,
- Enerji ve kaynak yoğunluğunu azaltarak, enerji etkinliğinin yükseltilmesi,
- Optimal enerji bileşiminin elde edilmesi,
- Enerji arzı kaynaklarının çeşitlendirilmesi,
- Enerji altyapısının gelişimine yatırım yapılması,
- Alternatif ve yenilenebilir enerji kaynaklarına geçilmesi,
- Ar-Ge vasıtasıyla, yenilik ve rekabetin teşvik edilmesi,
- Enerji fiyat dalgalanmalarına karşı hassasiyetin azaltılması ve
- İyi bir enerji sektörü yönetiminin olması.

Yukarıdaki tanım kavramlar ile birleştirildiğinde, enerji arz güvenliğinin bileşenleri, Şekil 2.1.deki gibi tanımlanabilir.

Şekil 2.1. Enerji arz güvenliği bileşenleri

⁹⁰ Checci, A., Behrens, A. ve Egenhofer, C. (2009). “Long-Term Energy Security Risks for Europe: A Sector-Specific Approach”. *CEPS Working Document*, No: 309, 1.

Yukarda belirlenen bileşenler ile bir enerji arz güvenliğinin bütünlük bir tanımı yapılmak istenirse: “Enerji arz güvenliği; talep edilen kalite ve miktardaki enerjinin, talep edildiği yere ve çevreye mümkün olan en az negatif etki ile ve uygun fiyata, ihtiyaç olduğu anda hazırdaki kaynaklardan elde edilerek ulaştırılması” olarak tanımlanabilir.⁹¹

2.2. Enerji Arz Güvenliğinin Küresel Boyutu

“Dünyada enerji ihtiyacı yükselirken enerji kaynaklarının özellikle de fosil kaynakların geleceği ile ilgili belirsizlikler de artmaktadır. Türkiye gibi kalkınma ve ekonomik büyüme hedefleri olan ülkeler açısından enerjinin taşıdığı önem ortadadır. Enerji güvenliği olmaksızın ekonomik güvenlik, askeri güvenlik ve siyasi bağımsızlıktan söz etme imkânı yoktur. 1800’lü yılların başından itibaren kıt kaynakları denetim altına alma yarışı savaşların en temel nedenlerinden biri olmuştur. Öte yandan ülke içinde ve dışında askeri, siyasi, stratejik, sosyolojik ve ekonomik bakımdan güvenli bir ortam oluşturulmadıkça enerji güvenliğinden ya da enerji güvenliği olmadıkça diğer güvenliklerden bahsedilemez. Uluslararası siyaset ve ekonomi ile enerji sektörü arasında sarmal şeklinde bir karşılıklı etkileşim söz konusudur ve alanlar birbirinden ayrı ele alınamazlar.”⁹²

“Enerji güvenliği yalnızca üretici ya da tüketici ülkeleri değil küresel ticari, finansal ve siyasi ilişkileri enerji kaynakları üzerinden kontrol etmek isteyen büyük güçleri de doğrudan ilgilendirmektedir. Uluslararası enerji rejiminin temel parametrelerinin, küresel egemen güç ya da güçler tarafından belirlendiğini belirtmemiz gerekir. Enerji kaynaklarını kontrol eden ülke ya da ülkeler küresel uluslararası ilişkilere de yön vermektedirler. Kömür ve petrol için geçerli olan bu yargı doğal gaz, yenilenebilir enerji, kaya gazı/petrolü ve nükleer enerji gibi alternatif kaynaklar ve füzyon gibi gelecek teknolojiler için de geçerlidir.”⁹³

Enerji, daha öncesinden başlamış olmakla birlikte özellikle 20. yy.nin başından itibaren ülkeler için stratejik bir varlık, önemli bir değer ifade eder olmuştur. 21. yy.da bu stratejik değer daha da yükselmektedir. Enerji temini, temin yolları, transferi, ülkelerarası ilişkilerde ve uluslararası arenada hep bir siyasi malzeme olmaktadır. Stratejik ve jeopolitik özellikleri enerjiyi, gerek ulusal gerekse ulus aşan politikanın kapsamlı konularından biri haline getirmiş; bu durum, diplomasi jargonuna ‘ener-jeo-politik’ gibi yeni bir kavram kazandırmıştır. Bu kavram, birçok jeopolitik alanda siyasi meseleleri anlatmak için kullanılan anahtar bir kavram olarak kullanılmaktadır.

⁹¹ Peker, H. S. (2015). “Türkiye'nin Enerji Arz Güvenliği ve Ölçülmesi: Türkiye'nin Enerji Arz Güvenliği Endeksine Yönelik Bir Uygulama”. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İİBF Dergisi*, 5(2), 769.

⁹² Ursavaş, N., Yıldırım, E. (2017). “Enerji Arz Güvenliği Riskinin Türkiye’nin Makroekonomik Dengelerine Etkisi”. *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17 (4), 93.

⁹³ Özev, M.H. (2017), *Küresel Denklemden Türkiye’nin Enerji Güvenliği*, İstanbul: SETA Yayınları, 93-94.

Enerji arz güvenliği, her ülke için farklı bir anlam taşımaktadır. Ancak arzın güvensizliği, bütün ülkelerin ekonomik güvenliklerinde en önemli tehditlerden bir tanesini teşkil etmektedir. Bu, petrol ihraç eden ülkeler için olduğu kadar petrol ithal eden ülkeler için de geçerlidir. Enerji tüketimi, gerek gelişmiş ülkeler için gerekse de gelişmekte olan ülkeler için refah düzeyinin yükseltilmesi ve ekonomik büyümenin elde edilebilmesi ve devam ettirilebilmesi için hayati öneme sahiptir. Kişi başı enerji tüketim aynı zamanda bir modernlik göstergesi olarak da kullanılabilmektedir. Fakat enerji arz güvenliği konusu, elektrikten ziyade genellikle petrol ve doğalgaz etrafında yoğunlaşmaktadır.

Enerji tüketim ihtiyacı ve enerji politikaları, kıt enerji kaynaklarına erişim hedefi ile ilişkilendirilmektedir. Bu nedenle enerji temin konularındaki anlaşmazlıklar ve çıkar çatışmaları, doğrudan ya da dolaylı olarak pek rahatlıkla silahlı çatışmalara yol açabilmektedir. Bu gün itibarıyla petrol ve doğal gaz üzerindeki rekabet, uluslararası politikayı şekillendirmektedir. Dünyadaki büyük güçlerin ilişkilendiği çatışma alanlarına bakıldığında özellikle de Orta Doğudakiler itibarıyla bu bölgelerin petrol ve doğal gaz rezervleri açısından önem taşıyan noktalar olduğu gözden kaçmamaktadır. Ülkeler, ulusal çıkarlarına bir tehdit yönelmesi ihtimaline karşı, böyle bir durumdan sakınmak ve bir çıkış yolu elde etmek için çıkar alanlarını ve coğrafi kapsamalarını genişletme eğilimindedirler.

Bu alanda başarılı olunabilmesi, işbirliği yapılmasının yanında ilgili güç odaklarının politikalarını etkilemeye de bağlıdır. Bu noktada enerji güvenliği perspektifinden stratejilerin geliştirilmesi önem taşımaktadır. Ülkelerin gelişmişlik düzeylerine göre enerji arz güvenliğinin öncelik sıralaması da değişebilmektedir.

“Ekonomi genelinde sektörel planlama ve verimlilik artışı enerji güvenliği açısından önemli iki noktayı teşkil etmektedir. Günümüz gelişmiş ülkelerinde enerji yoğun ağır sanayi sektörlerinden düşük enerjiye karşılık yüksek katma değer üretimi sağlayan sektörlerle doğru ciddi bir kayma gerçekleşmektedir. Dolayısıyla verimlilik artışı deyince sadece birim enerji ile daha fazla ürün elde etme değil farklı sektörlerde katma değeri daha yüksek üretim gerçekleştirme amacı güdülmektedir. Nitekim günümüzde ve yakın gelecekte enerji talep artışının Japonya, Kore, Avrupa ve ABD gibi ülkelerde yüzde 1’in altına düşeceği, dünyanın geri kalanında ise yüzde 2 civarında olacağı tahmin edilmektedir. OECD üyesi olmayan ülkelerdeki talep artışının küresel talep artışının temel sorumlusu olması beklenmektedir. OECD ülkelerinde ise 2007 yılında zirve noktasına ulaşan talebin sınırlı kalması hatta AB (-yüzde 15), Japonya (-yüzde 13) ve ABD’de (-yüzde 3) düşmesi beklenmektedir. 2040 yılına dek fosil dışı yakıtların payının yüzde 19’dan yüzde

25'e yükselmesi, fosil yakıtlarda ise sadece doğal gazın payının artması beklenmektedir.”⁹⁴

“Jeopolitik faktörler, her ülkenin kendine özgü iç siyasi sorunları, petrol fiyatlarındaki dalgalanmalar, İran gibi büyük üreticilerin piyasa giriş/çıkışı, Çin, Hindistan, Türkiye, Endonezya ve Brezilya gibi ülkelerdeki büyüme hızına bağlı enerji talep artışı, yenilenebilir enerji teknolojilerindeki gelişmeler ve çevresel faktörlerin enerji piyasaları üzerindeki baskısı küresel enerji güvenliği ile ilgili çalışmalarda göz önünde bulundurulması gereken temel faktörler arasında yer almaktadır.”⁹⁵

Fosil kaynaklar mevcut teknolojik imkânlar çerçevesinde kullanıma hazır olmaları itibarıyla kısa vadeli enerji güvenliği açığını gidermek amacıyla kullanıma en uygun kaynaklardır. Son dönemde yeni rezervlerin geliştirilmesi yeni teknolojiler sayesinde mümkün olmuştur ve önümüzdeki dönemde de bu şekilde bir miktar üretim artışı gerçekleştirilebilecektir. Sadece konvansiyonel olmayan kaynakların geliştirilmesi için değil konvansiyonel kaynaklardan çok daha fazla petrol üretimi de yatay sondaj, yeni sismik kazanım teknolojisi, dört boyutlu sismik teknolojisi, karbondioksit enjeksiyonu, kimyasal yöntemler, gelişmiş su altı teknolojisi gibi çalışmalar sayesinde mümkün olabilmektedir. Ortalama üretim faktöründe yüzde 1'lik bir artış bile dünya petrol rezervlerinin yüzde 6 yükselmesine neden olmaktadır. Bu noktada en ileri düzeyde olan Norveç'te kullanılan teknolojilerin tüm dünyada yaygınlaştırılması halinde rezervlerin iki katına çıkabileceği tahmin edilmektedir.⁹⁶

Enerji fiyatlarındaki düşüşler, kısa vadede net enerji tüketicisi olan ülkelerin lehine bir durum sergilese de üretici ve ihracatçı ülkeler için gelir azalması anlamı taşımaktadır. Bu durum, dış ticareti ağırlıklı olarak enerji ihracına dayalı ülkeler için ciddi gelir düşüşlerine neden olacaktır. Gelirler azalması üretici ülkelerde altyapı yatırım yetersizliğine, hatta bazı ülkelerde üretim maliyetlerine göre daha aşağıda gerçekleşen fiyatlar sebebiyle yeni üretimin yapılamamasına neden olmaktadır. Enerji üretim noktalarında ortaya çıkacak olası bu tür durumlar ilgili ülkelerde yatırım yapılmaması veya toplumsal kargaşa, siyasi belirsizlik ya da benzeri nedenlerden dolayı petrol üretiminin aksamasına neden olacaktır. Üretimdeki aksamalar enerji arz güvenliğinin sektöre uğraması ve önemli fiyat dalgalanmalarına neden olabilecektir. Bu nedenle enerji fiyatlarındaki istikrar, küresel çapta sektörün geleceği açısından çok önemlidir. Doğal gaz fiyatlarında yaşanacak düşüşler de

⁹⁴ Özev, a.g.e. 2017, 25.

⁹⁵ Özev, a.g.e. 2017, 25.

⁹⁶ IEA. (2013). *Resources to Reserves*, 19.

üretimi ve üretimin talebi karşılama oranını kötüleştirecektir. Benzer şekilde petrol fiyatlarında yaşanacak düşüşler de alternatif kaynaklara yönelimi, bunun için yapılacak araştırma-geliştirme faaliyetlerini ve enerji tüketiminde verimlilik arayışlarını sekteye uğratacağı için enerji güvenliği açısından ciddi riskler barındırmaktadır. Bu nedenle uzun vadeli stratejik planlarda enerji darboğazı olasılıklarının göz önünde bulundurulması, teşvik programlarının canlı tutulması ve piyasa kurallarının oluşturulması gerekmektedir.⁹⁷

Hindistan ve Çin gibi ülkelerdeki sanayileşmenin artan hızı nedeniyle enerji kaynakları üzerinde artan küresel mücadele, enerji güvenliğine yönelik yeni tehditleri de beraberinde getirmektedir. Enerji kaynakları üzerindeki artan dünya rekabeti, büyük güçler arasında petro-gazın hakkaniyetli dağıtımının sağlanabilmesi için taraflar arasında güvenlik sözleşmelerinin oluşumuna önayak olması gerekir. Ancak bu durum, az gelişmiş ülkelerin aleyhine gerçekleşmektedir. Örneğin G8'in ön habercisi olan 5'ler Grubu, 1973 Arap petrol ambargosunun ardından enflasyonun yükselmesi ve genel ekonomik yavaşlamanın ortaya çıkması sebebiyle enerji ve iktisadi politikalarını koordine etmek amacıyla 1975 yılında ilk toplantısını yapmıştır. Enerji güvenliği meselesi, NATO'nun da önemli konularından birisidir. NATO Liderleri, 2008 Nisan'ında Budapeşte'de yapılan toplantıda enerji güvenliği enstrümanı olarak askeri ittifakın kullanılmasını tartışmışlardır. Olasılıklardan bir tanesini, Kafkas Bölgesine petrol ve gaz boru hatlarının korunmasına yönelik askeri birlik konuşlandırılması olmuştur.

2.3. Kısa Vadeli Güvenlik

Birçok ülke, olası bir enerji krizinin iktisadi ve siyasi olumsuz etkilerini bertaraf etmek amacıyla kritik miktarlarda petrol ve gaz rezervleri tutmaktadırlar. Uluslararası Enerji Ajansının tüm 28 üyesi, minimum 90 günlük petrol rezervi tutmaktadır. Bu rezervlerin kıymeti, 2007 Rusya-Belarus enerji anlaşmazlığında Rusya'nın dolaylı olarak çeşitli AB üyesi ülkeye arzı kestiği zaman anlaşılmıştır. Petrole kıyasla ithal doğal gaza bağımlılık kısa dönemde önemli sorunlara neden olabilmektedir. 2006 ve 2009 yıllarında Ukrayna ile Rusya arasında yaşanan gaz anlaşmazlığı, bunun en canlı örneklerinden biridir.⁹⁸ Çok sayıda Avrupa ülkesi, 2006 yılında Rusya'nın Ukrayna ile gaz anlaşmazlığına düşmesi sebebiyle Rusya'nın gaz arzını durdurmasının akabinde ani arz kısıtları ile karşı karşıya kalmıştır.

⁹⁷ Özev, a.g.e. 2017, 29.

⁹⁸ Orttung, R., Overland, I. (2011). "A Limited Toolbox: Explaining The Constraints on Russia's Foreign Energy Policy". *Journal of Eurasian Studies*, 2011(2), 74 - 85.

Doğal gaz üretiminde olduğu kadar özellikle de tüketim açısından bu tür arz krizlerinin aşılmasında tedarikçi ülke çeşitlendirmesi ve gaz depolama imkânlarının artırılması önem taşımaktadır. Ancak sağlayıcıların ve tüketicilerin günümüzde karşılaştıkları en büyük sorunlarından bir tanesi, doğalgazın depolanması ve nakli meseleleridir.

İthal gaza bağımlılığı artan ülkeler için en önemli enerji güvenliği meselelerinden birisi, bir çıkış yolu olarak yenilenebilir teknolojilerin gerek elektrik üretiminde gerekse de elektrik talebinin yerine geçen doğrudan ısı üretiminde elektrik enerjisine alternatif sunabilme imkanlarıdır. Ulaşım ve taşıma için kullanılan yenilenebilir biyoyakıtlar da kaynak çeşitliliği sağlanması noktasında petrol ürünlerine bir alternatif geliştirmenin önemli kalemlerinden biridir.

Dünyada hayatta kalabilmek için gerekli olan önemli enerji kaynakları bu gün itibarıyla sayı ve miktarca azalma eğilimindedir. Ülkeler, güneş, jeotermal, hidro-elektrik, bio-yakıtlar ve rüzgâr enerjisi gibi yenilenebilir yakıt kaynaklarına hiç olmadığı kadar hayati ihtiyaç olduğunu çok kısa zamanda anlamaya başlayacaklardır. Bir saatlik süre içerisinde dünyaya değen güneş enerjisinin miktarıyla, dünyanın bir yıllık enerji ihtiyacı karşılanabilmektedir. Ayrıca tüm dünyadaki güneş panelleri sayesinde daha çok petrol üretimi üzerindeki baskı bir nebze hafifletilebilmektedir. Bu nedenle yenilenebilir enerji üretim imkânlarına ve teknolojilerine yapılacak yatırımlar gerek kısa vadede gerekse de uzun vadede enerji sorunlarına bir çözüm olma potansiyeli taşımaktadır.

2.4. Uzun Vadeli Güvenlik

Enerji güvenliğini artırmaya dönük uzun vadeli tedbirler, belirli bir tür ithal enerjiye bağımlılığı azaltma, sağlayıcıların sayısının artırılması, kendi fosil kaynakların çıkarılması, yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanılması ve enerji tasarrufu tedbirleriyle toplam enerji tüketiminin azaltılması üzerine odaklanmaktadır. Bu amaca yönelik tedbirler, AB deki enerji ticareti anlaşması gibi aynı zamanda uluslararası enerji tedariki ve ticari ilişkilerini düzenleyen uluslararası anlaşmalara katılımı da gerektirmektedir. Petrol teminine yönelik uzun dönem güvenlik tedbirleri, arz sürekliliğine yönelik ilgili tehditlerden kaynaklanan kaygılara rağmen gelecekte ithal ve ihraç edilecek petrolün maliyetini düşürmeye katkı sağlayacaktır.

Esasında 1973 petrol krizi ve OPEC Petrol Kartelinin ortaya çıkması, bazı ülkelerin enerji arz güvenliğini artırmaya yönelik tedbirler almasına neden olan önemli vakalardır. Örneğin tamamen ithal petrole bağımlı olan Japonya, istikrarlı bir şekilde nükleer santralleri, doğal gaz kullanımını, yüksek hızlı toplu taşıma sistemini ve enerji tasarruf tedbirlerini uygulamaya koymuştur. İngiltere ise, Kuzey Denizi petrol ve gaz rezervlerini kullanmaya başlamış ve 2000 yılından itibaren enerjide net ihracatçı durumuna gelmiştir. ABD içinse, 2003 yılında petrol fiyatlarındaki artışa rağmen ithal petrole bağımlılık gittikçe artan bir durum olarak dikkatleri çekmektedir. ABD’de biyoyakıt gelişimi ve kaya gazı ve kaya petrolü bir çözüm olabilecek gelişmeler olarak gözükmektedir.

İsveç’de doğal gaz ithalatında yaşanan gelişmeler nedeniyle enerji güvenliğinin artırılması amacıyla bir kısım politika tedbiri devreye alınmıştır. Bunlar, doğal yenilenebilir enerji teknolojilerine büyük yatırımlar ve enerji tasarruf tedbirleri, konvansiyonel enerji kaynaklarına alternatif olarak uygulanan tedbirlerdir. Hindistan, OPEC petrol ve gazına bağımlılığı azaltmak için yerel petrol kaynaklarının bulunup kullanılmasına yönelik büyük çaba sarf etmektedir. İzlanda ise 2050 yılında enerjide kendine yeterli bir ülke olmak için % 100 yenilenebilir enerji kaynaklarını devreye almak için oldukça büyük yatırımlar yapmaktadır.

2.5. Türkiye’de Enerji Arz Güvenliği

ABD Enerji Bakanı Rick Perry, Türk Akımı ve TANAP boru hattının ABD için ulusal güvenlik sorunu olduğunu söyledi. Perry, Ulusal Güvenlik Ajansı’nın konuyla ilgili hazırladığı raporu Pentagon ve Beyaz Saray’la paylaştı ve ekledi: Acil Harekete Geçilmesi Gerekli! Raporda, Türk Akımı ve TANAP’ın Avrupa’nın enerjisini bir ülkeye bağlayacağı, Rusya’nın çok güçleneceği; Rusya’nın güçlenmesiyle birlikte Türkiye’nin de Avrupa’da etkin ülke konumuna geleceği ifade edilmiştir. Bu iki proje, Türkiye- Rusya birlikteliğini bir daha ayrılmaz hale getirecektir. Esas sorun ise buradan başlayacak, çünkü Akdeniz’de Türkiye’nin Rusya ile birlikte hareket etmeye başlaması, gelecekteki birçok projenin başlamadan bitmesi anlamı taşıyacaktır. Akdeniz’den uzak kalacak bir Washington

ise ulusal güvenlik sorunuyla yaşamak zorunda kalacaktır. O nedenle hem Türk Akımı'nın hem de TANAP'ın bir an önce engellenmesi gerektiği Raporda ifade edilmektedir.⁹⁹

Türkiye, petrol ve doğal gazda uluslararası sağlayıcılara bağımlı durumdadır.¹⁰⁰ Enerji politikası, bu bağımlılığın üstesinden gelmek üzerine kurulmak durumdadır. Ancak ticari aktiviteler ekseninde ülkenin enerji arz-talep dengesi, bu amacı imkânsız hale getirmektedir. Bu nedenle gerek arz kaynaklarının gerekse de enerji türleri itibarıyla çeşitliliğin sağlanmasına yönelinmesi gerekmektedir. Ancak farkında olunmalıdır ki, yönelilen alanlar, aynı zamanda büyük güçlerin de yöneldiği noktalardır. Bu sebeple müttefiklerle ve ticari ortaklarla işbirliğine girilmesi gerekmekte; ortak faydaya hizmet eden projelerle bu sorunun üstesinden gelici politikalar benimsenmelidir. Aksi takdirde ülkeler diğer ülkelerin istikrarını kendi belirleyeceği politikalarla tehdit edebilmekte; risk oluşturabilmektedir.

Türkiye için petrolde dış bağımlılık, ülke ekonomisi, dış politikası, ordusu ve çevresel koşulların sürdürülebilirliği üzerinde büyük bir yük oluşturmaktadır. Doğal gazın da ülke ekonomisi açısından durumu çok farklı değildir. Çünkü bu iki doğal kaynağa erişim ya da erişememe, ülkelerin önemli stratejik hedefleri elde edememe riski ve tehlikesi taşımaktadır. Çünkü menfaat dengelerinin kurulmasında muhataplar enerjiyi bir siyasi kart olarak kullanabilmektedir. Dolayısıyla, bu durum enerji meselesinin sadece arz-talep merkezli piyasa mekanizmasına bırakılabilecek bir mesele olmadığını göstermektedir. Yani mesele tek taraf için bir mesele olmayıp taraflar için bir mesele özelliği taşımaktadır.¹⁰¹

“Türkiye 2003-2010 arası dönemde elektrikte net ihracatçı konumundayken tüketim artışı nedeniyle 2011 yılından itibaren net elektrik ithalatçısı ülke konumuna gelmiştir. 2013 yılında 6 TWh'ye yükselen elektrik ithalatı, 2016 yılında yaklaşık 4 TWh olarak gerçekleşmiştir. 2017 ve 18 yıllarında yeni santrallerin devreye alınmasıyla 2018 yılında ithalat 1,4 TWh'ye kadar düşürülmüştür.

Türkiye'de sanayileşme, kentleşme ve nüfus artışı gibi faktörler enerji talep artışının başlıca nedenleridir. Enerji yoğunluğu düşük üretim eğiliminin gelişmesi, kentleşme ve nüfus artış hızının düşmesi gibi durumlara bağlı olarak talep artışı

⁹⁹ İnternet: <https://www.takvim.com.tr/yazarlar/ergundiler/2019/03/15/yeni-dunya>, Erişim tarihi: 15.03.2019; <https://www.energy.gov/articles/new-american-energy-era-secretary-perry-keynote-address-cera-week>, Erişim tarihi: 15.03.2019.

¹⁰⁰ Sencer, a.g.m. 2015, 775.

¹⁰¹ Kalkan, D. (2015). *Soğuk Savaş Dönemi Sonrası Türk Dış Politikasında Enerji Güvenliği ve Azerbaycan*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 125.

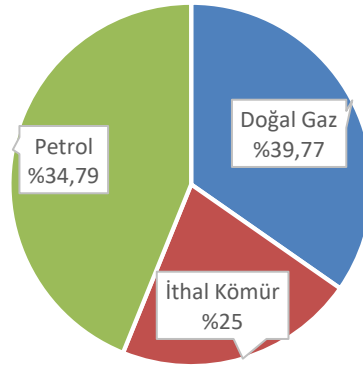
hızının düşebileceği ifade edilse de Türkiye’de talep artış eğiliminin, daha uzun yıllar devam edeceği öngörülmektedir.

2035 yılında Ortadoğulu OPEC üyeleri ile ABD ve Rusya’nın 2015’te yüzde 56 olan toplam küresel üretimdeki payının yüzde 63’e erişeceği öngörülmektedir. Ortadoğu ülkelerinde üretim maliyetlerinin düşük, rezervlerin ise geniş olması üretim artışı tahminlerinde bölgenin ön plana çıkmasına neden olmaktadır. Bu durum Türkiye’nin petrol arz güvenliği açısından, bölgesel istikrarın önemini koruyacağı anlamına gelmektedir.”¹⁰²

2.5.1. Türkiye’nin Enerji Arz-Talep Durumu ve Olası Riskler

“Türkiye, net enerji ithalatçısı bir ülke olarak tüketmiş olduğu enerjinin önemli bir kısmını uzun yıllardır ithal etmek zorunda kalmaktadır. Türkiye’nin enerji dengesi tablolarına bakıldığında, enerji tüketimi çok hızlı artarken, enerji üretiminin artışı çok sınırlı kalmış ve bu da Türkiye’nin enerjide dışa bağımlılığını sürekli arttırmıştır.”¹⁰³

2019 yılı itibari Türkiye’de yerli birincil enerji üretimi 44.821 bin ton eşdeğer petrol olarak hesaplanırken, ithal edilen birincil enerji 115.453 bin ton eşdeğer petroldür. Bu ithal edilen enerji kaynaklarının çeşitlerine bakıldığında Şekil 2.2’de görüldüğü üzere özellikle fosil kaynaklı yakıtlarda dışa bağımlılık açıkça görülmektedir. Yerli ve yabancı kaynakların toplamı itibarıyla birincil enerji 160.274 bin ton eşdeğer petrol olarak hesaplanmıştır.¹⁰⁴

Şekil 2.2. 2019 yılı itibarıyla Türkiye’de birincil enerji tüketiminin yabancı kaynaklar bazında dağılımı (bin TEP)

¹⁰² Özev, a.g.e. 2017, 15.

¹⁰³ Peker, a.g.m.2015, 779.

¹⁰⁴ Enerji Tabii ve Kaynaklar Bakanlığı. (2019). “2019 Yılı Enerji Dengesi”. (www.eigm.gov.tr/tr-TR/Denge-Tabloları/Denge-Tabloları, Erişim tarihi: 19.03.2021).

Çizelge 2.3. Türkiye Enerji Arz Dağılımı (2019)

ENERJİ ARZ DAĞILIMI	Taş Kömürü	Ham Petrol	Doğal Gaz	TOPLAM
Yerli Üretim (+)	718	3.135	398	4.252
İthalat (+)	23.838	32.629	37.299	93.766

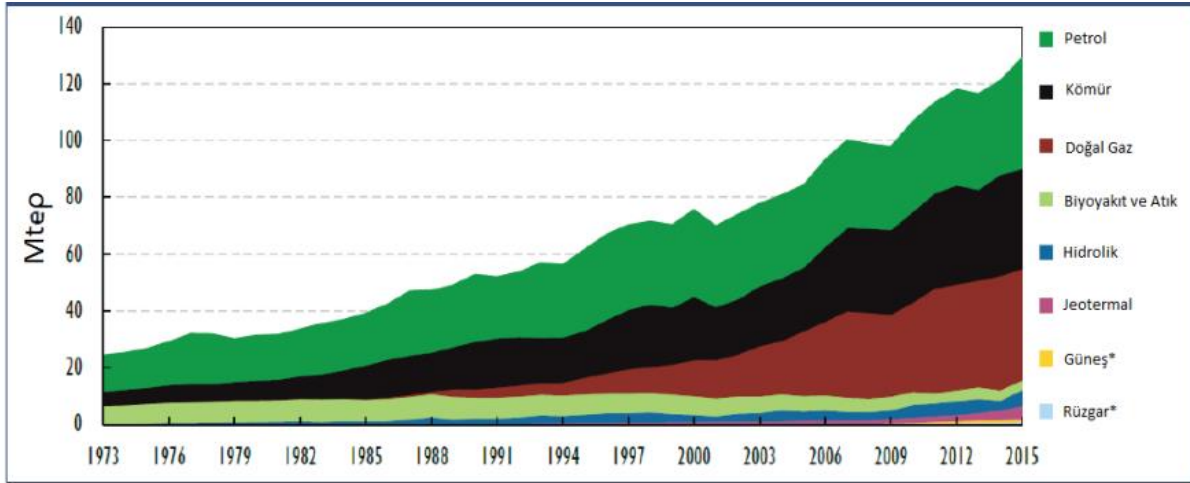
“Enerjide ithalatın azaltılabilmesi için, Türkiye’nin petrol ve doğal gaz kaynaklarının ithalatına ihtiyaç duymaması gerekmektedir. Doğal gaz ithalatının azaltılması evlerin elektrik ile ısıtılması vasıtasıyla gerçekleştirilebilir; ancak bu kez de elektrik üretiminde problem ortaya çıkmaktadır. Çünkü son yıllarda payı azalmakla birlikte üretilen elektrik enerjisinin % 40-50’si doğal gaz çevrim santralleri vasıtasıyla gerçekleştirilmiştir. Dolayısıyla Türkiye’nin mevcut enerji üretim-tüketim yapısıyla doğal gaz ithalatını azaltmak mümkün değildir. Petrolde, elektrik ile çalışan otomobillerin yaygınlaşması, petrol ithalatını azaltabilir, ancak doğal gaz noktasındaki problemle burada da karşı karşıya kalınmaktadır. Petrol yerine elektrik kullanacak olan otomobillerin ihtiyaç duyduğu elektrik nasıl karşılanacaktır? Bu sorunun yanıtı, doğal gaz haricinde; termik, hidroelektrik, rüzgâr, güneş enerjisi ve nükleer santraller olabilir.”¹⁰⁵

“Enerji kaynaklarının kontrolü küresel düzeyde siyasi ve iktisadi hegemonya kurmanın en temel koşulu ve unsurudur. Bu nedenle enerji politikaları sadece kalkınma hedefleri için değil bölgesel ve küresel stratejik ilişkilerin geleceği açısından da göz ardı edilemez bir boyut teşkil etmektedir. Dolayısıyla enerji arz güvenliği politikaları ekonomik, teknik ve teknolojik koşullar yanında üretici, tüketici ve transit ülkelerde görülen iç siyasi koşulları, bölgesel ve küresel jeopolitik faktörleri de göz önünde bulundurmalıdır. Bu bakımdan Türkiye’nin enerji güvenliğini geliştirme amacıyla yürütülen çalışmalar Ortadoğu, Kuzey Afrika, Kafkasya, Orta Asya ülkeleri ve Rusya gibi üretici ülkeler yanında AB, ABD, Çin, Hindistan ve yine Rusya gibi küresel güçlerin enerji politikalarını da gözetlemek zorundadır.”¹⁰⁶

Sanayileşme ve kalkınma konusunda büyük çaba sarf eden Türkiye’nin enerji tüketimi son 15 yılda ikiye katlanmıştır. Bu hedeflerin öngörülebilir gelecekte de devam etmesi planlandığı için Türkiye’nin yakın gelecekte de enerji talep artışındaki güçlü eğilim devam edecektir. Bu durum, enerji konusunun ülkenin en önemli konularından biri haline getirmektedir. Bu önemin diğer bir kaynağı ise Türkiye’nin dış ticaret açığındaki en önemli payın enerji ithalatından kaynaklanmasıdır. Bu nedenle Türkiye’de enerji sorunlarının çözüme kavuşturulması en önemli ekonomik güvenlik meselesi olarak gündemin en üst sıralarındaki yerini daha epey bir süre koruyacak gibi gözükmektedir.

¹⁰⁵ Peker, a.g.m.2015, 780.

¹⁰⁶ Özev, a.g.e. 2017, 94.

Şekil 1.3. Yıllar ve kaynaklar itibarıyla Türkiye'de enerji arzı¹⁰⁷

Türkiye’de toplam enerji arzının yüzde 23’ü yerel kaynaklardan sağlanmaktadır. Bunun yarıya yakını fosil kaynaklar, onun da yüzde 41 gibi önemli bir kısmını kömür (daha ziyade linyit) teşkil etmektedir. 2017 yılında ham petrol talebinin yüzde 7’si yerli üretimle karşılanmış, doğal gazda ise bu oran yüzde 1 olarak gerçekleşmiştir. Bu tarihe dek potansiyel kara alanlarının yüzde 80’i, denizlerin ise yüzde 90’ı ile ilgili ciddi bir araştırma yapılamamıştır; ancak son dönemde hem araştırma hem de rezerv bulguları artmaktadır.¹⁰⁸

“Son on beş yıldaki ekonomik büyüme ve nüfus artışı Türkiye’de enerji talebinin ve ithalat bağımlılığının artmasına neden olmuştur ve önümüzdeki dönemde bu eğilimin sürmesi beklenmektedir. Enerjide net ithalat bağımlısı olan Türkiye son yıllarda çevre ile ilgili kaygıları da göz önünde bulundurarak kaynaklarını çeşitlendirme ve yerel kaynakları geliştirme çabalarını yoğunlaştırmıştır.

Enerji alanında yapılan yatırımlara rağmen hem sanayileşmesi devam eden, hem de nüfusu AB ortalamasının üzerinde artan bir ülke olan Türkiye’nin enerji talebi de hızla artmakta ve yatırımların yetersiz kalmasına sebep olmaktadır. Ayrıca, ne kadar yatırım yapılırsa yapılsın, günümüz enerji yapısı ve Türkiye’nin şartları sebebiyle, Türkiye enerjide dışa bağımlılıktan kurtulamayacaktır.”¹⁰⁹

Enerji güvenliği sadece stratejik bir amaç değil aynı zamanda küresel, bölgesel ve iç politik gelişmeleri etkileyen önemli bir araç konumundadır. Bu nedenle Türkiye’de enerji güvenliğini boru hattı projeleri, enerji merkezi olma hedefi, petrol, doğal gaz, yenilenebilir enerji, kömür, nükleer enerji, elektrik sektörü, çevre, sürdürülebilirlik, enerji geliştirilmesi

¹⁰⁷ Kaynak: Uluslararası Enerji Ajansı (IEA)

¹⁰⁸ <https://www.petform.org.tr/arama-uretim-sektoru/turkiyede-petrol-uretimi/> Erişim tarihi: 23.3.2019.

¹⁰⁹ Peker, a.g.m. 2015, 779.

ve enerji teknolojileri araştırma geliştirme, yatırım ortamının geliştirilmesi ve jeopolitik faktörler gibi parametreler açısından incelemek gerekmektedir.¹¹⁰

Enerji güvenliğinin sağlanması için özkaynaklara sahip olmak çok önemlidir; ancak Türkiye gibi tüketiminin nerdeyse tamamını ithalat ile karşılamak, tedarik açısından bir güvenlik sorunu doğurma potansiyeline sahiptir. Bununla birlikte acil durumlarda çok kısıtlı da olsa talebin yerli kaynaklarla karşılanması mümkündür. Bunun mümkün olmadığı durumda ikinci alternatif depolama imkânlarının artırılmasıdır. Yerli kaynaklarla ithal enerjinin ikame edilmesinin sınırlılığı bu alanda alternatif enerji kaynakları çalışmalarını bir kat daha önemli hale getirmektedir. Petrol ve doğal gaz gibi enerji kaynakları kolaylıkla ikame edilebilir ürünler değildir. Bu nedenle ülke olarak sahip olunan yer altı ve yer üstü enerji üretimi imkânlarının kullanımının artırılarak, petrol ve doğalgaza olan bağımlılığın azaltılmasının mümkün hale getirilebileceği düşünülmektedir.

Türkiye'nin enerjide dışa en fazla bağımlı olduğu enerji türü hiç kuşkusuz petroldür. İçinden geçtiğimiz korona virüsü salgını sebebiyle geçici bir azalış olsa da bunun dışında kalan dönemde petrol ithalatı her geçen gün artmaktadır. Bu nedenle yerli katkı payı daha yüksek enerji kullanımının artırılması ile petrole alternatif olabilecek enerji kaynaklarına yönelmek ulusal enerji politikasının ana eksenini olmak durumundadır. Petrolün en fazla tüketim vasıtası olan motorlu taşıt kullanımında, öncelikle toplu taşımının ve yüksek hızlı ulaşım ağının yaygınlık kazandırılması, daha sonra da elektrikli araç üretim ve kullanımının arttırılması vasıtası ile ithal edilen petrolün en azından kullanım miktarının ve ödenen dövizin azaltılması mümkün olabilecektir. Ülke içinde petrol talebinin düşmesinin pozitif yansımaları da dış ticaret dengelerinde kısa zamanda kendini gösterecektir. Ülkesel olarak enerji tüketiminin artması bir hakikattir; dolayısıyla petrol kullanımının düşmesi toplam enerji talebini azaltacak değildir. Bu nedenle petrolün yerine kullanılmaya başlayacak olan elektrik enerjisinin de mümkün olduğu azami ölçüde güneş, rüzgâr, jeotermal ya da nükleer enerji gibi kaynaklardan üretilen enerji ile karşılanması önem arz etmektedir.¹¹¹ Yoksa amaç petrolün yerine doğalgaz ile üretilen elektrik kullanımının artırılması değildir.

Türkiye enerji arz güvenliğinde, yerli kaynak oranının artırılması ne kadar önemliyse; enerji kaynak çeşitlendirmesi de o oranda önemlidir. Tek kaynağa bağımlı olmak

¹¹⁰ Özev, a.g.e. 2017, 36.

¹¹¹ Bayraç, H. (2009). "Küresel Enerji Politikaları Ve Türkiye: Petrol ve Doğal Gaz Kaynakları Açısından Bir Karşılaştırma". *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(1), 137.

arz güvenliğini tehlikeye düşürebilecek bir durumdur. Bu risk ülke olarak daha önce tüm açıklığı ile tecrübe edilmiştir. Bu nedenle doğalgazda kaynak çeşitliliğine gidilmesi zaruri olmuştur. Bu çerçevede Rusya'dan alınan gazın miktar olarak olmasa bile oran olarak azaltılması için Azerbaycan, İran, Cezayir ve Nijerya gibi ülkelerle tedarik anlaşmaları yapılmış; aynı dönemde alternatif enerji projelerinin gerçekleştirilmesi için önemli adımlar atılmıştır.

Türkiye kendi enerji arz güvenliğini temin etmeye yönelik adımlar atarken buna ek hizmet edecek diğer bir politika daha takip etmektedir. Bu politika, Türkiye'nin jeopolitik konumu sebebiyle üretici ülkeler ile tüketici ülkeler arası köprü olmaya müsait olması sebebiyle enerji tedarik piyasalarında bir merkez olmaktır. Rusya, Kafkasya ve Ortadoğu bölgesinden Türkiye'ye ithal edilen ve buradan diğer ülkelere gönderilen petrol ve doğalgaz miktarı hayata geçirilen projeler ile her geçen gün artmaktadır. Enerji transfer yollarının güvenliği hiç şüphesiz Türkiye'nin enerji güvenliğine katkı sağlayacak önemli bir unsurdur. Bu nedenle enerji de bir merkez olma hedefi gerek ülkemiz için gerekse de tüketici ülkeler ve bölgeler için büyük önem taşımaktadır.

“Türkiye’de enerji arz güvenliği açısından en önemli risk bölgedeki jeopolitik sorunlardır. Önümüzdeki dönemde üretim artışında OPEC üyesi Ortadoğu ülkelerinin merkezi konumda olacağı göz önünde bulundurulduğunda bölgesel istikrarın Türkiye’nin enerji güvenliği açısından önemini koruyacağı öngörülmektedir. Ortadoğu ülkelerindeki bir sorun alanı tüm bölgeyi etkisi altına almaktadır. Dolayısıyla Türkiye açısından bölgesel aktörlerin her birinin istikrar ve güvenliği büyük önem arz etmektedir. Ortadoğu’daki her bir sorunun çözümü için tüm bölgesel ve küresel paydaşlarla birlikte ön alıcı çözüm arayışlarının devam etmesi gerekmektedir. Bununla birlikte doğrudan sınırdaş olmaları ve üretim artışı potansiyelinde ön planda bulunmaları nedeniyle Irak ve İran’daki gelişmeler Türkiye’nin enerji arz güvenliği açısından istisnai bir öneme sahiptir.”¹¹²

2.5.2. Stoklama

Enerji özkaynakları olmayan ya da kısıtlı olan Türkiye gibi ülkeler açısından kaynak ülke çeşitlendirmesi ve tüketimin içerik değişiminin yanında enerji güvenliği için takip edilmesi gereken diğer bir yol depolama kapasitesinin artırılmasıdır. Stoklama, gerek petrol gerekse doğal gaz için kısa süreli arz aksamalarına karşı alınabilecek en önemli tedbirlerden bir tanesidir. Elektrik için sistemsal bir depolama yapmak mümkün değildir. Elektrik üretiminde

¹¹² Özev, a.g.e. 2017, 42.

kullanılan doğal gaz ya da kömürün sorun çözümü için gerekli bir süre için ihtiyaç duyulan miktarının depolanması gerekebilir. Ancak arz kısıtının kısa süreyi aşan bir sürede devam etmesi durumunda gerek gündelik hayatta gerekse de ekonomik faaliyetlerde ciddi sorunlar baş göstermeye başlayacaktır. Dolayısıyla stoklar sadece kısa süreli çözüm amacıyla alınabilecek bir tedbir niteliği taşımaktadır.

“Petrol tüketiminde hâlihazırda yaklaşık 13 milyon ton (70 milyon varile yakın ve yaklaşık 110 gün yeterli) stoku bulunan Türkiye’nin enerji stokları uluslararası standartların üzerindedir. Tüm stoklar sanayi sektörünce tutulmaktadır. Bunun yaklaşık 8 milyon tonluk bölümü TÜPRAŞ rafinerilerine, 5 milyon tonluk bölümü ise TPAO ve BOTAŞ dâhil olmak üzere 111 lisanslı firmaya aittir.”¹¹³ 2018 yılının sonuna doğru faaliyete geçen Star Rafinerisi ile ulusal depolama kapasitesine 2 milyon tonluk bir kapasite daha eklenmiştir.

“Stokların yaklaşık yüzde 59’u ham petrol, yüzde 24’ü ise orta damıtık formatındadır. Acil durumlarda talebin sınırlandırılması halinde yeterlilik süresi daha da uzayabilecektir. Stokların serbest bırakılması kararı Ulusal Petrol Stoku Komisyonu (UPSK) tarafından verilmektedir. Petrol İşleri Genel Müdürlüğü (PİGM) içerisinde oluşturulan Petrol Stokları Dairesi, petrolün stoklanmasından ve arz kesintisi durumunda stokların yönetilmesinden sorumludur. Sanayi stoklarının düşürülebilmesi için UPSK kararı, EPDK görüşü ve PİGM tavsiyesi gerekmektedir. Uygulamada ise acil petrol ihtiyacı öncelikleri rafineri stoklarından karşılanmaktadır. Acil durumlarda talebin kısıtlanması yönünde gönüllü uygulamaların teşviki ile birlikte tüketimin zorunlu olarak kısıtlanması konusunda da gerekli düzenlemeler mevcuttur.”¹¹⁴

2019 yılında Türkiye’nin 45,3 milyar m³’lük doğalgaz ithalatının % 33,61’ini 15,1 milyar m³ ile Rusya, %21,2’sini 9,5 milyar m³ ile Azerbaycan ve %17,11’ini 7,7 milyar m³ ile İran oluşturuyor. 2009-2018 yılları arasında Türkiye’nin en çok doğal gaz ithalatı yaptığı ülkeler sırayla Rusya, İran ve Azerbaycan iken; 2019 yılında bu sıralama Rusya, Azerbaycan ve İran olarak değişmiştir. Cezayir, Nijerya, Katar, ABD, Trinidad ve Tobago, Mısır, Fransa, Angola, İspanya, Norveç ve Ekvator Ginesi gibi ülkelerden ithal edilen doğal gaz ise LNG olarak getirilmektedir. Doğal gaz tüketiminin kış aylarında en yüksek noktaya ulaşması sebebiyle bu dönemde kaynak ülke ve nakil hatlarında bir sorun çıkması arz kesintilerine neden olabilir niteliktedir.¹¹⁵

¹¹³ Özev, a.g.e. 2017, 39.

¹¹⁴ EPDK. (2016). *Petrol Piyasası 2015 Yılı Sektör Raporu*, Ankara.

¹¹⁵ Enerji Piyasası Düzenleme Kurumu. (www.epdk.gov.tr, Erişim tarihi: 22.01.2021).

Türkiye'nin 2019 yılı içerisinde günlük doğal gaz kullanımı ortalama günlük 150 milyon m³ civarında gerçekleşmiştir. Günlük en yüksek tüketim ise 2021 yılı Ocak ayında 274 milyon m³ e kadar yükselmiştir. Bu rakam 2017 yılında en fazla 243 milyon, 2019'da 245 milyon m³ olarak gerçekleştirmiş idi. Doğal gaz arz güvenliğinde en önemli sorun stoklama kapasitesidir. Türkiye doğal gaz arz güvenliğini sağlamak için LNG (sıvılaştırılmış doğal gaz), FSRU (yüzer LNG depolama ve gazlaştırma ünitesi) ve depolama projeleriyle sisteme günlük gaz verme kapasitesinin 339 milyon metreküpe çıkartmıştır.

Toplam kapasitesi 2,6 milyar metreküplük Silivri doğal gaz depolama tesisi yanında sistemi besleme kapasitesi günlük 20 milyon metreküp olan Yüzer Depolama ve Gaza Dönüştürme Birimi'nin (FSRU) devreye girmesiyle birlikte arz riski azalacaktır. Tuz Gölü Doğal Gaz Yer Altı Depolama Tesis ile toplam 5,4 milyar (2020 itibarıyla 1,2 milyar m³ kullanılan kapasite) milyar metreküp çalışma gazı kapasitesine ulaşılması ve sistemi besleme kapasitesinin günlük maksimum 66 milyon metreküpe çıkarılması planlanmaktadır. Bunun dışında yapımı devam eden projelerle birlikte 11 milyar m³ doğalgaz depolama kapasitesine, yakın bir gelecekte ulaşılacaktır.

Azerbaycan – Türkiye arası; Rusya-Türkiye arasında kurulu bulunan TANAP, Mavi Akım ve Türk Akımı gibi uluslararası doğal gaz boru hatları ile tedarik edilen doğal gaz, arz güvenliğinde Türkiye için çok önemli güvenlik unsurları haline gelmiştir. Uluslararası doğalgaz sektöründeki gelişmelerde doğal gazın sıvılaştırma maliyetlerinin gittikçe düşmesi, Türkiye ve benzeri ülkeler açısından önem arz etmektedir. LNG maliyetlerinin düşmesi arz kaynaklarının çoklaştırma fırsatı sunmanın yanında gazın doğal formda tedarik edilen ülkeler karşısında, Türkiye ve benzer ülkelerin pazarlık güçlerinin arttığını söylemek mümkündür. Enerjide hub olmayı hedefleyen Türkiye için bu durum hem fırsat hem de tehdit içermektedir. Ancak enerji piyasaları ile en temel problem, talebin hep arzın önünden gitmesidir. Piyasanın bu özelliği de üretici ülkelere koşulları belirleyebilme güç ve imkânı vermektedir. Bunun karşısında üretici olmayıp tüketici olan ülkeler, sadece kendi tedarik imkânlarını güvenlik altına alacak politikalar benimseyebilmektedirler.

2.5.3. Nakil Hatları

Enerji arz güvenliğinde dikkate alınması gereken hususlardan biri de enerji nakil hatları, özellikle de petrol ve doğalgaz boru hatları ile ilgili gelişmelerdir. Türkiye'nin yakın coğrafi

bölgesinde bir taraftan bakıldığında rezerv olarak dünya doğal gaz rezervlerinin % 72'si, petrol rezervlerinin de % 78'ine sahip ülkeler bulunmaktadır. Üretim açısından da durum benzerdir. Türkiye'nin batısında ise dünyanın en gelişmiş ülkeleri ve bu ülkeler dünya tüketiminin yaklaşık yüzde 50'si gibi önemli bir oranda doğal gaz ve petrol tüketimine sahip ülkeler olduğu görülmektedir. Bu haliyle Türkiye, gerek boru hatları gerekse deniz yolu nakil hatları açısından çok önemli coğrafi bir konumda bulunmaktadır.¹¹⁶

Irak, İran, Azerbaycan, Türkmenistan ve Rusya açısından gerek doğal gaz taşınmasında gerekse petrol taşınmasında boru hatları açısından Türkiye çok elverişli bir konumda bulunmaktadır. Bu nakil doğu enerji kaynaklarının gerek Türkiye'nin iç tüketimi açısından gerekse önemli bir tüketim noktası olan Avrupa'ya ulaştırılması açısından en ucuz taşıma yöntemi olmaktadır. Bu taşıma modunun öneminin farkında olan Türkiye, taşıma boru hatları ile ilgili istek ve hevesini çok sayıda projenin hayata geçirilmesi ile gerçekleştirmeye çalışmaktadır.

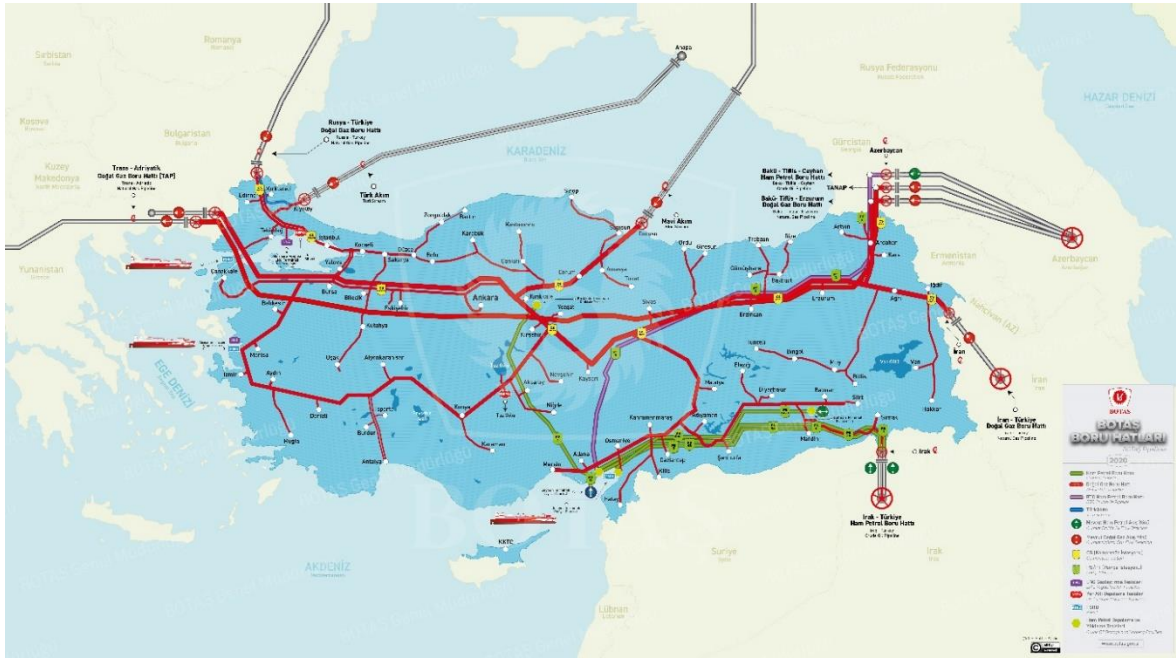
Türkiye'de boru hattı ile enerji taşımacılığı BOTAS'ın yetkisindedir. Tamamen kamu sahipliğinde olan BOTAS'ın enerji naklinde ana statüsünden kaynaklı tekel benzeri bir yetkisi söz konusudur. Ayrıca Botaş, enerji alanında iletim, aktarım ve depolama gibi konularda da benzeri bir konumundadır. Botaş, temelde doğal gaz ve petrol boru hatları işletmeciliği faaliyetleri yürütmektedir. Ülkemizden geçen transit boru hatları ve yapımı devam eden diğer hatlarla ilgili başka şirketlere de faaliyet izni verilmesi öngörülebilir gelecekte planlanmaktadır.

Türkiye'nin gerek kendi gaz tedariki için gerekse de diğer ülkelerin talebi için transit olduğu doğal gaz naklinde boru hatları, petrol taşıma için inşa edilecek boru hatlarına göre önemli farklılıklar taşımaktadır. Doğal gaz taşımada, boru hatları herhangi bir sıvılaştırma ve varış noktasında tekrar gaza dönüştürme gibi bir işlem gerektirmediği için maliyetler itibarıyla daha üstündür. Petrol taşımada ise boru hatlarının tankerlere taşınmasına göre belirgin bir üstünlüğü yoktur. Olsa olsa ölçekten kaynaklı maliyet tasarrufları söz konusu olabilir. Ancak durum doğal gaz da tamamen farklıdır ve boru hatları ürün niteliğinde bir dönüşüm ve daha sonra tekrar gaza dönüşüm gibi bir işlemi ortadan kaldırdığı için ve bu

¹¹⁶ Özev, a.g.e. 2017, 10-90.

süreçlerin de maliyetleri kayda değer artırdığı için doğal gaz boru hatları ile çok önemli maliyet tasarrufları sağlanabilmektedir.

Türkiye, sahip olunan jeopolitik konumun önemine binaen, enerji üreticileri ile talep eden ülkelerin arasında yer almaktadır ve bu avantajlı konumu önemli bir enerji geçiş ülkesi olma yönünde büyük ve önemli projelerin içerisinde yer almaktadır. Bu projeler Orta Asya, Kafkaslar, Rusya ve Ortadoğu'nun petrol ve gazının dünyanın en büyük tüketici bloku olan Avrupa'ya ulaştırılmasına yöneliktir.

Harita 2.1. Türkiye'deki petrol ve doğal gaz boru hatları¹¹⁷

“BTC üzerinden gelen petrolün tamamı, ITB üzerinden gelenin ise büyük bir kısmı Ceyhan Limanı'ndan üçüncü ülkelere gönderilmektedir. Dolayısıyla bu iki hat kendi arz güvenliğinden ziyade Türkiye'nin enerji merkezi olma hedefleri ve küresel arz güvenliği için önemlidir. Boğazlardan taşınan petrol miktarı da güvenli taşıma kapasitesi sınırına erişmiş bulunmaktadır. Tıkanıklığı aşmak için önerilen Samsun-Ceyhan Petrol Boru Hattı ile ilgili görüşmeler Türkiye ve Rusya arasında 2010 yılında başlamışsa da Rusya boru hattı için gerekli petrol tedarikini garanti edemediğinden proje, ilgili şirketler tarafından askıya alınmıştır.”¹¹⁸

¹¹⁷ Kaynak: Boru Hatları ile Petrol Taşıma Anonim Şirketini (BOTAŞ)

¹¹⁸ <http://www.enerji.gov.tr/tr-TR/Sayfalar/Uluslararası-Boru-Hatlari-ve-Boru-Hatti-Projeleri> Erişim tarihi: 21.7.2018.

2.5.4. Fiyat Dalgalanmaları

Yeterli miktarda enerji tedarik riskinden sonra en önemli sorun fiyat dalgalanmalarıdır. Enerji güvenliğinde ihtiyaç duyulan enerji türünün, istenilen zamanda ve miktarda sağlanması kadar uygun ve istikrarlı fiyatlarla karşılanması da önemlidir.¹¹⁹ Hatta Türkiye gibi dış ticaret açığının çok önemli bir bölümünün enerji ithalatından kaynaklanan bir ülke için ucuz fiyatlarla enerji temin edilmesi enerji temininden sonra en önemli husustur. Gaz ve petrol fiyatlarının aşağı yönlü hareketi veya avantajlı fiyatlardan enerji tedarik anlaşmalarının yapılması cari işlemler açığında lehe gelişmeler sağlayacaktır. Ancak uzun vadede gerek yurt içinde gerekse yurt dışında yapılması gereken yatırımların yapılamaması enerji arz miktarını tehlikeye düşürebilecek bir durumdur. Ucuz petrol ve doğal gaz imkânları, alternatif enerji kaynaklarına yönelik araştırma – geliştirme çalışmalarını da sektöre uğratabilme tehlikesi taşımaktadır. Bu tehlike, enerjinin ucuz olduğu sürece ülkenin dış enerji kaynaklarını tüketip yerli imkânları geliştirememesi gibi artan talep nedeniyle dış bağımlılığının devam etmesi sonucunu doğuracaktır. Diğer taraftan petrol ve doğal gaz fiyatlarının artması da ülkenin dış ticaret dengesinin daha da bozulmasına sebebiyet verebilecek bir gelişme olacaktır. Bu nedenlerle enerji güvenliğinde fiyatlara ilişkin en önemli husus makul fiyat düzeylerinin oluşması ve bu düzeylerde istikrarın sağlanmasıdır.

2.5.5. Mevcut Enerji Politikası

Türkiye'nin enerji temininde yeni yol haritası, 2001 yılında başlayan liberalizasyon sürecinin ardından yeni bir evreye girildiğini ortaya koymaktadır. Yeni yol haritası, 2001 sonrası dönemde belirlenen politika ve gerçekleştirilen projelerle şekillenmiştir. Son 17 yıllık süreçte dünya ortalamasının oldukça üzerinde bir büyüme yaşayan Türkiye, artan enerji talebini karşılayacak bir altyapıyı kurmuş durumdadır. Ancak altyapı ihtiyaç duyulacak enerjinin tedarikini garanti altına almaya yetmemektedir. Bu yöndeki kaygının arkasında Türkiye ve yakın çevresindeki giderek karmaşıklaşan güvenlik sorunları yatmaktadır. O yüzden, yeni enerji politikasının üçayağından biri olan 'arz güvenliğinin' ilk sıraya yerleştirilmesi gerekmiştir. Hatta ikinci ayak olarak ortaya koyulan 'yerlileştirmenin' arkasında da aynı kaygının yattığını söylemek gerekir. Büyüyen bir ekonomide, sınırlı sayıda tedarikçi ve az sayıda enerji akış güzergâhına sahip bir enerji altyapısı ciddi dar

¹¹⁹ Çıtak, E., Kılınç Pala, P . (2016). “Yenilenebilir Enerjinin Enerji Güvenliğine Etkisi”. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2016/3(25), 80.

boğazlarla karşılaşma ihtimalini artırmaktadır. Bu nedenle mevcut yerli üretimin yetersiz olduğu için ihtiyaçların karşılanmasında ithalatı şart olan doğal gaz ve petrol, farklı tedarikçilerden ve farklı güzergâhlardan edinilmek durumundadır. Bu yüzden de çeşitli ülkelerden Türkiye'ye enerji taşıyan mevcut boru hatlarına yeni ülke ve güzergâhların eklenmesi kaçınılmaz olmuştur.¹²⁰

“Özellikle dışa bağımlılığın daha yüksek olduğu doğalgazda, boru hatlarının yanına, sıvılaştırılmış doğalgaz (LNG) tedarik imkânlarının da eklenmesi gerekmektedir. Bu nedenle mevcut depolama kapasitelerinin artırılmasının yanında 1.1 milyar m³ yeni kapasite inşası için de lisanslar verilmiştir. Ayrıca bu amaca yönelik olarak deniz yoluyla gaz tedarik imkanı sunan tesisler de kurulmuştur. 13 milyon ton petrol depolama kapasitesine ek olarak 5 milyon tonluk petrol depolama kapasitesi oluşturma hedefi de, Türkiye'nin doğalgazın yanı sıra petrolde de ulusal stok imkanlarını artırma ihtiyacı duyduğunu göstermektedir.”¹²¹

Türkiye'nin yeni enerji stratejisi, öncelik milli enerji ve maden politikası olmak üzere, (1) arz güvenliği, (2) yerlileştirme ve (3) öngörülebilir piyasa olmak üzere üç ayak üzerine oturmaktadır. Enerji politikasının bir ayağı olan yerellik ve millilik unsuru, ekonomi güvenliği ve ulusal güvenlik temelleri üzerine şekillendirilmiştir. Enerjideki bağımlılık stratejisi ya da bağımlılığı azaltma stratejisi doğru ve güçlü yönetilirse ulusal güvenlik de o ölçüde güçlü bir diplomasi ve dış politikaya pencere açabilecektir.

Türkiye'nin enerji arz güvenliği çerçevesinde kaynak tedariki amacıyla büyük projeler gerçekleştirilmektedir. Ülkemizde hâlihazırda sekiz, iki tanesi de devam eden boru hattı bulunmaktadır. Bunlardan sekizi doğalgaz, ikisi petrol boru hattıdır. Gerek Türkiye için gerekse de paydaş ülkeler için söz konusu projeler oldukça önemlidir.

Enerji arz güvenliği açısından boru hatlarının yanı sıra doğalgaz depolaması da büyük önem taşımaktadır. Politika belirleyiciler tarafından depolama kapasitesini tüketim talebinin yüzde 20'sine ulaştırma hedefi konulmuştur. Bir milyar metreküplük kapasite için başlatılan Tuz Gölü depolama tesisinde kapasitenin 5.4 milyar metreküpe çıkarılması ve Silivri'deki depolama tesisinin kapasitesinin de yıllık 4,6 milyar metreküpe çıkarılması planlanmıştır. 2019'da bunun tamamlanması akabinde Türkiye, depolamada bölgenin en büyük ülkelerinden birisi durumuna gelmiştir. Bunlara ek olarak 11 milyar m³ lük depolama

¹²⁰ T.C. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, 2019-2023 Stratejik Planı.

¹²¹ <https://www.dunya.com/sektorler/enerji/iste-turkiyenin-yeni-enerji-stratejisi-haberi-357149> Erişim tarihi: 25.02.2019.

lisansı da özel sektöre verilmiştir. Bu projelerin gerçekleştirilmesi durumunda Türkiye, doğalgaz da küresel önemli aktörlerden birisi olacaktır.

Türkiye doğalgazın dışında, petrol depolama noktasında da istenilen düzeyde olmadığı, yetkililer tarafından ifade edilmektedir. Petrol depolanması alanında kapasitenin 5 milyon ton artırılması hedeflenmektedir. Çok hızlı bir coğrafi konumlandırmayla, yaşanabilecek en ufak bir krizde Türkiye'nin içerde sıkıntı yaşamaması için bu adımın öncelikle hayata geçirilmesi planlanmıştır.

Maden politikaları, enerji arz güvenliğinin en bakir ve gelişmeye açık tarafını oluşturmaktadır. Bu alana yönelik Türkiye'deki tüm sondaj faaliyetlerinin 'veri tabanı' kabul edilebilecek bir jeofizik haritasının ortaya çıkarılması çalışmaları devam etmektedir. Tüm Türkiye coğrafyasını, bitki örtüsünden topografik yapısına kadar röntgenini çekip madencilikte sahip olunan kaynaklar ortaya konulmaya çalışılmaktadır. Jeokimya haritası için de 50 binden fazla örnek toplanmıştır ve numunelerin ümit vaat ettiği ifade edilmektedir

“Son dönemde yenilenebilir enerji ve füzyon teknolojileri gibi alternatif kaynaklar üzerinde yürütülen faaliyetlerde de ivme kazanmıştır. Özellikle yenilenebilir enerji ile ilgili verilerin küresel enerji pastasındaki payının her geçen biraz daha artması umut verici bir gelişmedir. Ne var ki enerji fiyatlarının düşük olması ve kalkınma hedefleri için gerekli acil enerji ihtiyaçlarının fosil kaynaklardan karşılanması zorunluluğu gibi nedenlerden dolayı yeni enerji kaynaklarına yönelik ilgi gereğince artmamaktadır. Türkiye için uzun vadede enerji bağımlılığından kurtulmak, yüksek enerji teknolojilerinde daha büyük pay sahibi olmak için bu tür konuların şimdiden en azından araştırma konusu ve uzun vadeli stratejilerin önemli hedeflerinden biri olarak gündemde tutulmasında fayda vardır.”¹²²

“Türkiye enerji arz güvenliği stratejileri kömür ve yenilenebilir enerji başta olmak üzere yerli kaynaklara ağırlık verilmesi, nükleer teknoloji, petrol ve doğal gaz ithalatında arz kaynaklarının çeşitlendirilmesi, çevre duyarlılığının artırılması, tüketici ve üretici ülkeler arasında geçiş ve arz merkezi (*hub*) olma, enerji verimliliğinin artırılması ve enerji piyasalarının serbestleştirilerek rekabete açılması gibi hedefler gütmektedir. Bu çerçevede 2023 yılına dek kömür ve linyit kaynaklarının tam kapasite ile kullanıma açılması, iki nükleer santralin devreye alınması, üçüncüsünün ise inşa halinde olması, hidroelektrikte tam kapasite kullanımı ve rüzgar kurulu gücünün 20 GW'a yükseltilmesi gibi adımlarla elektrik üretiminde yenilenebilir kaynak payının yüzde 30'a ve toplam elektrik üretiminin 414 TWh'ye yükseltilmesi amaçlanmaktadır. 2019 yılına dek ise jeotermal elektrik

¹²² Özev, a.g.e. 2017, 30.

üretimi kurulu gücünün 60 MW'a, güneş enerji kurulu gücünün ise 3 GW'a yükseltilmesi hedeflenmektedir.”¹²³

Türkiye kendi petrol üretimi ile toplam tüketimin % 7-8'ini karşılayabilir durumdadır. Özkaynak üretimin çok düşük olmasına rağmen özellikle kaya gazı ve petrolü gibi üretim yöntemleri gibi gelişmelerin ülkemiz açısından da ümit vaat edici olduğu düşünülmektedir. Ancak sektörde yaşanan gelişmelere ilişkin teknoloji transferlerinin ülkemizde de uygulanması noktasında dikkatli davranılmalı; yabancı şirketlerle yurtiçi şirketlerin dengeli ortaklığında belirli sürelerle işletme hakları verilirken yerli kaynakların yabancıların eline geçmesine de müsaade edilmemelidir.

Petrol üreticisi olmayan ve enerji güvenliğini temin etmede ithalatçı ülkeler için en önemli sorun cari açık ve bununla bağlantılı döviz miktarıdır. 2019 verilerine göre Türkiye'nin toplam ithalatı 202 milyar Dolar olurken bunun 41 milyar Doları ithal edilen enerji kalemlerine gitmiştir. Oran olarak bu değer, % 25'ler civarındadır. Enerji kaleminin ülkenin cari açığı üzerinde çok büyük baskısı vardır. Diğer ihracat kalemlerinde fazla verilip cari açık kapatılmaya çalışılırken, enerji kaleminde bu pek mümkün olmamaktadır. Cari açık ve ülke ekonomisi üzerinde bu derece önemli olan enerji kaleminin oluşturduğu negatif etkiyi en aza indirmek için yerli ve yenilenebilir kaynaklara yönelmek, hidrokarbon arama faaliyetlerine ağırlık vermek gerekmektedir. Ancak bu sayede enerjinin dış ticaret işlemleri üzerindeki negatif etkisinin hafifletilmesi mümkün olacaktır.

Türkiye son yıllarda yaptığı yatırımlarla arz güvenliği konularında ilerleme kat etmiştir. Ancak enerji üretiminde yerli kaynak kullanım oranı artırılmışsa da, HES, GES, JES ve RES gibi yenilenebilir enerji konularında çeşitli yatırımlar yapılmış olmasına rağmen, bunların potansiyelin çok altında olduğu ve bu kaynakların yaygınlaştırılması noktasında mevzuat ve bürokratik engeller tüm ağırlığıyla devam ettirilmektedir. Ülke elektrik tüketiminin % 10 unu karşılaması planlanan Sinop ve Akkuyu santral inşaatları devam etmektedir. Türkiye'nin HES kapasitesi, sınırına ulaşmış durumdadır; hes'lerle ilgili potansiyel tehlike kuraklıktır. Baraj havzalarının yeterli yağış alamaması durumunda hes'lerde elektrik üretimi kapasitenin çok altında kalacak; bu da enerji güvenliğini tehlikeye

¹²³ EÜAŞ. (2015). *Elektrik Üretim Sektör Raporu*. Mayıs 2015, Ankara.

düşürecektir. Dolayısıyla mevcut durumda enerji arzı tam anlamıyla güvence altına alınabilmiş değildir.

“2023 Türkiye Vizyonu çerçevesinde Ulusal İklim Değişikliği Stratejisi (2010), Enerji Verimliliği Stratejisi (2012), Elektrik Piyasası ve Arz Güvenliği Stratejisi (2009) geliştirilmiştir. Enerji arz güvenliği çerçevesinde temel amaç, enerji kaynak ülkeleri çeşitlendirerek, yerel ve yenilenebilir enerji üretimini teşvik ederek ve enerji verimliliğini artıracak şekilde geliştirerek güvenli, sürdürülebilir ve satın alınabilir enerji arzını güvence altına almaktır.”¹²⁴

“Resmi Gazete’de yayınlanan 10. Ulusal Kalkınma Planı’nda (2014-2018) yerel arz kaynaklarının artırılması, ithalat bağımlılığının düşürülmesi, arz kaynaklarının ve rotalarının çeşitlendirilmesi, petrol ve doğal gaz boru hatlarının hayata geçirilmesi, enerji verimliliğinin ve yenilenebilir enerjinin artırılması, fosil yakıt kullanımının azaltılması, elektrik ve gaz piyasalarında rekabetin geliştirilmesi, doğal gaz depolama kapasitesinin artırılması ve nükleer güç santrallerinin faaliyete geçirilmesi enerji politikalarının temel hedeflerinden bazıları olarak belirtilmiştir.”¹²⁵

“Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı (ETKB) 2015-2019 Strateji Planında enerji arz güvenliğinin gerçekleştirilmesi için altyapının geliştirilmesi, kaynakların çeşitlendirilmesi ve elektrikte yüksek talebin kontrol edilmesini temel hedefler olarak belirlemiştir. Bu hedeflere arz-talep dengesinin yönetilmesi, doğal gaz depolama kapasitesinin 2019’da 5 milyar metreküpe yükseltilmesi, elektrik aktarım ve dağıtım ağının güçlendirilmesi, yerli kömür ve yenilenebilir kaynakların çoğaltılması ve elektrik üretiminde doğal gazın payının yüzde 38’e düşürülmesi, yerel petrol ve doğal gaz üretiminin artırılması, iki nükleer santralin devreye alınması, elektrikte arz ve talebin piyasa mantığı ile etkileşimde olduğu bir mekanizmanın geliştirilmesi gibi yollardan erişilmesi öngörülmüştür. Geçen dönemde söz konusu hedeflerin tamamına olmasa bile kayda değer bir kısmına ulaşılmıştır.”¹²⁶

2.5.6. Arz güvenliği

Türkiye’nin kullandığı enerjinin % 75’i doğal gaz, petrol ve taş kömürü kaynaklıdır (% 33 doğal gaz, % 27 Petrol, % 15 Taş kömürü). Yerli üretimin toplam tüketimdeki oranı (yerlilik oranı) ise taş kömürü tüketiminde % 27, petrolde % 7, doğal gazda % 1 civarındadır. Tüketimin ağırlıklı olarak (3/4) bu kaynaklardan oluşurken yerlilik oranları oldukça düşük

¹²⁴ Özev, *a.g.e.* 2017, 34.

¹²⁵ Başbakanlık Mevzuatı Geliştirme ve Yayın Genel Müdürlüğü (www.resmigazete.gov.tr, Erişim tarihi: 23.01.2021).

¹²⁶ Enerji Bakanlığı 2015 - 2019 Stratejik Planı. (www.academia.edu, Erişim tarihi: 25.12.2019).

düzeydedir. Bu oranlar enerjide Türkiye'nin dışa bağımlılık oranının çok yüksek olduğunun göstermekte ve enerji arz güvenliğini risk altında tutmaktadır.

İthalat kaynaklı enerji arz güvenliği ile ilgili en önemli mesele, mevcut durumda boru hatlarının sabote edilmesi gibi iç güvenlik tehlikesi ile ve tedarik kaynağı olan ülke kaynaklı dış güvenlik sorunları olabilmektedir. Dünya geneli itibarıyla enerji kaynaklarının tükenebilir nitelik taşıması ve günlük üretimin kapasitesinin ve üretim miktarının sınırlı olması sebebiyle petrol ve doğal gaz fiyatlarında dalgalanmalar yaşanabilmektedir. Gerek ülkelerin içerisinde bulundukları jeopolitik unsurlar, gerekse de gelişen ekonomilerin¹²⁷ enerji taleplerinin artması ve enerji üzerindeki büyük güçlerin tahakkümü, bununla birlikte fiyatların aşağı ya da yukarı doğru sert dalgalanmaları arz güvenliğinde dikkate alınan unsurlar olmaktadır.

Petrol arzında Türkiye, yerli üretimi 2000'lerin ilk yıllarına göre iki katına çıkartmış olmasına rağmen artan talep sebebiyle yerli üretimin tüketimi karşılama oranı hala % 7'ler civarında seyretmektedir. Dünya petrol rezervlerinin % 72'lik bir kısmına sahip coğrafyaya komşu olması Türkiye'yi enerjide arz güvenli bir ülke konumuna otomatikman getirmemektedir. Hatta içinde bulunulan jeopolitik özellikler, enerji güvenliğini tehlikeye atabilir nitelik gösterebilmektedir. Bu durum, gerek yurt içi terör örgütleri ile mücadele gerekse de komşu ülkelerin dünya egemenlik savaşlarının arenasına dönmesi sebebiyle önemli tehlikeler doğurduğu söylenebilir. Tüm bunlara rağmen Türkiye, gerek yurtiçi güvenliği için gerekse ulusal çıkarların sınır ötesinde de temini için mücadelelerini sürdürme kararlılığı göstermektedir. Bu vasıta ile yurtiçi ve yurt dışı istikrarın temin edilmesiyle petrol ve doğal gaz arz güvenliği sağlanmaya çalışılmaktadır.

Enerji tedarikinde dışa bağımlılık Türkiye gibi ülkeler açısından bir kırılganlık unsuru teşkil etmektedir. Bu noktada arz güvenliğinin sağlanmasında kullanılan enerji türleri arasında da bilinçli bir dengenin kurulması önem arz etmektedir. Bu bakımdan bilhassa güneş ve rüzgâr gibi yenilenebilir kaynaklardan enerji üretimi, gelişmekte olan ülkelerin en önemli çıkış yolu olarak gözükmektedir. Talebin her yıl ortalama % 7'ler civarında arttığı bir ortamda ithalata dayanmak, bu bağımlılığı artıracığı ve ödemeler dengesini kötüleştireceği için en azından talebin artan kısmının yerli ve milli unsurlarla karşılanması,

¹²⁷ 10 büyüyen ekonomi olarak Arjantin, Brezilya, Çin, Hindistan, Endonezya, Meksika, Polonya, G. Afrika, Güney Kore ve Türkiye olarak anılmaktadır.

ulusal ekonomik güvenliğin artırılması bakımından önem arz edecektir. Bu nedenle yeni kaynaklar oluşturma adına petrol ve doğal gaz için artan sondaj çalışmalarının yanında, yeni teknolojilerden yararlanılarak kaya-kum gazı ve petrolü ile kömür yatağı metan gazı çıkarma faaliyetlerine ağırlık verilmesinde büyük faydalar vardır.

Türkiye sahip olduğu jeopolitik konumdan yararlanarak özellikle petrol ve doğal gazda bir toplama ve dağıtım merkezi (hub) olmayı amaçlayan bir ülkedir. Ülkenin coğrafi konumu bunu gerçekleştirmeye çok elverişlidir. Bu hedef için atılacak her adım Türkiye'nin kendi enerji arz güvenliğini sağlamanın yanında bu tür projelerle gerek kazanç sağlama gerekse de uluslararası arenada enerji ve diğer alanlarda daha etkin bir devlet olma hüviyetine kavuşmuş olacaktır. Ancak mevcut yurtiçini ve bölgeyi istikrarsızlaştıran unsurların varlığı gerekse de Türkiye ile kaynak, transit ya da varış ülkeleri arasındaki yaşanabilecek muhtemel gerilimler ve/ya nakil hatlarının ya da stoklama kapasitesindeki yetersizlikleri gibi durumlar sebebiyle bu alanda henüz arzu edilen düzeye ulaşamamıştır.

Türkiye'nin yıllık yaklaşık 50 milyar m³ doğal gaz ithali gerçekleştirilmektedir.¹²⁸ Elektrik üretiminin yaklaşık üçte birinin doğal gaz çevrim santrallerinden üretilmesi, ısınmada da doğal gaz kullanımının her geçen gün artmasına karşılık; doğal gaz temin kaynaklarının sınırlı olması Türkiye için ciddi risk anlamına gelmektedir. Her geçen gün tüketimi artan, mevcut durumda 330 milyon m³ günlük arz kapasitesi olan Türkiye'nin kış aylarında tüketim önemli ölçüde artmaktadır ve 2021 yılı için en yüksek 275 milyon m³ günlük doğal gaz kullanımına ulaşılmıştır. Arz alt yapısında meydana gelebilecek bir arıza ya da aksama gerek elektrik üretiminde gerekse de ısınmada sorunlara yol açabilecek niteliktedir. Bu nedenle sunun kapasitesinin önümüzdeki yıllar itibarıyla artırılması, arz güvenliği açısından zaruri gözükmektedir.

Sakarya ve Zonguldak açıklarında Tuna-I ve Amasra-I bölgesinde 540 milyar m³ doğal gaz rezervinin keşfedilmesi Türkiye için çok önemli bir gelişme olmuştur. İstifadesine 2023 yılında başlanması öngörülen bu rezervlerin bugünkü fiyatlarla değeri yaklaşık 150 milyar Dolardır ve Türkiye'nin 10 yıllık ihtiyacını karşılayabilir durumdadır. Bunun dışında diğer birincil enerji kaynakları itibarıyla rezervleri oldukça sınırlı olan Türkiye'nin kısa ve orta vadede artan enerji tüketiminin karşılanması hususunda ciddi adımlar atması

¹²⁸ Türkiye'de geçen yıl 50 milyar metreküp doğal gaz sisteme girdi (www.aa.com.tr, Erişim tarihi: 25.01.2021).

gerekmektedir. Bu noktada yenilenebilir enerji ile kömür ve nükleer enerji çıkış noktası sunmaktadır.

“Koşullar yerine getirildiğinde Türkiye’nin enerji güvenliği açığının kısa ve orta vadede giderilmesinde kömür önemli bir boşluğu doldurmaya devam edecektir. Kömür, nükleer, yenilenebilir enerji ve enerji verimliliği gibi alanlardaki adımlar büyüyen ve kalkınan Türkiye’nin enerji talep artışına ayak uydurmakta zorlanabilecektir. Kaya gazı ve petrolü gibi alanlardaki çabalar ise ancak orta ve uzun vadede sonuçlanabilecektir. Enerji talebinin artması ithalat bağımlılığını kalıcı hale getirmektedir. Enerji ithalatı cari açığın asıl sorumlusudur. Fiyatların yükselmesi Türkiye ekonomisini daha fazla zorlamaya devam edecektir. Bu açığın kısa vadede kısmen de olsa kapatılabilmesi için yerli kaynak kullanımının artırılması gerekecektir.”¹²⁹

İnşası devam eden Akkuyu Nükleer Santralinin kurulu kapasitesi 4800 MW olması planlanmaktadır. Yıllık elektrik üretimi de 35 milyar kWh olması öngörülmektedir. Türkiye’de son yıllarda elektrik tüketimi her yıl ortalama %5,1 arttığı görülmektedir. Mevcut tüketim miktarı ve talep artışı dikkate alındığında santralin tam kapasite üretime başlayacağı 2026 yılında Türkiye’de yıllık 452 milyar kilovatsaat elektrik tüketimi olacağı görülmektedir. Akkuyu Nükleer Santrali 2026 yılında enerji ihtiyacımızın %7,7’sini karşılayacağı öngörülmektedir. Önümüzdeki dönemde yıllık 500 tWh elektrik üretimi hedefleyen Türkiye için, HES’ler kapasite sınırına dayandığı için ve doğal gaz çevrim santrallerinin arz güvenlik riski doğurduğu için yenilenebilir ve nükleer santrallerin bir seçenek değil zorunluluk olduğu düşünülmektedir. Bununla birlikte nükleer santrallerle ilgili en önemli risk, teknoloji, hammadde ve finansman açısından mevcut dış bağımlılık ve olası nükleer kazalarla ilgilidir.

“Çevre ve sürdürülebilirlik gibi parametreler açısından bakıldığında en öncelikli yerel kaynağın yenilenebilir kaynaklar olduğu görünmektedir. Kalkınma hedefleri, refah, nüfus artışı ve cari açık gibi faktörler göz önüne alındığında yenilenebilir kaynakların hızla geliştirilmesinin kaçınılmaz olduğu anlaşılmaktadır. Bu çerçevede hâlihazırda yoğun bir şekilde kullanılan hidroelektriğe ilaveten rüzgâr enerjisi, güneş enerjisi ve biyokütle gibi yenilenebilir kaynakların Türkiye’nin enerji güvenliğine ciddi katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Dışa bağımlılığı azaltma arayışı, bu kaynakların maliyetinin düşük olacağı düşüncesi, çevre sorunlarına çözüm arayışı ve yenilik arzusu gibi faktörler bu noktada beklentilerin yükselmesine sebep olmaktadır. Yenilenebilir kaynaklı üretimin artması Türkiye’de enerji piyasasının genişlemesine ve Türkiye’nin enerji merkezi (hub) olma hedefine de büyük katkı sağlayacaktır.”¹³⁰

¹²⁹ Özev, a.g.e. 2017, 58.

¹³⁰ Özev, a.g.e. 2017, 62.

Motorlu taşıtlarda kullanılan enerjinin petrol ürünleri olması ve bunun toplam enerji tüketimi içerisinde önemli bir oran teşkil etmesi ve nerdeyse tamamının ithal edilmesi, Türkiye'nin enerji arz güvenliği ve ekonomik güvenlik açısından risk doğurmaktadır. Enerji arz güvenliğinin artırılması bakımından ulaştırma, toplu taşıma, raylı sistemler, motorlu araçlar ile ve nakil araçlarında içten yanmalı motorlar yerine elektrik motorlarına geçilmesi büyük önem arz etmektedir. Enerji arz güvenliğinin artırılması adına, ulaştırma sektöründe kullanılan elektriğin miktar ve oranının artırılması bu nedenle gereklidir.

Türkiye'nin enerji arz güvenliği ile ilgili temel riskler, petrol ve doğal gaz boru hatlarına herhangi bir terör saldırısının olması, kaynak ülke ile yaşanabilecek muhtemel siyasi sorunlar, enerji üretim – dağıtım altyapısında ya da şebekesinde yaşanabilecek yaygın bir teknik sorun, ya da terör kaynaklı saldırı, HES yakalama hinterlandlarında kuraklık yaşanması, bürokratik ve siyasi sebeplerle nükleer santrallerin çalıştırılmaması, ülkesel olarak uluslararası kuruluşlara verilen çevre kirliliği, maden çıkarma ve BM İklim Değişimi anlaşmaları nedeniyle yeni HES ve termik santrallerin kurulamamasından kaynaklı olarak enerji arzının, artan talebi karşılayamaması ihtimalinden kaynaklanmaktadır.¹³¹

“Uzun vadeli elektrik arz güvenliği stratejilerinin genel hükümet programlarının bütünlüğü içinde değerlendirilmesi ve bu noktada ulusal tasarruf tedbirleri, verimlilik artışı, ekonomide enerji yoğunluğu düşük ama katma değeri yüksek sektörlerle ağırlık verilmesi, ulaşım sektöründe raylı sistemlerin elektrifikasyonu, ağır vasıtalar için elektrikli otoyollar geliştirilmesi, elektrikli otomobillerin teşvik edilmesi gibi önlemlerin alınması sadece elektrik sektörü açısından değil bütünüyle Türkiye'nin enerji güvenliği açısından önemlidir.”¹³²

Enerji arz güvenliği ile diğer bir husus, enerji verimliliğinin ve tasarrufunun artırılmasını sağlamaktır. Bilindiği üzere en ucuz enerji, tasarruf edilen enerji öz deyişinden hareketle her alanda kullanılan enerji tüketimi yapan araçların, motorların, alet ve edevatların enerji verimliliği yüksek türlerinin üretimlerine ve kullanımına geçilmesi ve bu bilincin artırılması önem arz etmektedir. Bu hususlara yönelik teknoloji geliştirilmesi, ülke açısından olduğu kadar tüm dünya için de önem arz etmektedir. Esasen enerji ile ilgili teknolojik gelişmeleri sadece tüketim noktasında düşünmemek gerekir; enerji üretimine ve çıkarımına yönelik tüm unsurlarda örneğin petrol aramada, güneş paneli üretiminde, enerji nakil vasıtalarında da enerji üretim ve verimliliğine önemli katkılar yapılması mümkündür.

¹³¹ Konak, A. (2019). “Türkiye'nin Doğal Gaz Bağımlılığı ve Alternatif Enerji Kaynakları Üretiminin Gerekliliği”. *IJAR*, 4 (7), 196.

¹³² Özev, a.g.e. 2017, 92.

Bu nedenle ülke olarak enerji alanında teknolojik gelişmelerin teşvik edilmesi, genelde ekonomik güvenliğe, özelde ise enerji arz güvenliğine önemli katkılar yapacağı değerlendirilmektedir.

Mevcut enerji tüketimi kompozisyonunda ağırlıklı yer alan fosil yakıtlar, tükenme eğiliminde olup çeşidine göre 50-100 yıllık rezervleri kalmıştır. Her geçen gün azalan fosil kaynaklar karşısından enerji talebi gittikçe artmaktadır. Bu nedenle gelecek on yıllar için yenilenebilir enerji üretimine yatırım yapılmadığı durumda enerji arzı, dar boğaza girecek ve sadece Türkiye'nin değil enerjide dışa bağımlı tüm ülkeler için enerji arz güvenliği, dolayısıyla ekonomik güvenlik tehlikeye girecektir. Tükenen fosil kaynakların en büyük alternatifi kendini yenileyebildiği için yenilenebilir enerji kaynakları ve küçük miktarlarıyla muazzam enerji elde edilebilen uranyum ve toryum zenginleştirilmesi ile elde edilebilecek nükleer enerji olacaktır.

2.6. Değerlendirme

Enerji arz güvenliği kavramı, küresel ve ülkesel boyutlarıyla bu bölüm içerisinde tartışılmıştır. Enerji gerek nihai mal olarak gerekse de bir üretim faktörü olarak, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler için stratejik önemde bir üründür. Arzın kısıtlı olması ve yeryüzünde eşitsiz bir şekilde bulunurluğu sebebiyle ve talebin sürekli arzın üresinde seyretmesi sebebiyle kaynakları sınırlı bir üründür. Mevcut üretim teknolojileri ile elde edilen enerji miktarının talebin artış hızına yetişememesi sebebiyle arz darboğazları kaçınılmaz olmaktadır. Arz güvenliğindeki riskler her zaman üretim yetersizliğinden kaynaklanmayıp politik, ekonomik ve başka çok sayıda sebeplerden kaynaklanabilmektedir.

Enerji arz kesintileri ya da yetersizlikleri, bunun toplumsal, siyasi, askeri ve çevresel açıdan ortaya çıkan etkileri kadar ekonomi üzerinde yarattığı etkiler ve bu etkilerin sonuçları açısından da önemlidir. Ülkelerin ekonomik güvenliklerinin en önemli sacayaklarından bir tanesidir. Çünkü enerji arz güvenliğinin sağlanamadığı bir ekonominin güvenliğinden bahsetmek mümkün değildir. Fiyat, miktar, kalite ve bulunabilirlik gibi enerji parametrelerindeki bir bozulma, ülkenin makroekonomik dengelerini çok kısa bir süre içerisinde bozabilme riski taşımaktadır. Bunun bir sonucu olarak ekonomik istikrar bozulduğu gibi büyüme ve kalkınma hedefleri de sekteye uğrayacaktır.

Enerji arz güvenliğinin tüm ülkeler için yadsınamaz önemi dolayısıyla, ülkeler enerji arzını güvenceye almak için güçlü stratejiler geliştirmek zorundadırlar. Bu zorunluluk Türkiye gibi gerek net enerji ithalatçısı olan ve bunun bir sonucu olarak dış ticaret dengesinde ciddi açıklar veren bir ülke için gerekse de ekonomik büyüme ve kalkınma için kendisine önemli hedefler koyan bir ülke olarak zaruri bir politikadır. Enerji ticaretinde işlemler öncelikle uluslararası boyutta gerçekleştiği için genellikle işlemin tarafları devletler olmaktadır. Bu tür ilişkilerde devletlerin karşılıklı bağımlılıkları olmadığı için yaptırım uygulamak ya da bir davranışa zorlamak pek mümkün olmamaktadır. Bu nedenle arz güvencesi stratejilerinde öncelikle içsel olarak enerji üretim imkânlarının artırılması ve geliştirilmesi gerekmektedir. İçsel olarak yapılabileceklerin yanı sıra dış ticaret boyutunda da temin kaynaklarının çeşitlendirilmesi, uzun vadeli temin sözleşmeleriyle arzın güvence altına alınması önem arz etmektedir. Burada enerji fazlası olan ülkelerin de talep güvenliği kaygılarını akıldan çıkarmamak gerekmektedir. Bu tür ülkeler için de güvenilir ülkelerle ve istikrarlı bir şekilde ticaret yapma ve ticareti devam ettirme gibi beklenti ve kaygıları bulunmaktadır.

Enerji arz güvenliği Türkiye'nin ekonomik değişkenlerini etkileyen yapısal bir sorundur. Dolayısıyla enerji arz güvenliği sorununun çözümü uzun vadeli politikaları gerektirmektedir. Türkiye'nin uzun vadeli büyüme ve kalkınma planlarında hedef olarak konulan yüksek büyüme, düşük enflasyon ve düşük cari açık oranlarına ulaşabilmesi için mutlaka enerji arz güvenliği riskini azaltacak ya da ortadan kaldıracak politikalar üretmelidir.

Diğer yandan enerji ile ilgili politikalar geliştirilirken enerji arz sorununun hem politik yönü, hem de ekonomik yönü birlikte ele alınmalı ve uygulanacak politikalar ülkenin enerji talebindeki artışı da göz önünde bulundurmalıdır. Bu noktada enerjinin ithal edildiği bölgeler hem politik ve ekonomik olarak istikrarlı olmalı hem de kaynak ülkelerin mümkün oldukça çeşitliliği sağlanmalıdır. Örneğin, Orta Doğu'da yaşanan politik çatışma ve istikrarsızlıklar enerji arz kesintisine neden olmakta ve bu durum bölge ile yapılan enerji ticaretini sekteye uğratmaktadır. Dolayısıyla Türkiye'nin enerji arz güvenliği riski artmaktadır. Enerji arz güvenliği riskinin artması ise ülkenin ekonomik performansını olumsuz etkilemektedir. Bu noktada ithal enerji naklinin yapıldığı güzergâhların da güvenli olması ve çeşitlendirilmesi gereklidir. Bu bağlamda Türkiye'nin enerji ticaretinde bulunduğu ülkelere karşı benimsediği dış politika da önem kazanmaktadır.

Son olarak Türkiye gibi enerjide dışa bağımlı bir ülkede en ucuz enerji, tasarruf edilen enerjidir ve dolayısıyla ülkenin enerji arz güvenliğini sağlamada kullanabileceği bir diğer araç enerji verimliliği ve tasarrufudur. Bu bağlamda günlük hayatta gereksiz ve aşırı enerji tüketiminin önüne geçebilmek için enerjide tasarrufu sağlayan ve verimliliği artıran teknolojilerin kullanımı teşvik edilmelidir. Diğer taraftan enerji tüketiminin verimliliğinin artırılması karbondioksit emisyonunun ve çevre kirliliğinin azaltılmasında da etkili bir araç olacaktır.

3. BÖLÜM

EKONOMİK GÜVENLİĞİN GIDA ARZ GÜVENLİĞİ BOYUTU

İnsanlık tarihinin gelişiminin modern evresinde, ulusal güvenlik vizyonu kökten değişik bir mecraya girmiştir. Ulusal güvenlik kavramı uzun yıllar boyunca, münhasıran dış unsurlar kaynaklı ele alınıp değerlendirilmiştir. O dönemlerde dış saldırı ve müdahalelere karşı ulusal bağımsızlığın temin edilmesi ve emniyeti amaçlanmışken; bu devirde ulusal güvenlik düzeyi, toplumsal barış ve güven düzeyi, kişi başına düşen milli gelir, ekonomik özgürlük, beslenme, siber güvenlik ve toplumsal gelişmişlik düzeyi gibi çeşitli endekslerle ölçülmektedir.

Güncel tehditlerin en önemlilerinden ilki ulusal ekonomilerin hedef alınması ve çökertilmesi ve bunun da her bireye dokunması açısından en önemli parçası, yeterli ve sağlıklı gıda arzına yönelik mevcut ve potansiyel tehditlerin olmasıdır.

Geçmişte, gıda tedarik yollarının kesilmesi ve tesliminin engellenmesi savaşlarda bir silah olarak kullanılmıştır. Örneğin her iki dünya savaşında İngiltere, Almanya'yı aç bırakıp teslim olmaya zorlamak için gıda tedarik yollarını bloke etmiştir.¹³³

Soğuk savaş döneminde genellikle ulusal sınırları askeri güvenlik veya caydırma tedbirleri ile koruma üzerine kurulmuş olan ulusal güvenlik kavramı, 21. yüzyılda değişmiş ve bireysel güvenlik, su, gıda, enerji ve çevre güvenliği konularını da kapsar duruma gelmiştir. Sayılan bu güvenlik kavramlarının arasında su ve enerji güvenliğinden daha çok söz edilse dahi son 25 yıldır geri planda oluşan "yeni gıda jeopolitiği ve gıda güvencesi" kavramı öne çıkmaktadır. Ülkelerin gelişmeleri ile gıda güvencesi ve gıda güvenliğini sağlamaları arasındaki ilişki son dönemde daha da belirleyici olmaya başlamıştır. Bu durum dünyada yeni bir gıda jeopolitiğinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Son 20 yıldır bazı ülkeler gıda güvencelerini sağlamak, bazı büyük firmalar ise pazardaki hakimiyetlerini arttırmak için diğer ülkelere büyük miktarda arazi kiralamaya başlamıştır. İklim değişimi,

¹³³ Holborn, H. (1982). *A History of Modern Germany. Volume 3, 1840-1945*. NJ: Princeton University Press, 459-460. (https://en.wikipedia.org/wiki/Blockade_of_Germany, Erişim tarihi: 17.06.2020).

nüfusun artışı, tüketim kalıplarının değişmesi ve yenilenebilir kaynaklardan üretilen enerji (biyoyakıt gibi) talebindeki artış, arazi talebini de etkilemektedir.

Özellikle gıda, hayvan yemi ve biyoyakıtta olan küresel talep artışı, azgelişmiş ülkelerde geniş tarım topraklarını uzun dönemli kiralama veya satın alma nedeni olmaktadır. İklim değişiminin de etkisiyle bu sürecin devam edeceği ve yeni gıda jeopolitiğinin etkilerinin artacağı öngörülmektedir.

Gıda güvencesi (gıda arz güvenliği), diğer güvenlik kavramlarıyla doğrudan ilişki içinde bulunmaktadır. Gıda güvencesi kavramı gıda güvenliğini de içermekte olup gıda güvencesinde dışa bağlı olmanın ithal edilen gıdanın güvenliği konusunda da çok önemli riskler ortaya koyduğunu yakın geçmişimizde yaşayarak görmüş bulunmaktayız.¹³⁴

“Su sıkıntısı içindeki bazı ülkeler gıda güvencesini sağlamaya yönelik olarak sanal su ticaretini bir çözüm olarak görmemektedirler. Bunun yerine diğer ülkelerden büyük tarım toprağı ve bağlantılı olarak su kaynakları kiralama yoluna gitmektedirler. Son on yılda uluslararası yatırımcılar özellikle gelişmekte olan ülkelerde başta tarım olmak üzere, madencilik, turizm ve diğer faaliyetler için geniş araziler satın almışlar veya uzun süreli kiralamışlardır. Hedef ülkelerin hükümetleri ekonomiyi canlandırma beklentisiyle bu sıcak para girişine karşı oldukça davetkâr davranmışlardır. Buna karşın söz konusu toprak alımlarına karşı olanlar, bu durumu "toprak gaspı" olarak tanımlamaktadırlar.”¹³⁵

Yeme-içme grubunda olan ürünlerin gerek doğal olarak gerekse de işlenmiş olarak arzında meydana gelen daralma ya da kesintilerin toplum genelinde infiale sebep olabilecek sosyal bir gelişme olmasının yanında bu tür durumların siyasi ve ekonomik etkilerinin de vahamet düzeyine ulaşarak sistem istikrarına zarar vermesi her zaman muhtemeldir. Ülkemizde son yıllarda yaşanan çeşitli şehirlerdeki su kesintilerinde olduğu gibi patates, soğan ve en son olarak ıspanak gibi sebze-meyve arzında yaşanan sorunlar siyasi arenada önemli etkilere sebep olmaktadır. İşte gerek sosyo-ekonomik olarak gerekse de siyasi olarak etkilerde bulunan gıda arz güvenliğine ilişkin hususlar bu bölüm altında ele alınıp analiz edilmektedir.

Gıda arz güvenliği, ulusal güvenliğin ve ekonomik güvenliğin en önemli unsurlarından birini teşkil etmektedir. Gıda üretimini temelde tarım sektörü

¹³⁴ Yıldız, D., Arslan, E. (2018). “Değişen Güvenlik Paradigmasında Gıda Güvencesinin Artan Önemi”. *World Water Diplomacy & Science News*, 2018 -10004, 14.

¹³⁵ Yıldız, Arslan, a.g.m. 2018, 1.

gerçekleştirmektedir. Tarım tarafından insanlara gıda, sanayiye ham madde temin edilmektedir. Gıda arzının emniyet altına alınması, bir bütün olarak ülke menfaatlerine ve ülke içerisinde yaşayan her bir ferde dokunması bakımından diğerlerine nazaran daha karmaşık ve çok boyutlu bir meseledir. Bu özellik nedeniyle gıda arzı aktif bir dış politika enstrümanı olmasının yanı sıra iç politikada da çabuk siyasi reaksiyonlar doğuran yaygın etkileri olan son derece stratejik bir konu durumundadır. Konu, ülkelerin bireysel meselesi gibi gözükmese de karşın beslenmenin temel insan hakkı olması sebebiyle tarım alanlarındaki azalmanın ve açlığın yaygınlaşmasının bir uzantısı olarak aynı zamanda dünya meselesi de teşkil etmektedir.

Küreselleşmenin sürükleyiciliğinde uluslararası standartların artması ve bunun her bir birey tarafından öğrenilmesi sebebiyle kaliteli gıda ürünlerinin topluma arzında yeni gereklilikler ortaya çıkmaktadır. Bu amaçlar göz önünde bulundurularak bir ülkenin gıda arz güvenliği düzeyi çeşitli kriterlere göre araştırılıp analiz edilebilmektedir.

Gıda arz güvenliği, üç ana kategori temelinde ele alınmaktadır:¹³⁶

- i. Gıda ürünlerinin bulunurluğu ve yeterliliği,
- ii. Gıda ürünlerine erişim ve tüketim düzeyi,
- iii. Mevcut ürünlerin kalite ve güvenilirlik düzeyi.

Tarım sektörünün stratejik bir öneme sahip olduğu yaygın olarak kabul edilmektedir. Artan nüfusun gıda ihtiyacının karşılanması, gıda güvenliğinin sağlanması ve doğal kaynakların korunması gibi hususlar tarım sektörünün önemini artırmaktadır. Tarım sektörünün bu özelliği tarımsal arz güvenliğinin garanti altına alınmasını zorunlu kılmaktadır. Bu zorunluluk tarım sektörünün devlet tarafından öncelikli sektör olarak kabul edilip, uygun politikalarla korunmasını ve desteklenmesini gerektirmektedir.¹³⁷

Çalışmanın amacı tarımın ulusal ekonomik güvenlik açısından stratejik önemine vurgu yapmak ve arz güvenliğinin sağlanmasının mevcut durum ve gereklerinin analiz edilmesidir. Bu amaç çerçevesinde tarım sektörüne yönelik devlet müdahalesinin genel özellikleri ortaya koyularak, küresel düzeyde tarım politikalarındaki değişimin Türkiye

¹³⁶ Koç, G., Uzmay, A. (2015). "Gıda Güvencesi ve Gıda Güvenliği: Kavramsal Çerçeve, Gelişmeler ve Türkiye". *Tarım Ekonomisi Dergisi*, 21 (1), 39-48.

¹³⁷ Tokathoğlu, M., Selen, U., Leba, R. (2018). "Küreselleşme Sürecinde Tarımın Stratejik Önemi ve Tarımsal Arz Güvenliğinin Sağlanmasında Devletin Rolü". *Journal of Life Economics*, 5 (4), 151.

tarım politikalarına yansımaları değerlendirilmiştir. Küresel ölçekte de gözlendiği gibi, Türkiye’de tarımsal üretim önemli ölçüde piyasalaştırılmıştır. Piyasalaşmaya bağlı olarak gıda ve arz güvenliğine ilişkin önemli sorunların var olduğu gözlenmektedir. Bu nedenle tarımsal arz güvenliğini sağlamaya yönelik politika değişikliklerinin stratejik biçimde ele alınarak uygulamaya sokulması kaçınılmazdır.

Nüfus artışları, gelir düzeyinin yükselmesi, güvenilir gıda tedariki, şehirleşmeler sebebiyle tarımdan çekilen arazilerin her gün artması, üretim verimlilikte sınırlara dayanılmış olunması gibi sebeplerle ülkeler için gıda arz güvenliği, en önemli ulusal güvenlik meselesi haline gelmektedir. O nedenle ülkelerin kendi milli tarım projesini oluşturması ve hayata geçirmesi gelecek yıllarda bir zorunluluk olarak halledilmesi gereken en önemli görevlerden biri olarak durmaktadır.

Gıda üretim kaynağı olan tarım sektörü, gıda arzı güvenliğinden, gıda güvenilirliğine, enerjiden sanayiye, biyoçeşitliliğin korunmasından ekosistemin sürdürülebilirliğine, ekonomide; tarımsal girdilerden, pazarlama ve tüketime kadar, bir bütün olarak algılanmalı ve yönetilmelidir. Gıda üretimi, üreticiler için istihdam kaynağı olmasının yanında, dünya nüfusunun % 40'ının temel geçim kaynağı durumundadır. Çevre açısından konunun önemi, dünyadaki toplam arazinin % 40'ını tarım arazilerinin oluşturuyor olmasıdır.¹³⁸

Gıda arzının güven altına almak, arzın kaynağı olan üretim imkânlarının korunmasına bağlıdır. Dünya üzerinde devletlerarası rekabet, her zaman adil ve dürüst olarak işlememekte; ülkelerin bu kaynakları da devlet destekli kötü niyetli kişi ya da gruplar tarafından hedef alınabilmektedir. Her kim bir ülkeye zarar vermek istediğinde, doğal olarak en stratejik unsurları hedef almaktadır. Bunların en başında mümkün olan en hızlı ve en korkunç vasıtalarla terörize edebilecekleri toplum genelini ilgilendiren sektörler gelmektedir; bunun ilki de şüphesiz gıda sektörü ya da tarım sektörü olmaktadır. Çünkü bir milletin beslenmesini sağlayan yeme-içme ürünlerini sunan tarım sektörü, bir ülkenin güç faktörlerinden biri olduğu gibi kırılgan ve tehdide en açık sektördür.

¹³⁸ Engürülü, B. (2016). “Gıda Arzı Güvenliği ve Risk Yönetimi”. Tarım Reformu Genel Müdürlüğü Tarım Sigortaları ve Doğal Afetler Dairesi, http://iais.tarsim.gov.tr/sempozyum/dokumanGoster.doc?_key_=9134B6EE11DC4E2E73201D4A8792D51F604304F012HP697F0Y2016, Erişim Tarihi: 22.07.2019.

2007-2008 gıda isyanı, tarım ve gıda meselelerinin hükümet politikalarının istikrarı açısından ne denli önemli olduğunu ve jeopolitik meselelerin kalbinde yer aldığını bir kere daha bizlere hatırlatmıştır.¹³⁹ Bu vaka, gıda arzının ağır bir kesintiye uğrama tehlikesi olmamasına rağmen yaptırımlardan etkilenen ülkelerde yoğun bir gıda enflasyonuna neden olan ihraç ambargosunun etkileri sebebiyle gündeme gelmiştir. Tarım ve gıda politikaları, her ülkede ekonomik ve siyasi istikrarı temin ya da tehdit eden en önemli vasıtalar arasındadır. Gerçekten Çörçil tarafından “Üç öğün, medeniyeti kaostan ayırır” şeklinde formüle edildiği gibi hiçbir hükümet, gıda arzı tehditlerine karşı pasif kalamamaktadır. Ayrıca, Katar ile S.Arabistan arasındaki son dönem yaşanan diplomatik kriz, yine gıda silahının kritik bir baskı uygulama vasıtası olduğunu açıkça ortaya koymuştur.¹⁴⁰

Tarım ve gıda meseleleri, Rio Zirvesi, BM organizasyonları, G8/G20 gibi uluslararası toplantılarda tartışılan meselelerde önemli bir yer işgal etmektedir. Doha Raundu’nun öngörülen liberalizasyon projelerinden bağımsız olarak ticaret serbestleşmesinin faydalarını elde etmeye devam edebilmek için gerçek işbirliğine dayalı yeni tarım uygulamalarını devreye alma önerilmektedir; ancak başka bir alternatif olmamasına rağmen birçok ülke, kendi egemenlik haklarıyla ilgili ve stratejik olarak önemli gördüğü böyle bir alanda ülkeler arası işbirliği derecesini sınırlı tutma eğiliminde olmaya devam etmektedirler.¹⁴¹

“Besin zinciri tarlada, bahçede ve ahırda, çiftlikte üretim ile başlar. İşleme, taşıma, depolama, satış, hazırlama, pişirme ve servis aşamalarıyla sofrada son bulur. Üretim-tüketim zincirinin her aşamasında tarladan-sofraya arz zincirinin aksamadan işlemesi arz güvenliği açısından önem taşımaktadır. Üretimin yeterli olması, ancak ve ancak arzın sağlıklı yapılması halinde tüketimin yeterli olması sonucunu doğurabilir. Aksi takdirde talebi karşılamayan ve pazara sunulamayan üretilmiş ürünler, ya israf edilecektir ya da spekülasyon amaçlarla stokta tutulacaktır. Her iki durumda da toplumsal fayda açısından bir kayıp söz konusu olması muhtemeldir. Arz güvenliğinin sağlanması, toplumsal yeterli beslenmenin sağlıklı temin edilmesinin başlıca koşuludur. Pazarda yeterli gıda maddelerinin bulunmaması, gıda arzı sorununu çözecek yeterli finansal ve teknik yeteneği

¹³⁹ İnternet: “2007-2008 dünya gıda krizi”. Wikipedi, (www.wikipedia.org, Erişim tarihi: 29.03.2021).

¹⁴⁰ Nephew, R. (2020). “The Qatari Sanctions Episode: Crisis, Response, and Lessons Learned”. New York: Columbia University CGEP, NY, Ekim 2020, 14.

¹⁴¹ Margulis, M. (2014). “The World Trade Organization and Food Security after the Global Food Crises”. D. Drache & L. Jacobs (Eds.). *Linking Global Trade and Human Rights*, New York: Cambridge, 9.

olmayan ülkelerin ulusal güvenliği için çok ciddi istikrarsızlık unsuru oluşturabilmektedir.”¹⁴²

İnsanlığın yaratılışından bu güne değin en önemli problemi akşam yatağına tok gidebilmesidir. Tüm mücadele bunun üzerine kurulmuştur. Eğer bir ülkede yeterli besin maddeleri üretilmiyorsa ya da finansal-teknik imkânlarla başka yerlerden tedarik edilemiyorsa; bu, ülke içinde güvenliği tehdit eden bir durum haline gelecektir. Bu nedenle yeterli gıda arzı, bir ulusal güvenlik meselesidir. Gıda arzında meydana gelebilecek aksamlar, öncelikle fiyat dalgalanmalarına sebep olduğu gibi ülke içi toplumsal çatışmalara kadar gidebilecek bir husustur. Tarım ürünlerinin mevsimselliği ve talebe gecikmeli cevap vermesinden kaynaklı değişkenliğinin de bu çerçevede ele alınıp gerekli çözümlerin üretilmesi gerekir.

“Tarım sektörü insanların yaşamlarını sürdürebilmeleri noktasında kritik bir öneme sahiptir ve dolayısıyla ciddi oranda eksik rekabet özellikleri gösterdiği için piyasa ekonomisinin inisiyatifine bırakılmayacak derecede stratejik bir sektördür. Bu açıdan stratejik bir orta/uzun vadeli plan çerçevesinde tarım sektörünün devlet tarafından yönlendirilmesi, planlanması ve regüle edilmesi gerekmektedir.”¹⁴³

Türkiye’de tarımsal konular ve temel gıda maddeleri, farklı sebeplerle de olsa son dönemde ülke gündeminde daha sıklıkla yer almaya başlamıştır. Bunun en temel sebeplerinden birinin tarım ürünlerinde son dönemde daha sık gündeme gelen arz-talep dengesizlikleri ile hijyen koşullarındaki sorunlar olduğu düşünülmektedir. Esasen yaşanan bu sorunlar, tarım sektöründe yapısal sorunların varlığını ve gıda arz güvenliğinin sinyal verdiğini göstermesi açısından önemlidir.

“Tarım sektörü, ülke nüfusunun gıda maddeleri ihtiyacını karşılaması, sanayi sektörüne ham madde sağlaması, sanayi ürünlerine talep yaratması, ihracata söz konusu tarımsal ürünlerin yüksek katma değeriyle ulusal gelir ve dış satıma katkısıyla ulusal ekonomi için büyük bir önemi olmasına rağmen tarımdan beklenen bu etkilerin elde edilmesi o kadar kolay olmamaktadır. Amerika ve Avrupa Birliği bu konuda oldukça başarılı iken Türkiye kendi kendine yetebilen dünyanın yedi ülkesinden birisi iken izlenen ve /veya izlenmekte olan tarım politikalarında

¹⁴² De Schutter, O. (2010). “Food Commodities Speculation and Food Price Crises. Regulation to Reduce the Risks of Price Volatility”. *Briefing Note by the Special Rapporteur on the Right to Food*, Birleşmiş Milletler, No:02, September 2010, Roma, İtalya, 1-14.

¹⁴³ Yavuz, F., Dilek, Ş. (2019). *Türkiye Tarımına Yeniden Bakış*. İstanbul: SETA Yayınları, 7.

kırmızıçizgilere gereken önemin verilmediği için temel tarım ürünlerinde ithalatçı ülke haline gelmiştir.”¹⁴⁴

Türkiye’nin milli kapasitesi için gıda güvenliği çok önemlidir. Bulunduğumuz jeopolitik konumda, “gıdanın arz güvenliği”nin önemi bir kat daha artmaktadır. Dünya Ekonomik Forumu’nun (WEF) 2019 Küresel Riskler Raporuna göre, gelecek 10 yıl içinde gıda krizi ile karşılaşma riski, 30 küresel risk arasında yer almaktadır.¹⁴⁵

Türkiye’de bir kısım temel mutfak malzemelerinde yaşanan aşırı fiyat artışları, sektörel planlama olmamasından ve üretilen ürünlerin pazara sunulmaması kaynaklı, biraz da spekülasyon amaçlı artışlar olduğu değerlendirilmektedir. Tarımsal ürün üretimi konusunda Dünya’da önemli bir yere sahip olan Türkiye, üretim ve tedarik noktalarında karşılaşılan sorunları çözmesi halinde kendine yeterliği sağladığı gibi dünyanın artan gıda arz risklerine karşı güçlendirilen gıda arz güvenliği ile bölge ülke halkları için de çok önemli bir sağlayıcı haline gelecektir.

Bu çerçevede, aşağıda öncelikle kavramsal hususlar tahlil edildikten sonra gıda arz güvenliği teminatının parametreleri incelenecek ve daha sonra ülkemiz açısından sorun teşkil edebilecek hususlar ve bunlara yönelik politika çıkarımları oluşturulmaya çalışılacaktır.

3.1. Terim Olarak Gıda Arz Güvenliği

1974 yılında yapılan Dünya Gıda Zirvesinde “gıda güvenliği” şu şekilde tanımlanmıştır:

“Gıda tüketiminin sürekli artmasını idame ettirebilecek her daim yeterli miktarda arzın olması ile üretim ve fiyatlardaki dalgalanmayı dengelemek için yeterli temel gıda maddelerinin mevcut olması.”

Kendi haline bırakıldığında tarımsal pazarlar gerekli ve yeterli gelişme kaydedemediği gibi ve gıda arz güvenliğini de sağlayamamaktadır.¹⁴⁶

¹⁴⁴ Tunç, H. (2018). “Tarımda Gıda Arzı ve Güvenliğinin Ekonomi Politikası”. (www.dunya.com, Erişim tarihi: 23.04.2019).

¹⁴⁵ World Economic Forum. (2019). *The Global Risks Report 2019*. (14th Edition), (http://www3.weforum.org/docs/WEF_Global_Risks_Report_2019.pdf, Erişim tarihi: 29.03.2021).

¹⁴⁶ https://en.wikipedia.org/wiki/Food_security, Erişim tarihi: 03.01.2019.

Gıda güvenliği, ulusal liderlerin vatandaşları için yeterli miktarda gıda arzını kontrol altında tutma girişimleri açısından önemli bir politik konudur. Gıda meselesi tarımsal faaliyetleri ve hayvancılığı canlandırmak için desteklerin kullanımını artırmak veya bir çatışmaya bile girmek gibi ulusal politikaları yönlendirebilmektedir. Ancak gıda üretimi ve temini öncelikle ve çoğunlukla ulusal mesele olarak görülmektedir. Çünkü uluslar, diğer milletlerin gıda arzını kesintiye uğratmamak gibi negatif bir görevi olduğunu; onları kendilerine gıda tedariki sağlama gibi bir görevlerinin olmadığını ve güvenli erişim ve sorunları bertaraf etme için yardım etmeye zorlayamayacaklarını genel olarak kabul etmektedir.

Ulusal gıda güvenliği için üç geleneksel yol bulunmaktadır: (i) kendine yeterliliği sağlayacak ya da katkı yapacak yurtiçi üretim; (ii) ticari gıda ithalatı; (iii) uluslararası gıda yardımı.¹⁴⁷ Bu nedenle kendine yeterlilik ile gıda arz güvenliği arasındaki farklılık olduğunu ortaya koymak gerekir. Kendine yeterlilik, ulusal düzeyde gıda arz güvenliğinde olası yollardan bir tanesidir. Tarımsal üretim ve gıda üretimi ülkeler için stratejik bir varlık olarak değerlendirilmektedir. Bu çerçevede hükümetler, ulusal toplam gıda güvenliğini teminat altına alma kaidesinin bir parçası olarak daha çok yerel gıda üretimine öncelik vermeye başlamışlardır. Siyasi açıdan bu yaklaşım yurtiçi gıda fiyatlarına istikrar getirmesi ve uluslararası gıda piyasalarından kaynaklı sorunları ve zafiyetleri azaltma gibi sebeplerle haklı görülebilmesine rağmen bu eylemler, ülkelere çok büyük maliyetler getirebilmektedir. Çünkü ülkelerin kendi kaynakları, su kıtlığı ve ekilebilir alanların yokluğu sebebiyle özellikle tahıl ürünleri gibi gıda üretimine çok elverişli olmayabilmektedir. Aslında bu tür ülkelerin, iktisadi faaliyetlerde uluslararası karşılaştırmalı üstünlükler sebebiyle diğer faaliyetlere yönelmeleri bir zorunluluk olarak gözükmektedir. Esasen bu tür ülkeler, üretim yapısının değiştirilerek tarımdan ziyade ihracat yanlı imalat sanayine yönelik diğer faaliyetlere geçmeli ve elde edilen döviz kaynaklarıyla gıda ithalatının gerçekleştirilmesi gibi doğru bir gıda güvenliği stratejisi uygulamalıdır. Tarım sektörü içinde de yurtiçi tüketim için tahıl üretimi yerine ihracat pazarlarına yönelik ülke koşullarında yetiştirilmeye elverişli sebze, meyve ve botanik ürünler gibi su kullanımının en verimli ve etkin olan yüksek katma değerli mahsüllere kaynakların kaydırılması daha büyük fayda sağlayacaktır.

“Gıda güvencesi toprak ve su kaynakları ile tohumun bir araya getirilmesine dayalı bütünleşik bir işlem olup daha karmaşıktır. Gıda güvencesinin sağlanması üretimin

¹⁴⁷ FAO. (2003). “Trade Reforms and Food Security: Conceptualizing The Linkages”. (<https://www.fao.org>, Erişim tarihi: 14.08.2020).

zamana bağılı olması nedeniyle iklim değişimine karşı da kırılgandır. Bu nedenle gıda güvencesinin sağlanması ülkelerin daha çok dışa bağımlı oldukları bir konu haline gelmekte olup bu da bu güvenceyi ülkelerin güvenlik paradigmasında merkeze doğru çekmektedir.”¹⁴⁸

İsrail-Ürdün arası toprak ve su konularında devam eden anlaşmazlıkların temeline bakıldığında suyun bölge için ne kadar önemli olduğunu herkes anlayabilir. Su kaynakları yüzünden savaş verildiği gibi ülkeler, su ile diğer ülkelere şantaj da yapabilmektedir.

Örneğin 26 Ekim 1994 tarihinde İsrail ile Ürdün arasında imzalanan barış anlaşmasına göre verimli Ürdün Vadisi içerisindeki iki tarımsal bölge Bakura ve Gamr, İsrail’e yenilenebilir şekilde 25 yıllığına kiraya verilmiştir. Anlaşmaya göre taraflardan biri sözleşmeyi sonlandıracağını bir yıl önceden bildirmediği kira sözleşmesi otomatik olarak yenilenecektir. İsrailli çiftçilere kiralanan bu verimli topraklar karşılığında İsrail, şiddetli su kıtlığı yaşayan Ürdün’e senelik 45 milyon m³ su sağlamayı taahhüt etmiştir.

II. Kral Abdullah, 2018 yılı Ekim ayında İsrail’e kira sözleşmesini yenilemeyeceğini bildirmiştir. Bunun üzerine Ürdün’ün, İsrail’e kiraladığı ekilebilir toprakları geri alması halinde İsrail, Ürdün’ün suyunu kesmekle tehdit etmiştir. İsrail’de yayımlanan günlük gazetelerinden birinde¹⁴⁹ Ürdün, kiralanan topraklarda kiranın yenilenmemesi halinde uyarılmaktadır ve eğer Amman, ikili barış anlaşması altında 25 yıl önce anlaşmaya varılan toprak kiralınmasına ilişkin sözleşmeyi sonlandırmaya yönelik Kralın Kararını yürürlüğe koyarsa “Ürdünlüler, susuzluğu derinden hissedecekler” diye tehdit edilmektedir.

İsrail, su politikaları açısından çevre ülke ve bölgelere yönelik angajmanını devam ettirmektedir. Örneğin kuzey Suriye’de Akdeniz’e bağlanan şerit halinde Kürtlere bir devlet kurdurmayı planlarken aslında onların geniş su [ve petrol] kaynaklarını kullanmayı amaçlamaktadır.

2050 yılında dünya nüfusunun ve şehirleşmenin ulaşacağı nokta itibarıyla daha çok üretime ihtiyaç olacağı öngörülmektedir. Zorunlu tüketimin artması karşısında üretim imkânlarının kısıtlılığı ortadadır. Bu çerçevede bir devlet için yerli-milli savunma sanayisi ne kadar önemliyse, gıda sanayisi de o denli önemlidir ve gelecekte daha da önemli olacaktır.

¹⁴⁸ Yıldız, a.g.m. 2018, 15.

¹⁴⁹ <https://www.ynetnews.com/articles/0,7340,L-5377593,00.html>, Minister: Increasing water supply to Jordan is 'absurd', Erişim tarihi: 09.06.2019.

Bunun en başında gıda arz güvenliği gelmektedir. Gıda arz güvenliği ekonomik hareketliliğin hızlı olduğu durumlarda çok daha ön plana çıkmaktadır. Bu amaçla öncelikle üretimin yeterli ve gerekli bir şekilde yapılmasının yanı sıra tüketicinin de bilinçlendirilmesi önem arz etmektedir. Tohumdan sofraya tüm zincirin korunması ve istikrarının sağlanması gerekmektedir.

3.2. Dünya Tarımının Görünümü

“İnsanoğlunun hava ve sudan sonraki en zorunlu ihtiyacı gıda ürünleridir. Dolayısıyla halkın beslenmesini garanti altına almak devletlerin en önemli politikalarındandır. Nüfusun sürekli artmasına rağmen tarımsal üretim kaynaklarının sabit kalması, dünyada tarım politikalarının gündemde daha fazla yer tutmasına yol açmaktadır. Gıda üretiminin yeter miktarda olmasının yanında belli kalite standartlarında yapılması, yani ‘gıda güvencesi’ ile beraber ‘gıda güvenliğinin’ de teminat altına alınması gittikçe daha fazla önem kazanmaktadır.”¹⁵⁰

“Dünya tarımı yenilenebilir enerji ihtiyacı, küresel iklim değişikliği ve çevre sorunlarının arz güvenliğini tehdit ettiği; bu bağlamda tarımsal ürün arz ve talebinin yeniden tanımlandığı bir dönemi yaşamaktadır. Biyoyakıtlar, enerji ihtiyacının karşılanması bakımından gelecek vaat etmekle birlikte gıda güvenliği üzerindeki baskısı küresel açıdan ciddi endişeler doğurmaktadır. Bununla birlikte, küresel iklim değişikliği, ülkelerin arz güvenliği ve tarımsal üretim stratejilerini tehdit etmektedir. Bu değişim ve gelişmelere paralel olarak gıda güvenliğinde öncelikli olarak yeterli tarımsal üretim, sürdürülebilirlik, kalkınma ve ekolojik dengeyi koruyan politikalar ön plana çıkmaktadır.”¹⁵¹

Tarımda üretim, tüketim ve ticaret dengeleri değişmekte, tarım küresel ölçekte yeniden şekillenmektedir. Nüfus artışı bakımından 2050 yılında dünya nüfusunun 9,6 milyar olması beklenmektedir. Artan nüfusun beslenebilmesi için 2050’li yıllarda bugün ki üretimin yaklaşık 2 katı gıdaya ihtiyaç duyulacağı hesap edilmektedir.¹⁵²

Küresel ısınma, her geçen gün büyüyen bir problemdir. İklim değişikliğinden en önemli etkilenen sektör, kuşkusuz tarım ve hayvancılık sektörü olmaktadır. Gıda maddelerinin üretimindeki dalgalanmalar sebebiyle uluslararası piyasalarda temel gıda maddelerinin fiyatları küresel düzeyde son 20 yılda ciddi artış göstermiştir.¹⁵³

¹⁵⁰ Şahinöz, A. (2011). *Neolitik’ten Günümüze Tarım Ekonomi ve Politikaları*. Ankara: Turhan Kitabevi, 28.

¹⁵¹ <http://www.fao.org/3/i5188e/i5188e.pdf>, Erişim tarihi: 25.02.2020.

¹⁵² FAO. (2017). *The future of food and agriculture – Trends and challenges*. Roma.

¹⁵³ IPCC. (2019). *Climate Change and Land: an IPCC special report on climate change, desertification, land degradation, sustainable land management, food security, and greenhouse gas fluxes in terrestrial ecosystems*

Dünya genelinde tarımda kişi başına işlenen alanın azalması da diğer sorun alanlarından bir tanesidir. 1970 yıllarda 3,8 dekar olan miktar, 2000 yılında 2,3 dekara düşmüştür. Buna karşın uluslararası tarımsal ticaret artmaktadır. Dünya tarım ürünleri ihracatı 2017 yılında bir önceki yıla göre %5 artarak 1,35 trilyon \$'a ulaşmıştır.¹⁵⁴

Küresel gıda israfı, üretim kadar önem arz etmektedir. Dünyada her yıl 1,3 milyar tonu bulan üretilmiş gıda, kayıp veya israf edilmektedir. Bunun yarısı bile 800 milyon aç insanı doyurmaya yetecek düzeydedir. Birleşmiş Milletler Çevre Programı tarafından yapılan bir araştırmaya göre ise Türkiye'de her yıl 7,7 milyon tondan fazla gıdanın israf edildiği; 2021 BM Gıda İsrafı Endeksi Raporu'na göre her yıl kişi başına 93 kilogram yiyeceğin çöpe atıldığı; bu haliyle Türkiye'nin dünya genelinde en fazla gıdanın israf edildiği ülkeler arasında yer aldığı ifade edilmektedir.¹⁵⁵ Tarımsal üretimde en ucuz üretim olan nihai ürün zayıflarının azaltılması, üretim ve kazanç verimliliğini artırdığı gibi tarımsal ürün fiyat istikrarını da olumlu etkileyecek bir unsurdur. Dolayısıyla gerek hasat faaliyetlerinde gerek depolamada ve gerekse de ürünlerin pazara ulaştırılması faaliyetlerinde ürün zayıflarını en aza indirecek tedbirlerin alınması ilgili kesimler üzerinde önemli bir sorumluluktur.

3.3. Türkiye Gıda Sektörünün Görünümü

“Tüm dünyada olduğu gibi Türkiye’de de tarım sektörü ile ilgili politikalar, diğer sektörlerle nazaran kamuoyunun ilgisini daha çok çekmektedir. Örneğin tohum, kırmızı et, GDO’lu ürünler, tarımsal destekler, arazilerin tarım dışında kullanımı, mera araziler, iyi tarım uygulamaları, arazi miras hukuku ve kırsal kalkınma gibi konular tarımla doğrudan ilgisi olsun veya olmasın herkesin gündemindedir. Çünkü tarım politikaları aşağıdaki ilkeleri amaçlamaktadır:

- Toplumun beslenme ihtiyacını garanti altına alma,
- Tarım sektöründe düşük kazançla çalışanların gelir seviyesini yükseltme,
- Tarım sektörünün çok büyük bir kısmını oluşturan aile işletmelerinin sürdürülebilir tarım yapabilmesini sağlama.”¹⁵⁶

[P.R. Shukla, J. Skea, E. Calvo Buendia, V. Masson-Delmotte, H.-O. Pörtner, D. C. Roberts, P. Zhai, R. Slade, S. Connors, R. van Diemen, M. Ferrat, E. Haughey, S. Luz, S. Neogi, M. Pathak, J. Petzold, J. Portugal Pereira, P. Vyas, E. Huntley, K. Kissick, M. Belkacemi, J. Malley, (eds.)].

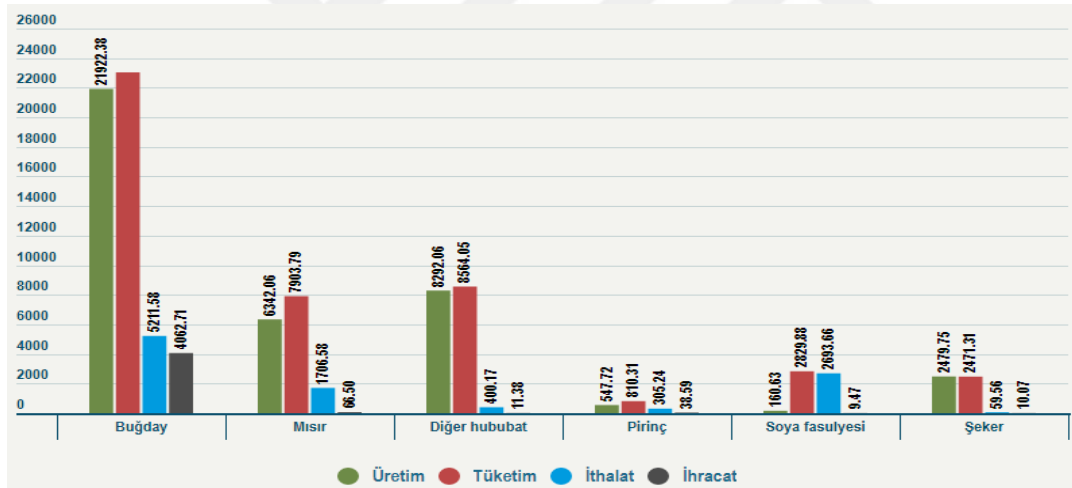
¹⁵⁴ https://www.wto.org/english/res_e/statis_e/wts2019_e/wts2019_e.pdf, Erişim tarihi: 11.03.2020.

¹⁵⁵ UN. (2021). *Food Waste Index Report*. United Nations Environment Programme, Nairobi, 65.

¹⁵⁶ İnternet: <https://tarimturkiye.blogspot.com/2013/12/turkiyede-tarimsal-uretim-ve-arz.html>, Erişim tarihi: 25.02.2020.

Her ülkenin karşılaştığı problemlerin özgün olması sebebiyle tarımsal politikaları da kendine özgü olmaktadır. Bununla birlikte tüm toplum kesimlerini ilgilendiren ve ülkeler arasında benzerlik de gösteren belli bazı temel hedefler bulunmaktadır. Bu amaçlar az ya da çok herkesi ilgilendirmektedir.

“Arz-talep uyumsuzluğu kapsamında meseleye önce üretim, yani rekoltedeki değişimler açısından bakmak gerekmektedir. İklim şartlarının iyi gittiği, verimliliğin yükseldiği ve dolayısıyla rekoltenin çok iyi olduğu bir yılda, bir ülkenin gıda ihtiyacı ve ihracat miktarı az değişkenlik gösterdiğinden fiyatlar hızlı bir şekilde düşmektedir. Doğal afetlerin olduğu dönemlerde ise rekolte çok düşmekte ve dolayısıyla fiyatlar aşırı yükselmektedir. Çünkü insanlar, fiyatlardaki değişmelere bağlı olarak zorunlu ihtiyaçları olan gıda tüketimini çok değiştirememektedir. Buna talebin arza uymaması denmektedir. Diğer taraftan ihracatın aniden artması durumunda –örneğin yumurta üretiminde zamana ihtiyaç duyulduğu için– üretimi hemen artırmak ve talebi karşılamak mümkün olmamaktadır. Bu da arzın talep ile uyumaması durumunu ifade etmektedir. Bu arz-talep uyumsuzluklarının meydana getirdiği istikrarsızlığın azaltılması veya mümkünse giderilmesi kaçınılmaz olmaktadır.”¹⁵⁷

Şekil 3.1. Türkiye'nin tarım ürünleri üretim ve tüketimi (2018)¹⁵⁸

Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü (OECD) ile Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü'nün (FAO) yayınladığı 2018 yılı verilerine göre, Türkiye tarımsal üretimde dışa bağımlı bir görünüm arz etmektedir. Türkiye'de sadece şeker üretimi tüketimden fazladır. Şekil 3.1. buğday, mısır, pirinç gibi temel ürünlerde üretimin tüketimi karşılayamadığını göstermektedir. İthalat rakamları (üretimin tüketimi karşıladığı şeker de dahil) ihracatın üzerinde seyretmiştir. 2018 yılında en çok tüketilen tarım ürünü buğdayda

¹⁵⁷ Yavuz, F., Dilek, Ş. (2019). *Türkiye Tarımına Yeniden Bakış*. İstanbul: SETA Yayınları, 67.

¹⁵⁸ Kaynak: OECD / FAO

görülen üretim artışı, tüketimdeki artışın gerisinde kalmıştır. Mısırdaki ise artan ithalat rakamlarına karşı ihracatın azaldığı görülüyor. Şekil 3.1’de dikkat çeken tarım ürünlerinin başında soya fasulyesi geliyor. 2018’de 2.829,00 (bin ton) tüketilen soya fasulyesinin üretim miktarı sadece 160,63 bin tondur. OECD’nin verilerine göre bir önceki yıla oranla buğday, mısır, buğday dışı hububat, pirinç ve soya fasulyesi ve şeker üretim - tüketim oranları 2017’ye oranla büyük bir farklılık göstermemiştir.¹⁵⁹

Çizelge 3.1. Türkiye’nin temel gıda maddeleri üretim ve tüketimi (2017-2019 Ort. binTon)

	<u>Üretim</u>	<u>Tüketim</u>	<u>Fark¹⁶⁰</u>
Buğday	20.167	22.122	-1.955
Mısır	5.867	8.430	-2.563
Kuru bakliyat	7.951	8.334	-383
Pirinç	563	794	-231
Bitkisel Yağ	1.875	2.881	-1.006
Şeker	2.435	2.391	44
Et	3.628	3.253	375
Dana Eti	912	1089	-177
Kanath eti	2.316	1.763	553
Kuzu eti	400	401	-1
Tereyağ	274	284	-10
Peynir	220	179	41
Balık ve deniz Mahsulleri	632	500	132
Pamuk	908	1.544	-636

Kaynak: OECD/FAO (2020)¹⁶¹

“Türk tarımında dengenin, dengesizlik koşullarında gerçekleşmesi, istikrarsızlığın sıradanlaşması, pamuktan fındığa, fındıktan ayçiçeğine, pirince ve patatese kadar tarım ürünlerinin hemen hemen hepsinde yaşanan fiyat artışı ve/veya düşüşü sonucunda sırasıyla ya üretim azlığı veya fazlalığı ya da ithalat bağımlılığı yaşanmakta olup tarımsal üretimde ve fiyatta istikrar elde edilememektedir. İstikrarın elde edilebilmesi için yapılması gerekenlerin yapılamaması, izlenen veya izlenmekte olan eksik tarım politikalarının sonucu olduğu düşünülmektedir. Türk tarımında yaşanmakta olan ürün arzındaki istikrarsızlık hem tarım sektörünün hem de Türk tarımının yapısal özelliklerinden kaynaklanmaktadır.”¹⁶²

¹⁵⁹ <https://tr.euronews.com/2018/12/30/turkiye-nin-2018-tarim-urunleri-tablosu-sadece-seker-uretiminde-kendi-kendine-yetiyor>, Erişim tarihi: 30.03.2021.

¹⁶⁰ İhracat-ithalat kalemleri hesaba katılarak bulunan net farktır. (<https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/1112c23b-en.pdf?expires=1617087336&id=id&accname=guest&checksum=952E1AE3D8C5C863768E6592EB124FFD>, Erişim tarihi: 30.03.2021).

¹⁶¹ “OECD-FAO Agricultural Outlook”, OECD Agriculture statistics (database).

¹⁶² Tunç, a.g.m. 2018, 1.

Aslında tarımsal üretimin hem ürün arzının garanti edilmesi hem de ürün güvenliğinin sağlanması çerçevesinde iki boyutu bulunmaktadır. Bu bölümde ve çalışma açısından ilk husus değerlendirmeye alınacaktır.

Günümüzde gıda sektörü tüm toplumlar için en önemli sektördür. Yeterli miktarda üretim olmasa bile dış alım vasıtasıyla beslenme ihtiyaçlarının kesintisiz ve sağlıklı bir şekilde yapılması tüm insanların en temel gereksinimidir. Bu nedenle devletler için vatandaşlarının tüketeceği gıda maddelerinin tedariki öncelikli meseledir. Yaşanan sosyo-ekonomik gelişmeler ve artan nüfus, gıda talebinde ciddi baskı oluşturmaya başlamıştır. Bu nedenle şehirleşmenin de artışıyla birlikte kitle tüketiminin temel besin kaynaklarına erişimi daha da önemli hale gelmiştir. Tarım sektörü, ihracat ve istihdam gibi gerek ekonomik sebeplerle gerekse de açlık ve kıtlığın ortadan kaldırılması gibi insani sebeplerle hem gelişmiş ülkelerin hem de gelişmekte olan ülkeler bakımından en stratejik sektörlerin başında gelmektedir.

Türkiye’de, tarım ve gıda politikalarında nüfusun beslenmesi için gerekli ve yeterli gıda maddelerinin sağlıklı, güvenilir, sürekli bir şekilde; aynı zamanda ortalama satın alınabilir ucuzlukta insan, bitki ve hayvan sağlığına uygun üretimi ve tüketimi amaçlanmaktadır. Dış satım açısından da tarım ürünlerinin, ülkenin sahip olduğu iklim koşullarının sağladığı avantajlardan yararlanarak ihracata katkı vermesi de hedeflenmektedir.

Tarım ürünlerinin üretiminde ekim dikim sahalarının elverişliliğini sürdürebilmek için tohumların genetik yapılarının korunması¹⁶³ ya da geliştirilmesi kadar yetiştiricilikte kullanılan katkı maddelerinin, kimyevi unsurların azaltılması, sulama işlemlerinde toprak sağlığı açısından en uygun yöntemlerin uygulanması önem taşımaktadır. Son yıllarda ülkemiz iklimine uyum sağlamış uzun yıllar boyunca ekim dikimi yapılan ürün tohumlarının genetik kaynaklarının muhafazası için gerçekleştirilen faaliyetlerin gıda arz güvenliği açısından büyük önemde bir faaliyet olduğunun belirtilmesinde fayda vardır.

Ürünlerin yetiştirilip hasat edildikten sonra gerek dağıtım ağları ile pazara sunulmasında gerekse de pazara sunuluncaya değin uygun koşullarda depolanması için

¹⁶³ Türkiye’de dünyanın üçüncü büyük gen bankası olan Tohum Gen Bankası kurulmuş ve saklanan materyal sayısı gün geçtikçe artırılmaktadır.

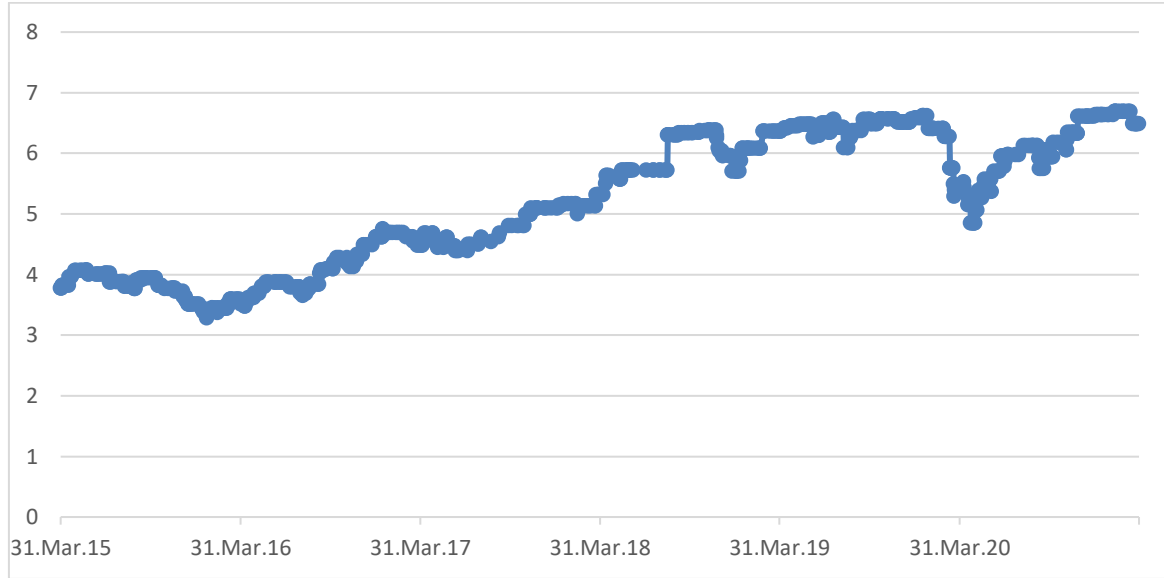
biyotik ve abiyotik stres koşullarına mukavemetli, tüketici ve endüstri taleplerine uygun, kaliteli türlerin geliştirilmesi de gerekmektedir. Son yıllarda iklim koşullarında aleyhe gelişebilecek kuraklık ve diğer iklim değişiklikleri gibi tarım ürünleri yetiştiriciliğinde karşılaşılabilecek olası elverişsiz koşullarla mücadele de son derece önem arz etmektedir.

Tarım Bakanlığı, ülkenin sahip olduğu coğrafi özellikleri dikkate alarak tarım yapılabilir yerleri belirlemiştir. Bu havzalarda ekim-dikimi yapılabilecek en uygun bitki ve hayvan yetiştiriciliği için teşvik politikalarının uygulamaya konulması gerekmektedir. Gerek yurt içi talebin karşılanmasında gerekse de ihracat pazarlarının talep ettiği gıda ürünlerinin üretiminde et- süt ve bunlardan üretilen ürünler için en elverişli ırkların yetiştiriciliği ve yaygınlaştırılması da mevcut politikaların hedefleri arasında yer almalıdır.

Son yıllarda ülkemiz su ürünleri yetiştiriciliğinde önemli bir atılım yapmıştır. Gerek yurtiçi satışlar gerekse de ihracat rakamlarında önemli rakamlara ulaşılmıştır. Su ürünlerinde gerek avcılık gerekse yetiştiricilik açısından stokların korunması ve artırılması da önem taşımaktadır. Bu çerçevede tatlı su kaynaklarına, yavru balık bırakılarak stokların devam ettirilmesi sağlanacak; diğer taraftan belirli büyüklükteki avcı tekneleri uygun teknolojiler ile kontrol altında tutularak balık stokları üzerindeki baskı önlenebilecektir.

Türkiye’de tarım ve hayvansal gıda ürünlerinin fiyatlarında son yıllarda ciddi dalgalanmalar yaşanmaktadır. Girdi fiyatlarında artışlar, gıda ürünlerinin de fiyatlarında enflasyonist baskı oluşturmaktadır. Bu da tarımsal ürün arz ve talebini olumsuz etkileyerek negatif sosyo-ekonomik durumlara sebebiyet vermektedir. Görevlendirilmiş kamu kurumları vasıtasıyla, üretim ve fiyat dalgalanmalarının önlenmesi için alınacak tedbirler önem arz etmektedir. Bu çerçevede teşvik politikaları, sözleşmeli üretim, lisanslı depoculuk, piyasa düzenleme ve hal mevzuatı değişiklikleri gibi politika değişiklikleri yapılmaktadır. Bu mekanizmalar ile tarım ürünlerinde fiyat ve üretici gelirlerinde istikrarının sağlanması mümkün olacaktır.¹⁶⁴

¹⁶⁴ Kıymaz, T., Saçlı, Y. (2008). *Tarım ve Gıda Ürünleri Fiyatlarında Yaşanan Sorunlar ve Öneriler*. Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı Yayın No: DPT: 2767, 53-55.

Şekil 3.2. Yıllara göre ortalama mazot fiyatları (TL, 2015-2021)¹⁶⁵

Tarımsal üretimde diğer girdilerin yanında en önemli maliyet kalemi olan mazot fiyatlarındaki değişimler, yansımaları nihai tarım ürünlerinde kısmen de olsa bulabilmektedir. Bunun yanında diğer girdi kalemleri olan tohum, gübre ve zirai ilaçlarda da enflasyon oranlarının üzerinde çok ciddi fiyat artışları gerçekleşmiştir. Tüm bu unsurlar, nihai ürün üretimlerini ve fiyatları olumsuz etkilemektedir.

“Değişen tüketim alışkanlıkları ve artan ihtiyaçlar doğrultusunda; çağdaş, bilimsel ve teknolojik imkânlardan yararlanarak tarımsal üretim ve arz güvenliğini destekleyen politikalar ile yeterli ve güvenilir gıda arzını sağlamak, üretimi yönlendirmek, makro düzeyde üretim ve ticaret politikaları oluşturmak, biyolojik çeşitliliği uluslararası pazarlarda avantaja dönüştürmek, işletme yapılarını iyileştirmek, kırsalda yaşam standartlarını ve refah düzeyini yükseltmek hedeflenmektedir.”¹⁶⁶

Türkiye dünyada 192 ülkeye 1.681 çeşit tarım-gıda ürünü ihraç etmektedir.¹⁶⁷

➤ Tarımsal Üretimde Türkiye;

- Fındık, kayısı, kiraz, incir ve ayva'da en büyük üretici,

¹⁶⁵ <https://www.verikaynagi.com/grafik/yillara-gore-ortalama-mazot-fiyati-2009-2020/> Erişim Tarihi: 30.03.2021.

¹⁶⁶ Tokatlıoğlu, M , Selen, U , Leba, R . (2018). “Küreselleşme Sürecinde Tarımın Stratejik Önemi ve Tarımsal Arz Güvenliğinin Sağlanmasında Devletin Rolü”. *Journal of Life Economics*, 5 (4) , 151-176 ve Türkiye'de Tarımsal Üretim ve Arz Güvenliği, Erişim tarihi: 25.02.2020.

¹⁶⁷ Engürülü, B. (2016). “Gıda Arzı Güvenliği ve Risk Yönetimi”. Tarım Reformu Genel Müdürlüğü Tarım Sigortaları ve Doğal Afetler Dairesi, http://iais.tarsim.gov.tr/sempozyum/dokumanGoster.doc?_key_=9134B6EE11DC4E2E73201D4A8792D51F604304F012HP697F0Y9EGH6UHR09062016, Erişim Tarihi: 22.07.2019.

- Vişne, kestane, kavun, karpuz ve hıyar'da 2. büyük üretici,
- Nohut, elma, antep fıstığı, biber, ceviz, zeytin, domates, fasulye (taze), ıspanak, mercimek, haşhaş (tohum), çay (kuru), patlıcan ve bal'da 3-5. büyük üretici,
- Arpa, şekerpancarı, kuru soğan, greyfurt, armut, aspir, limon, k.pamuk, çavdar, ayçiçeği, buğday, zeytinyağı ve koyun eti'nde 6-10. büyük üretici konumundadır.

➤ **Dünya Tarım Ürünleri İhracatında;**

- Fındık içi, kuru kayısı ve üzüm, incir ve ayva'da 1. sırada,
- Buğday unu, kiraz ve yoğurt'ta 2. sırada,
- Makarna, mercimek, limon, mandalin, portakal, nohut, konserve zeytin, domates ve hıyar'da 3-5. sırada,
- Üzüm, tütün, kestane, zeytinyağı, çilek, patlıcan ve şeftali'de 6-10. sırada bulunmaktadır.

Çizelge 3.2. Türkiye bitkisel üretim miktarları (Ton)

Tarla Bitkileri	Üretim (Bin ton)	Meyve	Üretim (Ton)
Buğday	22.600	Fındık	646.000
Mısır	6.400	Elma	2.569.759
Çeltik	920	Kayısı	680.000
Ayçiçeği	1.681	Kiraz	535.600
Kanola	120	Üzüm	3.650.000
Pamuk	2.050	Zeytin	1.700.000
Patates	4.760	Portakal	1.816.798
Çay	1.320	Limon	750.550

Çizelge 3.3. Türkiye hayvansal üretim miktarı

Üretim/Yetiştiricilik	Miktar
Büyükbaş hayvan varlığı	14,1 milyon
Küçükbaş hayvan varlığı	41,9 milyon

Toplam süt üretimi	18,7 milyon ton
Kırmızı et üretimi	1,15 milyon ton
Toplam bal üretimi	108 bin ton
Toplam yumurta üretimi	16,7 milyar adet
Kanatlı eti üretimi	1.9 milyon ton
Yaş İpek Koza Üretimi	66 ton

Kaynak: Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı

3.4. Tarımsal Üretim ve Gıda Arz Güvenliği

2009 yılında Dünya Gıda Zirvesinde¹⁶⁸ ‘gıda arz güvenliği’; “tüm insanların, sağlıklı ve aktif bir yaşam için yiyecek ve beslenme ihtiyaçları ile tercih ettikleri yeterli, güvenilir ve besleyici gıdaya fiziki, toplumsal ve iktisadi olarak her zaman için erişme imkânının mevcudiyeti ve bu imkâna sahip olma”¹⁶⁹ olarak tanımlanmıştır.

“Gelecek 40 yılda öngörülen 2,15 milyar nüfus ve 1,8 kat kişi başına gelir artışı nedeniyle gıdaya olan ihtiyacın artması, biyodizel ve etanol üretiminde bitkisel ürün kullanımı ve et-süt ürünleri tüketimine yönelim, arazi ve su kaynaklarına olan talebin yükselmesi nedeniyle, gıda güvencesinde ciddi kısıtlar söz konusu olabilecektir. Dolayısıyla doğa ile teknolojinin dâhil olduğu geniş yelpazede çözümler sunan sürdürülebilir bir tarım anlayışına ihtiyaç vardır.”¹⁷⁰

Gıdanın bulunabilirliği (gıda kaynağının miktar ve kalitesi) ve ulaşılabilirliği (elde edilmesi/satın alınabilirliği) gıda güvencesinin temel dayanaklarını oluşturmaktadır. Yeterli nitelikteki gıda kaynaklarının korunması ülkelerin gücü ve gelecek öngörüsüyle ilgilidir.

Gıda arz güvenliği içerisinde gıda arzının yerel olarak yapılabilen olmasının yanında ithalatın yapılabilmesi ve ithal edilen ürünlerin pahalılık olarak halkın satın alma gücü kapsamında olması, gıda arzında beklenmeyen durumlara hazırlıklı olunması açısından gerekli koşullardandır. Bu çerçevede gıda arz tedbirlerinin teminine hazırlık ve gıda arzında beklenmeyen faktörlerin olumsuz etkisine maruz kalındığında hızlı hareket kabiliyeti için

¹⁶⁸ FAO. (2009). “Draft Declaration of the World Summit On Food Security”, *World Summit on Food Security, WSFS 2009/2*, 16-18 November 2009, Roma. www.fao.org Erişim tarihi: 15.05.2020.

¹⁶⁹ Peng, W., Berry, E. (2018). “The Concept of Food Security”, *Encyclopedia of Food Security and Sustainability*, 1–7.

¹⁷⁰ Yavuz, F., Dilek, Ş. a.g.e. 2019, 122.

gerek yerel tedarik ve arz imkânlarının mevcudiyeti gerekse de ithalata maddi olarak güç yetirilebilmesi bir sigorta işlevi görebilecek hususlardır.

Tarımsal ürün üretim sahalarının sabit olması ya da şehirleşme ve toprak verim ve kalitesinin zamanla azalmasına rağmen her geçen gün artan nüfusun beslenme ihtiyacı, bu gün olduğu gibi gelecekte de tarım sektörünü öncelikli hale getirmektedir. Ekilip dikilebilir alanların artırılma imkanı pek mümkün olmazken teknolojik gelişmeler sayesinde verim artışları gerçekleştirilebilmektedir. Ülkemizde 2020 yılında tarım sektörü % 13 büyüme gerçekleştirerek milli gelirin % 7'sini üretebilmiştir.¹⁷¹ Bunun yanı sıra tarım Türkiye’de hala çok önemli bir istihdam kaynağı olmaya da devam etmektedir. Tarım ürünlerine yönelik artan talep nedeniyle tarım sektörünün önemi gelecekte de devam edecektir. Toplam istihdam içindeki payı % 20 civarında olan, milli gelire yüzde 7 ve GSMH büyümesinde % 13’lük büyüme ile önemli katkı sağlayan, ilişkili olduğu endüstrilere ham madde tedarik eden, gerçekleştirdiği ihracat rakamları ile dış ticaret dengesine pozitif etkide bulunan tarım sektörü, stratejik öneme sahiptir.

Bir ülkede gıda arz güvenliğini etkileyen bir kısım faktörler bulunmaktadır. Gıda arz güvenliği, bu nedenle sadece tarımsal üretimin varlığından ve gıda ürünlerinin bulunurluğundan ibaret değildir. Bunlara erişim ve istikrar da en az bulunurluk kadar önemlidir. 2007-2012 yılları arası dönemde yüksek gıda fiyatlarına sebep olan faktörler dünya genelinde pek ala iyi bilinmektedir. Örneğin; nüfus artışı, gelişen piyasalardaki beslenme alışkanlıklarındaki değişimler, yeşil devrim sonrası elde edilen verimlilik kazanımlarındaki yavaşlamalar, üretim zincirinde hala devam eden yüksek zayıat düzeyi, petrol, potasyum ve fosfor gibi fosil kaynaklarında artan darboğazlar, tarım ürünlerinin gıda dışı kullanımlarındaki genişleme ve artışlar ve son olarak da iklim değişikliklerinin etkileridir.¹⁷²

Gıda ve beslenme ürünlerinde ülkelerin kendine yeterlilikleri azaldıkça, gıda arzı güvenliği halledilmesi gereken hususlar içerisinde standart politikaların üzerinde daha önemli hale gelmektedir. Gıda arzı ve yeterliliği, günümüz dünyasında küresel bir meseledir. Gerek ülkeler için ulusal güvenlik noktasında gerekse de insanlık için ferdi düzeyde büyük

¹⁷¹ www.trthaber.com/haber/ekonomi, Tarım sektörü 2020’de yüzde 4,8 büyüdü, Erişim tarihi: 10.03.2021.

¹⁷² İncekara, A . (2011). “Gelişen Ülkelerde Beslenme Problemi ve Türkiye’de Gıda Üretimi ve İhracat İmkânları”. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 45(4), 405-410.

bir kaygıdır. Bu durum bilhassa tahıl ürünleri açısından ithalata bağımlı ve kendine yeterlilik düzeyi düşük olan ülkeler için daha önemli bir sorundur.

Gelir düzeyi yüksek olan sanayileşmiş ülkeler açısından da gıda arzı bir sorun teşkil edebilmektedir. Ünlü Kızılderili atasözünde olduğu gibi “... nehirdeki son balık öldüğünde beyaz adam, paranın yenilebilir bir şey olmadığını anlayacaktır” özdeyişine koştur, sanayileşmiş ülkelerin gıda ürünleri almak için paraları olmakla birlikte alınacak ürün bulunamaması bir kriz durumunu teşkil etmektedir. Japonya gibi ülkelerde gıda tedarikinde fiyat düzeyi bir kaygı unsuru olmamakla birlikte yeterli fiziksel gıda arzının bulunurluğu ve istikrarı hızla ilerleyen bir tehlike niteliği taşımaktadır. Bu sorun karşısında insanları doyurmak ve değişken küresel piyasalara daha az bağımlı olmak için iç kapasite oluşturma stratejisi geliştirilmeye çalışılmaktadır. Bu strateji ile birlikte iç kaynaklardan üretilen gıda miktarını artırma, geleneksel beslenme alışkanlıklarının devam ettirilmesi için eğitim programları ile gerek ülke bağlamında gerekse gıda türü bağlamında daha çok çeşitlendirme ile istikrarlı bir ithalat temelini güvence altına alacak politika tedbirleri alınmaktadır.

Kendi geleneksel üretim türlerinden uzaklaşılması, kendine yeterlilik düzeyini düşürmektedir. Popüler yeme-içme alışkanlıkları ve hayat tarzındaki değişimler ile ülke içinde yetiştirilmeyen ve süpermarketlerin genelinde bulunan büyük bir kısım yiyecek maddelerindeki batılılaşma eğilimi, ülkelerin kendine yeterlilik düzeylerinin düşüşünde ana etken olmaktadır. Bu eğilimden kurtulmanın en önemli yollarından birisi hiç kuşkusuz gelenekselleşmiş tarihi yeme içme değerlerinin korunması ve tekrar canlandırılmasıdır.

Gıda ithalatında ticari ortaklardaki bir sorun, ürün tedarikini tehlikeye düşürebilmektedir. Çünkü tarım ürünleri ve üretim girdileri ithalatına aşırı bağımlılık, ülke ekonomik güvenliğini tehdit eden bir zafiyettir. Genel itibarla gıda ticareti sınai ve ticarete potansiyel anlaşmazlıkların pek olmadığı ve iç politik durumda istikrarlı ülkeler, güvenilir ve istikrarlı gıda ticaretinde ülke güvenlik çıkarları açısından doğru ortaklardır. Bu tür ülkelerle iş birliğinin artırılması her iki taraf için de faydalı olmaktadır.

Tarım sektörünün gelişmişlik düzeyi, gıda arz güvenliğini doğrudan belirlemektedir. Ancak mevcut tarım alanlarının gerek ülkesel olarak gerekse de küresel olarak kısıtlı olması, üretilen ürünlerin dağılımında bazı farklılaşmalar, gıda arzında krizleri beraberinde getirmektedir. Bilindiği üzere tarım sektörü sadece gıda pazarlarına mahsül üretmemekte;

sanayi sektörü açısından da önemli hammadde ve girdileri temin etmektedir. Üretilen ürün kompozisyonunda sanayi ürünleri üretimine yönelik üretilen tarım ürünlerindeki yetersizlik gıda sanayinin krizine, doğrudan pazar için üretilen ürünlerin üretimindeki yetersizlik gıda arzının krizine neden olmaktadır.

Temel iktisat yazınında gıda maddeleri talebinin katı olduğu ifade edilmektedir. Yani kişilerin gelirleri artsa da talep edilen gıda ürünleri miktarının sabit kalması söz konusudur. Bu nedenle son yıllarda Türkiye’de yaşanan fiyat dalgalanmalarında talebin anlık artışından ziyade arz kaynaklı olduğu düşünülmektedir. Bu nedenle gıda enflasyonunun kontrol altına alınabilmesi için sektörde arz unsurlarının geliştirilmesi gerekmektedir. Fiyat artışlarının fahiş düzeylere çıkmasında spekülasyon unsurlarının da büyük rol oynadığı görülmektedir. Bu nedenle tarım ürünlerinde gözlemlenen enflasyonist baskıyı ortadan kaldırmak için tarım ürünlerinin pazara ulaştırılmasındaki dağıtım zincirinin kısaltılmasında zaruret vardır.¹⁷³

“Tarımsal üretimde kullanılan en önemli girdiler motorin, kimyevi gübre, tohum, yem, tarımsal kredi ve sulamadır. Verimliliği ve dolayısıyla üretimi artırma amacıyla bu girdilerin kullanımının iyileştirilmesine yönelik destek, yatırım ve müdahalelere *tarımsal girdi politikaları* denilmektedir. Bu girdilerde arzu edilen miktar, kalite ve şartların temin edilebilmesinin önündeki kısıtları kaldırmak söz konusu politikaların temel amacıdır. Öbür taraftan özellikle kimyasal girdilerin kullanımının optimum düzeyde olması, gittikçe önem kazanan gıda güvenliği açısından da ayrı bir önem taşımaktadır.”¹⁷⁴

Türkiye’nin gelecek dönemlerde gıda arz güvenliği ile ilgili azalan tarım arazileri, kuraklık, şehirleşme, kimyevi madde miktarları, yanlış tarım uygulamaları, tarımsal sulama kaynaklarının kirlenmesi ya da yok olması gibi nedenlerden kaynaklanan arz kıtlıklarının ortaya çıkması gibi meseleler ile çevre ve doğal kaynakların korunması tarımsal politikaların odaklanması gereken temel konular olacaktır.

3.5. Ülkesel Gıda Arz Güvenliğini Etkileyen Unsurlar

Bu bölüm altında gıda üretiminin gerçekleştirildiği tarım sektörüne içgin riskler ile arz güvenliğini tehlikeye atabilecek doğal unsurlara atfedilemeyen etkenler ele alınacaktır. Bu unsurların bir kısmını, sadece belirli bir kısım ülkeye özgü iken diğerleri genele etkin olarak

¹⁷³ T.C. Kalkınma Bakanlığı. (2018). “Enerji Arz Güvenliği ve Verimliliği”. *Özel İhtisas Komisyonu Raporu*, On Birinci Kalkınma Planı (2019-2023), Ankara, 9-18.

¹⁷⁴ Yavuz, Dilek, a.g.e. 2019, 80.

değerlendirilebilir. Bu unsurlar kritik bir bakış açısıyla aşağıda sekiz alt başlık altında ele alınıp değerlendirilmektedir.

3.5.1. Tarımsal Riskler

Tarımsal risk, normal koşullarda tarımsal üretimde olması muhtemel kayıp veya zararlarıdır. Bu, gelecekte gerçekleşmesi muhtemel herhangi bir olayın sonucunun belirli ihtimaller dahilinde istatistiksel yöntemlerle tahmin edilebilmesidir. Risk kategorileri şu şekilde sınıflandırılabilir:

- Kişisel Riskler,
- Doğal Riskler,
- Ekonomik riskler,
- Sosyal Riskler.¹⁷⁵

“Tarım sektörü, artan nüfusun gıda arz güvenliğinin sağlanması, milli gelire ve istihdama katkısı açısından vazgeçilmez stratejik bir sektördür. Özellikle Türkiye gibi gelişmekte olan ülkeler bakımından tarım sektörü, ekonomik büyümeyi destekleme ve yoksulluğu azaltma bakımından, toplumsal bir fonksiyonu da icra etmektedir. FAO raporlarında da tarım, bir ülkenin sosyal ve ekonomik yönden açılım yapabilmesinde olmazsa olmaz bir unsur olarak zikredilmektedir. Ancak tarımsal üretim, doğası gereği olumsuz iklim şartları başta olmak üzere pek çok riske açıktır. Bu risklerin gıda arzı başta olmak üzere, üreticilerin gelir istikrarının bozulması, ekonominin yavaşlaması ve nihayetinde toplum üzerinde olumsuz etkiler doğurabileceği muhakkaktır. Bu nedenle tarım sektörü, sel, dolu, kuraklık, don gibi insanoğlunun müdahale imkanı dışındaki gelişmelere karşı korunmaya muhtaçtır. Tarımsal üretimde verimliliği ve kaliteyi artırabilmek için bilgi ve teknolojinin imkânlarını ne kadar yoğun kullanırsak kullanalım, riskler karşısında gerekli tedbirleri almazsak, üretimde sürdürülebilirliği sağlayamayız. Tarım sektöründe karşılaşılmaması muhtemel risklere karşı en etkili yöntem, risk yönetim araçlarının devreye sokulmasıdır. Risk yönetim araçları içinde en işlevsel olanı ise tarım sigortalarıdır.”¹⁷⁶

Bitkisel ürünlerden optimal verimin alınabilmesi, uygun iklim ve toprak koşulları ile birlikte bakım işlemlerinin en iyi şekilde yapılması ve girdi (teknoloji) kullanım seviyelerine bağlıdır. Bitkisel üretimde meteorolojik faktörlerin üretim miktarında neden olduğu dalgalanmanın şiddeti, hayvansal üretime oranla çok daha yüksektir. Hayvansal üretimde meteorolojik faktörlerden daha çok, bulaşıcı hayvan hastalıkları, önemli miktarda

¹⁷⁵ Engürülü, a.g.m. 2016, 18.

¹⁷⁶ <https://www.gidahatti.com/gida-arz-guvenligi-icin-de-tarim-sigortasi-55950/> Erişim tarihi: 26.09.2019.

hasara neden olabilmektedir.¹⁷⁷

“Üretimin doğaya bağlı olmasının neden olduğu risk, canlı materyal üretiminin uzun sürmesi ve arz-talep uyumsuzluğunun sebep olduğu fiyat dalgalanmaları tarımdaki üretim kaynaklarının düşük getiri üretmesine neden olmaktadır. Tüm dünyada olduğu gibi Türkiye’de de tarım politikaları ve destekler temelde gıda arz güvenliğini sağlamayı, aile işletmelerinin korunmasını ve tarımsal üretimde riski azaltarak düşük getiriyi gidermeyi hedeflemektedir.”¹⁷⁸

Tarımda risk yönetimi araçları, doğrudan mali yardımlar, destekleme alımları, üretim deseninde ürün çeşitlendirmesi, zararı azaltıcı teknolojik gelişmelerden yararlanma, suyu en ekonomik kullanan sulama sistemlerinin kullanılması, hastalık ve zararlılar ile kuraklık ve don gibi risklere karşı dayanıklı ürün çeşitlerinin geliştirilmesi, üretici tasarruflarının kullanılması, işletme organizasyonu, lisanslı depoculuk, sözleşmeli üretim, alivire ve forward satış, selem (sipariş) senetleri, vadeli işlem piyasaları gibi araçlar kullanılmaktadır.¹⁷⁹

Tarım sigortaları, sektörün karşılaşılabileceği risklere karşı bir koruma sağlayabilecek niteliktedir ve zirai üretim yapan kişiler tarafından doğal afetlere karşı korunmak amaçlı bu imkândan yararlanılmasında fayda vardır. Ancak burada sigorta primlerinin çiftçileri sigorta yaptırmaktan vazgeçirecek denli yüksek olmaması önemlidir. Bu noktada devlet tarafından destek mekanizmasının uygulanması mümkündür. Gıda arz güvenliği yaşayan fakir ülkeler açısından endeks bazlı sigorta türünün avantaj sağlaması mümkündür. Endeks bazlı sigortalamada endeksler küresel olarak uydu görüntülü verilerden oluşturularak sigortalanan şey ile korelasyon kurulmaktadır. Bu poliçe türünde kayıpların tespiti ve ödemelerin belirlenmesi daha gerçekçi ve kolay yapılabilmektedir.

3.5.2. Arazi Satışları

Dünya genelinde mevcut tarımsal kapasitenin gelecekteki gıda ihtiyaçlarını karşılaması hususunda artan bir kaygı vardır. Son on yılda uluslararası yatırımcılar özellikle gelişmekte olan ülkelerde başta tarım olmak üzere, madencilik, turizm ve diğer faaliyetler için geniş

¹⁷⁷ T. C. Kalkınma Bakanlığı. (2019-2023). On Birinci Kalkınma Planı. (https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2020/04/Tarim_ve_GidadaRekabetcUretimOzellIhtisasKomisyonuRaporu.pdf, Erişim tarihi:30.03.2021).

¹⁷⁸ Yavuz, Dilek, *a.g.e.* 2019, 126

¹⁷⁹ Yıldırım, A.E. (2019). “Tarımda Artan Risklere Karşı Yeni Önlemler”. *Tarım Dünyası*, 23 Ocak 2019, (<https://www.tarimdunyasi.net/2019/01/23/tarimda-artan-risklere-karsi-yeni-onlemler/>, Erişim tarihi: 6.5.2020).

araziler satın almaya veya uzun süreli kiralamaya başlamışlardır. Hedef ülkelerin hükümetleri ekonomiyi canlandırma beklentisiyle bu sıcak para girdisine karşı oldukça davetkâr davranmışlardır. Buna karşın söz konusu toprak alımlarına karşı olanlar, bu durumu “toprak gaspı” olarak tanımlamaktadırlar. Aslında bu büyük toprak kiralama ve satın almaların asıl nedenlerinden biri de gelişmiş ülkelerin kendi gıda tedarik güvenliğini sağlama ve iklim değişimi etkisi ile daralacak olan dünya gıda pazarına hakim olma politikalarıdır.¹⁸⁰

Yabancılar toprak satışının yapılması, ekim alanlarında azalmaya neden olabilecek bir durumdur. Gıdada kendine yetebilirlik milli güvenlik konusu olduğu için üretim azalışlarına sebep olabilecek arazi satışları, risk taşımaktadır. Toprak satışı, ev ya da iş yeri gibi gayri menkul satışları ile karıştırılmamalıdır.

Türkiye’de 15 yıl önce 9 milyon hektar olan buğday ekim alanı, 7,2 milyon hektar civarına düşmüştür. Buna rağmen yeni çeşitlerin ıslahı, yetiştirme tekniklerindeki gelişmeler ile birim alandan elde edilen verim artmıştır. Ancak gelinen noktada nüfus artışı, göçmen nüfus, artan turist sayısı, dışarıya yapılan yardımlar ve coğrafyamızda yaşanan karışıklıklardan dolayı üretimden düşen ve Türkiye’den gelecek gıda ile beslenmek durumunda olanları göz önüne alırsak, tüketimin öngörülenin çok üzerinde olacağı sonucuna varılmaktadır. Tohumluk miktarını da dikkate aldığımızda her yıl en az 20 milyon ton civarında buğday üretmek zorunluluğu vardır.¹⁸¹ Talep artışları gerçekleşirken, üretim daralmalarının yaşanması, arz-talep arasını gittikçe açmaktadır. Bu nedenle sadece buğday da değil, diğer tüm temel besin maddelerinde üretim artışlarına acilen ihtiyaç duyulduğu için yabancılara arazi satışı, o arazinin üretimden çekilmesi anlamına geldiği için gerekli tedbirlerin alınması gerekmektedir. Dünya genelinde son yıllarda genel bir eğilim olan arazi satın alımları ya da kiralamalarını, uygun coğrafyadaki ülkelere Türkiye’nin yapmasını da fayda vardır.

3.5.3. Su Kullanımı

Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (OECD) raporuna göre, tarım sektörü gelecek yıllarda artacak nüfus ile birlikte artacak gıda talebini karşılamak gibi büyük bir sorunla

¹⁸⁰ Yıldız, D., Arslan, E. (2018). “Değişen Güvenlik Paradigmasında Gıda Güvencesinin Artan Önemi”. *World Water Diplomacy & Science News*, 2018 -10004 (researchgate.net), 1.

¹⁸¹ <http://www.konyayenigun.com/bolge/arz-guvenligi-saglanmali-h198380.html>.

karşılaşacaktır; 2030 yılında küresel gıda tüketiminin %50, 2050 yılında ise günümüze göre %100 artacağı tahmin edilmektedir.¹⁸² Şehirleşme, sanayileşme ve iklim değişikliği nedeni ile tarımın daha az su ile gerçekleştirilmesi gerekecektir. Bu doğrultuda tarımsal su planlamasının geliştirilmesi önemli olacaktır.

21. Yüzyılda değişen güvenlik paradigması su, gıda, enerji ve çevre güvenliğini öne çıkartmıştır. Bu nedenle özellikle gelişmiş ülkelerin bu alanlarda güvenliklerini sağlama çabalarında artışlar görülmeye başlanmıştır.¹⁸³

Özellikle iklim değişikliği etkisinin daha fazla yaşandığı bölgelerdeki kurak dönemler güvenlik sağlama çabalarında, su güvenliğini öne çıkarmaktadır. Bunun nedeni kuraklığın öncelikle talebi sürekli olan günlük su ihtiyacını etkilemesi ve bu etkinin toplumda hemen hissedilmesidir. Bu etki, suyun tasarruflu kullanımı veya ilave su kaynakları yaratılmasıyla dönemsel olarak da olsa çözülebilmektedir. Bu durum genellikle kuraklığın daha sonra ortaya çıkacak kalıcı etkilerini gölgede bırakmaktadır. Bu nedenle su güvenliği fiziki ve sosyo-psikolojik etkileriyle öne çıkmakta, su aynı zamanda enerji ve gıda üretimi gibi iki yaşamsal ihtiyacın üretimi için de kullanıldığı ikinci planda kalmaktadır. Ancak kurak dönemler sadece suyu değil gıda güvencesini de yaygın ve kalıcı bir şekilde etkileme özelliği taşımaktadır.¹⁸⁴

Su kullanımı ile yukarda yer verilen arazi satın almaları birbiriyle yakından ilişkilidir. Gelişmiş ülkeler, iklim değişikliğinin daha az yaşanacağını düşünülüyor diğer ülkelerde geniş tarım arazileri kiralama ve satın alma yoluna gitmektedir. Aslında buradaki yatırımla sağlanan güvence sadece gıda güvencesi olmayıp aynı zamanda su, hatta temiz enerji güvencesidir.

Bu planı uygulayan ülkelerdeki suyun tarıma ayrılacak olan önemli bir bölümü içme, kullanma, sanayi ve doğal çevre için kullanılabilir. Bu da su yönetimini büyük ölçüde rahatlatmaktadır. Ancak o ülkeyi gıda güvencesi gibi bir konuda kendi ülkesinin dışındaki bir toprağa bağımlı duruma getirmektedir. Bu durum toprağı kiralayan ülkenin toprağı kiralandığı azgelişmiş ülkedeki siyasal gelişmelerde de söz sahibi olmak istemesi gibi bir

¹⁸² OECD. (2012). Work on Water.

¹⁸³ Staupé-Delgado, R. (2020). "The water–energy–food–environmental security nexus: moving the debate forward". *Environ Dev Sustain*, 22, 6131–6147.

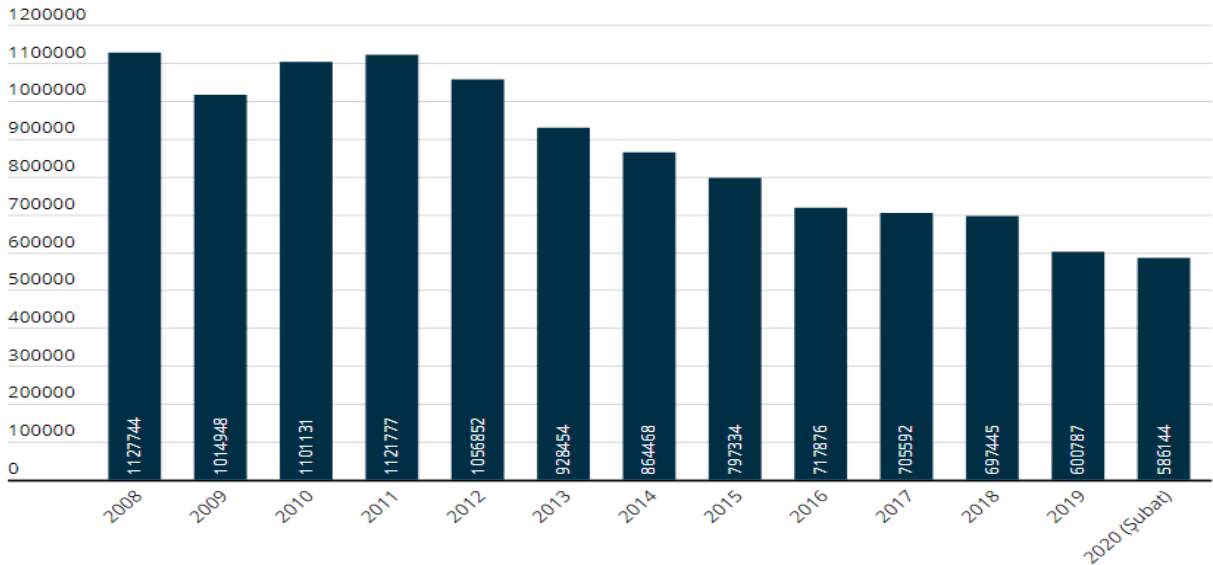
¹⁸⁴ Yıldız, D.; Arslan, E. (2018). "Değişen Güvenlik Paradigmasında Gıda Güvencesinin Artan Önemi", *World Water Diplomacy & Science News*, 2018 -10004 (www.researchgate.net, Erişim tarihi: 21.09.2020).

durumu ortaya çıkaracaktır. Bazı uzmanlar tarafından ‘neo-kolonyalizm’ olarak da tanımlanan bu yeni nüfuz alanı yaratma sürecinde iklim değişiminin şiddeti belirleyici olacaktır.

3.5.4. Tarım Kaynaklarının Küçülmesi

Türkiye’de son dönemde tarım alanları azaldığı gibi çiftçi sayısında da yüzde 38 düşüş gerçekleşmiştir. Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) ve Sosyal Güvenlik Kurumu’nun (SGK) verileri gıda enflasyonu probleminin kaynaklarına ilişkin önemli bilgiler sağlamaktadır. Buna göre Türkiye’de çiftçi sayısı son 10 yılda yüzde 38 azalmış; tarım alanları da son 15 senede yüzde 12 düşmüştür. Sebze bahçeleri alanı ise aynı dönemde yüzde 15 küçülmüştür.¹⁸⁵

SGK verileri kayıtlı çiftçi sayısının her yıl giderek azaldığını ortaya koymaktadır. Özellikle son 8 yılda düzenli ve ciddi bir düşüş söz konusudur. 2008’de 1 milyon 127 bin olan çiftçi sayısı 2020’de 586 bine kadar düşmüştür. Bu veriler, kayıtlı çiftçi sayısında 2008’den bu yana 541 bin kişi azalması anlamına gelmektedir. Bu da yüzde 48 düşüşe karşılık gelmektedir. Aşağıdaki Şekil 3.3’de düşüşün özellikle 2011’den sonra hızlandığı görülmektedir.¹⁸⁶

Şekil 3.3. Türkiye’de çiftçi sayısı (2008-2020)¹⁸⁷

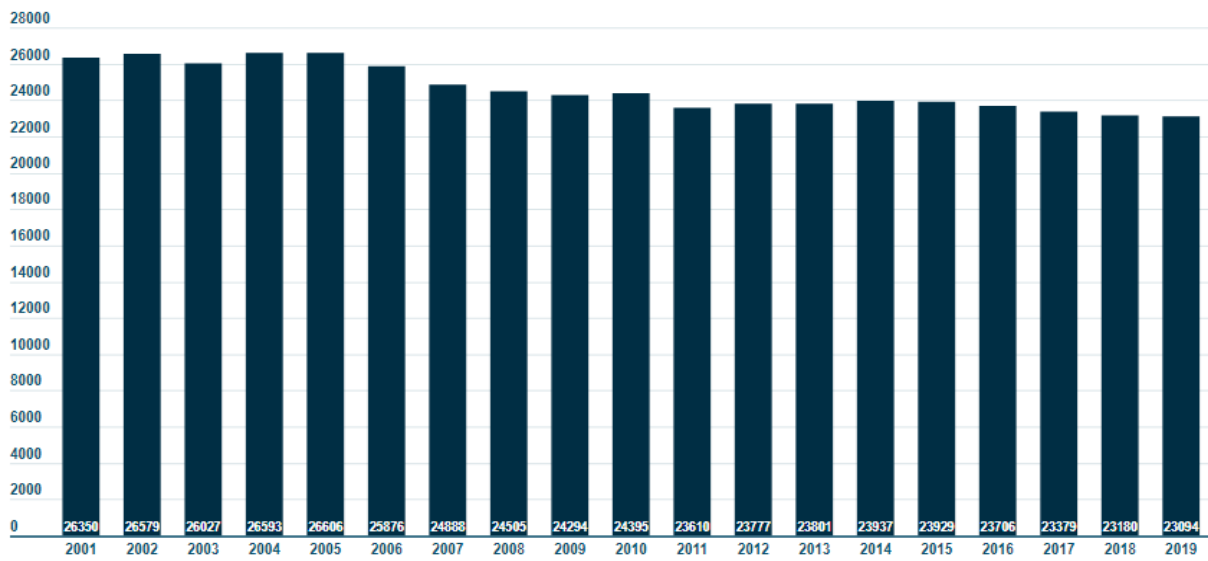
¹⁸⁵ <https://tr.euronews.com/2020/05/14/turkiye-de-ciftci-sayisi-yuzde-38-dustu-tarim-alani-yuzde-12-azaldi>, Türkiye’de son 12 yılda çiftçi sayısı yüzde 48 düştü, tarım alanları da azalıyor | Euronews, Erişim tarihi: 15.5.2020

¹⁸⁶ Türkiye’de tarım alanları azalıyor, çiftçi sayısı yüzde 38 düştü – Analitik Bakış (www.analitikbakis.org, Erişim tarihi: 21.09.2020).

¹⁸⁷ Kaynak: Türkiye Sosyal Güvenlik Kurumu (SGK)

TÜİK verilerine göre tarım sektöründe istihdam edilen kişi sayısı ise 2002’de 7 milyon 458 bin kişiyken, 2018 Şubat ayı itibariyle 4 milyon 983 bin kişiye gerilemiştir. Bu da son 16 yılda 2 milyon 475 bin daha az tarım çalışanı anlamına gelmektedir. Buna göre tarım sektöründe istihdam edilen kişi sayısında yüzde 33 azalma gerçekleşmiştir.

İkinci önemli gösterge ise tarım alanlarının azalmasıdır. 2002’de 26 milyon 579 bin hektar olan tarım arazisi 2017’de 23 milyon 379 bin hektara kadar düşmüştür. Buna göre tarım alanları 15 senede yüzde 12 azalmıştır.

Şekil 3.4. Türkiye’de tarım alanları (binHektar)¹⁸⁸

Tarım alanlarının azalmasına koşut olarak sebze yetiştirme alanlarında da azalmalar yaşanmıştır. Son dönemde özellikle sebze fiyatlarında fahiş artışlar yaşanmaktadır ve bunun en önemli sebeplerinden birisinin sebze bahçeleri alanındaki düşüşler olduğu değerlendirilmektedir. 2002’de 930 bin hektar olan sebze bahçeleri alanı 2017’de 798 bin hektara kadar düşmüştür. Bu dönemde düşüş oranı yüzde 15 olarak gerçekleşmiştir.¹⁸⁹ Bu azalışlarda şehirleşmelerin etkisinin olduğu gibi, üretim yapacak çiftçinin ve tarım işçisinin de bulunmamasının etkili olduğu düşünülmektedir.

¹⁸⁸ Tarım alanları; toplam tarım alanlarından her yıl sabit olan çayır ve mera arazisi çıkarılarak hesaplanmaktadır. Kaynak: TÜİK.

¹⁸⁹ <https://tr.euronews.com/2020/05/14/turkiye-de-ciftci-sayisi-yuzde-38-dustu-tarim-alani-yuzde-12-azaldi>, Erişim tarihi:30.03.2021.

3.5.5. Gıda Ürünlerinden Yakıt Üretimi

Gıda mı, yakıt mı sorusu, tarım arazilerinin yeme-içme için mi; yoksa gıda arzı aleyhine, biyoyakıt üretiminde kullanılacak mahsul yetiştirmek için mi kullanılacağı bir ikilemdir. İlgili çevrelerde biyo yakıt fiyatı ve gıda fiyatları arası çekişme ve tartışmalar çok çeşitli görüşleri içermektedir ve mesele, uzun süreli tartışılan bir konudur. Konunun önemi, sebebi ve bu mesele ile ilgili yapılacaklar ve çözüm önerileri ile çıkış yolları konusunda anlaşmazlıklar vardır. Bu karmaşıklık ve belirsizlik fiyat sistemini pozitif ya da negatif etkileyebilen çok sayıda etki ve geri besleme döngülerinden kaynaklı gerçekleşmektedir. Ayrıca bu pozitif ve negatif etkileyicilerin göreceli gücü kısa ve uzun dönemde farklılaşmakta ve gecikmiş etkileri de barındırabilmektedir.

Biyoyakıt üretimi son yıllarda artarak artmaktadır (ivme kazanmıştır). Mısır, şeker kamışı ve bitkisel yağlar gibi bazı emtialar hem gıda ve yem olarak hem de biyoyakıt üretiminde kullanılabilmektedir.¹⁹⁰ Örneğin 2006 yılından beri ABD’de daha önce diğer mahsulleri yetiştirmek için kullanılan arazinin bir kısmında biyoyakıt için mısır yetiştirilmektedir; daha fazla oranlarda mısır, etanol üretimine gitmektedir. Bu oran 2020 itibarıyla % 40 civarındadır.¹⁹¹ İkinci nesil biyoyakıtlar potansiyel olarak gıda ve yakıt için tarımı birleştirecektir ve eş zamanlı olarak da elektrik üretilecektir. Bu durum gelişmiş ülkelerin kırsal alanları ve gelişmekte olan ülkelerin de geneli için oldukça faydalı olacaktır. Biyoyakıtlara ilişkin küresel talep, 2003’den beri yaşanan petrol fiyatlarındaki artış sebebiyle yükseliştir ve ulaştırmada petrole bağımlılığı ve GHG¹⁹² emisyonlarını azaltma isteklerini yansıtmaktadır. Bunun yanında potansiyel olarak doğal yaşam alanlarının, tarıma açılması sebebiyle yok edilme korkusu da vardır. Bir süredir devam eden bu dönüşüm, çevre kuruluşlarının kaygılanmalarına sebep olmaktadır; ancak 2007-2008 yılında yaşanan dünya fiyatları krizi sebebiyle tartışma küresel boyuta ulaşmıştır.

Brezilya, dünyanın en büyük biyoyakıt ekonomisi olarak görülmektedir ve hükümet şeker kamışı bazlı etanol endüstrisinin gıda krizine neden olmadığını iddia etmektedir.¹⁹³ Dünya Bankasının Temmuz 2008 tarihinde yayımladığı araştırma raporu Amerika ve

¹⁹⁰ Ar, F. (2008). “Biyoyakıtlar Tehdit mi - Fırsat mı?”, *Mühendis Makine*, 49 (581), 1-9.

¹⁹¹ <https://www.agriculture.com/news/business/ethanol-market-is-disturbing-as-hell-to-american-farmers-and-now-there-s-covid-19>, Erişim tarihi: 21.01.2021

¹⁹² Green House Gas.

¹⁹³ İnternet: “Ethanol fuel in Brazil”. Wikipedia. (https://en.wikipedia.org/wiki/Ethanol_fuel_in_Brazil, Erişim tarihi: 22.3.2020).

Avrupa'daki biyoyakıt üretimindeki büyük artışın, küresel gıda fiyatlarında keskin yükselişin arkasındaki en önemli neden olduğunu ifade etmektedir. Bunun yanında ilgili emtiaların finansal yatırımcılar tarafından kullanılması (malların finansallaşması), kısmen de olsa fiyatların pik yapmasındaki sorumlu etkenlerden biri olduğu düşünülmektedir.

Gıda güvenliğini sağlama konusunda teknolojiden yararlanmak gerekmektedir. Uydu görüntüleri ve istasyonlardan alınan verilerin toplanması, işlenmesi ve analizinin yapılması önem arz etmektedir. Bu çerçevede gıda ekim alanlarının biyoyakıt üretiminde kullanılacak ürünlere tahsisine ilişkin Türkiye'de yakın bir tehlike söz konusu değildir; ancak kurulmakta olan bioetenol tesislerinin devreye alınmasıyla ülkemiz için de bu durumu yeniden değerlendirmesi gerekli hale gelecektir.

3.5.6. Gıda Terörü ¹⁹⁴

Gıda terörü, geçtiğimiz dönemlerde çeşitli ülkelerde gündeme gelmiştir. 11 Eylül saldırılarından sonra ABD'de şarbon saldırıları 5 kişinin ölmesine, 17 kişinin enfekte olmasına ve 10.000 kişinin de maruz kalma riski doğurmuştur. Bu saldırı, tüm ülkeler için bioterörizme karşı tedbir ihtiyacını bir kere daha gündeme getirmiştir.¹⁹⁵

ABD'de şarbon krizi ortaya çıktığında, bu durum başka biyolojik saldırıları da akıllara getirdiği için bunlara karşı da önlemler alınması gerekmiştir. Büyük kentlere yakın tarım alanlarında ilaçlama uçaklarının uçuşuna izin verilmediği gibi, su depolarına gece gündüz nöbetçiler de konulmuştur. Bu saldırılar, ferdi bir eylem olabileceği gibi örgütlü de olabilmektedir. Yurtiçinden gelebildiği gibi yurtdışı kaynaklı bir saldırı olması da mümkündür.

Eski Sovyet biyolojik silah uzmanı Özbek asıllı bilim insanı Ken Alibeg, Amerika'yı hedef alabilecek yeni terörist saldırının şarbon mikrobundan daha da ölümcül olabileceğini ifade etmektedir. 20 yıl süreyle Sovyetler Birliği'nin biyolojik silah programında çalışan Ken Alibeg, Rusların savaş için, tonlarca şarbon ve çiçek bakterisi ürettiğini ileri

¹⁹⁴ <https://www.usnews.com/opinion/articles/2016-10-17/americas-food-supply-and-national-security-are-at-risk-to-bioterrorism>, Erişim tarihi: 21.09.2020.

¹⁹⁵ Riedel S. (2004). "Biological Warfare And Bioterrorism: a Historical Review". *Proceedings* (Baylor University. Medical Center), 17(4), 405.

sürmektedir. Alibeg, “*teröristler ellerinde yeni bir silah bulunduğunun bilincindeler. Bu silahın tüm ülkeyi yıllarca felç edebileceğini de biliyorlar*” demektedir.¹⁹⁶

Bu tür tehdit ve tehlikeleri gözardı etmeyen ülkeler biyolojik silahlara karşı alınabilecek önlemler konusunda çeşitli çalışmalar yürütmektedirler. Ülke olarak muhtemel bir enerji sıkıntısına karşı stratejik petrol rezervleri tutulduğu gibi, aynı şekilde muhtemel bir biyolojik saldırıya karşı da stratejik ilaç ve aşı stoklarının bulunması gerekmektedir.

Ülkeler düşmanlarının tarım altyapısına ve gıda arzına biyolojik silahlarla saldırabileceğini nadiren düşünürler. Ancak bu hiç olmayacak bir şey olmadığı için bu tür saldırıların da olası olduğu her zaman göz önünde bulundurulmalıdır. Gıda güvenliği, bu bakımdan da bir ulusal güvenlik meselesidir.

2000’li yıllarda Afganistan’da El-Kaide tarafından biyolojik silah üretiminin planlandığı, bir mağarada bulunan patojen listesi ve taslak çalışmaların bulunması ile anlaşılmıştır. Altı insan patojeninin yanı sıra, 10 gıda hedefleyen patojen, altı yiyeceklere ve tavuklara yönelik patojen ve dört tane de tahıl çeşitlerine yönelik patojen ele geçirilmiştir.¹⁹⁷ Bu bulgular, terör örgütlerinin tarım, hayvancılık ve gıda ürünlerine yönelik terör saldırısı planlayabileceğini açıkça ortaya koymaktadır.

2008-2010 arasında ABD için hazırlanan raporlarda, tarafsız şekilde faaliyet gösteren Kitle İmha Silahlarının Çoğaltılmasını ve Terörizmi Önleme Komisyonu, biyolojik saldırıların nükleer saldırılardan çok daha yüksek ihtimal olduğunu ifade etmektedir. Değerlendirme kısmında, ABD’ye bioterörizme hazırlık bakımından başarısız puan verilmiştir.¹⁹⁸

2015 Ekiminde biosavunma alanında tarafsız faaliyet gösteren Mavi Kurdela Çalışma Grubu, ABD’nin doğal, kaza yollu ya da kasıtlı ortaya çıkan biyolojik ajanlara karşı zafiyetlerini ortaya kotan Biodefansa Yönelik Ulusal Plan: Çalışmaları Optimize Etmeye Yönelik İhtiyaç Duyulan Liderlik ve Önemli Reformlar başlıklı bir rapor yayımlamıştır.

¹⁹⁶ <https://www.amerikaninsesi.com/a/a-17-a-2001-12-31-4-1-87860007/796065.html>, Erişim tarihi: 30.03.2021.

¹⁹⁷ Olson, D. (2012). “U.S. Agriculture Represents a Large and Viable Terrorist Target”. *FBI Law Enforcement Bulletin*, 81(2), 1.

¹⁹⁸ [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2015/545724/EPRS_BRI\(2015\)545724_REV1_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2015/545724/EPRS_BRI(2015)545724_REV1_EN.pdf) Erişim tarihi: 29.11.2019.

Çalışma Grubu bahsi geçen raporda diğer şeylerin yanı sıra hayvanlar, çevre ve insana yönelik sorunların eş zamanlı üstesinden gelen yek pare bir sağlık anlayışını vurgulayarak tarım ürünlerine yönelik biyolojik tehditleri ele almıştır. Panel, tarım ve gıdaya yönelik terörist faaliyetlerin önlenmesine yönelik olarak Parlamantonun Tarım Komitesi'ne gözetim etkinliklerini artırması tavsiyesinde bulunmuştur.¹⁹⁹

Dolayısıyla, gerek tahıl ürünlerine ve hayvanlara gerekse gıda arzını içine alan dizgelere yönelik doğal olarak gerçekleşen ya da bilinçli saldırılar ülkelerin ekonomisini bozduğu gibi insanların sağlıklarına da zarar verebilecek niteliktedir.

Ülkenin gıda üretimi ve gıda güvenliğine yönelik herhangi bir tehdit, yıkıcı iktisadi, toplumsal ve siyasi etki potansiyeline sahiptir. Türkiye de tarım sektörünün büyüklüğü 37 milyar Dolar ve çalışan kişi sayısı 5,25 milyon civarındadır. Tarım sektörü toplam istihdamın % 19,6'sını sağlaması yanında, milli gelirin de % 7'sinin üretildiği, imalat sektörlerine hammadde sağlaması nedeniyle ekonomide önemli bir yere sahiptir.

Mevcut, yeni üreyen ya da yeniden ortaya çıkan hayvansal kaynaklı hastalık mikroplarının (patojen) üçte ikiden fazlası insanlara da bulaşabilmektedir. İnsan sağlığı için mevcut önemli tehditler olan kuş gribi, ebola ve Rift Vadisi humması bunlardan bir kaçıdır. Münferit hayvan mikropları önemli bir gıda arzı problemine yol açmamakla birlikte çiftlik hayvanları hastalıkları etmenlerinin birleşimi ciddi krizlere neden olabilmektedir.²⁰⁰ Ek olarak bazı bitki hastalıkları kendi başına felakete neden olabilmektedirler. Buğday ve pirinç dünya toplam kalori tüketiminin yaklaşık % 39 unu teşkil etmektedir ve endişe verici terörist hedefler haline gelebilmektedir.

Gıda arz sorunu 1990'lardan itibaren Orta Doğunun da en önemli sorunudur ve bu bölgedeki büyük istikrarsızlığın en önemli nedenlerinden bir tanesidir. Hiç bir ülke bu durumdan, bu sorunlardan bağımsız durumda değildir. Ülkemizin tarım arz güvenliği politikalarının geliştirilmesi ve arz yapısının güçlendirilmesi bu açıdan da önem arz etmektedir.

¹⁹⁹ <https://biodefensecommission.org/news/> Erişim tarihi: 29.11.2019.

²⁰⁰ Khabbaz, R., Bell, B. P., Schuchat, A., Ostroff, S. M., Moseley, R., Levitt, A., & Hughes, J. M. (2015). "Emerging and Reemerging Infectious Disease Threats", *Mandell, Douglas, and Bennett's Principles and Practice of Infectious Diseases*, 158–177.

Yukarda bahsedilen Mavi Kurdela Çalışma Grubu, ABD'nin biyodefansı için kısa-orta ve uzun dönemde yapılması gereken ve yürütülme ihtiyacı olan 80 adet kamu politika faaliyeti belirlemiş ve 33 öneride bulunmuştur.²⁰¹ Çalışma Grubu bu çerçevede başkan yardımcısının biyodefanstan sorumlu kişi olması gerektiğini ve henüz geliştirilme aşamasında olan ve yürütülecek birleşik bir strateji ile uyumlu çalışmaları koordine etmesi gerektiğini ifade etmektedir. Canlı sağlığını koruma (biodefense) alanında insan ve tarımsal savunma politikalarının suni olarak ayrıştırıldığını; ancak tarımsal saldırılara cevap verme ve bunlardan kurtulabilmeye hazır oluşluğu sağlamak için halk sağlığını korumanın, tarımsal savunmayı da içerecek şekilde genişletilmesi gerektiğini belirtmektedirler.

Gelişmiş ülkeler kadar gelişmekte olan ülkeler için de gıda arz tehdidi bir gerçektir.²⁰² Gelecek yönetimlerin, inisiyatifi ele alıp bu tehditleri bertaraf etmek için ilk günden itibaren ulusa karşı sorumluluklarını tam olarak yerine getirmeleri bir zorunluluktur.

3.5.7. Gıda Savunması

Gıda savunması, bazı ülkelerde yasayla bir ya da birden çok kuruma görev olarak verilmiştir. Gıda güvenliği sisteminin oluşturulabilmesi açısından anahtar unsur, geniş önleme yetkileri ve mesuliyet, yeni ithalat gözetim sistemi, tarladan sofraya sorumluluğa yapılan vurgulardır. Gıda savunmasında en önemli husus hiç şüphesiz gıda arzını sekteye uğratan ve bu amaca yönelik terörist saldırılardır.²⁰³

Gıda savunması sabotaj, terörizm, sahtecilik ya da diğer yasadışı kasıtlı zararlı vasıtalarla gıdaların üretim-dağıtım zincirinde mikrop, zehir vb unsurlarla kontaminasyonuna karşı gıda arzının korunması çabaları olarak tanımlanabilmektedir.²⁰⁴ Potansiyel kirleticiler, gıdanın normal koşullarda içeriğinde ya da üretim çevresinde bulunmayan biyolojik, kimyasal ya da radioaktif tehlikeleri içermektedir. Gıda güvenliği ve gıda savunması arasındaki fark bir niyet meselesidir. Gıda güvenliği tedbirleri gıda ürünlerinin E.koli, salmonelle ya da lesteriya gibi etmenler tarafından kasıtsız

²⁰¹ Lieberman, J. vd. (2015). "A National Blueprint For Biodefense: Leadership And Major Reform Needed To Optimize Efforts", *Bipartisan Report of The Blue Ribbon Study Panel On Biodefense*, Hudson, 9-63.

²⁰² Katkı sunanlar: Tom Daschle, eski ABD Senato lideri ve Mavi Kurdela üyesi, daha fazlası için bkz. Richard B. Myers (www.usnews.com, Erişim tarihi: 21.09.2020).

²⁰³ <https://sttsecurity.com/security-threats-targeting-the-united-states-food-supply/> Erişim tarihi: 26.09.2019.

²⁰⁴ Manning, L. ve Soon, J.M. (2016). "Food Safety, Food Fraud, and Food Defense: A Fast Evolving Literature", *Journal of Food Science*, 81(4), R825.

kontaminasyonunun önlenmesi çabaları üzerine yoğunlaşırken; gıda savunması, hedef gıda maddelerini tüketecek olanlara zarar verme niyetiyle gıdaların zehirle ya da mikroplarla bulaştırılarak kontamine edilmesinin önlenmesi çabaları olarak söz konusu olmaktadır.²⁰⁵

Gıda savunması için birçok gerekçelerle yasal düzenlemelere ihtiyaç bulunmaktadır. Öncelikle yüksek teknoloji ve kompleks gıda arz sistemi, çok çeşitli gıdaların pazara ulaştırılmasını temin etmektedir. Gıdada daha önce hiç görülmemiş yeni tehlikeler de bu gereklilikte bir etkidir. Ayrıca değişen demografik yapı ve birey popülasyonunda yaklaşık % 30 civarında bir kesimi gıda kaynaklı hastalıklar ve alerjilerinden kaynaklı risk altındadır.²⁰⁶ Küreselleşmeden kaynaklı olarak ülkeler her geçen gün daha çok gıda ürününü diğer ülkelerden ithal etmektedirler. Gıda güvenliği ile ilgili yasalar, ithal edilen ürünlerin de en azından yurtiçi üretilen gıdalar kadar güvenli olmasını şart koşmalıdır. Sorumlu kamu kurumlarının, girişte muayene talebi reddedilirse ilgili ürünlerin ülkeye girişinin reddetme haklarının ve yetkilerinin bulunması gerekmektedir. Mevzuat, onların yabancı sağlayıcılarının ürünün yerinde yeterli önleyici kontroller yaptırdığını, yüksek riskli gıdalar için zorunlu sertifika sunmalarını şart koşarak gıda güvenliğinin sağlanması için ithalatçıları sorumlu tutmak gerekir. Bu da göstermektedir ki gerek gıda ürünlerinin yeterli miktarda pazara getirilmesinde gerekse de pazarda satılan gıdalarda güvenliğin sağlanması hususlarında devlet müdahalesi ve rolü her geçen gün daha da artmaktadır. Gıdaların sağlığa uygun üretim ve arzı, bu çalışmanın ana konusu olmadığı için konunun daha ayrıntısına burada girilmeyecektir.

3.5.8. Tarım Ürünleri ve Fiyat Enflasyonu

Tarım ürünlerindeki fiyat dalgalanmaları, talebi, üretimi ve arzı yakından etkilediği için bu konuya da değinilmesinde yarar vardır. Gıda fiyatlarındaki artış ve dalgalanmalar enflasyonu tetikleyen en önemli etkenlerden biridir. Yaz ayları gıda fiyatlarının düşük olduğu dönem olurken kış ayları, gıda fiyatlarının artışı için en riskli dönemi oluşturmaktadır.²⁰⁷

²⁰⁵ Artık, N., Şanlıer, N., Ceyhan Sezgin, A. (2018). Gıda Güvenliğinde Riskler. (https://acikders.ankara.edu.tr/pluginfile.php/7428/mod_resource/content/0/7..pdf, Erişim Tarihi: 30.03.2021).

²⁰⁶ Gıda kaynaklı hastalıkların küresel yüküne ilişkin DSÖ tahminleri: gıda kaynaklı hastalık yükü epidemiyolojisi referans grubu 2007-2015.

²⁰⁷ Karagöl, E. T. (2019). "Tarım ve Enflasyon". *Yeni Şafak*, 12 Ağustos 2019, Pazartesi.

Tarım alanındaki en önemli sorun arz ve talep dengesizliğidir. Şöyle ki; bir dönem fiyatı artan ürünü bir sonraki dönemde herkesin üretmesi nedeniyle arz fazlası ortaya çıkmakta ve dolayısıyla herkesin ürettiği ürünün fiyatı düşmektedir. Fiyatı düşen üründen bir sonraki dönem daha az ekim yapıldığı için de vazgeçilen ürünün arz daralması nedeniyle bu defa da fiyatı yükselmektedir. Ekonomide bu durumu örümcek ağı teoremi olarak tanımlanmaktadır.²⁰⁸

Dolayısıyla örümcek ağı teoreminin öngördüğü arz-talep uyumsuzluklarını giderebilmek için hangi tarımsal ürünün üretileceğinin planlanması gerekir. Bir yandan tarımsal ürünlerin talebine göre, arz edilecek ürün ve miktarı belirlenirken diğer yandan üretilen ürünlerde fiyat dalgalanmalarının olmaması için ürünlerin depolama ile talebe göre piyasaya arz edilmesi gerekmektedir.

Tarımsal üretimin daha verimli hale getirilmesi ise diğer kritik konuların başında gelmekte. Tarım işletmelerinin büyüklüğü, düşük maliyetle üretimin gerçekleşmesi için olmazsa olmazı olduğu kadar üreticilerin rekabet gücünün artırılması için son derece önemlidir.

Hem üreticiler için hem de üretim maliyetlerinin fiyatlara yansması nedeniyle yüksek fiyat artışlarının sebebi olan girdi maliyetlerinin düşürülmesi ve bu amaçlı desteklemelerin planlanması önem arz etmektedir.

Diğer bir husus da gıda ürünlerini tüketicilere ulaştıran perakende sektörünün büyük kısmının belli büyük firmaların kontrolünde olması nedeniyle gıda fiyatlarının üreticiden çok perakendeciler tarafından belirlenmiş olmasıdır. Bu durum yüksek fiyatlar için son derece önemli bir etkidir.

²⁰⁸ Kaldor tarafından geliştirilen örümcek ağı (Cobweb) teoremi, arz ve talep esnekliklerinin durumuna göre piyasa arz-talep dengesinin bozulacağını ya da istikrara kavuşacağını öne sürmektedir. Cobweb teoremine göre esnekliklere bağlı olarak ortaya çıkan üç farklı durum söz konusudur:

- Talep esnekliğinin arz esnekliğinden büyük olması durumunda, dengeden sapılsa bile piyasa her zaman otomatik olarak denge sağlayacaktır.
- Arz esnekliğinin talep esnekliğinden büyük olması durumunda, dengeden sapılması halinde piyasa dengesinden giderek uzaklaşılır ve piyasa dengesi müdahale olmadan sağlanamaz
- Talep ve arz esneklikleri eşit ise dengenin etrafında istikrarlı bir hareket olur, piyasa dengesinden uzaklaşma yada dengeye yaklaşma söz konusu değildir.

Son dönemde, 'ölçek ekonomisi'ne geçiş noktasında, Türkiye'nin öteden beri iddialı olduğu hububat, yaş sebze, meyve ve bakliyatla üretimini yeniden sıçrama yaptıracak yeni stratejilere, yeni tarım destek modellerine ihtiyaç vardır.

Nüfus gücü, askeri güç açısından kuvvetli olsa da, tarımsal üretimi ve gıda güvenliği açısından yetersiz kalmış pek çok devletin, hatta imparatorluğun tarihten silindiği bir dünyada, Osmanlı'nın en büyük becerilerinden birinin 'gıda arz güvenliği' konusundaki hassasiyeti olduğu ifade edilebilir.

Uluslararası raporların her yıl 24 milyar ton verimli toprağın ve 15 milyar ağacın kaybedildiğine işaret ettiği bir dünyada, jeostratejik konumunun yanı sıra, Türkiye'nin elindeki stratejik imkânlardan biri de tarımsal üretimi ve su kaynaklarıdır. Gelecek 50 yıl için, tarımsal üretime uygun ekilebilir arazilerin ve su kaynaklarının ne tür bir politika setiyle korunacağı ve geliştirileceği açıklıkla belirlenmesi gerekmektedir. 2060'ta 9.5, 2100'de ise 11.3 milyara ulaşması beklenen dünya nüfusunun doyurulması ve temiz su kaynaklarına duyulan ihtiyaç, Türkiye'nin izleyeceği 'yeni nesil' tarım ve su programları ve 25-30 yıllık dinamik planlama ile ekonomiye milyarlarca dolarlık katma değer sağlayabilecek niteliktedir.

“Yarı kurak bir bölgede bulunan Türkiye, zamana ve bölgelere göre 257 mm ile 2 bin 240 mm arasında, ortalamada ise 643 mm yağış almaktadır. Kullanılabilir su potansiyeli olan 112 milyar m³ suyun sadece yarısından daha azı kullanılabilmektedir. Ekonomik sulanabilir 8,5 milyon hektar alanın halihazırda 5,7 milyon hektar alanı sulanabilmekte, yaklaşık 3 milyon hektar alan ise sulamayı beklemektedir. Dolayısıyla bu potansiyel alanların sulamaya açılmasına yönelik farklı yatırım ve projelere hibe ve sıfır faizli sulama kredisi verilmesi ekonomiye önemli bir getiri sağlayacaktır. Verilen destekler sonucu beş milyon dekar civarında alan basınçlı sulama sistemleriyle sulamaya açılmıştır. Yatırım ve destek politikaları yanında kısıtlı su kullanımı, basınçlı sulama sistemlerinin yaygınlaştırılması, alternatif su kaynaklarının geliştirilmesi, sulama suyu kalitesinin izlenmesi, su ücretlendirme politikasının yeniden ele alınması ve kapsamlı bir su yasasının çıkarılması gibi politikalar da hayata geçirilmelidir. Bu politikalar, gelecekte ortaya çıkması muhtemel su kıtlığı nedeniyle suyun sürdürülebilir etkin korunmasını ve kullanımını amaçlamaktadır.”²⁰⁹

Türkiye, önümüzdeki yıllarda, bölgesel ve küresel ölçekte verimsizleşen topraklar nedeniyle, milyonlarca insanın açlık, yoksulluk ve çatışma riskiyle karşı karşıya olduğu bir dünyada, tarımsal ürün ve su arzı güvenliği açısından da kritik bir konuma gelecektir.

²⁰⁹ Yavuz, F.; Dilek, Ş. *a.g.e.* 2019, 84.

Türkiye, tarımsal ürün ihracatını 2030'a kadar 75 milyar dolar düzeyine taşıyabilecek imkanlara ve kaynaklara sahiptir. Suriye ve Irak'ta iç savaş gelecekte sona erdiğinde, Türkiye Ortadoğu ve Körfez'in en önemli tarımsal ürün ve gıda tedarikçisi durumuna gelecektir.

Bu çerçevede tarımsal üretimde arz performansını artıracak yeni desteklere yönelik politikalar önemlidir. Tarımda maliyet yönetimi açısından, mazot maliyetlerinin azaltılması ve hayvancılık alanındaki yeni politikalar, fiyat istikrarının yanı sıra, tarım-gıda arz güvenliği açısından hareket alanı sağlayacaktır.²¹⁰

Tarımsal ürünlerin arzında ve talebindeki dalgalanmalar enflasyon için ne kadar önemliyse, tarımsal ürünlerin tüketiciye ulaştırılmasındaki sorunlar ve üretim için kullanılan girdi maliyetlerinin artışı da çok önemlidir.

Gıda fiyatlarındaki artışın ardından toplumun büyük kesimlerinde meydana gelebilecek refah kaybı ve ortaya çıkabilecek siyasi maliyetler hesaba katılarak tarım alanında hayata geçirilecek adımların hem gıda arz güvenliği hem de gıda fiyatlarındaki düşüş için en önemli yapısal reform olarak değerlendirilmesi gerekir.

Son dönemde Türkiye'de belli tarımsal ürünlerin fiyatlarında meydana gelen dalgalanmaların sebep olduğu fiyat artışı, bu fiyat artışlarının oluşturduğu olumsuz algı ve bu artışların aynı zamanda siyasi tartışmaların da en kritik konusu olması nedeniyle bu alanda atılacak adımlar ve alınacak önlemler daha elzem hale gelmiştir. Çünkü enflasyon sepeti içerisinde büyük paya sahip olan gıda fiyatlarında düşüş yaşanması, enflasyonun daha düşük kalmasına neden olacaktır. Zincirleme etkiyle düşük enflasyon sayesinde sağlanacak fiyat istikrarı, faizlerde, kurlarda ve birçok makro göstergede iyileşmeye katkı sağlayacaktır.

Gıda arz güvenliği açısından en önemlisi de son dönem bazı temel tarım ürünlerinde meydana gelen aşırı fiyat artışlarının önümüzdeki dönemlerde bir daha yaşanmaması için hangi adımların atılması gerektiğidir. Tüm bu detaylı adımlar, gıda alanında kapsamlı bir stratejiyi zorunlu hale getirmektedir. Dolayısıyla gıda arz güvenliği ve gıda fiyatlarında yaşanan yaz etkisinin kış aylarında da devam etmesi için gerekli önlemlerin alınması zorunluluk haline gelmektedir.

²¹⁰ <https://www.sabah.com.tr/yazarlar/kerem-alkin/2018/02/21/tarimda-stratejik-hamle-donemi>, Erişim tarihi: 27.09.2019.

3.6. Gıda Krizleri ve Gıda Maddeleri Arzı

Gıda krizleri, insanlık tarihi kadar eski bir meseledir. 2007-2008 gıda krizi de birçok ülke için çok eğitici olmuştur ve bu ülkeler uluslararası tarım ürünleri fiyatlarının aşırı düşmesi dönemlerinde çiftçilerinin batmasını önlemek için destek programlarını geliştirmişler ve artırmışlardır. Tarım ve ziraatın yapıldığı ülkeler için tarımsal üretim ve gıda üretimi stratejik değer olarak düşünülmektedir. İklim koşullarına çok bağımlı olan ve talep temelli ayarlamaları gecikmeli olan ve ekonominin en can alıcı sektörü olan tarım sektörünün düzenli bir şekilde işletilmediği durumda toplumun geneli için sıkıntılı bir durumun ortaya çıkacağı aşikardır.²¹¹

Arz kaynaklı düşük ve yüksek gıda fiyatları, kırsal bölgeler ve tarım kesimi için zararlıdır. Gıda arz güvenliği bu nedenle sadece zirai üretimin mevcudiyetine sıkıştırılmaz; ürüne erişim ve istikrar da en az üretim kadar önemlidir. Dünya gıda arz güvenliği denkleminde işlenmemiş arazi rezervleri ile potansiyel en yüksek rekolte altında yer alan verimlilik rezervleri bu açıdan önem arz etmektedir.

Tarımsal piyasaların yapısal istikrarı ya da istikrarsızlığı, mevcut durumda piyasanın kendi haline bırakılmış durumdadır. Talep esnekliğinin düşüklüğü, arzın kısa dönem katılığı ve değer zinciri boyunca fiyat aktarımının zayıf oluşu, üretim-tüketim arası küçük farklılıklar normalin çok üzerinde fiyat varyasyonlarına neden olmaktadır. Örneğin 2008 yılında, üretimin tüketime göre %1 lik eksikliği, fiyatlarda % 50 artışlara neden olmuştur.²¹²

Yeterli rezervlerle dünya tarımı, potansiyel olarak dokuz milyar insan besleyebilir niteliktedir. FAO tahminlerine göre küresel üretim 2050 yılına kadar % 30 ile % 70 hatta daha fazla büyüyecektir; ancak buna rağmen açlığın ortadan kaldırılması mümkün olmayacaktır.²¹³

2000’li yıllardan bu yana kaydedilen emtia piyasalarındaki finansallaşma süreci, tarımsal piyasaları çökerten spekülasyonların ana nedenidir. Finansal dünya ile tarımsal

²¹¹ Cengiz, V., İlhan, E. (2016). “2008 Dünya Gıda Krizi ve Türkiye’de Etkisi”. *Ziraat Mühendisliği*, Aralık 2016 (363), 12-16.

²¹² Huppé, G. A., Shaw, S., Dion, J. and Voora, V. (2013). “Food Price Inflation and Food Security”. *The International Institute for Sustainable Development*, Canada. (https://www.iisd.org/system/files/publications/food_price_inflation_morocco.pdf, Erişim tarihi: 31.03.2021).

²¹³ Birişik, N. (2019). Küresel Ve Ulusal Ölçekte Tarım Ve Gıda Politikaları “Gerçekler, Sorunlar ve Çözüm Önerileri”, Ankara: Dh Basın Yayın Matbaacılık, 49.

piyasalar arası artan geçişkenliğin ve eldeki kayda değer yavaşlık ve hareketliliğinin sonucu olarak tüm bu olanlar tarımsal piyasaların yapısal istikrarsızlığını artırmaktadır.

Tarımsal ürünlerin fiyat değişkenliğinde finansal spekülörlerin menfi rolü yeni yeni kabul edilmeye başlanmıştır. Bunun bir sonucu ve gereği olarak ABD gibi bazı ülkeler yasal düzenlemeler yaparak²¹⁴ 1980’li yıllarda başlatılan deregülasyon sürecini bitirip daha sıkı gözetim ve denetimin getirilmesinin yanında ayrıca türev piyasaların daha da saydamlaştırmaya yönelik düzenlemeler yapmışlardır. Benzer şekilde 2011 yılında yapılan Kann Zirvesinde bu tür pazarlarda belirli bir operatörün alabileceği maksimum pozisyona kısıtlama getirilmesine ilişkin G20 ülkeleri ilke karar almışlardır. Avrupa’da bu öneri AB Piyasalarının Finansal Enstrümanları Direktifi²¹⁵ olarak 2014 yılında mevzuatlaştırılmıştır ve 2018 yılında da yürürlüğe girmiştir.

2007-2008 gıda krizleri şüphesiz tarımın ve gıda ürünlerinin stratejik boyutuna yönelik farkındalığı artırmıştır. Artık tarımsal konularda “bırakınız yapsınlar” zihniyetinin tehlikelerini ifade eden, bunları gündeme getiren artan sayıda literatür de gelişmektedir.

En azından kayda değer belirli bir miktar kamu stoku tutulmasının minimum gıda güvenliğinin temin edilmesindeki stratejik önemine ilişkin bazı sağduyulu yaklaşımlar kabul görmektedir. Bu tarz müdahalelerin yapılması, halklarının gıda tedarikini teminat altına almak için kamusal yetkilerin kullanılması Hindistan ve G33 ülkeleri tarafından şiddetle savunulmaktadır.²¹⁶

Bu gün itibarıyla bizler daha çok karmaşaya, daha çok pazar aktörlerine, daha çok etkileşime, daha çok belirsizliğe, daha çok riske; ancak bunlara karşı ülkeler için verili demografik, ekonomik ve 21. yy’nin gıda ve gıda dışı tehditler bağlamında kaynaklara nasıl ulaşılacağını bilme noktasında daha çok imkânlarla sahibiz.

Arz-talep ve spekülâtif nedenlerden kaynaklanan zirai ürün fiyatlarının aşırı oynaklığının zararlı etkilerini sınırlandırmaya yönelik tarım politika araçlarının uzun dönem etkili idaresi, ilgili bölge ve alanlardan bağımsız olarak çiftliklerin rekabet edebilirliği ve

²¹⁴ 2010 yılında kabul edilen Dodd-Frank Yasası bu amaca yönelik olarak çıkarılmıştır.

²¹⁵ European Directive on Financial Instrument Markets (MIFID2).

²¹⁶ G33 to reopen talks on subsidies at WTO - World | ReliefWeb, (<https://reliefweb.int/report/world/g33-reopen-talks-subsidies-wto>, Erişim tarihi:29.04.2020).

performansı için can alıcı koşulları oluşturmaktadır. DTÖ'nün tarım üzerine birbiri ardına gerçekleştirdiği müzakerelerdeki başarısızlığı, kısmen her bir ülkenin kamu müdahalesinin tarım ticaretine etkileri, zirai politikaları çevreleyen unsurlar ve tanımlamalar üzerinde henüz başlangıç uzlaşısının çok düşük düzeyde olmasıyla açıklanabilir. Başarısızlığın büyük kısmı, üye devletlerin ekonomik ve ticari haklı gerekçelerinden vazgeçmeye isteksiz olması gibi tarımın stratejik niteliği ile de açıklanabilir.

Tarımsal meseleler, bazı iktisatçıların savunduğu karşılaştırmalı üstünlükler teorisinin uygulanması temelli basit ticari kaygılara indirgenemez niteliktedir. Arzın güvenliğe ve istikrara kavuşturulması, iklim değişiminin artan önemine ek olarak siyasi ve toplumsal dengeyi korumak gibi birçok gerekçelerle, çoğunlukla devlet liderleri tarafından ulusal güvenlikle doğrudan bağlantılı olduğu düşünülerek tarıma özel bir statü bahşedilmektedir.

Bu koşullar altında dünyanın büyük ekonomileri ve tarım ülkeleri tarafından tercih edilen gelişme trendlerini, tahsis edilen vasıtaları, yürütülen destek prosedürlerini anlamak ve uygulanacak stratejileri belirlemek ve karşılaştırmak çok önemlidir. Böyle bir analiz, geleceğin kilit zirai üretim merkezleri hakkında daha iyi bir fikre sahip olmak ve merkezi tarım politikasının gelişimine yönelik tartışmaların gelişme dinamiklerini öngörmek için hayatidir.

Düzene konulmamış, kontrol altına alınmamış serbest ticaret rejimi, durumun vahametini daha da artırabilmektedir. Ancak küresel düzeyde serbest dış ticaret, iklim değişikliğinin birbirini gidermesi ölçüsünde tarım ürünleri fiyatları için istikrar getirici bir faktördür. Bu, büyük sayılar kuralının uygulanmasıdır. Bazı yollarda risklerin geniş bir havuzda toplanmasının sağlanmasıdır. Ancak maalesef tarımsal piyasalarda, regüle edilmemiş serbest dış ticaret tarafından destelenen ülke koşullarda piyasanın kendi bünyesinden kaynaklı başka istikrar bozucu faktörler de bulunmaktadır.

Sonuç olarak zirai piyasalar, arz-talep kanununca tasarlanmış denge fiyatlarını sağlamada başarısız olmaktadır. Bu denge fiyatı, talebi karşılamak için gerekli en düşük rekabetçi üreticinin üretim maliyetine denk gelen marjinal üretim maliyetidir. Bu koşullar altında uluslararası piyasalar, üretim sistemlerinin ve rezervlerin depresyon dönemleri tarafından destabilize edildiği fiyatların en etkili üretime sahip ülkelerin maliyetlerine yakın

olduğunda, fiyatlar üzerindeki kısa dönemli baskı ile değişen depresyon periyotlarının eğilimini sergilemektedirler.

Bu nedenle tarım ürünleri fiyatları, kısa süreli zirve süreci ve uzun süreli dip evreli ekonomik döngüleri takip ettiği için düzenli olarak marjinal üretim maliyeti olan denge fiyat düzeyi etrafında oluşmamaktadır. Gıda arz-talebinin oynak olduğu bir dönemde örneğin yüksek fiyatlar, yeni yatırımlar, yeni ekim alanları gibi unsurlarla üretim canlanmasına neden olur; bu gelişmeler de fiyatları tekrar aşağı doğru indirir. Bununla birlikte düşük fiyatlarla karşılaşılmasına rağmen çiftçilerin üretimi kırpma niyetleri ortaya çıkmaz. Bu, arzın fiyatlara asimetrik cevabıdır: arz, yüksek fiyatlara güçlü tepki verirken, düşük fiyatlar aynı şiddette reaksiyon göstermez.

Gıda güvenliği, tüm insanların tüm zamanlarda günlük beslenme ihtiyaçlarını ve aktif ve sağlıklı yaşamak için besin tercihlerini karşılamak için yeterli, güvenilir ve besleyici gıdaya fiziki ve ekonomik erişimdir.²¹⁷

Yeterli gıda üretiminde diğer önemli bir unsur olan tohum güvenliği, tarım yapan hane halkları (kadın-erkek) yeterli miktarda ve kalitede tohum ya da ekim-dikim için gerekli uyumlu bitki türlerine iyi ve kötü tüm zamanlar için erişimdir.²¹⁸ Bu tanımlarda yaygınlık, erişim, yeterli miktar ve uygun kalite kavramını ön plana çıkarmaktadır. Bunlar optimum durumları ortaya koymaktadır. Gıda arzı güvenliği tanımı, kırılganlığı ve krizlerle başa çıkma durumlarını da içermektedir. Aynı zamanda bu tanım, gıda arzı açısından olası açıkları analiz edip ortaya koymaktan ziyade en temel insan hakkı olan beslenme hakkı bakış açısını da yansıtmaktadır.

3.6.1. Yeterli Gıda Maddesinin Bulunurluğu

Gıda maddelerinin bulunurluğu, üretim, dağıtım ve mübadele vasıtalarıyla gıda arzına ilişkin bir durumdur. Gıda üretimi, toprak sahipliği ve kullanımı, toprak yönetimi, ürün seçimi, yetiştirme, çiftlik hayvanlarının üretimi ve hasat edilmesini içeren çeşitli faktörler tarafından belirlenmektedir. Mahsül üretimi, yağış durumu ve hava durumundaki değişimlerden çokça etkilenmektedir. Gıda üretimi için toprak, su ve enerji kullanımı, üretimi etkileyen diğer

²¹⁷ FAO. (2002). *State of Food Insecurity in the World*, 4-7.

²¹⁸ FAO. (1998). *Tohum ve Bitki Genetik Kaynakları Servisi*, 187.

kullanımlarla sıklıkla bir rekabet halindedir. Tarım için kullanılacak araziler, kentleşme amacıyla kullanılabildiği gibi çölleşme, tuzlanma ve toprak erozyonu gibi sebeplerle zirai uygulamaların idamesini engelleyebilmektedir. Mahsül üretimi, bir ülkede gıda arz güvenliği elde edilmesi için gerekli değildir.

Ülkeler, örneğin Japonya ve Singapur gibi, gıda arz güvenliği elde etmek amacıyla üretim için gerekli doğal kaynaklara sahip olmak zorunda değillerdir.²¹⁹ Çünkü her bir ülkede gıda tüketicileri, üreticilerden hayli fazla sayıdadır; üretilen gıda ürünleri ülkenin dört bir yanına dağıtılmak durumundadır. Gıda dağıtımı, depolama, işlem görme, taşıma, paketleme ve pazarlama gibi evreleri gerektirmektedir. İlgili üretim alanlarındaki gıda zinciri altyapısı ve depolama teknolojileri dağıtım sürecinde zayi olan gıda miktarını doğrudan etkilemektedir. Zayıf ulaşım altyapısı, yurtiçi ve yurt dışı pazarlara taşınan gıdanın fiyatını etkilediği gibi su ve gübre arz fiyatlarını da artırmaktadır. Dünya genelinde gıda üretimi ve tüketimi açısından az sayıda birey ya da hane halkı daimi surette kendine yeterlidir. Bu durum gıda temin etmek için mal değişimini, değişim ve para ekonomisini zorunlu kılmaktadır. Gıda alış veriş, gıda arz güvenliğini etkileyen etkili bir ticaret sistemi ve pazar kurumlarını gerektirmektedir. Dünya kişi başı gıda arzı, herkese gıda güvenliği sağlamak için gerekli miktardan daha fazladır; bu nedenle gıdaya erişim, gıda güvenliğini elde etmek için en büyük engellerden birisidir.²²⁰

Gıda arz güvenliği gelecekte, zirai sistemlerin ekstrem olaylara uyum sağlayabilme kabiliyeti ile bağlantılı olacaktır. Bu durum doğal afetlerden kaynaklanabildiği gibi emtianın finansallaşmasının bir sonucu olarak spekülasyon nedenleriyle piyasalarda mal arzı darlığından da kaynaklanabilir. Bu tür olası durumlarda acil müdahale planlarının hazır bulundurulması, bir ülke açısından gıda malı tedarikinde esneklik kazandıracaktır ve böylece gıda arz sıkıntılarının daha kolay çıkış sağlanabilecektir.

3.6.2. Gıda Üretim ve Tedarik Politikaları

Gıda sorununun dışında apolitik başka bir mevzu yoktur. İkili ticarete konu gıda tedarikinin uluslararası ilişkilerde de siyasi baskı aracı olarak kullanılmaması ilkesi vardır. Kuraklık ve diğer doğal yoldan gelişen olaylar kıtlık durumlarına sebep olabilir. Devletin harekete

²¹⁹ FAO. (2017). *The future of food and agriculture – Trends and challenges*. Rome, 109.

²²⁰ Tweeten, L. (1999). "The Economics of Global Food Security". *Review of Agricultural Economics*, 21 (2), 473-488.

geçmesi ya da geçmemesi bunun şiddetini belirler ve sıklıkla açlık ve kıtlık durumu buna göre gerçekleşir ya da gerçekleşmez. 20. yüzyılda, Sovyetler Birliği ve Çin Halk Cumhuriyeti gibi gerek kollektifleştirme gerekse de büyük atılım gibi uygulamalar sebebiyle kendi vatandaşlarının gıda güvenliğini tehlikeye düşüren hükümet örneklerine şahit olunmuştur. Toplu aç bırakma, Dünya Savaşlarında Almanya'ya ve Japonya'ya uygulanan ambargo ve kuşatma stratejisinde ve Nazi Almanya'sının uygulamaya koyduğu Açlık Planında olduğu gibi sıklıkla başvurulan bir savaş silahıdır.²²¹

Hükümetler bazen, yandaşlık ve hamilik üzerine kurulu dar tabanlı bir desteğe sahiptirler. Bu koşullar altında ülke içinde gıdanın dağıtımını politik bir husus olabilmektedir. Ülkelerin çoğunda hükümetler kentlerin doyurulmasına öncelik vermektedir; çünkü genellikle etkili ve güçlü ailelerin ve şirketlerin bulunduğu yer kentlerdir. Hükümetler çoğunlukla çiftçilerin ve kırsal kesimin geçimini, beslenme durumunu ihmal etmektedir. İlgili alan, merkezden ne kadar ırak olursa ve ne kadar gelişmemiş olursa, hükümetler de onların ihtiyaçları karşılama noktasında o ölçüde ihmalkar davranabilmektedir. Zirai ürünlerin fiyatlandırılması gibi birçok tarım politikası, kırsal alanlara karşı ayrımcılık içermektedir. Örneğin, sıklıkla temel tahıl ürünlerinin fiyatları suni olarak çok düşük düzeylerde tutulmaktadır ve bu durum, zirai ürün üreticilerinin üretimlerini geliştirmek için gerekli yatırımları yapmak için yeterli sermaye biriktirememelerine sebep olmaktadır. Bu nedenle istikrarsız ve riskli ortamdan etkili şekilde kurtulmaları engellenmektedir.

Sosyalist hükümetler, yönetime muhalif olanların gıda arzını keserken destekçileri ödüllendirecek şekilde gıdayı siyasi bir silah olarak kullanmışlardır. Bu tür koşullar altında gıda, destekçileri satın alıp kendi tarafına çekmenin ve muhalifleri açlığa mahkum etmenin etkin bir silahına dönüşmektedir.

Aşırı yüksek vergi yükleme gibi yozlaşmaya meyilli hükümetler için, rekoltenin iyi olduğu dönemlerde bile gıda güvenliği tehlikeye düşürülebilmektedir. Hukukun üstünlüğünün olmadığı yerlerde, özel mülkiyet de tehlike altında olabilmektedir. Dolayısıyla çiftçiler üretimlerini geliştirmek ve rekolteyi artırmak için çok az motivasyona sahip olabilmektedirler. Örneğin bir çiftlik, komşu çiftliklerden dikkate değer şekilde daha

²²¹ Cundy, A. (2015). *A "Weapon of Starvation": The Politics, Propaganda, and Morality of Britain's Hunger Blockade of Germany, 1914-1919*. University of Western Ontario, Theses and Dissertations (Comprehensive), 1763, 195.

üretken olursa, bu çiftlik hükümetle iyi bağlantıları olan kişi ya da kişilerin hedefi haline gelebilmektedir. Göze batma ve akabinde toprağını kaybetme riskinden ziyade, o çiftçi kanaatkâr davranıp vasat düzeyde üretim yaparak kendinin ve arazisinin güvenliğini temin edebilmektedir.

3.6.3. Gıda Stokları

Tutulan minimum yıllık küresel buğday stoku, yaklaşık iki aylık stoktur. Küresel felaket risklerinden kaynaklı şiddetli gıda arz güvenliği sorunlarının üstesinden gelinebilmesi için yılları karşılayacak gıda stokunun bulundurulması önerilmektedir.²²² Mevcut stok durumu, bölgesel çatışmalar ve kuraklık gibi küçük çaplı sorunların üstesinden gelmeye yetebilir; ancak tutulan bu stok miktarının azlığı, artan düzeyde iklim değişikliği kaygıları ve geleceğe dönük tahminler sebebiyle gıda fiyatlarının yükselmesine neden olmakta, bunun bir uzantısı olarak mevcut gıda arz güvensizliği vahametini daha da şiddetlendirmektedir.

Genel olarak gıda stratejik bir sektör olup tarımda dışa bağımlı bir ülke ekonomisinin, iktisadi büyüme ve gelişimi tartışmaların odak noktasıdır. Son dönemlerde dünya gıda arzının güven altına alınması ile ilgili kaygılar, mevcut olumsuz trendlerdeki gelişmeler sebebiyle çok dikkat çekmektedir. Türkiye, 1960'lı yıllarda temel tarım ürünlerinde kendi kendine yeterli dünyanın yedi ülkesinden biri iken 2000'lerde birçok tarım ürününde arz yetersizliği ile karşı karşıya olup ithalatçı olmuştur ve arz yetersizliği artan talep dönemlerinde fiyat artışı olarak piyasada yansıma bulmaktadır.

3.6.4. Perakende Dağıtım

1990'lı yılların sonunda ve 21. yy'nin başlarında süpermarketlerin gıda üretimi, arzı ve dağıtımındaki rolü üzerinde çok sayıda tartışma gündeme gelmiştir.²²³ Büyük süpermarket zincirlerinin alım gücü dolayısıyla üreticilerden büyük hacimli mal talep edip pazarlık gücü elde edebilmesi ve bunun bir avantajı olarak alım fiyatlarını suni olarak aşağı düşürmekte; gıda malları üzerinden büyük kârlar elde edilmesine sebep olmaktadır.²²⁴ Çiftçiler ahırda yetiştirdikleri her bir hayvan başına sadece 500 TL civarında bir kâr elde edebilirken

²²² Maher, T.M., Baum, S.D. (2013). "Adaptation to and Recovery From Global Catastrophe". *Sustainability*, 5 (4), 1461–1479.

²²³ Cengiz, a.g.m. 2016, 14.

²²⁴ Ekdî, B. (2009). *Hâkim Durumda Bulunan Teşebbüslerin Dikey Anlaşmalar Yoluyla Piyasayı Kapatması*. Ankara: Rekabet Kurumu Yayınları, No:239, 60.

süpermarketler bazı gıda ürünlerinde maliyetlerin % 400 üzerine varan karlılıkla perakende de ürün satmaktadırlar.²²⁵ Bu alım gücü süpermarketlere gıda tedariki için ulusal sınırları aşmalarına imkan sağlamaktadır. Örneğin, İngiltere’de perakende sektörü, yerel marketler tarafından yüksek düzeyde domine edilmiş durumdadır ve süpermarketlerde satılan elmaların sadece % 25’i yerel üreticiler tarafından üretilmiş durumdadır. İngiltere doğal elma üreticisi bir ülke olmasına rağmen sezon dışında koks elmaları yaklaşık 25.000 km uzaklıktaki Yeni Zellanda’dan getirilmektedir. Ayrıca süpermarketler tarafından kullanılan arz zincirinin ulusal doğası sebebiyle yerel olarak üretilen gıda maddelerinin perakendecilere ulaştırılmak için ülke içinde taşınması, büyük bir trafiğe ve hava kirliliğine de sebep olabilmektedir.²²⁶ Bu nedenle, gıda perakende faaliyetlerinde çevreye daha az zarar veren ulaşım ve iletim vasıtalarının tercih edilmesi toplumsal açıdan daha tercih edilebilir bir durum haline getirilmesinde fayda vardır. Bu sayede nakliye maliyetlerinden edinilecek tasarrufların nihai fiyatlara da yansması mümkün hale gelebilecektir.

3.7. Tarımsal Destekler

Tarımsal destekler, sektörün üretim artışını gerçekleştirmek ve çiftçi gelirlerinin artırılması amacı taşıyan mali nitelikteki kamu politikalarından oluşmaktadır. Tarımsal destekler, çiftçilere ve zirai işletmelere gelirlerine ek olarak ya da ürünlerinin arzını yönetme, maliyetlere aşağı yönlü bir katkı sağlama ve bu ürünlerin arzını gerçekleştirme için ödenen para ya da maddi değerlerdir. Desteklenen ürünlerin seçimi ihtiyaca göre yapılmaktadır. Çünkü destek ödemeleri vergi yükümlülerinin omuzlarına binmektedir.²²⁷ Diğer bir husus ise, destek verilen mahsüllerin ekim alanlarının diğer mahsüller aleyhine artarak ekim arazilerinin yanlış seçim sebebiyle arz güvenliğini tehlikeye atma ihtimalidir. Örneğin mısıra, soyaya ve buğdaya verilen destekler, sebze ve meyve için ayrılan tarım alanlarını azaltabilmektedir. Bu da ilgili mahsullerin fiyatlarında artışa neden olabilmektedir.

Tarım sektörünün doğal koşullara çok bağımlı olması ve bu koşulların tam olarak kestiriminin yapılamaması; yapılsa bile alınacak tedbirlerin kısıtlı olması sebebiyle, sektörde iklimsel ve doğal risk unsurlarının varlığı çok yaygındır. Söz konusu risklerin gerçekleşmesi, sektörde faaliyet gösteren küçük işletmelerin gelirlerini ortadan kaldırabilmekte ve bunun

²²⁵ Kazak, E.Ö vd. (2021). *Türkiye Htm Perakendeciliği Sektör İncelemesi Ön Raporu*. Ankara: Rekabet Kurumu Yayını, (www.rekabet.gov.tr, Erişim tarihi:31.03.2021).

²²⁶ <http://www.fao.org/3/X6996E/x6996e08.htm>, Erişim tarihi:31.03.2021.

²²⁷ Yavuz, a.g.m. 2000, 9-22.

bir sonucu olarak üretim kaynaklarının üretimden çekilmesi, başka alanlara yönlmesi durumu söz konusu olabilmektedir. Bu nedenle tarım destekleri gibi enstrümanlarla, tarımsal üretim faktörlerinin sektörde kalması için bu risklere karşı güvenceye kavuşturulması ve düşük gelir sorununun çözülmesi ve bu sayede üretimin ve arzın istikrara kavuşturulması önem arz etmektedir.

Tarımsal sübvansiyonların verilmesinin en önemli gerekçelerinden biri, üretim arzında istikrar sağlama amacıdır.²²⁸ Ürün yetiştiriciliği ve arzında ortaya çıkması muhtemel aksaklık ve riskleri ortadan kaldırmak ya da azaltmak için doğrudan veya dolaylı destekler verilebilmektedir. Son dönemde dünyadaki trend, tarım sektörüne münhasır risklerin, sigorta ile tazmin edilmesi eğilimidir; ancak bu eğilim Türkiye'de istenilen hızda ilerlememektedir.²²⁹ Sektörde, üreticileri verilen destekler sebebiyle devlete bağımlı hale gelmekten kurtarıcı en önemli unsur devlet destekli tarım sigortasının geliştirilmesi olacaktır. Bu uygulama ile üreticiler, doğrudan devlete dayanmaksızın üretim sürecinde karşılaştıkları kayıp ve riskleri karşılayabilme ve daha güvenli üretim yapabilme, üretilen ürünlerini pazara ulaştırabilme imkânlarına kavuşmaktadır. Bu nedenle bağımlı halden kurtarılıp doğrudan yönlendirici olmadan, sektöre özgün tehlikelere karşı güvence oluşturulması, sektörde üretim ve arz güvenliği açısından önem taşımaktadır.

Tarım sektörüne verilen destekler genellikle geçici nitelik taşırlar ya da taşımları gerekir. Temel amaç, sektörün hedeflenen amaçlar doğrultusunda belirli bir gelişme evresini tamamlamasını sağlamak, ortaya çıkan aksaklıkları gidermek, gelişmelere adaptasyonu sağlamak ya da üreticilerin belirli davranış değişiklikleri başarıldıktan sonra bu uygulamalara son verilmesi amaçlanır. Yani üretimin istikrara kavuşturulması ile desteğe ihtiyaç kalmaması akabinde sonlandırılması gerekir. Örneğin üretim sürecinde daha önce pek kullanılmayan ancak verim artışının sağlanması için verilen kimyasal gübre desteği, uygulamaya yönelik davranış değişikliği sağlandıktan sonra hükümet tarafından sonlandırılmıştır.²³⁰ Bu uygulamalar ile elde edilmek istenen durum, üretim düzeyinin belirli istikrara kavuşturularak devlet desteklerine bağımlılıktan kurtularak kendi ayakları üzerinde durabilen canlı ve rekabetçi bir tarım sektörünün oluşturulmasıdır. Düşük verimden yüksek

²²⁸ Özdemir, Z. (2011). "Türk Tarımında Destekleme Uygulamaları ve Sonuçları". *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 47 (1-4), 261-279.

²²⁹ Özgür, R. (2019). "Türkiye'de Tarım Sektörü Sigorta Sistemi: Problemler ve Çözüm Önerileri". *Muhasebe ve Finans İncelemeleri Dergisi*, 2(2), 104-117.

²³⁰ Şahin, G. (2016). "Türkiye'de Gübre Kullanım Durumu ve Gübreleme Konusunda Yaşanan Problemler". *Tarım Ekonomisi Dergisi*, 22 (1), 19-32.

verime geçilerek tarımsal kaynak getirilerinin yükseltilmesi ve sektörün yapısal-davranışsal sorunlarının çözümü bu vasıta ile mümkün kılınabilmektedir.

Mısır, birçok gelişmiş ve gelişmekte olan ülke için yıllardan beridir desteklenen en önemli zirai mahsuldür. Çünkü başlıca etenol, yüksek şekerli mısır şurubu ve biyobazlı plastik üretimi için kullanılabilmektedir. Üretilen mısırın ortalama % 40'ı etenol, % 35 i de hayvan yemi olarak kullanılmaktadır. Küçük bir bölümü ise gıda maddesi olarak ve bunun da büyük kısmı mısır şurubu için kullanılmaktadır. Mısır şurubu, işlenmiş mamul olarak ve sağlıksız çerez grubunda ana bileşendir.²³¹

“Desteklere yönelik değinilmesi gereken diğer bir konu yaşlanan tarım nüfusedir. Türkiye gibi pek çok ülkenin karşılaştığı tarımda yaşlanan nüfus sorunu bağlamında Birleşmiş Milletler (BM) aile çiftçiliğine dikkat çekmeye başlamış ve bu doğrultuda gelişmiş ülkeler tarım sektörünü daha cazip hale getirmek için teşvikler vermektedir. Örneğin AB genç çiftçilere ve küçük aile çiftçiliğine özel destekler sağlamaktadır. Özellikle küçük aile çiftçiliğinin tarımsal üretimdeki payı büyütülerek kadın ve genç nüfusun üretim ve istihdamdaki etkinliği artırılmakta, yoksulluğun azaltılması sağlanmaktadır. Zira toplumun dezavantajlı konumunda görülen kadın ve genç çiftçilerin kapsayıcı yaklaşımlarla desteklenerek kaynaklara erişimlerinin sağlanması önemli avantajlar getirmektedir. Böylesi girişimler üretim ve istihdam artışı sağlamakta, yoksulluğu azaltmakta ve kentlere göç oranını düşürerek sürdürülebilir ve dengeli yerel ekonomik büyümeyi hızlandırmaktadır. Yapılan çalışmalar, Türkiye’de kırsaldaki kadınların tarımsal üretime katılımının yüksek; karar mekanizmalarına katılımlarının düşük olduğunu göstermektedir. Bu durumdaki kadınlara pozitif ayrımcılık sağlayan destekler ortak aklın kullanılmasına ve tarım sektöründe daha doğru kararlar alınmasına katkı sunacaktır.”²³²

Tarımsal teşvik ve desteklerin sektörün kendi ayakları üzerinde durması açısından doğru kullanılması ve doğru uygulanması önemlidir. Üreticilerin desteklere bağımlı hale getirilmesi amaç olmayıp; destekler ile ulaşılabilecek amaçlar, belirli bir süre sonra üreticiler tarafından kendiliğinden yapılar hale getirilerek teşvik ve desteklere ihtiyaç kalmadan rekabetçi üretimin devam ettirilmesidir. Dolayısıyla sektörün istenen istikamete kavuşması ile zaman içerisinde uygulamadan kaldırılması gerekir. Uygulandığı dönem içerisinde sektörün yapısal ve davranışsal problemlerini çözücü olmak durumundadır.

²³¹ Foley, J. (2013). "It's Time to Rethink America's Corn System". www.scientificamerican.com/article/time-to-rethink-corn/, Erişim tarihi: 31.05.2019.

²³² Yavuz, Dilek, *a.g.e.* 2019, 71.

3.7.1. Merkezi Tarım Ülkelerinde Üretime Yönelik Politika Öncelikleri

Bu başlık altında ABD, Çin ve Brezilya gibi büyük tarım ekonomilerinde gıda arz güvenliği için takip edilmekte olan destekleme vb politikalar ele alınmaktadır.

3.7.1.1. Amerika Birleşik Devletleri: Üretim ve tüketim yanlı çift yönlü politika

ABD, tarımsal üretimi garantileyen ve güçlü gıda politikası şeklinde çift yönlü bir tarım politikası yürütmektedir. 2008-2015 yılları arasında kamu desteği 106 milyar \$ dan 156 milyar \$, toplamda 50 milyar \$ artış kaydetmiştir. Desteklerdeki bu artış, ağırlıklı olarak ülke içi gıda yardımlarındaki genişleme ile piyasaların yeniden organizasyonu ve biyoyakıt üretimini destekleme gibi yeni faaliyet alanlarının ortaya çıkması ile açıklanabilir. Bir garanti fonu, desteklenen sigorta sistemi ve iktisadi daralmalar döneminde yapılan doğrudan ödemelerle çiftçilerin gelirlerini ve kâr marjlarını garanti altına almaktadır. En son reforme edilen 2014 Kanunu, bu destek programlarını artırmıştır ve birlikte destek verilmesini engelleyen tüm diğer destek düzenlemelerini kaldırmıştır. Kişi başı devlet desteği 2008 değerlerine kıyasla % 39 artışla 2015 yılında 486 Dolar olarak gerçekleşmiştir. Bu miktar, toplam değer olarak tarımsal üretimin % 40'ı mertebelerine denk gelmektedir.²³³

3.7.1.2. Brezilya: Ulusal üretimi destekleyen önalıcı politika ile gıda ve gıda-dışı ürünlerin talebinin geliştirilmesi

Brezilyanın 2008 ve 2015 yılları arasında tarıma verdiği toplam destek 36 milyar ABD Dolarından % 55 oranında artarak 56 Milyar Dolara yükselmiştir. Bu artışta en büyük pay, biyoyakıtlara verilen büyük destekler, Tarım Ailelerinin Desteklenmesi Programı çerçevesinde ihaleler ve yatırım sübvansiyonları vasıtasıyla piyasalara verdiği parasal desteklerdir. Kişi başı devlet desteği, 2008 değerlerine göre % 44 oranında artarak 2015 yılında 277 Dolara çıkmıştır. Toplam destekler, toplam tarım üretimi değerinin % 31'ini teşkil etmektedir.²³⁴

²³³ Susam, N., Bakkal, U. (2008). "Türkiye'de Tarım Politikalarındaki Dönüşümün Kamu Bütçesi Ve Ekonomi Üzerindeki Etkileri". *Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10 (1) , 343.

²³⁴ Birişik, a.g.e. 2019, 187.

3.7.1.3. Çin Halk Cumhuriyeti: iktisadi ve kırsal kesim dengesini sağlamaya dönük müdahaleci politika

2008-2015 yılları arasında devlet destekleri 88 milyar Dolardan % 154 artışla 224 milyar Dolara yükselmiştir. Bu aşırı artış, üretim eşliğinde verilen destekler, zirai üretkenliğe yönelik destek, alt yapı harcamaları ve kırsal kesime ev edindirmeden kaynaklanmaktadır. Buğday ve çeltik gibi ekim alanlarına yönelik yurtiçi fiyat destekleri, tarım desteklerinin en önemli ayaklarını oluşturmaktadır. Nüfus büyüklüğüne kıyasla, 2008 rakamlarına göre % 145'lik bir oranda artışla kişi başı devlet destekleri 162 ABD Doları olmuştur. 2014 yılında ülkenin toplam tarımsal katma değerinin % 23 gibi bir oranda tarımsal destekler verilmiştir.²³⁵

Bu değinilen ülkelerde tarım sektörüne dağıtılan devlet desteklerinin genel gelişimi, ABD, Brezilya ve Çin gibi büyük tarım ülkeleri için tarımın ekonomik ve stratejik önemini yansıtmaktadır. Bu ülkelerin stratejisinin bir ifadesi olarak ve ihtiyaç sahiplerine ve biyoyakıt üretimi için yapılan yardımlar vasıtasıyla yurt içi talebi uyarmak için incelenen dönemdeki artışlar, nüfus artış oranından daha fazla artmaya devam etmiştir.

Öncelikli olarak üretim ve çiftliklerin ekonomik durumu üzerine odaklanılması, mevcut tarımsal yapı, kronik istikrarsızlık ve iklim kaynaklı değişikliklerin zarar verici etkilerini giderme ve kendini idame ettirme amaçlıdır. Bu tür piyasa ve üretim riskleri, üretim kaynakları ve potansiyeli üzerinde geri dönüşü olmayan sonuçlara neden olabilmektedir. Şiddetli ve tekrarlayan fiyat dalgalanmalarına maruz kalan üreticiler, üretim yöntemlerini geliştiremediği gibi üretim yapmaya da son verebilmektedirler. Çeşitli mekanizmaların bir araya getirilmesi yoluyla özellikle tahıl üreticisi çiftçilerin gelirleri desteklenmektedir ve kazançları belirlenen referans fiyatlar civarında istikrar kazanmaktadır.

Çin'de tarım politikalarını güçlendirmekle hükümet, büyük ekonomik kalkınma teorilerini bir sorunsal olarak yeniden tartışılır hale getirmiştir. Daha sonraki sanayileşme faaliyetleri açısından faydalı olabilecek işçi maliyetlerini düşürmek ve mevcut işgücünü diğer sektörlere de transfer etmek için bu teoriler, tarım sektörü gibi ana sektörü kalkınmanın engelleyicisi olarak görüp bunun tarım fiyatlarını aşağı çekmek vasıtasıyla üstesinden

²³⁵ Birışık, *a.g.e.* 2019, 170.

gelinebileceğini öngörmektedir. Bu arada Çin, ekonomik kalkınmasını kendi gıda yeterliliğini ve kentsel - kırsal alanlar arasında dengeyi sağlayacak güçlü tarımsal ve gıda politikası üzerine kurarak bunun tam tersini ortaya koymaktadır.

3.8. Tohum Tedariki ve Genetiği Değiştirilmiş Ürünler (GDO)

Tarım sektöründe tarımsal ürün üreticileri, tohum, gübre, akaryakıt, elektrik gibi hem üretim girdileri tarafından hem de toptancı halleri, marketler, işlenmiş gıda üreticileri gibi perakende ve gıda satış- dağıtım aşamasında az sayıda alıcısı tarafından ikili bir kısıkaç altında sıkışmış durumdadırlar. Tarımsal üreticilerin sayıca çokluğu ve küçük ölçeği karşısında girdi tedarikçileri ve alıcıların tekelleştiği bir durumla karşılaşmaktadır. Dikey bütünleşmiş olan tarımsal girdi üreticisi firmaların tekelleşmesi, girdi fiyatlarını yükselmektedir.²³⁶ Kendi tohumunu üretme imkân ve kapasitesinden yoksun olan çiftçilerin, bu nedenle girdi maliyetleri her geçen dönem yükselmektedir. Çiftçi için üretim kazancının ortadan kalkması, ya pazar için üretimi bitirmekte ya da tarım dışı alternatif alanlara yönelerek tarımsal üretim kaynaklarında bir daralma meydana getirebilmektedir.

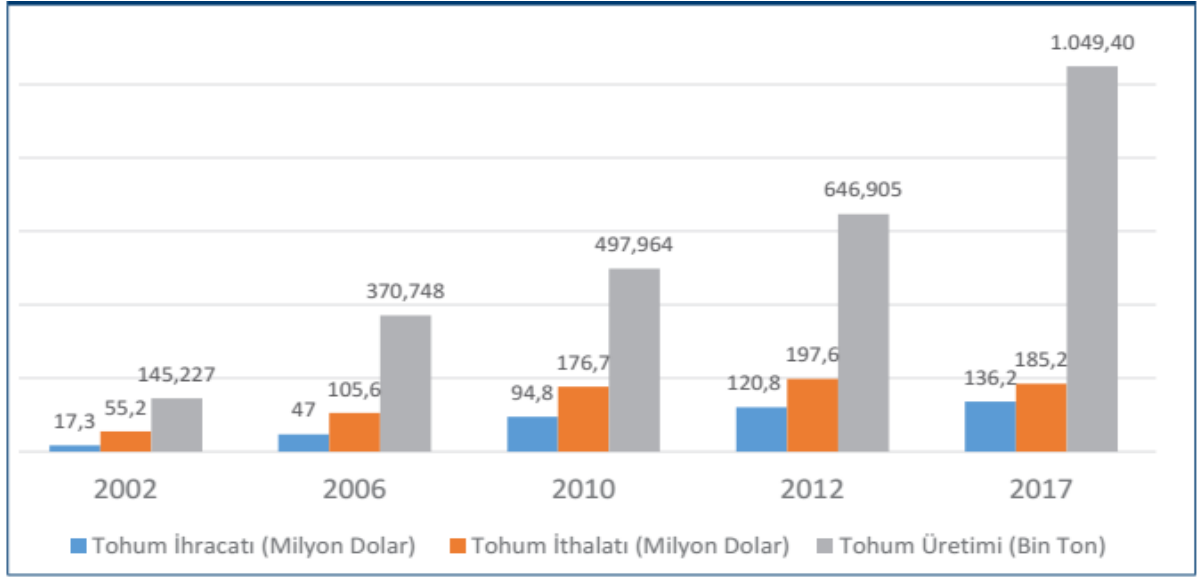
Tarımsal üretimin en önemli ve ana unsuru tohumdur. Bioteknolojinin gelişimi ile birlikte tohum, artık verimliliğin, bitki sağlığının ve güvenlik ile iklimsel uyumun kesişiminin odak noktasında yer almaktadır.²³⁷ Tohum ıslah çalışmalarının gerçekleştirilmesi ve tarımsal hasıla sonrası elde edilen tohumların ekim ve dikiminin tekrar yapılamaması akabinde artık tohumculuk da endüstriyel bir ürün olmuştur. Verimliliği, sağlığı, kalitesi geliştirilen ve endüstriyel üretimi yapılan tohumlar, tarım sektörü için vaz geçilmesi imkansız çok stratejik bir unsur olarak kabul edilmektedir.

“Son on beş yılda tohumla iştigal eden şirket sayısı 120’den 832’ye ulaşmıştır. Türkiye’de tohum üretimi ihracatı ve ithalatı da artmaktadır. Nitekim 2002’den 2017’ye kadar olan değişim Şekil 3.5’de görülmektedir. Tohum üretimi 2002’de sadece 145,2 bin ton iken yedi katın üzerinde artarak 1.049,4 bin tona ulaşmıştır. Aynı yıllarda sertifikalı tohum ihracatı yaklaşık sekiz kat artarak 136,2 ve ithalat üç mislinden biraz fazla artarak 185,2 bin tona çıkmıştır. Bu rakamlar içinde Türkiye’de faaliyet gösteren yabancı tohum firmalarının üretimi de yer almaktadır.

²³⁶ Rehber, E. (2006). “Tarımda Endüstrileşme ve Küreselleşme”. *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mezunları Cemiyeti, İktisat Dergisi*, 477 (Eylül 2006), 20-25.

²³⁷ Yılmaz, F. (2014). *Bitkisel Üretimde Genetiği Değiştirilmiş Organizmalar Ve Ürünleri İle Biyogüvenlik*, Ankara: Kalkınma Bakanlığı Yayınları, Yayın No: 2914, 3,7.

Kamuoyunda bilinenin aksine sertifikalı tohum üretimi ve ihracatı ithalattan iki misli daha hızlı artmıştır.”²³⁸

Şekil 3.5. 2002-2017 arası Türkiye tohum ithalatı, ihracatı ve üretimi²³⁹

Türkiye’de tohumculuk sektörü henüz gelişim aşamasındadır. Tohumculuğa yönelik takip edilen siyaset, sertifikalı tohum üretim ve kullanımının artırılmasına yöneliktir. Yerel çeşitlerin kullanımı, engellenmeye çalışılmaktadır. Bununla birlikte sertifikalı tohumculuk konusunda özel sektörün önemine binaen geliştirilmesi, Türkiye tohumculuğu ve tarımının geleceği açısından büyük önem taşımaktadır. Mevcut durumda yerli geliştirmelerin henüz yapılamamış olması sebebiyle, Türkiye tohumculuk sektörü ya ithalata ya da yurtdışında kurulu yabancı sermayeli kuruluşlara bağımlı durumdadır. Bir kısım tarım ürünlerinde sertifikalı tohumculukta ilerleme kaydedilmiş olmasına rağmen özellikle sebze, baklagiller ve yem tohumculuğunda istenen yönde gelişmeler henüz gerçekleştirilememiştir.²⁴⁰

Aslında gıda arzını garanti edilmesi yani artan dünya nüfusunun beslenmesinde tarımsal kaynakların (toprak, su, hava gibi) sınırlı ve yetersiz oluşu, genetiği değiştirilmiş ürünler (GDO) üretilmesini zorunlu kılmaktadır.²⁴¹

²³⁸ Yavuz, Dilek, *a.g.e.* 2019, 82.

²³⁹ www.tarim.gov.tr/Konular/Bitkisel-Uretim/Tohumculuk/Tohumculuk-Istatistikleri, Erişim tarihi: 19.07.2018.

²⁴⁰ Yavuz, a.g.m. 2020, 36-39.

²⁴¹ Tunç, H. (2018). “Tarımda gıda arzı ve güvenliğinin ekonomi politiği”. *Dünya Gazetesi*, 11.05.2018, (<https://www.dunya.com/kose-yazisi/tarimda-gida-arzi-ve-guvenliginin-ekonomi-politigi/414786> Erişim tarihi: 31.03.2021).

Küresel gıda güvenliğini sağlayacak en faal ve gelecek vaat eden tekniklerden biri hiç şüphesiz genetiği değiştirilmiş ürünlerin kullanımıdır. Bir bitkinin genleri, çeşitli bölgelerde yetiştirmek ve belirli koşullar altında büyümesini sağlamak için ürünlerin bir veya daha fazla yönden değiştirilebilmektedir. Bu değiştirmelerin çoğu, kuraklık, toprak kalitesindeki bozulmaları ve değişen iklim koşulları gibi sorunlara çözüm sunmaktadır.²⁴²

Zirai ve hayvan yetiştiriciliğinde yeşil devrim, yüksek verim sağlayan türlerin oluşturulması için rekolteyi yükseltecek konvansiyonel melezleşme kullanımını popüler hale getirmiştir.²⁴³ Sıklıkla melezleştirilmiş bir kısım tohum gelişmiş ülke kökenlidir ve dünyanın geri kalan kısmında yerel iklim ve hastalıklara dayanıklı yüksek verim sağlayan türleri elde etmek için ayrıca yerel türlerle melezleştirilmiştir.

Gelişmekte olan ülkelerde genetik mühendislik ürünlerinin ekildiği alanlar, gelişmiş ülkelerde ekilen alanları hızla yakalamaktadır. Zirai-biotek uygulamaların devrine yönelik uluslararası araştırma verilerine²⁴⁴ göre genetiği değiştirilmiş ürünler 2004 yılında 17 ülkede ve 8,25 milyon çiftçi tarafından yetiştirilirken 2005 yılında 21 ülkede yaklaşık 8,5 milyon çiftçi tarafından yetiştirilmiştir.

Gen mühendisliğinde bir bitkinin genetik bilgisi ortaya çıkarılarak yabani türler ile modern türlerin genleri çaprazlanarak dayanıklı genin modern türe transferi gerçekleştirilmektedir.²⁴⁵

Bazı bilim adamları, biyoteknolojinin güvenilirliğini sorgulamaktadırlar. Miguel Altieri ve Peter Rosset²⁴⁶, biyoteknolojinin gıda güvenliği ve çevre korumasını sağlayamayacağı ya da fakirliği azaltamayacağına ilişkin on neden sıralamaktadırlar. Bu nedenlerin önemli bir kısmı şu şekilde sıralanabilir:

- Bir ülkenin nüfusu ile açlığın yaygınlığı arasında herhangi bir ilişki yoktur.

²⁴² Çelik, V., Turgut, D. (2007). "Genetiği Değiştirilmiş Organizmalar (GDO)". *Erciyes Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 23 (1-2), 13 – 23.

²⁴³ Şahinöz, A. (1990). "Yeşil Devrim ve Açlık Sorunu". *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8 (1), 233-239.

²⁴⁴ International Service for the Acquisition of Agri-biotech Applications (ISAAA).

²⁴⁵ Kalefetoğlu, T., Macar, O., Yalçın, E., Çavuşoğlu, K. (2017). "Gen Teknolojisi ve Bitkilerde Genetik Transformasyon Yöntemleri". *AKÜ FEMÜBİD*, 17 (2017), 377-392.

²⁴⁶ Altieri, M.A., Rosset, P. (1999). "Ten Reasons Why Biotechnology Will Not Help the Developing World". *AgBioForum*, 2 (3&4), 155–162.

- Zirai biyoteknoloji alanındaki keşiflerin çoğu, ihtiyaç kaynaklı olmaktan ziyade kâr güdüsü kaynaklıdır.
- Çevre teorisi, gen transfer edilmiş mahsullerle dolu çevrenin geniş kapsamlı homojenizasyonunun, monokültürlü zirai ürünlerle ilgili daha önceki ekolojik sorunları daha da azdıracağını öngörmektedir.
- Son olarak ihtiyaç duyulan gıdaların çoğu, zirai-ekolojik tekniklerle dünya geneline yaygın küçük arazilerde çiftçiler tarafından üretilebilir.

Daha önce gerçekleştirilen çalışmalara dayanan raporlara göre bir GDÜ'nün bir bölgeden diğerine transfer edilebilme durumuna bir kısım engeller bulunmaktadır. Yani transfer gerçekleştirilememektedir. Örneğin, yeşil devrimle Asya'da başarılı olduğu kanıtlanmış modifiye edilmiş bir ürün, Afrika'da denendiğinde başarısız olmuştur.²⁴⁷ Belirli bir ürünü spesifik bir bölgede yetiştirmek için oranın özgün gereklerine ilişkin daha çok araştırma ve geliştirmenin yapılması gerekmektedir.

Elverişli yetiştirme uygulamalarında olduğu gibi GDÜ'nün gerisinde yatan bilimsel gelişmeler konusunda toplumun, çiftçilerin ve hükümetin ciddi bilgi eksikliği söz konusudur. Bu, dünya genelinde tüm ülkeler için benzerlik arz etmektedir. Birçok GDÜ destekleme programlarında sadece çiftçilere, tohum yanında az bir bilgi verilmektedir. Tohumun menşei hakkında ya da diğer hususlarda bilgiler içeren kaynakları ya da üretilen ürünlerin alım satımını yasaklayan ya da kısıtlayan veya topluma dağıtımını yasaklayan yasalara çok az dikkat çekilmektedir. Hükümetler, GDO'lu ürün yetiştirme ile birlikte gelen ekonomik ve sağlık hususlarında pek bilgilendirilip yönlendirilmediği gibi çoğunlukla da muhakemelerini kendi başlarına yapıp karar vermek zorunda bırakılmaktadırlar. Çünkü bu ürünler konusunda çok az bilgileri bulunmaktadır; onlara izin verme noktasında çekingen kalmaktadırlar ya da bu ürünlerin kullanımını regüle etmek için gerekli zaman ayırmamakta ve gerekli çabayı sarf etmemektedirler. Toplum nezdinde bu ürünleri tüketecek kişiler ise bu genetik değişikliklerin ne anlama geldiği hususunda karanlıkta bırakılmaktadırlar ve bu transfer edilen genlerin doğal olmayan kökenleri ve sağlığa ve bünyeye yapacağı etkiler hususunda korkuya kapılmaktadırlar. Bu da bu tür ürünlerin doğru bir şekilde

²⁴⁷ Fischer, K. (2016). "Why new crop technology is not scale-neutral: A critique of the expectations for a crop-based African Green Revolution". *Research Policy*, 45 (6), 1185–1194.

yetiştirilmesinde başarısızlığa ve bilinmeyen uygulamalara karşı çok güçlü muhalefete neden olmaktadır.²⁴⁸

İlk defa 1990'lı yıllarda geliştirilen ve GDO'suz haline göre daha yüksek düzeyde A vitamini içeren altın pirinç yetiştiriciliğinin durumu hakkında bir çalışma yayımlanmıştır. Pirincin bu türü üçüncü dünya ülkelerinde vitamin eksikliklerine daha duyarlı olan kadınların ve çocukların eksik beslenmesini, içerdiği A vitamini ile gidermek ve genel neticesi itibarıyla körlüğü önlemek için tasarlanmıştır. Altın pirinç üretimi Filipinler merkezli gerçekleştirilmiştir; ancak üretiminin devam etmesi ve sıçrama yapması için çok sayıda engel vardır. Çalışma, projenin planlanandan çok geri kaldığını ve beklentileri gerçekleştirmediğini göstermiştir. Altın pirincin geliştirilmesi hususunda araştırmalar hala devam etmektedir. Ülke genelinde yaygın olan A vitamini eksikliği sorununa çare olabilecek diğer GDO'suz girişimleri de geliştirme çabası gösterilmektedir.²⁴⁹

Çok sayıda GDO karşıtı aktivist, GDO'lu ürünlerin kullanımının bitkiler arasında bio-çeşitliliği azalttığını ileri sürmektedirler. Tarım ve ziraatin modernleşmesiyle çiftlik hayvanları türleri de tehdit altındadır. Çünkü en verimli ana türlere odaklanılmakta ve diğer türler yok olma tehlikesiyle baş başa kalmaktadırlar. Bu nedenle hükümetler ve hükümet dışı kuruluşlar tarafından çiftlik hayvanları bio-çeşitliliğinin koruması için hayvan genetik kaynaklarının toplanıp korumaya alınması için çaba sarf edilmektedir.

GDO'lu ürünlerin kullanımı ve tüketimine karşı olanlar olduğu gibi bunların kullanımını destekleyenler de bulunmaktadır. Özellikle ABD, Çin ve bazı Avrupa ülkeleri gibi gelişmiş bazı ülkelerde GDO'lu ürünlere ilişkin birçok başarı hikâyesi de bulunmaktadır. Pamuk, mısır ve soya fasulyesi gibi genel GDO'lu ürünlerin çoğu Kuzey ve Güney Amerika ile Asya'da yetiştirilmektedir. Örneğin GDO'lu pamuk türlerinin genleri bitki böceklerine dayanıklı, sıcak-soğuk-kurak gibi aşırı iklim koşullarında yetişebilen, tekstil üretiminde kullanılan daha uzun ve güçlü lifleri olan bir birleşik genle değiştirilmiştir.²⁵⁰

²⁴⁸ Wedding, K. (2013). *Pathways to productivity: The role of GMOs for food security in Kenya, Tanzania, and Uganda*. CSIS, Rowman and Littlefield, Plymouth, UK.

²⁴⁹ Altın pirinç projesi. (<http://www.goldenrice.org/> Erişim tarihi:31.03.2021).

²⁵⁰ Rocha-Munive, M. G., Soberón, M., Castañeda, S., Niaves, E., Scheinvar, E., Eguiarte, L. E., Mota-Sánchez, D., Rosales-Robles, E., Nava-Camberos, U., Martínez-Carrillo, J. L., Blanco, C. A., Bravo, A., &

Özellikle Hindistan ve Asya'nın diğer ülkelerinde temel gıda maddesi olan pirinçle ilgili en büyük tehditlerden birisi, bitkinin her tarafında bozulmaya neden olan bir tür mantar enfeksiyonu olan kavurucu-kurutucu hastalıktır. Çiftçilerin ürün yetiştirmesi geliştirilerek halkın pirince kavuşmasını sağlayan ve bu kavurucu hastalığa dayanıklı pirincin genetik mühendislik türü geliştirilmiştir. Ürün başına daha yüksek verim veya yetiştirmek için daha az arazi gerektiren bazı diğer türlerin de genetiği değiştirilmiştir. Yetiştirmek için küçük alanlara ekilen türde çok az sulanabilir alanın olduğu yerlerde çok işe yaradığı gibi ekim alanları elde etmek için ağaçların kesildiği alanlarda kesilen ağaç sayısını azaltarak ormanların yok edilmesini de engelleyerek katkı sağlamıştır. Diğer geliştirilen türlerde böcek ilacı ya da mantar ilacı gerektirmeyen genetik değişiklikler gerçekleştirilmiştir. Bu gelişme bitki zararlıları ile mücadele ilaçlarıyla ilgili çeşitli sağlık kaygılarını gidermekte; aynı zamanda bu türlerin ekildiği yerlerde bio-çeşitliliğin gelişmesine de katkı sağlamaktadır.²⁵¹

Bazı yazarlara göre²⁵², GDO'lu ürünler bu günün ekmek buğdayında olduğu gibi doğal ve güvenlidir. Zira bilim adamlarının, bilim karşıtı kalabalıklar karşısında durarak ve politika oluşturucuları küresel gıda yetersizliğinin yeni teknolojiler olmaksızın kaybolmayacağını ve bu hakikati inkar etmenin küresel gıda arz yetersizliğine gelecek çözümlerin elde edilmesini daha da zora sokacağı konusunda uyarmak gibi etik sorumlulukları olduğu ifade edilmektedir.

GDO Risk Değerlendirme ve Bulguların Paylaşımı Merkezi [GMO Risk Assessment and Communication of Evidence (GRACE)] tarafından yürütülen araştırma programında 2007-2013 arası dönemde GDO'lu ürünlerin birçok kullanımı üzerine eğilinmiştir ve bunların insan, hayvan ve çevre sağlığı üzerine etkileri gibi birçok yönü değerlendirilmiştir.²⁵³

Souza, V. (2018). "Evaluation of the Impact of Genetically Modified Cotton After 20 Years of Cultivation in Mexico". *Frontiers in Bioengineering and Biotechnology*, 6, 82.

²⁵¹ Bawa, A. S., Anilakumar, K. R. (2013). "Genetically modified foods: safety, risks and public concerns-a review". *Journal of Food Science And Technology*, 50(6), 1035–1046.

²⁵² Rozwadowski, K., Kagale, S. (2015). *Global Food Security: The Role of Agricultural Biotechnology Commentary*. Saskatoon, Saskatchewan: Saskatoon Research Centre, Agriculture and Agri-Food Canada, archived from the original (PDF) on 24 September 2015, retrieved 12 January 2014 ve Borlaug'un 2000 yılında kaleme aldığı "Ending world hunger: the promise of biotechnology and the threat of antiscience zealotry," adlı eserinin öngörülerinin hala doğru olduğu ifade edilmektedir.

²⁵³ Key, S., Ma, J. K., Drake, P. M. (2008). "Genetically modified plants and human health". *Journal of the Royal Society of Medicine*, 101(6), 290–298.

Bilimsel bulgular organı, GDO'lu gıdaların yeme için güvenilir olduğunu ve çevresel riskler taşımadığını genel olarak ifade etmiştir. Uluslararası Bilim İnsanları Kurulu'nun bulguları ise yaklaşık 50 bilimsel içerikli raporun analiz edildiği ve netice olarak mevcut GDO'lu gıdaların yemek için güvenilir olduğunu ve mevcut türlere ve kalınlara ilişkin çevresel herhangi bir yok edici ya da bozucu etkisinin olduğuna ilişkin herhangi bir bulgunun olmadığını ifade etmiştir.²⁵⁴ Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü (FAO) aynı ortak kararı desteklemiştir ve ek olarak biyoteknolojinin gelişmekte olan dünyaya da ulaşmasını tavsiye etmiştir. Benzer şekilde İngiltere Kraliyet Kurulu ve Tabipler Birliği GDO'lu gıdaları tüketmenin sağlığa zararlı herhangi bir etkisinin olmadığını ilan etmiştir.²⁵⁵

2012 Nisan ayında dünyanın gıda yardımı konusunda ilk yasal olarak bağlayıcı uluslararası Gıda Yardımları Anlaşması imzalanmıştır.²⁵⁶ 2012 Mayıs ayında yardım harcamalarının etkinliğini ençoklaştırma arayışları için açlıkla ve kötü beslenmeyle mücadele çabalarının politikacılar ve insani yardım kuruluşlarının ilk önceliği olması noktasında Kopenhag Uzlaşısı kabul edilmiştir. Bu husus, sıtma ve AIDS'le savaşta olduğu gibi diğer önceliklerin de önüne alınmıştır.

3.9. Tarım Ürünlerine Özgü Ana Risk Unsuru: Fiyat Oynaklığı

Tarımsal faaliyetlerde maliyeti oluşturan girdi fiyatlarındaki hareketlilik, nihai ürün fiyatında dalgalanmaya neden olmaktadır. Bilindiği üzere herhangi bir ürünün fiyatında meydana gelen değişiklik bu ürünün hem arz hem de talep miktarında değişikliğe neden olmaktadır. Gerçek hayatta ise birçok malın üretiminde arz gecikmesi bulunmaktadır. Üretici tarafından ne kadar ekim yapılacağı ise sonraki dönemdeki fiyat bekleyişlerine bağlı olarak değişmektedir.²⁵⁷

Örneğin, belirli bir dönemde fiyatın düştüğünü gören üreticiler, bir sonraki dönemde fiyatın düşük olacağını bekleyerek üretimini bu ürüne alternatif olarak ekebileceği ürünlere kaydırabilmektedir. Üreticilerin benzer davranışlara girmesi sonucunda sonraki dönemde ürün arzı azalmakta ve fiyatlar yükselmektedir. Fiyatların yüksek olması durumu ise sonraki

²⁵⁴ Persley, G. J. (2003). *New Genetics, Food and Agriculture: Scientific Discoveries–Societal Dilemmas*, Fransa: International Council for Science (ICSU) Publisher, 3-7.

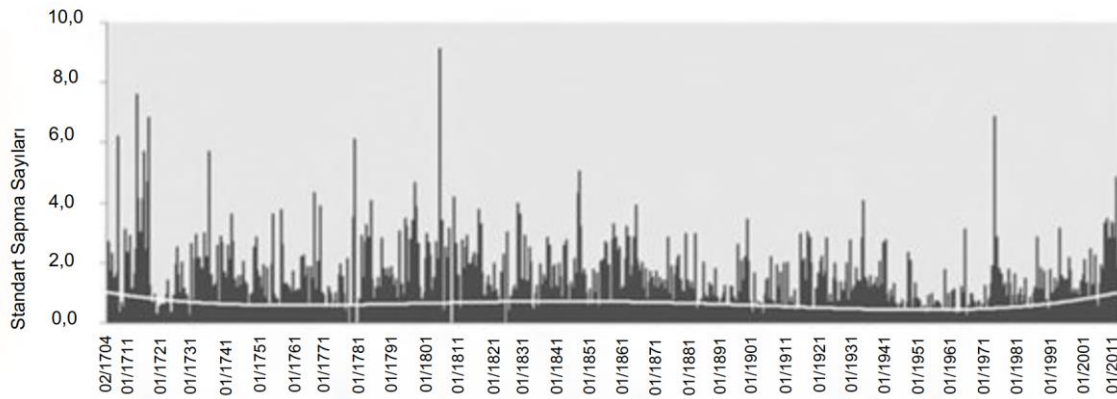
²⁵⁵ Royal Society, "Royal Society Submission to the Government's GM Science Review," Royal Society, Policy Document: 14/03, May 2003; British Medical Association, Board of Science and Education, "Genetically modified foods and health: a second interim statement," British Medical Association, May 2004.

²⁵⁶ <https://odi.org/en/insights/whats-the-use-of-the-2012-food-assistance-convention/>, Erişim tarihi:31.3.2021.

²⁵⁷ Ünsal, E.M. (2017). *Mikro İktisat (11. Baskı)*. Ankara:Murat Yayınları, 437-440.

dönemde de ürün fiyatının yüksek olacağı beklentisi oluşturarak üretimin bu ürünlere kaymasına neden olmaktadır. Sonuç olarak bu dönemde de ürün arzının talepten yüksek seyretmesi ürün fiyatlarını düşürebilecektir. Bu tür dengesizliklerin piyasa işleyişi sonucu dengeye dönüşemediği zamanlarda istikrarsız denge durumu söz konusu olabilmektedir. Üreticilerle yapılan görüşmelerde tarım ürünleri piyasasında da buna benzer bir istikrarsız denge durumunun olduğu ifade edilmektedir. Geçmiş yıllarda oluşan düşük fiyatlar nedeniyle katlanılan zararların ekim alanlarını azalttığı ve sonuç olarak toplam ürün miktarının azalması nedeniyle fiyatların yükseldiği de belirtilmektedir. Fiyatların yüksek seyredeceği beklentisinin ise bir sonraki sezonda üretimi artıracak ifade edilmektedir.

Aşağıdaki Şekil 3.6, 1704 yılından itibaren buğday fiyatlarının değişimindeki gelişmeleri standart deviasyon sayıları olarak ortaya koymaktadır. 2000'lerden itibaren değişimin sıklığı ve büyüklüğü düzenli olarak yükselmektedir.

Şekil 3.6. 1704 yılından itibaren aylık buğday fiyatları değişimi²⁵⁸

Bu Şekil 3.6. tarım ürünleri fiyatlarının oynaklığının tarihi bir gerçek ve yapısal olduğunu, tarım piyasalarının karşılaştığı risklerin çokluğunu göstermektedir. İklim durumları ve her yerde yaygın olarak görülen hastalık durumunda olduğu gibi fiyat oynaklığını açıklayan faktörlerin, esasında zirai pazarlara dışarıdan gelmediği fakat fiyat oynaklığının kendine özgü içsel unsuru olduğunu göstermektedir. Bu riskler endojen risklerdir. Yani pazar aktörlerinin beklenti hataları, adaptasyon durumu ve bir ölçüde arzın fiyat değişimlerine uyum yeteneğini kısıtlayan sabit maliyetlerin varlığı ile ilgilidir. Tarımın güncel durumu hakkında tartışmaları yeniden alevlendirmek için çiftçiler ve zirai işletmeler

²⁵⁸ Kaynak: ABD Filedelfiya ve Şikago Borsaları.

için yıkıcı etkileri olan fiyat istikrarsızlığını regüle edebilecek bir mekanizma olmaksızın ortak tarım politikalarında üç kilit alan önemlidir:

- Gıda güvenliği,
- Topraksal alanlar arası denge ve
- Çevre koruma ve iklim değişikliği

Bu meseleleri halletmek için kesin hedefler belirlenebilmekte:

- Gelir dalgalanmalarını önlemek ve tarımsal gelirlere katkı sağlamak,
- Tarım sektörünün rekabetçiliğini geliştirmek,
- Spesifik doğal kısıtlamalara maruz bölgelerin tazmin edilmesi,
- Sürdürülebilir üretim uygulamalarının yürütülmesini garanti altına almak,
- İnovasyonlar vasıtasıyla çevreyle dost büyümeyi teşvik etmek,
- İklim değişikliğini yumuşatan faaliyetler takip etmek,
- İstihdamı desteklemek ve toplumsal dokuyu korumak.

Bu politikalarda da şu hususları dikkate alınabilecekti:

- Tarımsal piyasalar kendi kendini regüle edememektedir. En son ekonomik, finansal ve gıda krizlerinde bu hakikat bir kere daha kendini göstermiştir.
- Fiyat oynaklığı, tarımsal piyasaların yapısal bir özelliğidir ve iklim olaylarına maruz kalmanın ve her yeri saran hastalıkların ötesinde arzın fiyat değişimlerine karşı bakışsımsız (gecikmeli ve yanıltıcı) cevap vermesinden ve düşük talep-fiyat esnekliğinden etkilenmektedir.
- Tarım ürünlerinde uluslararası ticarete istikrar getirecek ve güven altına alacak bir işbirliği mekanizmasının olmamasından kaynaklı güvenilir küresel bir yönetim ve koordinasyon sisteminin olmaması, bazı ülkeler tarafından tek taraflı karar alınmasına neden olmaktadır.
- 2000’li yıllardan itibaren tarımsal emtia piyasalarının dünya genelinde artan finansallaşması ve ana ürünlerde yapılan spekülasyonlar, tarımsal ürün fiyatlarının oynaklığını artırmaktadır.

3.10. Türkiye'nin Gıda Üretimi ve Arz Güvenliği

Literatürde gıda güvenliği ve gıda güvencesi kavramlar farklı anlamlarda kullanılmakla birlikte gıda güvenliği, bazı durumlarda hijyen koşullarda üretilen, insan sağlığına uygun gıda anlamında kullanılırken; gıda güvencesi, bu tez çalışmasının geneli itibarıyla kullanılan arz güvenliğini kastetmek için de kullanılmaktadır.²⁵⁹ Gıda güvenliği kavramı, 'gıda güvencesi' (*food security*) şeklinde de ifade edilebilmektedir. Terim birliğini sağlama adına gıda güvencesi burada, gıda arz güvenliği anlamında kullanılmıştır. Gıda güvenliği ya da güvencesi, halkın beslenme ihtiyacını yeterli düzeyde karşılayan çeşit ve miktar gıda ürünlerinin bulunurluğu olarak ifade edilebilir.

Türkiye, sahip olduğu toplumsal, coğrafi ve iklimsel avantajlara rağmen, gıda arz güvenliği sağlanmasına yetecek gıda üretimi miktarını henüz tam anlamıyla sağlayamamaktadır. Üretim verimi açısından mevcut durumda gelişmiş ülkelerin verimlilik düzeyinin gerisinde yer alınmaktadır. Aradaki verimlilik farkının iyi tarım ve hayvancılık uygulamalarının yaygınlaştırılmasıyla kapatılması durumunda Türkiye'nin gıda arz güvenliği konusunda önemli bir açık kapatılmış olacaktır.²⁶⁰

Tarım sektörünün stratejik önemi dolayısıyla Türkiye'de tarım sektöründe sürdürülebilirlik her geçen gün daha da önem kazanmaktadır. Sürdürülebilirlik çerçevesinde doğanın ve çevrenin korunmasının yanında toprak kalitesinin devam ettirilmesi, üreticilerin ekonomik gücünün korunması, bunun yanında artan nüfusun beslenme ihtiyaçlarının ulusal tarım sektörü tarafından karşılanması, ekim-dikim ve yetiştiricilik faaliyetlerinde teknolojik ve biyoteknolojik gelişmelerin sahaya yansıtılması ve bu vasıta ile verimlilik artışlarının, kaynaklara zarar vermeksizin gerçekleştirilmesi ve biraz da yaşlanan ve sayısı her geçen gün azalan çiftçi nüfusunun uygun politikalarla korunması ve gençleştirilmesi gerekmektedir.

Sektörde dönem dönem karşılaşılan bitki ve hayvan hastalıkları, iklim değişiklikleri ya da başka nedenlerle üretim verimini olumsuz etkileyen gelişmeler, arz güvenliğini tehlikeye atabilmekte; ürün fiyatlarında fahiş artışlarla karşılaşılabilir. Bu noktada kontrol edilebilir unsurlarla vaktinde mücadele, üretime istikrar katacaktır. Son yıllarda

²⁵⁹ Koç, G., Uzmay, A. (2015). "Gıda Güvencesi ve Gıda Güvenliği: Kavramsal Çerçeve, Gelişmeler ve Türkiye". *Tarım Ekonomisi Dergisi*, 21(1), 39-48.

²⁶⁰ Erdoğan, A. (2019). *Türkiye'de ve Dünyada Gıda ve Gıda Arz Güvenliği*. STM ThinkTech Odak Toplantısı, 3 Nisan 2019, 25-26, (https://thinktech.stm.com.tr/uploads/raporlar/pdf/1692019115649374_stm_turkiyede_ve_dunyada_gida_guvenligi.pdf, Erişim tarihi:01.04.2021).

temel gıda ürünlerinde karşılaşılan arz yetersizliği, bunun sonucu gıda enflasyonunun önüne geçmek, talepten ziyade arz kaynaklı bir sorundur. Gerek üretim ve depoculuk gerekse de pazara ulaştırma gibi arz süreçlerinin geliştirilmesi, yaşanan bu sorunları bir nebze azaltacaktır.²⁶¹

“Her ne kadar hızlı gelişen ve sürekli yenilenen teknolojilerin üreticiye ulaştırılması verimliliği artırmanın temel şartlarından olsa da, tarımın teknik meselelerinin çözümünde de bütün güçlükler sosyo-politik, sosyo-ekonomik ve doğrudan doğruya ekonomik problemler üzerinde düğümlenmektedir. Günümüzde de tarımın sosyal, politik ve ekonomik problemleri teknik sorunların önüne geçmektedir. Kırsalda yaşam ve iş şartları iyi bir statüye kavuşturulmadan, tarım destekleri çiftlik düzeyinde karşılık bulmadan ve tarımsal ürünler için değer fiyat ve pazar emniyeti sağlanmadan üretime yönelik teknolojik iyileştirmeler sağlanamayacaktır. Bunların yanında kırsaldakilerin ve tarımsal üretim yapanların maddi ve manevi gücünü harekete geçirecek sistemler geliştirmeden kırsal kalkınma ve tarımsal büyümenin istenen noktaya taşınamayacağı aşîkârdır. Dolayısıyla tarım sektörünün problemlerine bütüncül bir yaklaşımla çok yönlü bakmak gerekmektedir.”²⁶²

Türkiye’de tarım sektörü halkın beslenme ihtiyacını karşılamının yanında iş gücünün yaklaşık yüzde 20’sinin istihdam edildiği, milli gelirin yüzde 6,3’ünün üretildiği, tarıma dayalı sanayinin ham maddesinin sağlandığı bir sektör olması nedeniyle önemli bir yere sahiptir. Ayrıca ihracat gelirlerine önemli katkı sunmakta, doğal kaynakların ve çevrenin korunmasında önemli bir rol üstlenmektedir.²⁶³

“Tarımsal üretimde birim alan ve hayvan başına verim tarım sektörünün gelişmişliğinin önemli bir göstergesidir. Dolayısıyla seçilmiş bazı gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerle bu verimlerin kıyaslanması, Türkiye tarımının dünyadaki yerini anlamak açısından önemlidir. Temel bitkisel ürünlerden buğday, mısır, ayçiçeği ve şeker pancarının dekara verimi ile hayvansal ürünlerden et ve süt üretiminde hayvan başına verim ele alınarak değerlendirme yapılmaktadır. Buna göre Türkiye’de –hayvansal ürünlerde daha belirgin olmak üzere– birim alan ve hayvan başına verimlilik gelişmiş ülkelerin gerisinde kalmaktadır. Mısır ve ayçiçeğinde dekara verimi yüksek olan ülkelere yaklaşan Türkiye, şeker pancarında dekara verimi iyi durumda olan ülkeleri biraz geriden takip etmektedir. Önemli bir buğday üreticisi olan Türkiye’nin dekara buğday verimi Rusya hariç tüm ülkelerin ve özellikle Kuzey Avrupa ülkelerinin çok gerisinde yer almaktadır. Sığır başına et veriminde Kuzey Avrupa ülkelerine yaklaşan Türkiye, inek başına süt veriminde Rusya dâhil Avrupa ülkeleri ve özellikle ABD’nin çok gerisinde yer almaktadır. Tüm bu karşılaştırmalı değerlendirmeler bitkisel üretimde buğday, hayvansal

²⁶¹ Hayaloğlu, P. (2018). “İklim Değişikliğinin Tarım Sektörü Ve Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkileri”. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(25), 50-62.

²⁶² Yavuz, Dilek, a.g.e. 2019, 27.

²⁶³ Ayyıldız, T. (1983). *Tarım Politikası: Genel Politikalar ve Türkiye’de Durum*, Erzurum: Atatürk Üni. Ziraat Fak. Yayınları, 286.

üretimde ise süt başta olmak üzere hem bitkisel hem de hayvansal üretimde verim açığını kapatma çabalarının devam etmesi gerektiğini göstermektedir.”²⁶⁴

“Gıda ve içecek sanayiinin tarım sektörü ile ilişkili temel sorunu, istenen kalite ve miktarda ham maddenin sürdürülebilir bir şekilde sanayiye sağlanamamasıdır. Yapılan değerlendirmelere göre Türkiye’de tarımsal ürünlerin ortalama yüzde 30’u sanayide işlenirken bu oran gelişmiş ülkelerde yaklaşık yüzde 70’tir. Dolayısıyla tarım ve gıda sanayiinin bütünleşmesinin yaygınlaştırılması, ham madde üretim kalitesinin yükseltilmesi, çeşitlendirici faaliyetlere yer verilmesi, küçük imalat işletmelerinin etkinliklerinin artırılması gıda sektörünün bütün dallarında teknolojik yenilenmeye gidilmesi, kalite yönetim sistemlerinin oluşturulması ve etkin bir şekilde uygulanması önem kazanmaktadır.”²⁶⁵

Beyaz et ve yumurta üreticiliği Türkiye için olduğu kadar ithalat talep eden bölge ülkeleri için de önemlidir. Ancak sektör, son dönemde rekabet gücünü kısmen de olsa kaybetmektedir. Bunun olumsuz sonuçları, yurtiçi beyaz et ve yumurta fiyatlarının önemli düzeyde yükselmesi olarak tüketicilere yansımıştır. Bu gelişmelerin en büyük sebebi, yem girdilerinin sektörün maliyetlerinin önemli bir kısmını (% 70 civarı) teşkil etmesi ve karma yem olarak adlandırılan mısır-soya karışımı yem ürünlerinin ağırlıklı olarak ithal edilmesi ve döviz kurlarındaki artışlar sebebiyle üretim maliyetlerinin artması sektörü olumsuz etkilemektedir. Yem kategorisinde olduğu gibi damızlık tedarikinde de önemli ölçüde dışa bağımlılık söz konusudur. Bu iki meselenin çözülmesi kanatlı sektöründe arz güvenliğinin sağlanması açısından önemli hususlardır.

“Hem hayvan sayılarındaki artışlarla hem de hayvan başına verimdeki yükselişlerle toplam tarımsal üretim değeri içinde hayvansal üretim değerinin yükselmesi, hayvancılıkla ilgili gelişmelerin iyi ve doğru yönde olduğunu göstermektedir. Ancak bu eğilimin hız kesmeden ve hatta artarak devam etmesi gerekmektedir. Çünkü hem hayvan sayısında hem de hayvan başına verimlilikte istenen noktaya henüz gelinemediği, hayvancılıkta öne çıkmış ülkelerdeki verime yaklaşılamadığı, üretim maliyetlerinin yüksek olduğu, et-süt üretim ve tüketiminde yaşanan önemli problemlerin sürdüğü bilinmektedir.”²⁶⁶

Türkiye’de tarım-hayvancılık sektörünün gıda arz güvenliği açısından önemli sorunlarından bir tanesi üretilen ürünlerin pazara ulaştırılmasındaki sorunlardır.²⁶⁷ Ülkemizde, ürünün tarladan sofraya ulaştırılma serüveni gereğinden fazla uzundur. Bu

²⁶⁴ Yavuz, Dilek, *a.g.e.* 2019, 32.

²⁶⁵ Yavuz, Dilek, *a.g.e.* 2019, 57.

²⁶⁶ Yavuz, Dilek, *a.g.e.* 2019, 46.

²⁶⁷ Can, M., Sayılı, M.; Yılmazçoban, M., Bilici, İ. (2014). “Tarım İşletmelerinin Pazarlama Kabiliyetlerini Geliştirmek için Verilen Hibelerden Yararlanma Durumu”. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5(1), 109-132.

bozulabilir ürünler açısından olduğu gibi çoklu marjinalizasyon sebebiyle gerek üreticilerin gerekse de tüketicilerin aleyhine sonuçlar doğurmaktadır. Bu açıdan sürecin kısaltılması, maliyetler, verim ve israfın önlenmesinde önemli faydalar sağlayacağı düşünülmektedir. Yapılan araştırmalara göre üreticiden tüketiciye ürünlerin ulaştırılmasında 4-5 ayrı basamak ortaya çıkmakta ve her aşamada bulunanlar ayrı kâr marjları ekleyerek ürün fiyatlarının, çıkış noktası fiyatlara göre çok yükselmesine sebebiyet vermektedirler. Ürünlerin pazarlanmasında ve pazarlara ulaştırılmasında daha efektif mekanizmalara acilen ihtiyaç bulunmaktadır. Bu noktada kooperatifleşme bir çözüm olabileceği gibi, sözleşmeli tarımın da başka bir çözüm yolu olabileceği düşünülmektedir. Sektöre yönelik yapılan hukuki düzenlemelerde de aracı sayılarını azaltacak, perakendecilerle üreticilerin doğrudan alım satımının yapılabilmesine imkân tanıyan kısa tedarik zinciri şeklinde düzenlenmesinde hem gıda enflasyonunu baskı altına alınması hem de sektördeki tekелci yapıların ortadan kaldırılması açısından faydalı olacağı düşünülmektedir.

3.11. Politika Çıkarımları

Ulusal güvenliğin tamamlayıcı parçaları, ekonomik, askeri, dış ticari, jeopolitik, kamu, ekolojik ve bilgi güvenliği ile ulusal güvenliğin bir kısım diğer unsurlarını içermektedir. İnsanlık gelişiminin modern evresi ulusal güvenlik vizyonunu radikal farklı bir seviyeye taşımıştır. Ulusal güvenliğe yönelik mevcut tehditler, terörizme, çevresel zararlara, kültürler arası çatışmalara kaymıştır ve ulusal ekonomilerin güvenlikleri ihmal edilir olmuştur. Esasında ulusal güvenliğini teminat altına almak isteyen bir ülkenin, ulusal güvenliğin ana önceliklerini doğru belirleyip kaynaklarını ve çabalarını istikrarlı kalkınma yolunda kullanması gerekir.

Gıda güvenliği, büyüyen küresel sorunlardan biridir. İnsanları besleyecek yeterli gıdanın düzenli ve istikrarlı arzının sağlanmaması, sadece bir ülkenin ulusal güvenliğini tehdit etmekle kalmaz; bu durum ulusal, bölgesel ve uluslararası çatışma koşullarının da ortaya çıkmasına neden olabilmektedir.

“Yeterli ve güvenilir gıda üretimi ve tüketimi, tüm toplumların öncelikli konularından biridir. Her insan, yeterli kalitede ve ihtiyaçlarını karşılayacak miktarda, sağlıklı ve güvenilir gıdaya ulaşabilmelidir. Son dönemde Dünya’da yaşanan sosyo-ekonomik gelişmeler, küresel ekonomi kutuplarındaki ülke profil değişimleri ve artan nüfus baskısı, toplumların temel besin kaynaklarına zamanında yeteri kadar erişimini daha da önemli kılmaktadır. Gelişmiş ülkelerin tarımsal

ihracatlarını artırma hedefleri yanında, gelişmekte olan ülkelerin tarımı kalkınmada öncelikli sektör olarak görmeleri ise tarım sektörünün ne denli stratejik bir sektör olduğu gerçeğini gün geçtikçe daha açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Dünya tarımı, yenilenebilir enerji ihtiyacı, küresel iklim değişikliği ve çevre sorunlarının arz güvenliğini tehdit ettiği; bu bağlamda tarımsal ürün arz ve talebinin yeniden tanımlandığı bir dönemi yaşamaktadır. Biyoyakıtlar, enerji ihtiyacının karşılanması bakımından gelecek vaat etmekle birlikte gıda arz güvenliği üzerindeki baskısı küresel açıdan ciddi endişeler doğurmaktadır. Bununla birlikte, küresel iklim değişikliği, ülkelerin arz güvenliği ve tarımsal üretim stratejilerini tehdit etmektedir. Bu değişim ve gelişmelere paralel olarak gıda güvenliğinde öncelikli olarak yeterli tarımsal üretim, sürdürülebilirlik, kalkınma ve ekolojik dengeyi koruyan politikalar ön plana çıkmaktadır.”²⁶⁸

Dünyada “yükselen değer” olarak ifade edilmeye başlanan tarım, sadece gıda değil istihdam ve ticaret ile de ülkelerin ekonomi ve politikalarına etki etmektedir. Gıdanın temel bir insan hakkı olması ve dünyada her yedi kişiden birinin her gün aç olarak uyuması konunun insani boyutunu da çok daha fazla öne çıkarmaktadır. Gerek küresel kaynakların gerekse de ülke kaynaklarının sınırlı olması karşısında her geçen gün artan insan nüfusu, yeterli ve sağlıklı gıda sağlanmasını her ülke için en önemli konu haline getirmektedir.

Dünyada 7, Avrupa’da 1. tarım ekonomisine sahip ülke olarak, yaşanan gelişmeler ışığında tarım politikalarımızı yeniden gözden geçirmeli ve gerekli yapısal değişiklikleri gerçekleştirmeliyiz. Türkiye’nin gelişmiş ülkelerde olduğu gibi ürüne katma değer katarak ihracattan çok daha büyük gelir etme potansiyeli vardır. Bu yüzden ürettiğimiz tarımsal ürünlere azami katma değeri sağlama yollarının aranması gerekmektedir.

Tarıma dayalı sanayiler için hammaddenin istenilen kalite, miktar ve zamanında sağlanmaması son derece hayati konudur. Gıdada kendine yetebilirlik, bir milli güvenlik konusudur. Türkiye’de de tarıma dayalı sanayi sektörü, kalkınmanın itici gücü konumundadır. Ancak finansal sorunlar, ithalat ağırlıklı girdiler ve tarımsal altyapı yatırımlarının istenilen seviyeye getirilememesi nedeniyle verimlilikte ve kalitede gelişmiş ülkeler düzeyi henüz yakalanamamıştır.

Ülkenin iklim ve coğrafi koşulları, gıda arz güvenliği için elverişli değilse karşılaştırmalı üstünlükler çerçevesinde kendi uzmanlık alanını oluşturmalı ve gıda arzını,

²⁶⁸ İnternet: Türkiye’de Tarımsal Üretim ve Arz Güvenliği. (www.tarimturkiye.blogspot.com, Erişim tarihi: 25.02.2020).

ithalatla sağlamak durumundadır. İhtiyaçlarını ithalatla karşılayan ülkelerin güvenilir ticari ortaklar bulması gerekir. Ancak iklim ve coğrafi koşulları elverişli iken bir ülkenin gıda ithalatına bağımlı hale gelmesi, hükümet politikalarının aktif ya da farkında olmadan yurtiçi tarım sektörünün bitmesine sebebiyet verme olarak değerlendirilmesi gerekir. Esasında kaynakları mevcutken, kendi gıda güvenliğini sağlamanın ötesinde bir insanlık görevi olarak dünya gıda üretimine de gereken katkının yapılması gerekir. Bu yollarda gerek ihracat imkanları ile gerekse de ülke potansiyelinin tam olarak değerlendirilmesi ile tarım sektörünün ve tarımla uğraşan toplumsal kesimin milli hasıladan hakkaniyetli bir pay alması temin edilmiş olacaktır. Diğer taraftan az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin kendi gıda güvencesini sağlamaları konusunda küresel gıda politikalarına olan bağımlılıklarını azaltmak için özgün tarım ve ürün destekleme politikaları geliştirmeleri zorunludur.

Gıda arzının garanti edilmesi yani artan dünya nüfusunun beslenmesinde tarımsal kaynakların (toprak, su, hava gibi) sınırlı ve yetersiz oluşu genetiği değiştirilmiş ürünler (GDO) üretilmesini de zorunlu kılmaktadır. Sanayileşmenin yol açtığı kimyasal ve diğer atıkların tarımsal kaynaklar üzerinde yarattığı olumsuzluklar, karbon ayak izleri gibi, güvenliğin sağlanmasını zorlaştırmaktadır. Tarımda aynı anda hem arzın garanti edilmesi hem de güvenliğin sağlanması mümkün değil gibi gözükmesine rağmen izlenecek politikalar bu doğrultuda oluşturulabilecektir. Tarımda gıda arzını garanti etmek adına gıda güvenliği tehlikeye atılacağı varsayımı bir fayda maliyet ilişkisi olup gıda güvenliğinin sağlanması ülkelerin gelişmişlik düzeyine bağlıdır.

Tüm bu gelişmeler gıda arz güvenliğini sağlamanın günümüzde daha da merkeze yerleştiğini ve ulusal güvenlikle ilişkisinin hızla arttığını ortaya koymaktadır. Bunun sonucu olarak 21. yüzyılın güvenlik paradigmasındaki değişikliğin farkında olup yeni stratejiler geliştirme konusunda hızlı adımların atılması gereği ortaya çıkmaktadır.

Geliştirilebilecek bu stratejilerin temelinde su, enerji, gıda ve çevre güvenliği kavramlarının birbiriyle ilişki içinde olduğu ve yeni güvenlik paradigmasına daha bütünleşik olarak bakılması gerektiği yer almalıdır.

Tarımsal işletmelerde optimum büyüklük tanımı küçük çiftçileri de içine alacak şekilde yeniden yapılmalıdır. Bu kapsamda küçük çiftçilerin toprak, su ve tohum gibi üretim araçlarına ulaşımı verimlilik esas alınarak teşvik edilmelidir. Sübvansiyonlar küçük

çiftçilerin yeni optimum küçük ölçekli endüstriyel tarım üretimini destekleyecek şekilde yeniden düzenlenmelidir. Bu faaliyetlerin katılımcı, şeffaf ve verimli bir şekilde gerçekleşmesi için içinde yaşadığımız koşullara dayanıklı “Yeni Kooperatifleşme Modelleri” oluşturulmalıdır.

Gıda arz güvenliğinde ilk hedef ülkede yaşayan insanların beslenme ihtiyaçlarının yeterli düzeyde ve makul fiyatlarla karşılanmasının temin edilmesidir. Yani ilk hedef yurt içi tüketimin karşılanmasıdır. Dış pazarlara satım, diğer bir ifadeyle ihracat, daha sonra gelmektedir. Türkiye, içinde bulunduğu küresel coğrafi kuşak itibarıyla avantajlı bir konumda yer almaktadır; ancak tarımsal üretimde gerek kimyevi girdi kullanımında gerekse toprak kalitesinin devam ettirilmesinde, tatlı su kaynaklarının kullanımında doğru uygulamalar ile bu avantajını sürdürmesi çok önemlidir. Bu çerçevede tarımsal kaynakların doğru kullanılması, sürdürülebilirlik açısından çok önemlidir. Bunun sağlanabilmesi için ilgili kesimlerin ürünün tarladan sofraya tüm evrelerini içeren tüm aşamalarda doğru uygulamaların neler olduğu noktasında çeşitli eğitimlerle bilincinin artırılması faydalı olacaktır.

“Dünyada tarımın ve insanlığın geleceği bakımından paha biçilemez değerler olan genetik kaynakların muhafaza edilmesi ve tanımlanarak sürdürülebilir şekilde ıslahçıların kullanımına sunulması son derece önemlidir. Doğal kaynakların korunması yanında tarımsal üretime yönelik girdilerin verimli kullanılması, çevre ve iklim faktörleri doğrultusunda uygun yetiştirme tekniklerinin belirlenmesine yönelik toprak işlemeden hasat sonrası depolamaya kadar olan süreçte teknoloji geliştirme projeleri yürütülmekte ve uygulamaya aktarılmaktadır. Biyotik ve abiyotik stres koşullarına dayanıklı veya toleranslı, yüksek verimli, sanayiye, ihracata ve tüketici alışkanlıklarına uygun, kaliteli çeşit geliştirme çalışmaları yürütülmelidir.

Değişen tüketim alışkanlıkları ve ihtiyaçlar doğrultusunda; çağdaş, bilimsel ve teknolojik imkânlardan yararlanarak tarımsal üretim ve arz güvenliğini destekleyen politikalar ile yeterli ve güvenilir gıda arzını sağlamak, üretimi yönlendirmek, makro düzeyde üretim ve ticaret politikaları oluşturmak, uluslararası pazarlarda biyolojik çeşitliliği avantaja dönüştürmek, işletme yapılarını iyileştirmek, kırsalda yaşam standartlarını ve refah düzeyini yükseltmek hedeflenmektedir.”²⁶⁹

Bir ülkenin sanayileşmiş olması, gıda tedarikinde sorun yaşamayacağı anlamına gelmemektedir. Nüfusunu beslemek için Japonya gibi gıda da dışa büyük ölçüde bağımlı ülkeler için, kaygı verici olasılıklar her zaman vardır. Japonlarının çoğunun beslenme

²⁶⁹ <https://tarimturkiye.blogspot.com/2013/12/turkiyede-tarimsal-uretim-ve-arz.html?cv=1>, Erişim tarihi: 25.02.2020.

gereksinimlerinin ithalat maliyetlerine ilişkin kaygılar, Ülkenin yüksek ekonomik dayanıklılığı olsa bile uygun bir bağlama yerleştirilmelidir. Ancak bu bağımlılık, küresel ya da bölgesel bir gıda krizi durumunda ülkeyi kritik olarak ihracat yasakları, mal tedarik edilememesi, toplumsal karışıklıklar ve hatta tedarikçi ülkede savaş durumları ile karşı karşıya bırakabilir ya da ikili anlaşmazlıklar sebebiyle ekonomik yaptırımlara bile maruz bırakabilir. Netice itibarıyla arka planda gıda da azalan kendine yeterlilik oranları göz önünde bulundurulduğunda bu durum, ilgili ülkenin ulusal güvenliği için potansiyel yok edici, ölümcül bir tehdit haline gelebilecektir.

Dünyadaki tüm büyük tarım ürünleri üreticisi ülkeler, tarım politikalarını fiyat dalgalanmalarının üstesinden gelmek üzere tasarlamışlardır. Bu çerçevede tarım ürünleri piyasalarında yaşanan döngüleri kompanse edecek ve tarım ürünleri üreticilerine belirli bir gelir düzeyini garanti edecek istikrar kazandırıcı politikaların takip edilmesi gerekmektedir.

Gıda arz güvenliğine ilişkin yukarda bahsedilen hususlar, ilgili gıda ve tarım sektörlerinde üstesinden gelinmesi gereken sorunları öne çıkarmakta ve geniş kapsamlı çözüm önerilerini gerekli kılmaktadır. Esasında küresel ısınma, iklim değişimleri ve sera gazı gibi sorunların bir kısmı tek tek devletlerin üstesinden gelemeyeceği boyutlar taşımakla birlikte, ülkesel olarak alınabilecek tedbirler mutlaka bulunmaktadır. İktisat yazınında negatif dışallık olarak ifade edilen bu iklimsel olumsuzluklar, yaşanabilecek olası bir kuraklık dönemlerinde birçok tarım üreticisi ülkeyi ve bu ülkelerin ürün tedarik ettiği ülkeleri olumsuz etkileyebilmektedir. Tarımda sürdürülebilirliğin sağlanması için bu nedenle öncelikle çevresel faktörlerin ve doğal kaynakların korunmasını temin etmek gerekmektedir. Tüm bitki ve hayvan sağlığı gibi bütün canlı yaşamını tehdit eden sınır aşırı tehdit ve tehlikelere karşı uluslararası işbirliği ile kolektif bir güvenlik anlayışının geliştirilmesine de ihtiyaç vardır.

“Gıda ve içecek imalatı sanayiine sağlanan ham madde temininde miktar, kalite ve süreklilik problemleri yaşanmaktadır. Bu problemlerin ham maddenin kaynağı olan tarım sektörüyle bağlantılı bir şekilde giderilmesi noktasında sözleşmeli çiftçilik ve kooperatifçiliğin yaygınlaşması, gündemde olan hal yasasının gelecekteki ihtiyaçlara binaen iyileştirilerek çıkması ve lisanslı depoculuğun yaygınlaştırılması önem arz etmektedir. Diğer taraftan sanayideki eskimiş teknolojiler yenilenirken yerli makine oranının yükseltilmesi, imalathane büyüklüklerinin ekonomik ölçeğe yaklaşması, çok sayıda işletmenin düşük kapasiteler ile çalışmasını engelleyecek planlamaların doğru bir şekilde yapılması, gıda konusunda bilgi kirliliğinin giderilmesi ve gıda içeriklerinde güvenilirlik ve şeffaflığın sağlanması gibi çözümler üretilmelidir. Gıda güvenliği açısından toplumda oluşan paranoyanın

giderilmesi ve güven tesisi için Avrupa Gıda Güvenliği Otoritesi (EFSA) veya Amerika Gıda ve İlaç İdaresi (FDA) gibi bağımsız ve yetkin merkezi bir gıda otoritesinin kurulmasına ihtiyaç duyulmaktadır.

Tohumculuk önemli ölçüde katma değer üreten bir sektördür. Türkiye'deki tohumculuk AR-GE çalışmaları çeşitlendirilerek uluslararası piyasada daha fazla pay kazanılabilir. Giderek küresel büyük firmaların kontrolüne geçen (tekelleşen) tohumculuk sektörünün bu gidişatına dur demek için yerel/yerli tohumları da dikkate alan alternatif politikalar üretilmelidir. Bu anlamda yerli çeşitler yabancı muadilleri karşısında korunmalı, uluslararası firmaların ve sertifikalı tohum üretiminin denetimi daha sıkı yapılmalıdır.”²⁷⁰

Gıda arz güvenliğinde Türkiye'nin temel problemi olan verimlilik düşüklüğünün, gerekli teknolojik unsurlardan da yararlanılarak eğitimlerle, kaliteli ve uygun girdilerle giderilmeye çalışılması gerekmektedir. Bunun için uygun ve elverişli gerek destekleme gerekse de eğitim uygulamaları gibi kamusal politikalar devreye alınmalıdır. Bunun yanında tohum, gübre, ilaç gibi girdi tedarikinde karşılaşılan tekelleşme ve oligopol yapıların, uygun yapısal ve davranışsal politikalarla ortadan kaldırılması büyük önem taşımaktadır. Bunun sağlanması halinde çiftçilerin üretim için gerekli girdileri rekabetçi fiyatlarla temin etmesinin yolu açılacak, maliyet düşüşleri gerçekleştirilebilecektir.

Gelişmiş ekonomilerde çok yaygın şekilde kullanılan lisanlı depoculuk faaliyetleri ülkemizde de son dönemde kurulmaya ve kullanılmaya başlanmıştır. Gıda arz güvenliğinde, ürün fiyat istikrarının sağlanmasında, arz talep dengelenmesinde lisanslı depoculuk faaliyetleri önemli bir faktördür. Ancak kullanıcılar nezdinde bu depoların kullanımının yaygınlaştırılması yönünde bir anlayış değişikliği ve bu depoların kullanımının zorunlu hale getirilmesi, devletin tarım ürünleri stoklarını bilmesi ve gerekli tedbirleri alması açısından önem arz etmektedir. Ürün ihtisas borsaları da bu noktada ileriye görmek adına fayda sağlayan uygulamalar olacaktır.

Tarım sektörü, doğal kaynaklarla gerçekleştirilen bir sektördür; bu nedenle sektörün geleceği açısından doğal kaynakların korunması ve geliştirilmesi, işin çevreye vereceği zararların en aza indirilmesi de önem taşımaktadır. Bu çerçevede doğal kaynakların, biyo-çeşitliliğin ve ekolojik dengenin korunmasında bilim ve teknolojinin yardımıyla gerekli tedbirler devreye alınması gereklidir.

²⁷⁰ Yavuz, Dilek, *a.g.e.* 2019, 83.

Tarım sektörü, ülke sathına yayılmış; çoğu zaman küçük ölçekli işletmelerle yürütülen bir sektördür. Sektörün stratejik önemi bulunduğu için bunun geliştirilmesi için kamusal politikalar nezdinde gerek uluslararası kabul gören gerekse de ülke koşullarına daha uygun olacağı bilimsel olarak tahmin edilen doğru, tutarlı politikaların uzun vadeli, kesintisiz yürütülmesi gereklidir.

Ülkemizin çeşitli sebeplerle altına imza attığı uluslararası sözleşmeler ve taahhütler, tarımda özgün politikalar izlenmesini engeller niteliktedir. Bu çerçevede gelişmiş ülkeler kendi tarım sektörünü korumaya devam ederken Türkiye gibi ülkelere üretim kotaları, fiyat ve girdi desteklerinin kaldırılması gibi konularda baskı yaparak liberal politikalar uygulamaya yönlendirmektedirler. ABD ve AB gibi gelişmiş ülke birlikleri tarımda kendi çıkarlarını koruyan ancak gelişmekte olan ülkelerin aleyhine uluslararası düzlemde politika üretip geliştirmekte olan ya da kendisi ile ticari ortaklığı olan ülkelere bu politikaları dayatmaktadırlar. Bu çerçevede tarım sektörü piyasalaştırılmaya ve arz talep durumları büyük ölçüde piyasa kuvvetleri tarafından belirlenir hale getirilmeye çalışılmaktadır. Türkiye’de bu çerçevede tarım sektörü kalkınma planlarında stratejik öneme sahip sektör olmaktan çıkarılmış ve genellikle arz kaynaklı sebeplerle tarımsal arz güvenliği sorunlu bir noktaya gelmiştir. Tarım sektörünün sorunlu yapısından kurtarılması ve arz güvenliğinin sağlanması için tarım, öncelikli sektörler arasına alınarak, tarım politikaları ulusal ekonomik güvenlik önceliklerine duyarlı şekilde uygulanmalıdır. Bu bağlamda tarım sektörünün küresel rekabetten en az etkilenecek biçimde korunmasını amaçlayan politikalar uygulanmasında kısa-orta ve uzun dönemli hedefler açısından fayda vardır.

4. BÖLÜM

FINANSAL GÜVENLİK

Bir ekonominin kendisinden beklenen işlevleri tam ve kesintisiz yerine getirebilmesi için sahip olması gereken vasıflardan bir tanesi de para ve sermaye piyasaları olarak belirtebileceğimiz finansal piyasalarda güvenliği ve istikrarı tehlikeye atabilecek tehdit ve risk unsurlarından mümkün olduğunca arî olmasıdır. Bu durum her şeyden önce potansiyeline uygun bir ekonomik büyümenin gerçekleştirilmesi, tam istihdamın sağlanması ve fiyatlar genel düzeyinin korunması, döviz kurlarının istikrarı açısından gereklilik arz etmektedir.

Son yıllarda dünyada siyasi ve ekonomik güç dengelerinde bir hareketlilik gözlemlenmektedir. Türkiye, ekonomik alanda gücünü artırmak için başlattığı büyük projeleri gerçekleştirerek ve uluslararası kurum ve kuruluşların ve AB gibi entegrasyonların çatırdamaya başladığı bu dönemde sesinin gür çıkması nedeniyle, yerleşik ekonomik ve siyasi düzen için rahatsızlık oluşturmaktadır. Bu rahatsızlığın yansıması, 2018 Mart ayı ile başlayan, aslında sadece 2018 yılına sıkıştırmanın da çok doğru olmadığı, Türkiye'yi ekonomik-siyasi alanda sıkıştırma, zor durumlara düşürme amaçlı karşı hamleler gözlenmektedir. Geçmiş dönemlerde olduğu gibi ekonominin ele geçirilmesi ya da ekonomiye darbe ile ülke ekonomisindeki gelişme sürecini sekteye uğratmak için artık gizli olmayan aksiyonlar alınmaktadır. Bunun bir sonucu olarak global finansman sisteminin, ekonomileri kuşattığı ve manipüle ettiği bugünkü koşullarda kendisine alan bulmaya çalışan, etkisini artırmaya çalışan Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelere gizli ya da aleni saldırılar gerçekleşmektedir. Türkiye 24 Haziran seçimlerinden sonra yabancı finans kuruluşlarının, büyük fonların ve derecelendirme kuruluşlarının, kötü niyetli operasyonlarını en ağır şekilde tecrübe etmektedir. Bunlara bazı devlet başkanlarını da eklemek gerekir. Batının belirlediği global finans kaideleri çerçevesinde oyun oynamaya çalışan Türkiye, bugün itibarıyla bunun

dezavantajlarını fazlasıyla yaşamaktadır. Batı açısından avantajlı kurallar, gelişmekte olan ülkelerin finans güvenliğini tehdit eder durumdadır.²⁷¹

Bu bölümün amacı, ülke finansal güvenliğinin, finansal ve bankacılık sistemi istikrarını belirleyen, sağlamlığını ve bütünlüğünü koruyan, iç ve dış tehditlerinin üstesinden gelmeye yarayacak finansal alandaki çeşitli faktörlerin analizini ve stratejik yönlerini araştırmaktır. Bu çerçevede finansal güvenliğin temellerini ve ekonomik içeriğini ortaya çıkarmak; finansal güvenlik stratejisinin en önemli yönlerini yapılandırmak; mali güvenliğin kilit bir bileşeni olarak bütçe güvenliğinin belirli özelliklerini tanımlamak ve mali konsolidasyon önceliklerini belirlemek; finansal güvenlik göstergeleri sisteminin oluşturulmasına yönelik metodolojik yaklaşımlar ortaya konulmaktadır. Burada ayrıca ekonomik büyümeyi teşvik eden, bankacılık ve finansal sistem istikrarını, kamu yönetimi kalitesini, insan potansiyelinin gelişimini artıran bir finansal güvenlik stratejisi oluşumuna yönelik bütünsel bir yaklaşıma duyulan ihtiyaca ilişkin çeşitli tespit ve değerlendirmelere de yer verilmektedir.

Bu bölümde artık IV. Nesil Savaş çeşidi olarak gündeme gelen ekonomik savaşlardan finans silahı ile gerçekleştirilen savaş türü ile ilgili tahliller, finansal güvenlik adı altında aşağıda ele alınacaktır.

4.1. Kavramsal Çerçeve

Öncelikle siyaset ve ekonomi yazınında finansal güvenlik kavramı, ülkelerin finans sektörlerinin istikrar ve güvenliği bağlamında pek ele alınan bir kavram değildir. Finansal güvenlik batı iktisadi yazınında genel itibarla, kişilerin mali durumlarını açıklamak için kullanılan bir kavramdır. Bunun bilinçli bir tercihten kaynaklı olabileceği düşünülmektedir. Finansal güvenliğe geçmeden önce, finansal piyasalara ve finansal kurumlara kısaca değinilmesinde fayda vardır.

Finansal piyasalar, genel olarak, borsa, tahvil piyasası, döviz piyasası ve türev piyasaları dahil olmak üzere, menkul kıymet alım satımının gerçekleştirildiği piyasalar gibi ‘sermaye piyasaları’ ile kısa vadeli işlem yapılan ve genellikle bankaların aracılık

²⁷¹ Karagöl, E. T. (2016). “Ekonominin Güvenliği Neden Önemli?”. Yeni Şafak, 28 Kasım 2016, (<https://www.setav.org/ekonominin-guvenligi-neden-onemli/>, Erişim tarihi:21.03.2020).

ettiği mevduat-kredi işlemlerini içine alan ‘para piyasalarını’ ifade etmektedir. Finans piyasaları, ekonomilerin düzgün işleyişi için hayati öneme sahiptir. Finansal piyasaların işleyişinde bir aksama olduğunda bu, durgunluk, işsizlik ve enflasyon gibi unsurlarda ekonomik bozulmalar olarak kendini göstermektedir.

Finansal kurumlar ise, piyasaları oluşturan kurumlar ile bunları denetleyip düzenleyen kurumlardan oluşmaktadır. Bu kurumları şu şekilde sıralamak mümkündür: merkez bankaları, ticaret-katılım-kalkınma ve yatırım bankaları, sigorta şirketleri, borsalar, finansman şirketleri, yatırım ortaklıkları, takasbank, derecelendirme kuruluşları ile düzenleme ve denetleme yapan Sermaye Piyasası Kurulu, TCMB, Maliye Bakanlığı, BDDK, Rekabet Kurumu, Tasarruf Mevduat Fonu ve diğer bağımsız denetleme kuruluşları sayılabilir. Tüm bu kurum ve kuruluşların, finansal piyasaların aksamadan işleyişi ile ilgili çok önemli görev ve sorumlulukları vardır. Bir ülkenin genel olarak ekonomik güvenliği, özel olarak da finansal güvenliğinde bu kurumların önemli rolleri olduğu gibi sorumlulukları da bulunmaktadır. Bu sorumlulukların tam olarak yerine getirilmesinde gecikme ya da aksama, ülkeyi finansal krizlere götürebilecek bir zafiyet olarak görülmektedir.

Yaygın kullanıma göre finansal güvenlik mikro boyutta ele alınarak kişinin, masraflarını yeterince karşılayabilecek gelirine ilişkin kaygısının olmadığı rahatlık, refah durumu olarak tanımlanmaktadır. Diğer bir ifadeyle acil durumlarda harcayabileceği ya da gelecek mali ihtiyaçlarını karşılayabileceği yeterli parasının bulunması anlamına da gelmektedir. Esasında finansal piyasalardaki güvenlik de tüm bu durumların teminine yaramaktadır. Ancak bu manada kavramın ele alınması ancak üçüncü dünya yazınında karşılaşılan ve çok az araştırmanın bulunduğu bir durum olduğu yapılan araştırmalar neticesinde görülmüştür. Bu bölüm altında, mikro (bireysel) düzey ihmal edilerek genel olarak makro anlamda bir ekonominin mali temel taşlarından finansal güvenlik hususu ele alınıp mevcut durum ve tedbirler değerlendirilecektir.

Öncelikle şu ifade edilmelidir ki, demokratik devletlerde vatandaşların can ve mal güvenliği, toplumsal grupların, kamu-yarı kamu ve özel kurum ve kuruluşlar ile devletin bizatihi güvenliğinin sağlanması devletin en temel amaçlarından ve çoğunlukla da varlık sebebidir. Gerek can gerekse de mal güvenliği en küçük birim olan bireyden küresel ölçeğe değin çok boyutları olan bir meseledir. Bu çok boyutluluk sebebiyle ve toplumsal grupların,

devletlerin farklı çıkarları, istek ve motivasyonlarının her zaman uyuşmaması sebebiyle güvenliğin elde edilmesinde, temin edilmesinde çeşitli zorluklarla karşılaşabilmektedir. Ancak güvenliğin her düzeyde, her boyutta sağlanması ve koordine edilmesi temelde devletin görevleri arasında olmak zorundadır.

Ülkemizin içinden geçtiği son dönem, bize güvenlik kavramının tüm alanlar itibarıyla önemini bir kere daha hissettirmiştir. Bu çerçevede gerek ülke yönetiminden sorumlu olanlar gerekse de yönetilenler itibarıyla can güvenliğinin sağlanmasının hemen sonrasında ülke kaynaklarının korunması açısından parasal-finance güvenliğe yönelik gelişkin bir anlayışa sahip olunması, saldırı ya da operasyonlara karşı gerek alınacak tedbirler gerekse de halkın ortak tepkisi açısından önem arz etmektedir. Bu nedenle derin bir algı ve anlayışın yanında işbirliği ve eşgüdümün sağlanması, tehditlerin bertaraf edilip farklı alanlarda da olsa ihtiyaç duyulan güvenliğin sağlanmasına katkı sağlayacaktır.

Bir devletin finansal güvenliği gerek küreselleşme bağlamında gerekse de toplumsal ve ekonomik süreçlerin istikrarının idamesi bağlamında o devletin bağımsızlığının ve egemenliğinin en temel unsurlarından bir tanesidir. Finansal güvenlik, ulusal güvenliğin en önemli parçalarından bir tanesidir ve ekonominin istikrarlı ve sağlıklı büyümesine zemin hazırlar.

Finansal güvenlik, devletin barış zamanında ve acil durumlarda, özellikle de hibrit bir savaş bağlamında, iç ve dış olumsuz finansal etkilere yeterli ve anında tepki verme yeteneği olduğu söylenebilir. Devletin mali güvenliğinin bileşenlerini bankacılık, borç, bütçe, para ve parasal güvenlik oluşturmaktadır. Yolsuzluklar, mali ve ekonomik suçlar, hibrit savaşlar, mali adem-i merkeziyetçilik ve devletin mali ve ekonomik çıkarlarını koruyacak bir stratejinin bulunmamasının mevcut koşullarda devletlerin mali güvenliğine tehdit oluşturmaktadır. Aynı zamanda, devletin mali güvenliğinin iç ve dış tehditlere karşı uygun şekilde korunması, ancak mali ve ekonomik alanın iyi yönetimi ile mümkündür; her şeyden önce bu, mali güvenliğe yönelik tehditlerin zamanında teşhisini, devletin gerekli mali denetimi yapmasını ve uygun karşı tedbirleri almasını, kolluk kuvvetlerinin görevi olan mali ve ekonomik suçlarla gerektiği gibi mücadele etmeyi gerektirir.²⁷²

²⁷² Reznik, O., Getmanets, O., Kovalchuk, A., Nastyuk, V. & Andriichenko, N. (2020). "Financial Security of the State". *Journal Of Security and Sustainability Issues*, 2020 March, 9 (3), 843.

Aşağıda, harmonik gelişme-kalkınma unsurlarının finansal sistemin güvenliğine bağlılığının açıklanması amacıyla finansal güvenliğin koşullarını belirleyen faktörler analiz edilmektedir. Bu çerçevede ulusal ekonominin büyümesi ve gelişmesi için sorumlu kuruluşlar ve düzenleyici (regulator) otoriteler tarafından gerçekleştirilen finansal sistemin etkin yönetimine duyulan ihtiyaç vurgulanmaktadır.

Finansta dinamiklerin hem olumlu hem olumsuz anlamda anahtar bileşeni risktir. Ekonomik güvenlik, makro düzeyde büyük krizlerin yokluğuyla tanımlanır. Finans literatüründe bu arzulanan durum, “mali istikrar” olarak bilinir. Ancak finans sektöründe kuramsal olarak ve siyasa yapıcı bir kavram ve bir toplumsal iletişim unsuru olarak ‘mali denge’ kavramının kısıtlı bir değeri vardır. Buna karşın, çeşitli kurumlar ulusal ve uluslararası düzeyde gelişmiş sayılabilecek ve finans sisteminin çökmesini engellemeye yönelik politika araçları üretmeye çalışmaktadırlar. Mali denge yorumları da çeşitli gruplara ayrılabilir: Dengesizliğin ve krizin yokluğu anlamında denge; finans sisteminin istikrarı; uluslararası mali istikrar; uluslararası kamu malı olarak mali istikrar gb.²⁷³

Finansal istikrar, genel olarak finansal sistemin dengesini bozabilecek beklenmedik durumlara karşı ekonominin dayanıklılığı olarak tanımlanır. Son dönemde yaşanan küresel ekonomik gelişmeler; finansal istikrarın makroekonomik istikrar için bir ön koşul olduğunu göstermiş, buna bağlı olarak merkez bankalarının finansal sistemde biriken riskleri göz ardı etmemesi gerektiği görüşünü yaygın kılmıştır.²⁷⁴

Para politikasının etkinliğini önemli ölçüde artıran finansal istikrar, sağlanamadığı durumlarda ülke ekonomisinde ve toplumsal refahta olumsuzluklar yaratır. Bu nedenle dünyadaki tüm merkez bankaları, finansal sistemin istikrarını çok yakından takip etmektedir. Son dönemde yaşanan finansal krizler nedeniyle, fiyat istikrarı hedefinin gerçekleştirilmesi doğrultusunda “finansal istikrar” konusu oldukça önem kazanmıştır. Merkez bankalarının para politikası ile ilgili gündeminin başında yer alan finansal istikrar, fiyat istikrarı hedefleri ile bir arada değerlendirilmeye başlanmıştır.²⁷⁵

²⁷³ Mesjasz, C. (2008). “Ekonomik Güvenlik”. *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, Özel Sayı: Güvenlik, 144-145.

²⁷⁴ TCMB - Finansal İstikrar. (www.tcmb.gov.tr, Erişim tarihi: 8.3.2021).

²⁷⁵ TCMB - Finansal İstikrar. (www.tcmb.gov.tr, Erişim tarihi: 7.3.2021).

Yaşadığımız bu çağda devletlerin finansal istikrarı, gelişmişliğin mevcut evresinde hiç şüphesiz çok önemli bir olgudur. Günümüzde daha gelişkin finansal sisteme sahip devletlerin, daha istikrarlı gelişme eğiliminde olduğu görülmektedir.²⁷⁶

Finans sektörünün uluslararasılaşması, sektörün her zamankinden daha az regüle edilebileceği anlamı taşımaktadır ve regülasyonun da ulusal düzeyde bile çok nadiren etkin olduğu anlamına gelmektedir. Gelişmekte olan ülkelerde borç krizi ve bankacılık sektörü sorunlarını da içeren çeşitli politika tedbirlerine rağmen istikrarı tehdit eden riskler çok artmıştır. Büyük durgunluklar ortaya koymuştur ki; finansal piyasaların çökmesi kaçınılmaz bir şekilde reel ekonomik sektörlerde krizin yaygınlaşmasına da neden olmaktadır.

Ülkelerin sosyo-politik karışıklıkları, dış unsurların da etkisiyle finansal-ekonomik krizlere sebep olabilmektedir. Bu tür durumlar, yetkili otoritelerin ekonomik istikrarı ve finansal güvenliği destekleyici gerekli aksiyon almasını zaruri kılmaktadır. Bununla birlikte finansal istikrar ve finansal güvenlik, ülkelerin kendine özgü koşullarında farklı anlamlar taşıyabilmekte ve bir ülke için geçerli bir politika paketi, başka bir ülkede uygulama alanı bulamayabilmektedir.

Bu çerçevede aşağıda, yaşadığımız çağdaş koşullarda ve otoritelerin yetkileri ve yönetsel etkileri bağlamında bir ülkenin finansal güvenliğini tehlikeye atan başat unsurlar ortaya konulmaya çalışılmaktadır.

4.2. Güvenlik Bağlamında Finansal Sistem ve Finansal İstikrar

Terminolojik analizlere ve güvenliğin anlamına derinlemesine girmeksizin, öncelikle güvenlik kavramının basit bir tanımın verilmesinde fayda görülmektedir. Geleneksel ve yaygın sözlüksel tanımlamalarında güvenlik, şu şekilde ifade edilmektedir: kamusal düzenin aksamadan devam etmesi, güvende olma durumu; barış ve emniyet halinde bulunma durumu; bir şeyden korku duymaksızın yaşayabilme olarak tanımlanmaktadır.²⁷⁷ Güvenliğin, tehdit durumundan ayrıştırılarak analiz edilmesi mümkün değildir; bu nedenle güvenlik kavramı, tehdidin ve tehdit hissinin olmadığı durumu da yansıtmakta; güvenlik aynı zamanda bir ulusun, dâhili değerlerinin iç ve dış tehditlerden koruyabilme yetenek ve

²⁷⁶ Levine, R. (2003). "More On Finance And Growth: More Finance, More Growth?". *Federal Reserve Bank of St. Louis Review*, 85 (4), 31-46.

²⁷⁷ Türk Dil Kurumu. (1998). *Türkçe Sözlük* (9. Baskı). Ankara: TDK Basımevi.

kapasitesi; çağdaş dünyada var olabilmesi, hayatta kalabilmesi, devletini, toplumunu ve vatandaşlarını geliştirebilmesi için bir tedbirler dizinidir.²⁷⁸ Çünkü devlet, insan ihtiyaçlarının temin edilebilmesi açısından bugüne değin ulaşılmış en mükemmel yapıdır. Bir devletin güvenliği, tüm faktörler (insan faaliyetlerinden ya da doğal unsurlardan kaynaklı bireysel ya da grup halindeki iç ve dış faktörler) göz önünde bulundurulduğunda ancak ulusal güvenlikle eşleştirilebilir. Ulusal güvenlik, sadece insanların canlarının fiziki saldırılara karşı korunması değildir; mücadele vasıtaları değişmekle birlikte aynı zamanda kaybedildiği zaman toplumun ve devletin temel değerlerini tehdit eden çok önemli ekonomik ve siyasi çıkarlarının da korunması demektir.

Finans sektörünün güvenliği, ekonominin reel sektörlerinin gelişme düzeyini, üretimi, askeri unsurları ve diğer tüm güvenlik türlerini doğrudan etkiler. Finansal güvenlik, ekonomik güvenliğin diğer koşullarının oluşması için de benzersiz birleştirici zemin görevi görür. Finansal güvenlik sağlanmadan, bilhassa GOÜ'lerin karşı karşıya olduğu sorunları çözmek neredeyse imkânsızdır. Finansal güvenliğin aciliyeti ve önemi, dünya piyasalarından gelen rekabetçiliğin istikrarsızlaştırıcı etkisinden iç bağımsızlık oluşturma ve dış güvenlik sağlama ihtiyacı ile finansal istikrarın durumu tarafından belirlenir.²⁷⁹

Batı ekonomi biliminde finansal sistemin esasını tanımayla ilgili yaygın yaklaşım, işlevsel-organizasyonel yaklaşımdır. Finansal sistem, pazarları, aracıları, finansal hizmet firmalarını ve bunların aldığı kararlara muhatap ve ondan etkilenen hane halkını, özel firmaları ve alınan bir kısım kararları yürüten kamu kurumları gibi diğer ilişkili kurum ve kuruluşları içerir. Modern ekonomilerde, finansal sistem, kaynakların dağılımında çok önemli işlevler görür. Finansal sistem, unsurları vasıtasıyla hane halklarının tasarruflarını iş dünyasına kanallı eder; yatırım fonlarının, firmalar arasında dağıtımını yapar. Aynı zamanda hane halkı tüketimi ve firma harcamalarının geçici dengelenmesini ve dengesizliklerin yumuşatılmasına yardımcı olur ve aynı zamanda hane halkı ve firmaların riski paylaşmasını temin eder. Bu işlevler, çoğu gelişmiş ülke ekonomilerinde ortak özelliklerdir.

²⁷⁸ Meydan Larousse. (1969). *Büyük Lügat ve Ansiklopedi, 12'nci Cilt*. İstanbul: Meydan Yayınevi.

²⁷⁹ Mihus, I. P., Akimova, L. M. & Harnyk, O. A. (2018), "Diagnostics of The State of Financial Security Of Ukraine". *Scientific Bulletin of Polissia*, 3(15), 2018, 12-18

Merton tarafından finansal sistemin yerine getirdiği altı temel işlev belirlenmiştir:²⁸⁰

- Mal ve hizmetlerin alınıp-satılması için bir ödeme sistemi işlevi,
- Büyük ölçekli yatırımlar ve girişimler için gerekli fonların bir araya getirme işlevi,
- Değişik bölgeler ve endüstriler arasında, farklı zamanlarda ekonomik kaynakların transferine imkân sağlama işlevi,
- Belirsizliğin yönetilmesinde ve risklerin kontrolünde kolaylaştırıcı roller üstlenme,
- Ekonominin çeşitli sektörlerinde adem-i merkezi alınan kararların eşgüdümüne destek olmak için fiyat bilgisi temin etme,
- Bir tarafın sahip olduğu ancak diğer tarafın bilgisi olmadığı asimetrik bilgi ve motivasyon problemlerinin olumsuz neticelerini ortadan kaldırma işlevi.

Finansal sistem mevcut fonların reel sektörlere yönlendirilmesinde çok önemli işlevler görmektedir; ancak onun bu merkezi rolüne herhangi bir müdahale, bilginin asimetrik akışına sebep olmakta ve finansal istikrarsızlık ortaya çıkabilmektedir.

Finansal istikrar kavramı, finansal sistemin işlevlerinin etkinliğini sağlamak amacıyla sistemin koruma-korunma düzeyinin tahmin edilmesi için kullanılan bir kavramdır.

Finansal istikrar, finansın (ve finansal sektörün) altyapı, kurumlar ve piyasalar gibi çok çeşitli yönlerini ve alanlarını içine alan geniş bir kavramdır. Gerek özel gerekse kamu kurum ve kuruluşları, gerçek kişiler, piyasalarda yer alırlar ve bunlar, finansal regülasyon, denetim ve gözetim için hem hukuki alt yapı hem resmi çerçeve içeren finansal altyapının en can alıcı unsurlarıdır.

Finansal güvenlik, sadece finansın yeterli derecede kaynak temini, riskin dağıtılması, tasarrufların kanallıze edilmesi, sermaye birikiminin sağlanması, büyüme ve kalkınma görevini yerine getirmesi anlamına gelmez; aynı zamanda tüm ekonomik alanlarda ödeme sistemlerinin sorunsuz bir şekilde işleyişi anlamına da gelir. Finansal güvenlik kavramı, gerçek fiili bir finansal krizin olmamasının yanında finansal sistemin, krizlerin kendisine ya

²⁸⁰ Merton, R.(1995). “A Functional Perspective Of Financial Intermediation”. *Financial Management*, 24 (2), 23-41.

da ekonomik süreçlere yönelik bir tehdit olmadan önce bu tür durumları engellemesi, kuşatması ve dengesizliklerin üstesinden gelebilmesi yeteneğidir.

Finansal güvenlik, ekonominin performansına yeterli ve gerekli katkıyı yapmak üzere işlev gören fiyatlama, dağıtım mekanizması ve finansal risklerin yönetilmesi (kredi, likidite, işlem tarafları, piyasa gb) için bir olmazsa olmaz koşuldur.

Finansal sistem ülkelerin ekonomik yazınında iki açıdan ele alınır: (1) içyapı, (2) organizasyonel kompozisyon. İçyapı itibarıyla finansal sistem, finansal işler itibarıyla belirli değiş-tokuş metotları ve şekilleri ile GSYİH'nin dağılımını ve yeniden dağılımını temsil eden birbirinden ayrı ancak ilişkili alanların ve bölümlerin toplamıdır. Kural olarak finansal sistem unsurlarının birbirinden ayrıştırılmasının temeli, ekonomik sistemin düzeyi ile ilgilidir ve bunun için dört saha birbirinden ayrıştırılabilir: mikro iktisat düzeyi-ticari firmaların ve hane halkının finansı; makroekonomi düzeyi-ulusal finans; dünya ekonomisi düzeyi-uluslararası finans; genel (jenerik) düzey-finance pazarlar. Organizasyonel kompozisyon itibarıyla finansal sistem, bir ülkedeki finansal yönetim sistemini karakterize eden ve ekonomi içerisinde parasal akışı yöneten finansal kurum ve kuruluşların bir toplamıdır.²⁸¹

Finansal sistemin yorumlanmasına ilişkin yukarıda belirtilen bu yapı ve düzeyler göz önünde bulundurulduğunda finansal güvenlik, bir ülkenin finansal güvenliğini tehlikeye atan iç ve dış istikrar bozucu faktörlere maruz kalan finansal sisteminin bağımsızlığının, istikrarının ve idamesinin belirli düzeyleri ile finansal ilişkilerin tüm düzeylerinde ve evrelerinde finansal çıkarların korunabilmesi ve ulusal finansal sistemin belirli bir ekonomik büyüme ile ulusal ekonomik sistemin etkin şekilde işlemlerini sağlayabilme yeteneği olarak anlaşılmalıdır. Böylece finansal güvenliğin esasını anlamak için, sadece finansal istikrar kavramı, bu kavramın kamu finansman durumunun karakteristik yapısını kapsamaması sebebiyle yeterli değildir. Finansal istikrar, kamu otoritelerinin denetime ya da etkisine tabidir; ancak yalnız kamu finansmanı ve parasal istikrarın sürdürülebilirliği şeklinde karakterize edilen kamu maliyesi ya da bütçesinin unsurlarını içermemektedir.

Parasal istikrar genel fiyatlar düzeyindeki istikrar demektir; finansal istikrar ise finansal sistemi oluşturan anahtar kurumların ve piyasaların istikrarıdır. Kamu

²⁸¹ Şener, A. (2012). "Finansal Piyasalarda Kurumsal Regülasyon". *Sosyo Ekonomi*, 2012 (2), 173-194.

finansmanının sürdürülebilirliği ise OECD uzmanlarının yorumlarına göre dört temel kriteri içermektedir:²⁸²

- Hükümetin mevcut ve olası gelecek borçları ödeyebilme imkanı ve mali gücü,
- Hükümetin uzun dönemde ekonomik büyümeyi devam ettirebilme kabiliyeti,
- Nesiller arası adalet ya da diğer bir ifadeyle hükümetin gelecek nesiller için mevcut nesillere bahşedilenden daha az olmayan safi finansal avantaj sağlayabilme yeteneği,
- İstikrarlı vergiler veya diğer bir ifadeyle hükümetin gelecek borçları vergi yükünde artışa gitmeksizin ödeyebilme imkanı.²⁸³

Tanımlamalardaki gözlemlenen fark, birleşik tanım olarak finansal güvenliğin finansal istikrar, parasal istikrar ve kamu finansmanının sürdürülebilirliği olarak düşünmemize imkan vermektedir.

4.3. Finansal Sistemin Güvenliğı

Finansal güvenlik çoğı bilim insanı tarafından, artan üretim faaliyetleri, ekonomik büyüme ve nüfusun yaşam standardının attığı, ulusal istikrarı bozan iç ve dış faktörlere başarılı bir şekilde karşı koymak için elverişli koşulların ve gerekli kaynakların oluşturulduğu ulusal finansal sistemin gelişmesi olarak finansal ilişkilerin dinamik bir durumu olarak anlaşılmaktadır.²⁸⁴

Küresel ekonomide yaşanan gelişmeler doğrultusunda, finansal güvenlik ekonomik güvenliğin en önemli boyutlarından biri olmuştur.²⁸⁵ Türkiye gibi gelişmekte olan ülkeler kategorisinde olan ülkelerde finansal sistemin güvenliğı oldukça önemlidir. Finansal sistemin güvenliğı ile anlaşılması gereken, iç ve dış gelişmeler, krizler ve şoklar karşısında finansal istikrarın sürdürülebilir olmasıdır.

Finansal güvenliğin temininde kuşkusuz en önemli unsur finansal istikrardır.

²⁸² OECD, a.g.m. 2009, 17-21.

²⁸³ (Genel Bütçe Vergi Gelirleri + Eğitim Özel Gelirleri + Özel Bütçe Vergi Gelirleri + Mahalli İdareler Vergi Gelirleri + Fon ve Vergi Benzeri Gelirler + Parafiskal Gelirler) / GSYH oranı 2002 yılında %21,5 olduğu; ancak ilerleyen yıllarda sürekli artış göstererek 2018 yılında %24,3 düzeyine ulaşmıştır.

²⁸⁴ Mihus et al. a.g.m. (2018), 13.

²⁸⁵ Aras, O.N. (2015). "Ekonomik Güvenlik ve Yolsuzluk İlişkisi". S. Aydın (Edit). *Ekonomik Güvenlik (Birinci Basım)*. Ankara: Adalet Yayınevi, 133-179.

Finansal istikrar ise finans piyasalarında, bu piyasalarda faaliyet gösteren kurumlarda ve ödeme sistemlerindeki istikrar ve şoklara karşı dayanıklılık olarak tanımlanabilir. Tanımda yer alan söz konusu alanlardaki istikrar genelde finansal sistemin sağlıklı ve istikrarlı işlemlerini, dolayısıyla ekonomideki kaynakların üretken bir şekilde tahsisini ve risklerin uygun bir şekilde yönetim ve dağılımını beraberinde getirmektedir.

Finansal istikrar, finansal kurumlar açısından istikrar ve finansal piyasalar açısından istikrar şeklinde ikiye ayrılarak da incelenebilir. Finansal kurumlar açısından istikrar, finansal kurumların yaptıkları sözleşmelere bağlı olarak yürüttükleri faaliyetlerin bir kesintiye uğramadan, dışarıdan bir müdahale olmadan güven içinde sürdürme derecesinin yüksek olmasıdır. Finansal piyasalar açısından istikrar ise, finansal piyasalarda faaliyet yürüten tarafların işlemlerini piyasada oluşan fiyatlardan rahatlıkla gerçekleştirebilmeleridir.²⁸⁶

Finansal istikrarsızlık, ekonomilerde ciddi sorunlara neden olan bir durumdur. Finansal istikrarın aksine finansal istikrarsızlık, ülke ekonomisinde ve toplumsal refahta çeşitli olumsuzluklara neden olmaktadır. Finansal istikrarın olmadığı bir ortam, ekonomik kaynakları etkin kullanmayı mümkün kılmayacak; hatta ekonomiye büyük maliyetler yükleyecektir. Nitekim 2008 yılında olduğu gibi yaşanan finansal krizlerin yüksek maliyeti, finansal istikrarın gerekliliğine ve önemine işaret etmektedir.

“Bir ülkede finansal istikrarsızlık, finans sisteminin düzenleme, denetim ve yaptırım boyutlarında sorunların varlığı bile ülkede ekonomik güvenliği tehdit için yeter bir nedendir. Bilhassa teknolojiye dayalı destekle çok daha akışkan hale gelen finansal sermaye, özellikle gelişmekte olan ülkelere yönelik istikrar bozucu niteliğiyle önemli bir ekonomik güvenlik sorunudur. Özellikle üretim ekonomileri yeterince güçlenememiş ülkeler için kontrolsüz finansal sermaye hareketliliği, çoğu zaman o ülke için ekonomilerini kırılganlaştıran negatif bir unsurdur.”²⁸⁷

Ekonomik güvenlik açısından taşıdığı önem dolayısıyla merkez bankalarının finansal sistemde biriken riskleri göz ardı etmemesi gerektiği görüşü küresel platformlarda yaygınlaşmıştır. Nitekim merkez bankaları da finansal sistemin istikrarını oldukça yakından takip etmektedir.

²⁸⁶ Darıcı, B. (2012). “Finansal İstikrar ve Finansal İstikrara Yönelik Kamusal Sorumluluk Çerçevesinde Para Politikası: Türkiye Analizi”. *Bankacılar Dergisi*, 12(83), 34-66 (aktaran Aras, a.g.m. 140).

²⁸⁷ Hacısalihoğlu, 2015’den aktaran Aras, a.g.m. 2015, 141.

Ülke merkez bankaları, finansal istikrara yönelik sistemik risk unsuru olabilecek yapısal ve makroekonomik gelişmelerin tespitine, takibine ve gerektiğinde diğer kurumlarla işbirliği içinde bunlara yönelik tedbirler alınmasına; finansal istikrar açısından finansal sektörün ve gerektiğinde kuruluşların etkinliğini ve sağlamlığını izlemeye ve uluslararası alanda finansal istikrara ilişkin gelişmelerin takibi ve ülkemiz açısından değerlendirilmesine büyük önem vermektedir. Bu kapsamda merkez bankaları, para politikası uygulayıcılığının yanında, merkez bankacılığının temel işlevlerinden olan ödeme sistemlerinin işleyişini sağlamak, son kredi mercii olmak gibi roller de üstlenmektedir. Ülke merkez bankaları ayrıca ülke para birimi ve döviz piyasalarındaki aşırı dalgalanmaların finansal piyasalarda neden olacağı olumsuz etkilere karşı etkin bir risk yönetimi kültürünün piyasalarda yerleştirilmesi için çaba göstermekte ve bu amaçla yapılan çalışmalara destek vermektedir.²⁸⁸

Bu alt bölüm içerisinde finansal güvenliğin sağlanması açısından önem taşıyan kamu bütçelerinin durumu ile yabancı sermaye hareketlerinin sebep ve sonuçları da aşağıda ele alınmıştır.

4.3.1. Bütçe Uygulamaları Kapsamında Finansal Güvenlik

Finansal güvenliğin en önemli bileşenlerinden biri de hiç kuşkusuz kamu bütçesi uygulamalarıdır. Bir ülkenin finansal güvenliği tahlil edilirken kamu bütçesinin kısa-orta-uzun vadeli durumu ve maliye birimlerinin gösterdiği performans önem arz etmektedir. Bütçe kaynaklı finansal güvenliğe yönelik başlıca stratejik tehditler şunlardır: ulusal bütçe sistemindeki dengesizlikler, bütçe tahsisatlarının yanlış yapılması ve kötüye kullanılması gibi israfa neden olacak şekilde kullanılması belirtilebilir.

Dengeli ekonomik büyümenin ve halkın refahının sürdürülebilir şekilde iyileştirilmesinin sağlanması, bir ülke ekonomisinin kadim yapısal sorunlarının çözülmesiyle doğrudan bağlantılıdır; bu, ekonominin daha düşük ithal tüketimi ve ihracatta daha yüksek bir seviyeye geçişi gerektirir. Aynı zamanda bütçe yükümlülükleri yapısında cari verimsiz harcamalar, yapısal ve davranışsal dengesizlikler oluşturarak iç riskleri artırabildiği gibi dış dengesizlikleri de beraberinde getirebilmektedir. Rasyonelize edilememiş kamu harcamaları ile dizginlenemeyen kamu harcamaları, etkin olmayan bir

²⁸⁸ TCMB. (2015). “Finansal İstikrar”. *Para Politikası*, (www.tcmb.gov.tr, Erişim tarihi: 6.3.2021).

kamu sektörüne sebep olduğu gibi, ülkeyi kalkındırmak, ekonomiyi geliştirmek ve potansiyelini genişletmek fırsatlarını azaltıcı etkide bulunmaktadır.

Genel bütçenin yapısal açığının yüksek olması ve bütçe harcamalarının GSYİH içindeki yüksek payı, uygulanan bütçe politikası kısmında milli güvenliğin tehdit ve riskleri arasında yer almaktadır. İstatistiklere göre bütçe harcamalarının GSYİH içindeki payı, potansiyel ekonomik büyüme oranına ters orantılı bir bağımlılığa sahiptir. Bu durum, emeklilik sistemi maliyetleri, devlet desteklerinin maliyetleri, savunma harcamaları dahil olmak üzere verimsiz harcama payının artmasıyla da gelişmektedir.

Bir ülkenin finansal güvenliğini tehdit eden en önemli unsurlardan yabancı kaynaklı sıcak paranın ülke ekonomisine vereceği etki de, kamu bütçesinin durumu ile yakından ilgilidir.

“Gelişmekte olan ülke, üretim ekonomisinden uzaklaşıp bir tüketim ekonomisi haline geldiğinde, bütçe açıkları vergi gelirleriyle kapatılamaz hale gelmektedir. Bu durumda hükümetler, kısa vadeli dış kaynağa büyük bir prim vermek suretiyle mevcut sıkıntılarını aşmak isterler. Bunun yolu, içeride faizleri yükseltirken, döviz kurlarını düşük tutmaktır. Uluslararası spekülörler için bu bir fırsattır. Ülke riskine göre, belirli bir miktar para ülkeye sokularak yerli paraya çevrilir ve faize yatırılır. Vade sonunda elde edilen faiz kazancı ve anapara tekrar dövize çevrilince, uluslararası finans piyasalarında cari olan getiri oranının birkaç misli üzerinde kazanç edilmiş olur.”²⁸⁹

Bu nedenle, mali düzenlemeleri ve bütçeden kaynaklı kırılganlıkları ve ülke riskini azaltmak gerektiği gibi bu faktörleri iyileştirerek etkili mali güvenlik aracına dönüştürmek ve ona ulusal menfaatleri korumak için yeni özel işlevler kazandırmak önem arz etmektedir. Finansal sistemin istikrarlı işleyişini, istikrarlı TL kur oranını, enflasyon düşüşünü, bütçe sistemi dengesini, hükümetler arası finansal ilişkilerin iyileştirilmesini, gerekli ulusal yatırımları gerçekleştirmek için finansal ve bütçesel araçlar ile ekonomideki devlet düzenlemesinin artan etkinliği ile ortaya konulmalıdır.

Türkiye ekonomisinin uluslararası koşullara adaptasyonu, her şeyden önce, ülkenin dengeli kalkınmasını ve ulusal ekonominin genişlemiş potansiyeli, istikrarı ve ana makroekonomik göstergelerin öngörülebilirliğini sağlamak anlamına gelir. Bu, esas olarak

²⁸⁹ Aydın, S. (2009). *Küreselleşme Sürecinde Türkiye'nin Ekonomik Güvenliği (Birinci Baskı)*. Ankara: Adalet Yayınevi, 81.

iç ekonomiyi, piyasa gelirlerinin oynaklığından izole eden mekanizmaların kullanılmasıyla karakterize edilir. İstikrarlı düşük enflasyon, düşük uzun vadeli sermaye maliyeti, vergi koşullarında istikrar, devletin ekonomiye müdahalesinin azalması ve verimlilik artışı ile hedef makroekonomik dengelere ulaşmak mümkündür.

Bu bağlamda, genel bütçenin devletin asli yükümlülüklerini yerine getirmeyi garanti altına alacak ve aynı zamanda stratejik hedeflerine ulaşmada katkıda bulunacak yeni bütçe kuralları tasarımının yapılması gerekmektedir. Sürdürülebilir ekonomik büyüme için gerekli olan öngörülebilir bir makroekonomik politikanın oluşturulması, ülkenin finansal güvenliğinin sağlanması açısından olumlu sonuçları olacaktır.

Ülkemizde yaşanan ekonomik krizlerde, kamu bütçesinin durumu en belirleyici etken olmaktadır. Bu potansiyel tehlikeden uzaklaşabilmek için bütçenin yapısal açığının kademeli olarak azaltılması, enflasyonun düşürülerek istikrara kavuşturulması, ekonomide denge reel faiz oranlarının düşürülmesi ve vergi yükü artışlarını ortadan kaldırmak için elverişli koşulların oluşturulması gereklilik arz etmektedir. Bunların tümü, bütçe dengesini sağlamak için hem daha iyi idare yoluyla bütçe gelir tarafı oluşumuna yönelik yaklaşımların revizyonu açısından hem de sonuçta gelir-gider arası açığı azaltmak olan harcama tarafının konsolidasyonu açısından tam ölçekli bütçe konsolidasyonunu gerektirmektedir.

4.3.1.1. Bütçe kapsamında alınabilecek tedbirler

Önemli uluslararası deneyimlerden yararlanarak, ulusal finansal güvenliğin sağlanması adına kamu bütçelerini konsolide etmek için aşağıdaki temel yapısal tedbirlerin hayata geçirilmesi mümkündür.

Öncelikle, yükümlülükler ve gelir kaynakları arasındaki denge yoluyla bütçeyi dengelemek için yapısal reformların gerçekleştirilmesi gerekebilir. Unutulmamalıdır ki, vergi yükü artışı her zaman ekonominin etkin sektörlerinin büyümesini sınırlar, vergi sistemi belirsizliğini artırır, faiz oranlarında artışa neden olur. Bu nedenle harcama optimizasyonu, vergi yükü artışına göre bütçe konsolidasyonu için daha çok tercih edilmektedir. İstatistiklere göre Türkiye ekonomisinde son birkaç yıldır GSYH'ye göre vergi yükü yaklaşık % 29 seviyesindedir. Ekonomi üzerindeki vergi yükünün tahmini düzeyi, OECD ortalama değerlerinin (%34) altında olduğunun belirtilmesi gerekir.

İkinci olarak, kamu bütçesinin finansal güvenliğini artırılması için yeniden tasarımı bir diğer önemli tedbir, özel yatırımlarla eşit rekabet koşullarında faaliyet göstermek gibi, yatırım kaynaklarının daha etkin kullanımı yoluyla kamu sektörünün verimliliğini artırmak ve kapitalizasyon artışı ve borç kaynaklarına geniş erişim imkanı doğuracak olan kamuya ait şirketlerin yatırım projeleri kalitesini yükseltmek olacaktır.

Üçüncü olarak yapısal, parasal, maliye ve para politikalarının yakın koordinasyonu gereklidir. Para birimi, parasal ve mali düzenlemeye ilişkin önlemlerin ekonomik politika ile senkronizasyonu: ekonomik büyüme ve ülke ekonomisi için stratejik öneme sahip sektörlere bankacılık sektörü desteğini sağlamak için parasal ve yapısal politikaların etkileşiminin iyileştirilmesine, hedeflenen para ve maliye politikası koordinasyonunun sağlanmasına olanak sağlayacaktır. Bu çerçevede fiyatlar, para arz miktarı ve yapısı, ulusal döviz kuru, finansal piyasadaki kaynak maliyeti gibi faktörlerin finansal istikrar ve ekonomik büyümeye olan etkilerinin de dikkate alınması gerekir.

Dördüncüsü, birleşik metodolojiye dayalı ve vergi tahsilatının büyümesini ve işletmeler üzerindeki idari yükün azaltılmasını amaçlayan bütçe gelir idaresinin kalitesinin iyileştirilmesi yoluyla her şeyden önce iş yapmak için eşit rekabet fırsatları oluşturulması en önemli bütçe konsolidasyon tedbiridir. Bütçe, işletmelere sağladığı faydalar ve tercihler ile üretim türlerini geliştiren vergi sistemi farklılaşması ile yeni koşullar yaratması nedeniyle ekonomik güvenlik açısından şirket sermaye hareketlerini etkileyebilmektedir.

Bu çerçevede finansal güvenliğin sağlanması ve mali sektöre yönelik tehditlere karşı konulabilmesi için kamusal bütçe uygulamaları anlamında, ayrıca şu önlemlerin uygulanması da önerilebilir: program hedefli bütçe oluşturma ilkesi temelinde, bütçe gelir dinamiklerini de dikkate alan, bütçe giderleri endekslemesine geçerek bütçe politikası ilkelerini değiştirmek; sınırlı kamu borcu büyümesi ile açık vermeksizin bütçeyi kademeli olarak iyileştirmek; stratejik planlama için hükümet programlarını bir araç olarak tercihli kullanmak; hükümet programlarında hedeflere ulaşmak için (vergi ve vergi dışı gelirler, düzenleyici (regülasyon) önlemler, bütçe sisteminin diğer bütçe harcamaları, devlete ait şirketler ve ortaklıklar) gibi gerekli tüm vasıtaları tam olarak kullanmak; gerçekçi bütçe harcama "tavanlarının" oluşturmak için uzun vadede göstergelerin ve hükümet programlarının planlanmasını sağlamak; potansiyel riskleri tespit etmeyi hedefleyen hükümet programlarının uygulanmasını düzenli olarak izlemek; faaliyetlerin yürütülmesini

ve gelişmeleri kontrol etmek; hükümet programı çerçevesinde bütçe kaynakları kullanırken en etkili seçenekleri belirleyen performans denetimine dayalı bir ‘ara değerlendirme’ mekanizması oluşturulması ve bu ara değerlendirme sonuçlarını dikkate alarak kaynakların, zamanında yeniden dağıtımının yapılabilmesinin temin edilmesi faydalı olacaktır.²⁹⁰

4.3.2. Yabancı Portföy Yatırımları (YPY)

Piyasalardaki gelişmeler ve eğilimler, yatırımcıların, iş adamlarının ve aracılarn kâr elde etmesini sağlayan trendlerdir. İster kısa ister uzun vadeli bir zaman diliminde, genel bir trend piyasasında veya başka benzer bir kısım durumda, bir fiyattan diğerine geçiş, kar ve zarar ortaya çıkaran yegane unsurdur. Hem uzun vadeli eğilimlere hem de kısa vadeli dalgalanmalara neden olan faktörlerin en önemlisi hiç şüphesiz spekülasyon ve beklenti ile arz ve taleptir.

Spekülasyon ve beklentiler, finansal sistemin ayrılmaz parçalarıdır. Tüketiciler, yatırımcılar ve siyasetçiler, ekonominin gelecekte nereye gideceği konusunda ve bugünkü davranışları neyin nasıl etkileyeceği konusunda farklı görüşlere sahipler. Gelecekteki davranışlara ilişkin beklentiler, mevcut duruma bağlıdır ve bunlar, hem mevcut hem de gelecekteki eğilimleri şekillendirmektedir. Bu nedenle güven ve beklenti göstergeleri, belirli grupların mevcut ekonomi hakkında ne düşündüğünü ölçmek için yaygın olarak kullanılmaktadır. Bu göstergeler ve diğer temel ve teknik analizler, gelecekteki fiyat düzeyleri ve trendlere ilişkin bir eğilim veya beklenti oluşturabilmektedir.

Ülkemizde genel tasarruf eğiliminin düşük olması ve tasarruf miktarının az olması sebebiyle yatırımlar için yabancı tasarruflara ihtiyaç duyulmaktadır; ancak ülkeye gelen yabancı kaynakların da tümü tasarruf açığımızı kapatmak için gelmemektedir. Ülkeye gelen bu kaynaklar doğrudan yatırımlar (YDY) olabildiği gibi YDY niteliğinde olmayan daha çok kısa vadeli ülkeye gelen ve menkul kıymetlere yönelen ve bir yıldan kısa süre içerisinde ülkeyi terk eden portföy yatırımları (YPY)’dır. YPY’nin tek amacı yüksek faiz oranları gibi ülkede sağlanmış imkanlar çerçevesinde kâr elde edip buradan gitmektir. Yani sıcak para olarak adlandırılan bu yatırımların amacı ülkede kalmak değildir. Bunların kaldığı sürelerin kısa olması, finans piyasaları açısından ülke kırılganlığını ve spekülasyonlara açık hale

²⁹⁰ Ivanova et al. (2017). “Strategic Directions of the Country’s Ensuring Financial Security”. *European Research Studies Journal*, XX (3B), 466-467.

gelmesi gibi gerek menkul kıymetler piyasasında ve zorunlu olarak da döviz piyasasında dalgalanmalara; hatta krizlere neden olmasındır. Bu nedenle Türkiye gibi gelişmekte olan ülkeler açısından ‘yabancı portföy yatırımları’ finansal güvenliği tehdit eden en önemli unsurlardan bir tanesidir. Bu alt bölümde YPY’nin tanımı, nedenleri ve sonuçları üzerinde bir kısım tespit ve değerlendirmelere yer verilmektedir.

4.3.2.1. Yabancı portföy yatırımlarının tanımı

“Portföy yatırımları; tasarruf sahiplerinin uluslararası sermaye piyasalarında politik risk, ülke riski, kambiyo ve kur riski, ekonomik risk, bilgi edinebilme riski gibi ek riskler üstlenmek suretiyle, sermaye kazancı, faiz ve temettü geliri gibi kazançlar elde etmek amacıyla, hisse senedi, tahvil ve diğer sermaye piyasası araçlarına yatırım yapmalarıdır.”²⁹¹

Portföy yatırımları; genellikle devlet tahvillerinin ya da özel kuruluşların bono, tahvil ve hisse senetlerinin, yatırımcılar tarafından satın alınması şeklinde gerçekleşir. Bununla birlikte portföy yatırımları, bunların dışında para piyasası araçları ile finansal türevleri de içermektedir. Portföy yatırımları temel olarak hisse senetlerine yönelik yatırımlar ile sabit finansal araçlara yönelik yatırımlar olmak üzere iki kısma ayrılabilir. Bununla birlikte portföy yatırımlarının sahip oldukları yüksek getiri ve risk faktörü, onu diğer yabancı sermaye yatırımlarından ayıran en önemli iki ana unsurdur.

Portföy teorisi, uluslararası portföy yatırımlarının açıklanmasında önemli bir görev görmektedir. Bu teorinin yaptığı açıklamaya göre portföy yatırımcısı elindeki mevcut fonu çeşitli menkul değerler arasında belirli bir risk düzeyinde en yüksek getiriyi sağlayacak biçimde dağıtacaktır. Yatırımcı, amacı olan en yüksek getiriyi hedeflerken mevcut fonlarının tamamını tek bir menkul değere yatırmanın oluşturacağı risk ihtimalinden korunmak amacıyla yatırım araçlarında çeşitlendirmeye gidecek ve yatırımcı bu nedenle yerli menkuller ile birlikte bir miktarda yabancı menkul alma yoluna gidecektir.²⁹²

“Portföy yatırımlarının miktarında meydana gelen artış ve azalışlarda gerek yurtiçi gerekse de yurtdışındaki birçok faktör etkili olabilmektedir. Portföy yatırımcıları için önemli olan sermayelerinin güvende olması ve yatırım sonucunda elde edecekleri kazançtır. Oldukça yüksek likidite oranlarına sahip olan portföy

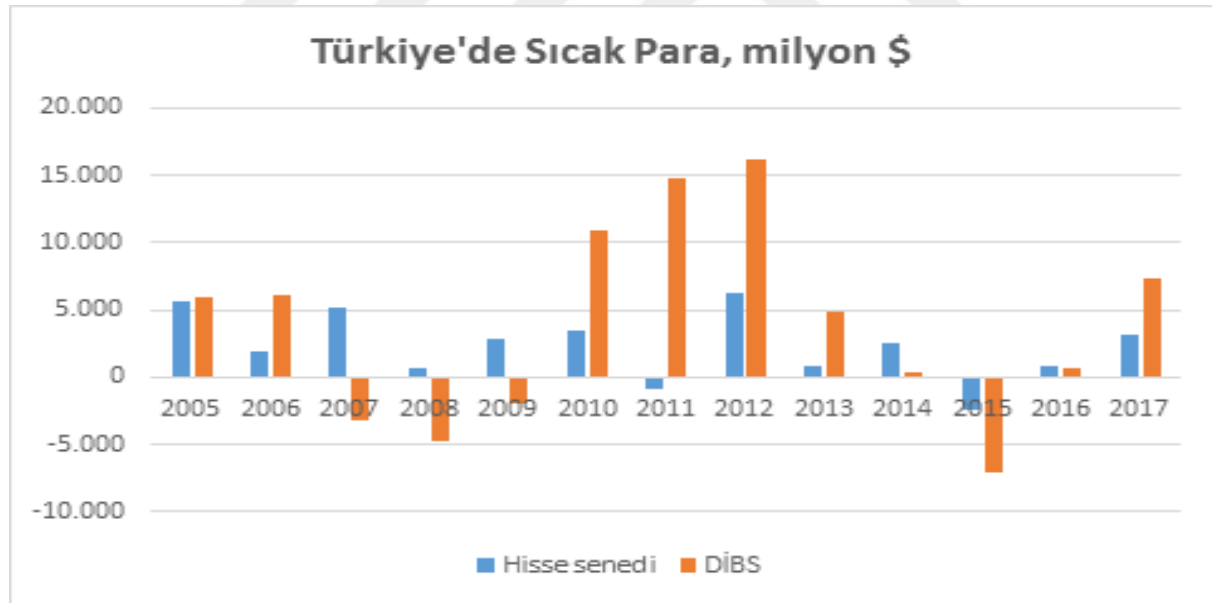
²⁹¹ İnternet: Yabancı portföy yatırımları. (www.ekodialog.com, Erişim tarihi: 8.3.2021).

²⁹² Seyidoğlu, a.g.e. 1993, 257’den aktaran Yabancı portföy yatırımları (www.ekodialog.com, Erişim tarihi: 8.3.2021).

yatırımları diğer yabancı sermaye yatırımlarına oranla çok daha karmaşık bir yapıya sahiptir. Bu karmaşık yapının temel nedeni portföy yatırımlarından elde edilen kazancın ülkenin makro ekonomik yapısına çok fazla bağımlı olmasıdır. Döviz kurunda ya da faiz oranlarında meydana gelecek küçük bir hareketlilik, portföy yatırımlarında bir anda çok yüksek bir hareketliliğe neden olabilmektedir. Portföy yatırımlarıyla bir ekonomiye giren yabancı sermayenin o ekonomide kalacağı süre bir takım makroekonomik faktörlere bağlıdır.”²⁹³

Bu faktörler; genel makroekonomik istikrar, yüksek ulusal ekonomik büyüme oranı, döviz kurlarında istikrar, faiz oranları, tahvil ve hisse senedi piyasasının likiditesi, yeterli miktarda döviz rezervinin bulundurulması ve bankacılık sisteminin genel durumudur.

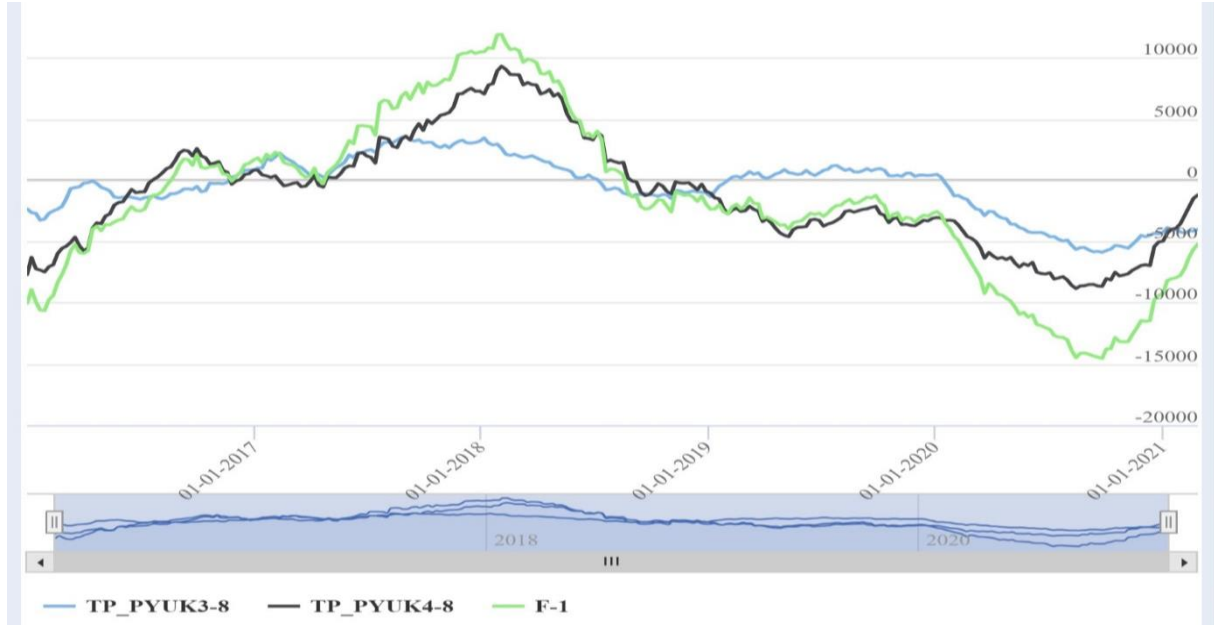
Sahip olduğu yüksek likidite ile eleştirilen yabancı portföy yatırımları, yukarıda sayılan makro ekonomik faktörlerde meydana gelebilecek bir dalgalanma sonucu oluşacak makro ekonomik istikrarsızlığa katkıda bulunabilmektedir. Portföy yatırımlarında gerçekleşebilecek aşırı bir dalgalanma, özellikle finansal piyasaları çok gelişmemiş ve derinleşmemiş olan az gelişmiş ülkelerin makroekonomik yapısına büyük zararlar vermektedir.

Şekil 4.1. Türkiye’de sıcak para (milyon \$)²⁹⁴

²⁹³ Çetenak, a.g.e. 2006, 19-20 aktaran Yabancı portföy yatırımları (www.ekodialog.com, Erişim tarihi: 8.3.2021).

²⁹⁴ İnternet: EVDS. “Yurt Dışı Yerleşiklerin Menkul Kıymet Portföy Hareketleri (Milyon ABD Doları)”. (www.tcmb.gov.tr, Erişim tarihi: 8.3.2021).

Şekil 4.2. Türkiye’de sıcak para hareketleri (milyon \$)²⁹⁵

4.3.2.1. Yabancı portföy yatırımlarının nedenleri

Özel yabancı sermaye hareketlerinden biri olan portföy yatırımları, tasarruf sahiplerinin uluslararası sermaye piyasalarında uluslararası politik risk, döviz kuru riski, bilgi edinebilme riski gibi ek riskler üstlenmek suretiyle sermaye kazancıyla faiz ve kâr payı (dividant) geliri gibi kazançlar elde etmek amacıyla hisse senedi, tahvil ve diğer sermaye piyasası araçlarına yatırım yapmalarını ifade eder.²⁹⁶

“Portföy yatırımcısı, farklı faaliyet alanlarını ve ülkeleri, faiz, dividant ve riskler açısından değerlendirerek tasarruflarını optimum bir dağıtımına tabi tutacağı varsayılmaktadır. Söz konusu yaklaşım, uluslararası sermaye akımları analizlerine modern portföy teorisinin ilkelerinin uygulanmasına dayanmaktadır. Bunlardan en önemlisi, farklı ülkelerdeki sermaye getiri oranlarının ortalama olarak eşitlenmesidir. Servet sahipleri farklı ülkelerdeki aktif kazançları daha yüksek olduğu zaman portföylerini uluslararası olarak farklılaştırıp refah düzeylerini artırmaktadırlar.”²⁹⁷

Son yıllarda yabancı portföy yatırımlarının miktarında meydana gelen artışta, şüphesiz ki uluslararası finans piyasalarında yaşanan gelişmelerin rolü büyük olmuştur. Bununla birlikte uluslararası finans piyasalarında yaşanan bu gelişmeler yabancı portföy

²⁹⁵ F-1: Yurt Dışı Yerleşiklerin Hisse Senedi ve DİBS Hareketleri Toplamı

TP.PYUK3-8: Hisse Senedi Net Hareketler(Milyon ABD Doları)

TP.PYUK4-8: DİBS Net Hareketler (Repo İşlemleri Dahil)(Milyon ABD Doları)

²⁹⁶ İMKB. (1994). *Uluslararası Sermaye Hareketlerinde Portföy Yatırımları ve Türkiye*. İstanbul, 18.

²⁹⁷ Aslan, N. (1995). *Uluslararası Özel Sermaye Akımları (Birinci Basım)*. İstanbul: Türkmen Kitabevi, 51.

yatırımları hakkındaki tartışmaları da körüklemiştir. Ancak uluslararası finans piyasalarında yaşanan bu gelişmeler, yabancı portföy yatırımlarının meydana gelmesinde gerekli olmakla beraber tek başına yeterli değildir. Uluslararası finans piyasalarında yaşanan gelişmeler kadar portföy yatırımlarına taraf olan ülke ekonomisinde ve finans piyasalarında meydana gelebilecek gelişmelerde yabancı portföy yatırımları üzerinde etkili olabilmektedir.

“Finansal sektörü dışa açılan bir ekonomide o ülkenin finansal araçlarından elde edilen gelirin diğer ülkenin finansal araçlarından sağlanacak getiri, reel kur ayarlaması, beklenen enflasyon oranı ve risk faktörü toplamına eşit olduğu zaman iç ve dış faiz arbitrajı yapabilme olanağı ortaya çıkmaktadır.”²⁹⁸

Ulusal faiz oranları ve döviz kuru kullanılmak suretiyle sermaye hareketleri aracılığıyla ülkeye kaynak giriş ve çıkışı sağlanabilmektedirler. Bu tarz bir politika uygulanabilmesi ise, finansal piyasaların serbestleştirilmesine bağlıdır.

“Ülkelerin sermaye hesabını serbestleştirmesinin temel nedeni ekonomik büyümeyi sağlamaktır. Ancak ekonomi politikalarının başarısızlığı durumunda portföy yatırımları gibi sıcak sermaye yatırımlarının kontrolü zorlaşmaktadır. Buna binaen sıcak sermayeye sahip yabancı yatırımcıların hızlı hareket kabiliyetlerinden dolayı, bu sermayeler aniden yer değiştirebilmektedir. Böylece ekonomik politikaların yanlış uygulanmasına sıcak sermayenin hareket hızı da eklenince, ekonomideki bir şok durumunda söz konusu sermayeler ani bir hareketle ülkeyi terk ederek finansal krizlere sebep olabilmektedir. Bu sebeple yabancı sermaye akımlarının fayda ve zarar düzeyi araştırılarak gerekirse önlemler alınması gerekmektedir.”²⁹⁹

“Sermayenin küreselleşmesi devletlerin geleceklerini belirleme kapasiteleri üzerinde sınırlayıcı bir etki yapmaktadır. Devletler, finans hareketleri önündeki engelleri kaldırdıkça küreselleşme sürecinin bir parçası haline gelmektedirler. Dünya ekonomi-politiği içinde özel piyasaların gücü artarken; devletler, önünü kendilerinin açtıkları uluslararası sermaye hareketlerini kontrol etmekte zorlanmaktadır. Küresel finansın devletler için öngördüğü fonksiyon ise, milli ekonomilerin küresel özelliklerini yönetebilmek için gerekli koordinasyon ve işbirliğini güçlendirmeleridir.”³⁰⁰

4.3.3. Bankacılık ve Para Krizleri

Gelişmekte olan ülkelerin doğrudan yabancı yatırım girişlerinden önemli ölçüde

²⁹⁸ Erçel, G. (1990). "Türkiye'de İç ve Dış Faiz İlişkilerindeki Gelişmeler". *Maliye Yazıları*, 1990 (22), 14-15.

²⁹⁹ Başoğlu, U. (2000). "Finansal Serbestleşme ve Uluslararası Portföy Yatırımları". *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3(4), 89.

³⁰⁰ Türköne, a.g.e. 2003'den aktaran Aydın, S. (2009). *Küreselleşme Sürecinde Türkiye'nin Ekonomik Güvenliği (Birinci Basım)*, Ankara: Adalet, 79-80.

faaydalandıkları yaygın olarak kabul edilmekle birlikte, sermaye hesabı serbestleştirmesinin çok daha tartıřmalý yönü, yabancı portföy yatırımı ve kısa vadeli dış borçlanmaya yönelik politikalarla (veya bunların eksikliğiyle) ilgilidir.

Uluslararası spekülâtif sermaye hareketleri, Türkiye gibi gelişmekte olan ölkelerde finans, döviz piyasası ve faiz oranları oynaklığı ile yakından ilgilidir. Kısa vadeli borcu yüksek olan ölkeler, yatırımcıların ekonomiye olan güven endeksindeki ani değışikliklere karşı oldukça savunmasızdır. Bunun sonucunda, sermaye çıkışı yönündeki büyük hareketler, genellikle güçlü finansal sistemler için bile ciddi sonuçlar doğururken; daha zayıf ölkeler için feci sonuçlara yol açmaktadır. Bu tür yalpalamalardan kaynaklanan ekonomik krizler, sadece borç alanları değil, aynı zamanda çok sayıda masum insanı da içine alacak şekilde ilgili ölkelere çok büyük bedellere neden olmaktadır. Bazı krizlerde işsizliğin arttığı ya da ücretlerin büyük oranda düştüğüne şahit olunmaktadır. İhtiyatlı borç seviyelerine sahip küçük işletmeler dahi, kendilerini ya krediye erişimden mahrum ya da çok az şirketin karşılayabileceği astronomik faiz oranlarıyla karşı karşıya bulmaktadırlar. Ekonomik altüst oluşa, bir de artan şirket iflasları eklenmekte; böylece geri kazanılması yılları alan bilgi ve örgütsel sermaye yok olup gitmektedir.

Uluslararası sermayenin gelgitlerinin doğasında bulunan riskleri göz önünde bulundurarak hükümetler, yerel finans kurumlarının liberalleştirilmesi ile yabancı sermaye hesaplarının serbestleştirilmesini farklılaştırmak isteyebilirler. Farklı politika araçları içermelerine ve farklı riskler oluşturmalarına rağmen, her iki tür serbestleştirme, kötü yönetilirse finansal istikrarsızlığa ve krizlere neden olabilmektedir.

Geçtiğimiz otuz yıl, küresel finansal krizlerinin ağır maliyetleri hakkında hiçbir şüphe bırakmamıştır. 1990'dan sonraki dönemde gerek ölkesel gerek bölgesel ya da küresel yaşanan finansal krizler o kadar şiddetli olmuştur ki; banka sermayelerinin çoğu erimiştir. Bu bankaların yeniden sermayelendirilmesi son derece pahalı olduğu gibi ve bütçe maliyetleri GSYİH'nın yüzde 20'sine dahi ulaşmıştır. Bu krizler ekonomik büyümenin ilerlemesini yıllarca geciktirmiştir. Dünya'da yaşanan finans krizlerinin açıkça ortaya koyduğu gibi, bankacılık ve para ve finans krizleri genellikle birlikte ortaya çıkmaktadır ve çok kısa bir süre içerisinde reel sektörlere de yayılmaktadır.

Yabancı sermaye hesabının serbestleştirilmesi aynı zamanda iç finansal istikrarı da

etkilemektedir; çünkü portföy yatırımları değişken olabilmektedir. Gelişmekte olan ülkeler gibi ülkemiz de yabancı sermaye hareketlerinin keskin bir şekilde arttığını ve düştüğünü sıklıkla tecrübe etmektedir. Net girişler 2012'de 60 milyar dolar civarında iken 2020 yılında daralmaların ardından net çıkışlar 15 milyar dolara ulaşmıştır. Büyüyen küresel sermaye havuzuna erişim, gelişmekte olan finansal piyasalarda daha fazla oynaklık ve endüstriyel ülkelerdeki kurumsal yatırımcıların duyarlılıklarındaki değişikliklere daha fazla maruz kalma anlamına gelmektedir. Birçok ampirik çalışma, gelişmekte olan ülkelerdeki yabancı sermayenin portföy çıkışlarının sanayi ekonomilerindeki faiz oranlarına ve kaynak ülke ve bulunulan ülkenin genel ekonomik durumlarına duyarlı olduğunu göstermektedir.³⁰¹

Sanayileşmiş ülkelerdeki faiz oranlarındaki artışlar, üç nedenden ötürü, gelişmekte olan ve geçiş ülkelerinde bir bankacılık krizi olasılığını artırmaktadır. Birincisi, artık kendi ülkelerinde daha iyi kârları gören sanayileşmiş ülke yatırımcılarının yatırımlarını elinde tutmak için gelişmekte olan ülke bankaları, faiz oranlarını artırmak zorundadırlar. Ortaya çıkan bu daha yüksek maliyetler, yurtiçi borçlulara yansıtılmakta ve bu da kredilerin temerrüt olasılığını artırmaktadır. İkincisi, gelişmekte olan ülkelerdeki birçok firma denizaşırı bankalardan borç almaktadır. Bu tür borçlanma çok yaygınlaştığında, sanayileşmiş ülkelerdeki faiz oranlarındaki artışlar ortak bir makroekonomik şok yaratarak, firmaların hem yurtiçi hem de yabancı bankalara kredilerini geri ödeyememesine yol açmaktadır. Sanayileşmiş ülkelerin faiz oranlarında bir sıçrama, gelişmekte olan bir ülkenin döviz kurunda bir değer kaybına yol açarken, bu hem bilançoları daha da kötüleştirmekte hem de iç borçlular döviz borçlarını geri ödemek için daha fazla yerel paraya ihtiyaç duymaktadırlar. Teşebbüslerin gelir düzeylerinin bir anda artırmaları mümkün olmadığı ve hatta yabancı para cinsinden varlıkları eridiği için iflaslar peşi sıra gelmektedir.

Üçüncü olarak, spekülatif saldırılar, gelişmekte olan bir ekonominin bankacılık sisteminin istikrarını ciddi şekilde tehlikeye atabilmektedir. Stiglitz'in ifade ettiği gibi spekülatif sermayenin dizginlenmemiş akışı son derece risklidir. Bir para birimine spekülatif bir saldırı, yabancı ve yerli mevduat sahiplerinin fonlarını aniden yerli bankalardan yabancı para birimine kaydırmaları ve yerel bankacılık sisteminin mudilerin hücumu ile karşı karşıya kalmalarına neden olabilmektedir. Bu saldırılar, yatırımcıların bir ülkede para tutmanın

³⁰¹ Karahan, Ö., İpek, E. (2013). "Türkiye'ye Yönelik Yabancı Sermaye Akımlarının Hacim ve Kompozisyonundaki Gelişmeler". *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 21 (2013), 299-316.

çekiciliğini etkileyen yeni bilgiler alması nedeniyle gerçekleşebilir. Finansal krizin yayılması ya da diğer ülkelere sıçraması, bir ülkenin ekonomik özelliklerinin, ciddi makroekonomik zorluklar içinde olduğu bilinen başka bir ülkeninkine benzediği durumda ortaya çıkma eğilimindedir.

Bankacılık veya para biriminin dalgalanmasından duyulan korku, başka türlü meydana gelmeyecek bir makroekonomik kriz yaratarak kendi kendini besleyebilmektedir. Arjantin’de yaşanan bankacılık krizi sırasında mevduat miktarlarının ani düşmesi ve merkez bankası rezervlerin hızla erimesi, daha önce gerçekleşen Latin Amerika finans piyasalarındaki güvenin çöküşüne atfedilmiştir. Doğu Asya ve Latin Amerika’daki son iki finansal kriz de, coğrafi yakınlığın finansal bulaşmanın önemli bir belirleyicisi olduğunu göstermektedir. Yasal ve düzenleyici sistemlerdeki “kurumsal yakınlık” veya benzerlikler ve aynı şoklara maruz kalma da etken faktörler olabilir. Bu nedenle ülkeler, komşu ülkelerin mali sistemlerinin ve makroekonomik politikalarının mali kriz olasılığını artırmamasını ve bulaşıcılığı tetiklememesi için gerekli tedbirleri almak durumundadırlar. Ülkeler arasındaki olası yayılmalar, makroekonomik politikada, bankacılık standartlarında ve banka düzenlemelerinin uygulanmasında bölgesel işbirliği ve koordinasyon için zorlayıcı bir gerekçe de sağlamaktadır.³⁰²

Son zamanlarda yapılan ülkeler arası araştırmalar, yabancı sermayeye yönelik kontrol empozelerinin ekonomik büyüme üzerinde çok az etkisi olduğunu göstermektedir. Küresel sermaye havuzuna erişim imkânı bulmanın - yatırım sermayesine ekleme yapma ya da riskleri çeşitlendirme fırsatı gibi - faydaları; finansal serbestleşmenin neden olduğu krizlerin maliyetleri ile dengelenmekte ve toplam etki sıfıra yakın olabilmektedir. Ticaretin serbestleştirilmesi üzerine çok sayıda araştırma mevcuttur, bunların hepsi birçok faydası olduğunu öne sürmektedir, ancak sermaye hesabı serbestleştirmesine ilişkin kanıtlar çok karışıktır. Buradaki zorluk, büyüme üzerinde önemli olumlu etkiye sahip olacak yatırımları cezbetmek ve aynı zamanda maliyetli finansal kriz tehlikesini azaltmak için yeterince cazip politika ve kurumsal yapılar tasarlamaktan geçmektedir.

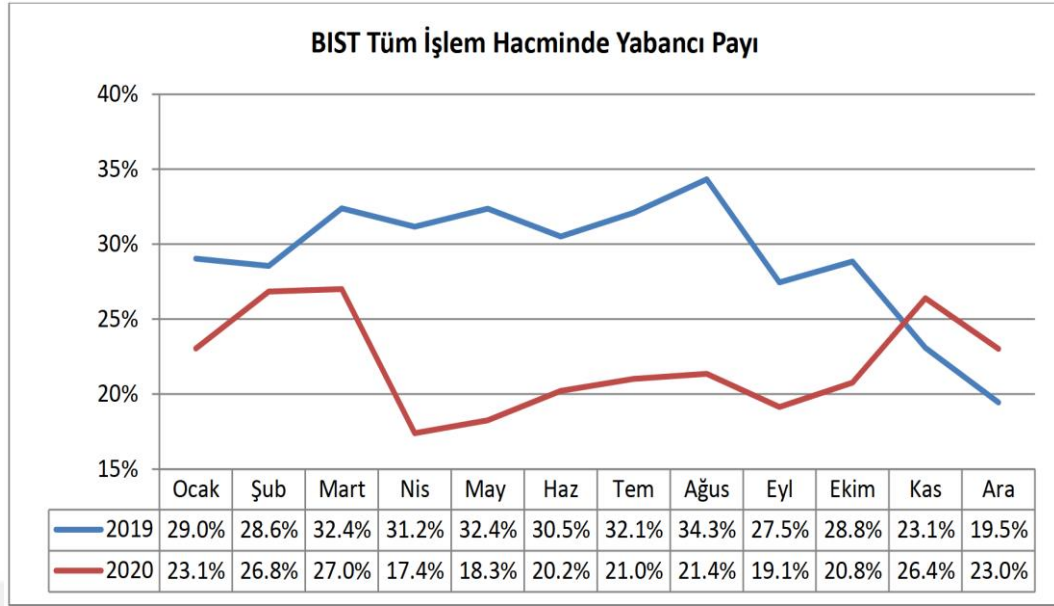
³⁰² World Bank. (2000). “Developing Countries and The Global Financial System”. *World Development Report*, 1999-2000, 74.

4.3.4. Borsa'daki Sıcak Paranın Gözetimi

Para piyasalarında olduğu gibi sermaye piyasalarının da etkin, şeffaf, adil, rekabetçi ve güvenilir olarak işlemesine yönelik piyasaların düzenlenmesi ve denetlenmesi bağlamında ekonomik güvenliği temin edici görev ve sorumlulukların tam olarak yerine getirilmesi gerekmektedir. Türkiye'de bu amaçlarla 1982 yılında Sermaye Piyasası Kurumu kurulmuştur. SPK'nın finansal güvenlik bağlamında ekonomide rol alan bireyler ve kurumlar üzerinde güvenli bir yatırım ortamı tesisine yönelik önemli etkileri olmaktadır.

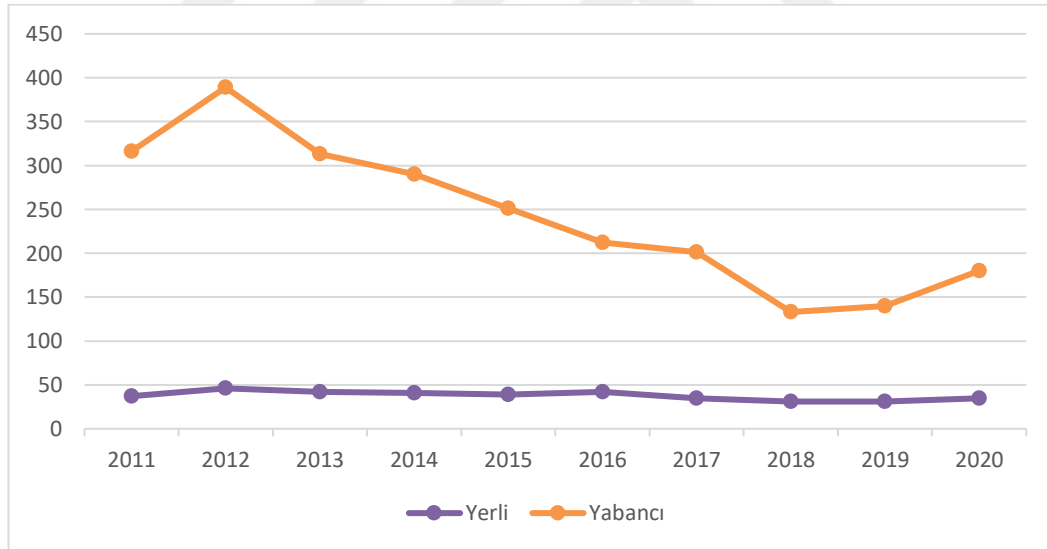
"Beklenen getiri oranları ve risklerdeki değişimlere hızlı tepki veren sermaye akımları olarak ifade edilen" sıcak paranın bir ülkeye girme yollarından birisi de menkul kıymetler borsasıdır. Yabancı yatırımcılar Borsa'da işlem gören payların değer artışı ve temettüsünden yararlanmak için hisse senedi satın almaktadırlar. Yabancı yatırımcılar hisse senedi satın almak için yurtiçine döviz getirip ve bu döviz, yurtiçinde TL'ye çevirerek hisse senedi satın almaktadırlar. Bu süreçte döviz girişi nedeniyle TL, yabancı para karşısında değerlenir. Bunun tersi bir süreçte ise yabancı yatırımcılar ellerindeki hisse senetlerini satarak elde ettikleri TL'yi yabancı paraya çevirerek yurtdışına çıkarlar. Bu durum ise TL'nin yabancı para karşısında değer kaybetmesine neden olur. Bu sebeple bir ülkeye girmiş sıcak paranın yüklü miktarda ani çıkışları bir ekonomi açısından çoğu zaman olumsuz sonuç doğurur; işte bu sebeple bir ülkeye giren sıcak paranın vadesinin uzun hale getirilmesi büyük önem taşıdığı gibi büyük hacimli ülkeyi terk etmemesi de önemlidir.

Hisse senetleri piyasasına bakıldığında (BİST Şirketlerinin Halka Açık Bölümünün Piyasa Değerine Göre) yabancı payı Şubat 2021 itibarıyla % 45,5 ile rekor düşük seviyeye gerilemiştir. Bu gelişmede yabancı yatırımcıların borsadan çıkışlarının yanı sıra yerli yatırımcı sayısındaki artış etkili olmuştur. Daha önceki yıllarda örneğin 2014 sonu itibarıyla yabancı yatırımcıların payının %65, yerli yatırımcıların ise %35 olduğu, kayıtlı yabancı yatırımcı sayısının ise bir milyonu aştığı görülmüştür.

Şekil 4.3. Borsa İstanbul’da tüm işlem hacminde yabancı payı (%)

Hisse senetlerinin elde tutulma sürelerine ilişkin örneklere aşağıda yer verilmiştir.³⁰³

Şekil 4.4. BİST hisse senedi elde tutma süreleri (Gün)³⁰⁴

Son yıllarda yabancı yatırımcıların hisse senetlerini elde tutma süresini kısaltmakla birlikte hisse senedi almayı sürdürmüşlerdir. Bu durum spekülatif bakış açısının daha fazla öne çıktığı bir yaklaşımın ağırlık kazandığı şeklinde yorumlanabilir. Yabancıların kısa vadeye yönelmeleri piyasada dalgalanmaların daha fazla yaşandığı bir piyasa oluşumunu körüklemekte; bu da güçlü ve istikrarlı bir piyasanın oluşumunu geciktirmektedir.

³⁰³ Aydın, a.g.e. 2015, 360.

³⁰⁴ Kaynak: TÜYİD-MKK Borsa Trendleri Raporu.

Yabancıların 2014 yılındaki bekleme süresi 357 günken; aradan geçen beş yıllık zaman diliminde yabancıların süresi yarı oranda azalmıştır. Yerliler ise aynı süre içinde 46 gün olan elde tutma süresini daha da azaltarak 35 güne indirmişlerdir. Geçtiğimiz yıl yabancı yatırımcıların elde tutma süresinin tüm endekslerde kısaldığı tespit edilmiştir. Bunun en büyük nedeni piyasalardaki yüksek volatilitedir. Öngörülebilir fiyatlamaların gerçekleşmemesi, makro verilerde gözlenen değişimler yabancıların hisse değerlerine odaklanmalarına rağmen temkinli hareket etmelerine neden olmuştur.³⁰⁵

Yabancı yatırımcının çokluğu ve sahip olduğu payın büyük olması Türkiye'deki sermaye piyasalarına duyulan güvenin bir göstergesi olmakla birlikte, kriz durumlarında meydana gelebilecek olası sıcak para çıkışı nedeniyle ekonomi üzerinde risk teşkil etmektedir. Bu riski azaltmak için en önemli görev SPK'ya düşmektedir. Ekonominin sıcak paradan etkilenme oranını en aza düşürmek için yerli yatırımcı payının artırılması ve bu sayede piyasanın derinliğinin artırılması gerekmektedir. Bu açıdan bakıldığında SPK'nın yapacağı düzenlemeler ve faaliyetler de büyük önem arz etmektedir.

Türkiye'de özellikle 1994 ve 2001 yıllarında yaşanan krizlerde sıcak paranın çıkışının etkileri en ağır şekilde hissedilmiştir. Bu krizlerde sıcak paranın yurtdışına çıkmaya başlamasıyla birlikte döviz talebi artmış, bu talep döviz kurlarının aşırı yükselmesine sebep olmuş, para talebinin artmasıyla birlikte ise faiz oranları aşırı yüksek seviyelere ulaşmıştır. Normal şartlarda yatırımların yapılması için yararlanabilecek parasal bir kaynak bu krizlerde tehlikeli bir hal almış, hatta ekonominin aleyhinde çalışmaya başlamıştır.

Bilindiği üzere, sıcak para kontrol edilebildiği sürece bir ekonomi için faydalıdır. Kontrol edilemeyen sıcak para ise ekonomi açısından risk oluşturmaktadır. Sıcak paranın ekonomiye giriş yollarından birisi olan Borsa'nın gözetimi de bu açıdan büyük önem teşkil etmektedir. Borsalardaki sıcak paranın giriş ve çıkışları ekonomik güvenlik bağlamında da önemlidir. Çünkü özellikle ani sıcak para sirkülasyonu TL'nin değer kazanmasına veya değer kaybetmesine neden olmaktadır. Bu giriş-çıkışların iyi yönetilememesi sonucu genelde olumsuz ekonomik durumlar ortaya çıkmaktadır.

Ülkeye giren sıcak paranın vadesinin uzun olması, yerli yatırımcı payının artırılması, sıcak paranın çıkışım zorlaştırıcı düzenlemelerin yapılması, borsanın güvenle yatırım

³⁰⁵ Yatırımcı İlişkileri Derneği (TÜYİD). (2019). *Borsa Trendleri Raporu*, 2019, 28.

yapılabilir bir ortam oluşturulması ve borsadaki bu pozisyonların da yetkili kurum ve kurullar tarafından iyi bir şekilde gözetim ve denetim altında tutulması gerekmektedir.

Sıcak paranın kontrolsüz bir şekilde Borsa'ya girmesi, kriz dönemlerinde de kontrolsüz bir şekilde çıkışına yol açabilir. Bu açıdan Borsa üzerinden gelen sıcak paranın çıkışını zorlaştıracı düzenlemelerin hayata geçirilmesi gerekmektedir. Bunu yaparken de yabancı yatırımcıları kaçırarak düzenlemelerden de kaçınılması gerekmektedir. Söz konusu denge sağlandığı takdirde, Borsa'da dengesiz bir şekilde yaşanan iniş çıkışların önüne geçilecek, dolayısıyla Borsa gerek şirketler gerekse de yatırımcılar açısından güvenilir, diğer bir ifadeyle güvenle yatırım yapılabilir bir hale gelecek, uzun vadede ise yatırımların artışının ekonomi üzerinde olumlu etkileri olacaktır.

4.3.5. Döviz (Kambiyo) Piyasaları³⁰⁶

Gelişmekte olan ülke piyasaları, döviz kurlarının büyük dalgalanmaları ile karakterize edilmektedir. Bu dalgalanmalar, aslında yerel para biriminin değerinin düşmesi yani genellikle devalüasyon eğilimidir. Para değerindeki istikrarsızlık, tüm ekonomiye sirayet ederek genel ekonominin de istikrarsızlaşmasına, enflasyonun artmasına, zorunlu ithalat sebebiyle cari açığın artmasına, yabancı para birimi üzerinden borçların bütçe üzerindeki ağırlığının artmasına ve en nihayetinde büyüme eğiliminin düşmesine hatta bu gelişmeler krizlere el verdiği ölçüde ekonomik küçülmelere yol açmakta ve ekonomi güvenliği sekteye uğramaktadır. Bu başlık altında döviz piyasalarının işleyişine ve para değerlerinin gerçek verilere göre mi yoksa manipülatif unsurlarla mı değiştiğine ilişkin çeşitli saptama ve değerlendirmelere yer verilmektedir.

4.3.5.1. Kambiyo piyasalarının niteliği

Yabancı ülke paralarına veya para yerine geçen her türlü ödeme aracına döviz (Foreign Exchange, Forex veya FX) denilmektedir.³⁰⁷ Yabancı para işlemleri; nakit biçimde olabileceği gibi havale, ödeme emri, döviz poliçesi, mevduat sertifikası veya seyahat çekleri

³⁰⁶ HSBC, Barclays, Deutsche Bank, Goldman Sachs, Credit Suisse, Standard Chartered, Citibank, Royal Bank of Scotland, Societe Generale, Merrill Lynch, Odeabank, Akbank, Şekerbank ile ilgili Rekabet Kurulu'nun 24.11.2016 tarih ve 16-41/667-300 sayılı söz konusu bankaların spot döviz piyasasında alım satım miktarı, zamanı gibi güncel bilgileri paylaştıkları ve denge döviz kurunu etkilemeye yönelik olarak birlikte hareket ettikleri iddiasına yönelik gerekçeli kararından yararlanılmıştır anahtar

³⁰⁷ Döviz kuru, bir ulusal paranın diğer bir ulusal para cinsinden fiyatıdır.

şeklinde de olabilmektedir. Bu araçlardan likiditesi oldukça yüksek, nakit şeklindeki yabancı paraya, efektif denilmektedir. Döviz piyasası ise yabancı paraların alınıp satıldığı veya yerli paranın başka ülke paralarına dönüştürülmesine imkân sağlayan piyasalardır. Döviz piyasasında arz ve talepteki değişimler doğrultusunda her para birimi için döviz kuru değişmektedir.

Bu piyasalarda döviz arz ve talebi karşılaşmakta, arz ve talepteki değişimlere bağlı olarak her para birimi için döviz kurları değişmektedir. Aracı kurumlar döviz işlemleri yoluyla, müşteriler tarafından talep edilen dövizleri onlar adına sağlayıp yine onlara satarak veya kendi portföylerinde yer alan dövizleri uluslararası piyasalarda değerlendirerek kazanç sağlayabilmektedir. Aracılar hem kendi adlarına işlem yaparken hem de müşterilerin talep ettikleri dövizleri sağlarken ihtiyaç duyulan dövizleri uluslararası piyasalardan sağlamakta, diğer bir deyişle aracılar döviz alım satım işlemlerini kimin adına yaptıklarından bağımsız olarak tek bir piyasada işlemlerini gerçekleştirmektedirler. Bu kapsamda döviz işlemlerini bir bütün olarak görmek mümkündür.

Döviz piyasaları alıcı ve satıcıların doğrudan karşılaştıkları piyasalar olmadığı gibi, borsa biçiminde de örgütlenmiş değillerdir. Döviz piyasalarında; işlemler, bankalar (*trader*), banka dışı satıcılar (*dealer*), döviz komisyoncuları (*broker*) ve (çoğunlukla brokerların yerini almış olan) elektronik işlem sistemleri vasıtasıyla gerçekleştirilmektedir. Döviz işlemlerinin %98'i tezgâh üstü piyasada gerçekleşmekte olup, oyuncular arasındaki iletişim neredeyse bütünüyle telefon veya elektronik ortamda sağlanmaktadır. Bu çerçevede döviz piyasalarının 7/24 açık bir tezgâh üstü piyasa niteliğinde olduğu ifade edilmektedir.³⁰⁸

Döviz piyasasının, %98'ini oluşturan spot döviz piyasası, merkezi bir yerden regüle edilmemekte ve merkezi bir takas odası bulunmamaktadır. Günümüzde döviz piyasasının yapıcılığı küresel büyüklükteki bankalar tarafından gerçekleştirilmektedir. Bunun nedeni

³⁰⁸ Evrensel niteliğe sahip olan döviz piyasası günün 24 saati boyunca işlem yapmaya olanak tanımaktadır. Döviz piyasasında alım satım işlemleri Yeni Zelanda'da Pazartesi günü 07:00'da başlamakta, bir saat sonra Sydney piyasası açılmakta ve birer saat arayla bu süreç batı ülkelerine doğru devam etmektedir. Asya'dan sonra Avrupa piyasaları açılmaya başlamakta ve Yeni Zelanda'dan tam 12 saat sonra Londra piyasasında döviz ticareti başlamış olmaktadır. Her ülke için 9'ar saat süren bu alım satım periyodu, Cuma günü New York yerel saati ile 17:00'da kapanmaktadır. Ancak teknolojinin sunduğu imkânlar sayesinde hafta sonlarında da, hafta içi mesai saatlerine kıyasla çok daha düşük hacimlerle de olsa alım satım yapılabilmektedir.

alım-satım işlemlerinin çoğunun bankalar arası piyasada gerçekleşmesidir. Dolayısıyla döviz piyasalarındaki ana oyuncular bankalardır.

Döviz piyasalarında spekülasyon, yatırım ve korunma gibi farklı meşru amaçlarla işlem yapılmaktadır. Oyuncular döviz portföylerini amaçları paralelinde, mevcut pozisyonları ve gerçekleştirmeyi planladıkları işlemler doğrultusunda yönetmekte, bu çerçevede de gün içerisinde birbirlerinin hem rakibi hem de müşterisi konumunda olabilmektedir. Bu eşanlı rakiplik ve müşteri rolleri dolayısıyla aracılar arasında sürekli iletişim bulunmakta, bu olağan iletişim dâhilinde ise birbirlerinin döviz miktar ve kur gibi parametreleri hakkında bilgi sahibi olmaları mümkün olmaktadır.

Döviz piyasaları, genel olarak küresel özellikler taşımaktadır. Türkiye döviz piyasaları da uluslararası piyasalarla etkileşim halinde ve bütünleşik bir yapı içerisinde. Daha önce de belirtildiği üzere, döviz piyasaları borsa benzeri bir yapılanma şeklinde organize olmayıp, bu piyasada işlem yapan oyuncular genellikle fiziken karşılaşmamaktadır. İşlemler çoğunlukla online platformlar üzerinden gerçekleştirilmekte ve haftanın beş günü 24 saat işlem yapılabilme imkanı bulunmaktadır. Diğer bir deyişle, bir ülkede piyasaların kapanmış olması halinde bile işlem yapmak isteyen piyasa katılımcıları, piyasaların açık olduğu başka bir ülkede işlem yapabilme olanağına sahip olabilmektedir. Döviz piyasalarının bu özellikleri nedeniyle açık olan bir piyasadaki işlemler tüm dünya piyasalarında, kapalı olsalar bile etki doğmasına neden olmaktadır.

4.3.5.2. Döviz piyasalarının işleyişi³⁰⁹

Döviz alım-satım işlemleri birçok şekilde gerçekleştirilebilmektedir. Döviz piyasası, bir dövizin diğerine dönüştürülmesi, yabancı döviz banka hesapları, borçları, kredileri ve dövizlere ilişkin diğer finansal işlemleri, yabancı döviz ile işlem opsiyonlarını, vadeli işlemleri (*futures*), diğer türev sözleşmeleri ve döviz değişimlerini (*swap*) kapsamaktadır. Bu doğrultuda döviz işlemlerini spot ve türev döviz işlemleri olarak ikiye ayırmak mümkündür. Farklı para birimlerinin alım ve satımı, döviz pazarı içerisinde spot döviz işlemleri olarak adlandırılmakta ve diğer döviz işlemlerinden kısmen farklılaşmaktadır. Spot

³⁰⁹ Rekabet Kurumu'nun, Bankaların spot döviz piyasasında alım satım miktarı, zamanı gibi güncel bilgileri paylaştıkları ve denge döviz kurunu etkilemeye yönelik olarak birlikte hareket ettikleri iddiası üzerine yürüttüğü Önaraştırma neticesinde alınan 24.11.2016 tarih ve 16-41/667-300 sayılı Kararın gerekçesinden yararlanılmıştır.

döviz işlemlerinde bankaların genellikle hazine birimlerinde çalışan traderlar, belirli bir para biriminde satmak veya almak istedikleri fiyatları söz konusu seviyede kote etmektedirler. Para birimleri spot günü (genellikle işlem tarihinden itibaren iki iş günü) kararlaştırılmış fiyat üzerinden teslim edilmek üzere alınmakta ve satılmaktadır. Vadeli döviz işlemleri olarak da adlandırabileceğimiz türev döviz işlemlerinden biri olan opsiyon işlemlerinde sözleşmeye konu olan dayanak varlık yabancı para birimi olup, opsiyonu satın alan taraf sözleşmede belirtilen döviz, önceden belirlenmiş fiyat üzerinden vade sonunda (veya vade süresince) alma veya satma hakkına sahip olmaktadır. Yine bir diğer türev döviz işlem türü olan swap işlemleri ise bir döviz cinsinin, diğer bir döviz cinsine karşı, belirli bir vade sonuna kadar geri alınması kaydıyla yapılan değiş tokuş işlemidir.

Şirketler belirli bir para biriminin büyük miktarlarını diğerine karşı bozduğunda, bunu genellikle bir Forex şirketi (ağırlıklı olarak bankalar) aracılığıyla yaparlar. Forex araçlarının ana müşterileri arasında varlık yöneticileri, emeklilik fonları, hedge fonları, büyük şirketler ve diğer bankalar bulunmaktadır.

Döviz platformlarında işlem yapan teşebbüslerin ve bu teşebbüslerin alım satım tekliflerinin farklı olması, farklı fiyatların oluşması, herkes tarafından referans olarak alınabilecek bir fiyatın belirlenmesi ihtiyacını doğurmuş ve bu ihtiyaç neticesinde fixing (sabitleme) olarak isimlendirilen işlemler doğmuştur. Fixing işlemi günün belli bir saatinde döviz alım ve satım emirlerinin yerine getirilmesi, diğer bir ifadeyle döviz arz ve talebinin toplulaştırılması ve bunun sonucunda oluşan denge kur fiyatının açıklanmasıdır. Bu işlem mevcut durumda *WM/Reuters* tarafından özel bir şirket tarafından yapılmaktadır.

Fixing kur hesaplamasında Türk Lirası'nın da aralarında bulunduğu işlem gören - ticari- para birimleri (*trading currencies*) için öncelikle ve ağırlıklı gerçekleşen işlemlerdeki fiyatlar kullanılmaktadır.³¹⁰ Diğer taraftan birincil kaynak verinin yeterli olmadığı, yani likiditenin yetersiz olduğu hallerde ikincil veri kaynağı olan “alım/satım emirleri”, birincil kaynakta da olduğu gibi *Reuters*, *Currenex* ve *EBS*'nin eşleştirme platformlarından temin edilmekte, çeşitli kontrol ve tolerans testleri akabinde aykırı değerler ayıklanarak hesaplamaya dâhil edilmektedir. Likiditenin genel olarak yetersiz olduğu para birimleri ticari olmayan para birimleri (*nontrading currencies*) olarak adlandırılmakta,³¹¹ bu para

³¹⁰ Foreign Exchange Professional Association (FXPA). “Focus on: Foreign Exchange Benchmarks”, <https://fxpa.org/wp-content/uploads/2015/06/fxpa-benchmarks-5-22final.pdf>, Erişim tarihi: 19.05.2019).

³¹¹ FXPA, a.g.m. 2015, 6.

birimlerine ilişkin fixing kur hesaplamasında gerçekleşen işlem ve emir kaynaklarının yetersizliği durumunda *Reuters RIC* platformundan temin edilen, bankalarca girilen kotasyonlar ve geçmiş gerçekleşmiş işlemler çeşitli kontroller ve filtreme akabinde hesaplamaya dâhil edilebilmektedir. Bu çerçevede *WM/Reuters*, ilgili döviz türünde işlem hacminin gerçekleşen işlem ve alım/satım emirleri düzeyinde yeterli olmadığı durumda, işlemin gerçekleşip gerçekleşmediğine bakmaksızın bankaların sisteme girdikleri kotasyonları da örnekleme yoluyla hesaplamaya dâhil edebilmektedir.³¹² Bu noktada platformlara traderlar tarafından girilen alım/satım emirlerinin yasal olarak bağlayıcılığının bulunduğu, eşleşen bir karşı emir olduğu durumda otomatik olarak gerçekleştiği ifade edilmelidir. Kotasyonlar ise piyasa yapıcılarının -bankaların- sisteme girdiği alım ve satım teklifleri olup, bankalar gün içerisinde kotasyonlarını arz ve talebe göre değiştirmektedirler.

Uygulamada yatırımcılar, fixing kurun belirlenmesine en geç 15 dakika kalıncaya kadar fixing kur üzerinden döviz alım satım talimatlarını bankalara iletmektedir.³¹³ Bu halde örneğin, öğle saatlerinde bir müşterisinin fixing kur üzerinden görece yüksek olan 100 milyon Amerikan Doları alım yapma talimatını alan bir traderın önünde kabaca iki seçenek bulunmaktadır. Bunlardan ilki, satışını yapacağı 100 milyon Amerikan Dolarını fixing kurun belirlenmesini beklemeden almaya başlamak, ikincisi ise fixing işleminin tamamlanmasını bekleyip işlemi bu kur üzerinden gerçekleştirmek. İlk seçenek daha fazla kâr vaad etmekle birlikte, aynı zamanda önemli bir risk de barındırmaktadır. Fixing işlemi öncesi piyasadaki fiyattan Amerikan Doları almaya başlayan trader, fixing kurun düşük çıkması durumunda, yüksekten aldığı Amerikan Doları'nı daha düşük bir fiyattan müşterisine satmak durumunda kalacaktır. Fixing kurun ne olacağını bilmeyen bir trader için bu seçenek fiili olarak spekülatif amaçlı olup, meşru niteliktedir. Zira, trader fixing kura ilişkin beklentisi³¹⁴ doğrultusunda ancak risk karşılığı bir pozisyon almaktadır. Bu durumdaki bir trader konumunu sağlamlaştırmak üzere, öncelikle piyasada kendi pozisyonu ile paralel veya karşı yönlü talimatların olup olmadığı bilgisini temin etmeye çalışacaktır. İletişim ve ticaretin elektronik ortamda yürütüldüğü, traderların birbirlerinin rakibi kadar müşterileri de olduğu döviz piyasasında traderlar diğer banka traderları ile sürekli iletişim içinde bulunmaktadır.

³¹² WM/Reuters Spot ve Forward Oranları Metodoloji Rehberi, (WM-Reuters-Spot-Forward-Rates-Methodology-Guide.pdf (www.rbnz.govt.nz, Erişim tarihi: 19.05.2019)).

³¹³ FXPA, a.g.m. 2015, 1.

³¹⁴ Traderın sahip olduğu 100 milyon Amerikan Dolarlık alım yapılacağı bilgisi dolayısıyla fixing kurun yüksek çıkacağı beklentisi bulunabilir. Traderın ters yönde bir hareketle karşılaşması ihtimali yani riski bulunmakla birlikte, sahip olduğu bilgiden kaynaklı beklentisi doğrultusunda fixing kurun belirlenmesi öncesinde kendi portföyüne görece düşük fiyattan Amerikan Doları satın alması ve akabinde emiri fixing kur üzerinden gerçekleştirerek alım ve satım fiyatındaki fark dolayısıyla kar elde etmesi söz konusu olacaktır.

Ancak bu pazar gerçekliği, bahsi geçen iletişimin ve iletişime bağlı davranışların herhalukarda meşru olduğu anlamına gelmemektedir.

Örnekten devamla, traderın diğer traderla iletişim halinde fixing kurunu etkilemek üzere işlem ve eylemlerde bulunması dolayısıyla piyasanın kendi işleyişi dışında olması gerekenden yüksek bir noktada dengeye gelmesinin temin edilmesi, trader ve bankanın pozisyonlarına ilişkin riski müşteri güveni hilafına hareket ederek ve müşteri zararına neden olmak suretiyle asgariye indirmesi ve bu suretle haksız kazanç elde edilmesi anlamını taşımaktadır. Genel olarak endeks manipülasyonu olarak tanımlanabilecek fixing kurun manipüle edilebilmesinin, merkezi regülasyona, doğrudan düzenleme ve denetlemeye tabi olmayan döviz piyasaları bakımından önemli bir sorun teşkil ettiği ifade edilebilecektir. Bu noktada, bahsi geçen etkinin yaratılmasının küresel, günlük işlem hacmi 5 trilyon Amerikan Doları olan, çok sayıda oyuncunun olduğu, bilginin anında fiyatlandırıldığı, karşı işlemlerin hızla alınan pozisyonları etkisiz hale getirebileceği ve fixing kurun, oyuncular tarafından değil örnekleme ve filtreleme yoluyla üçüncü bir firma tarafından belirlendiği bir piyasada oyuncular arasında güçlü sistematik koordinasyon gerektirdiği belirtilmelidir. Ancak, fixing kurun belirlenmesinde kullanılan yöntemin ve piyasanın işleyişinin manipülasyona yol açabilecek yönleri olduğu da belirtilmelidir.

WM/Reuters'ın fixing kuru belirlemede kullandığı yöntem, finans çevreleri ve otoritelerince dört yönü itibarıyla manipülasyon riski barındırdığı için eleştirilmektedir. Bunlardan ilki hesaplama dâhil edilecek işlemlerin temin edildiği fixing penceresi olarak adlandırılan süredir. Şubat 2015'e kadar bir dakika olarak uygulanan bu süre, Türkiye'nin de aralarında bulunduğu pek çok ülkenin finans otoritelerinin üyesi olduğu *Financial Stability Board*'un (FSB) alt komisyonu olan *Foreign Exchange Benchmark Group*'un (FXBG) önerisi üzerine bu tarih itibarıyla beş dakikaya çıkarılmıştır. Fixing penceresinin bir dakika olması, kurun hesaplanmasında yalnızca bu süre zarfında gerçekleşen işlemlerin veri olarak kullanılmasına sebep olmakta, bu ölçüde de örneklemin seçileceği işlem havuzu daralmaktadır. *WM/Reuters*, döviz piyasalarında manipülasyon ihtimalini azaltmak üzere bahsi geçen süreyi Şubat 2015 itibarıyla beş dakikaya çıkarmıştır.³¹⁵

Sistemin manipülasyona açık bir diğer özelliği, *WM/Reuters*'in verileri yalnızca

³¹⁵<http://www.financemagnates.com/forex/analysis/fx-fixing-window-will-widened-reduce-probability-market-manipulation/> Erişim tarihi:19.05.2019.

Thompson Reuters kaynağından edinmesiydi. Şubat 2015'te sistemde FXBG önerisi üzerine yapılan bir diğer değişiklikle, *WM/Reuters* mevcut veri kaynağının yanı sıra *EBS* ve *Currenex* üzerinden gerçekleşen işlemleri de veri setine dâhil etme yoluna gitmiştir.³¹⁶ Bahsi geçen değişiklik de, fiili olarak işlem havuzunun genişlemesi, daha fazla işlem ve oyuncunun hesaplamaya dâhil edilmesi, dolayısıyla oyuncuların fixing kurunu manipulatif işlemlerle etkileme ihtimalinin azalması sonucunu doğurmaktadır.

Sisteme getirilen bir diğer eleştiri ise fixing kur hesaplamalarına işlemlerin yalnızca oluşan fiyatlar yönüyle dâhil edilmesidir. İşlem hacminin dikkate alınmaması, fiili olarak işlemlerin büyüklükleri çok farklı da olsa kur üzerinde aynı etkiyi yaratmalarına sebebiyet vermektedir. Bahsi geçen sistem dâhilinde hacmin fixing kurda dikkate alınmaması ile işlemlerin hacimlerinden bağımsız olarak örnekleme seçilme ihtimali birlikte değerlendirildiğinde, bir veya birden fazla oyuncunun işlemlerini parçalamak suretiyle fixing kuru etkileme ihtimali artmaktadır.³¹⁷

Likiditenin düşük olduğu dolayısıyla yeterli ölçüde gerçekleşen işlem verisi ve alım/satım emrinin temin edilemediği hallerde banka kotasyonlarının fixing kur hesaplamasına dâhil edilmesi de bir diğer manipülasyonu kolaylaştırıcı unsur olarak ortaya çıkmaktadır. Banka teklifleri olarak nitelendirilebilecek kotasyonların hesaplamaya dâhil edilmesi, oyuncuların işlemin gerçekleşmesi ile doğması olası riski almadan ekonomik anlamda rasyonel olmayan manipülatif kotasyonlar yoluyla fixing kuru etkilemesi ihtimalini ortaya çıkarmaktadır. Ancak bu noktada, *WM/Reuters*'ın uyguladığı yöntem çerçevesinde kotasyonlar bakımından da çeşitli kontroller kullandığı ve bu kapsamda piyasayı temsil eden aykırı nitelik taşımayan değerleri hesaplamasında temel alma eğiliminde olduğu anlaşılmaktadır. Kaldı ki Türk Lirası'nın da içinde bulunduğu işlem gören para birimleri bakımından likiditenin genel olarak sağlandığı, dolayısıyla kotasyonların bu para birimleri bakımından fixing kur belirlenmesinde üçüncül kaynak olarak nadir hesaplamaya dâhil edildiği de ifade edilebilecektir.

³¹⁶ Michelberger P.S., Witte J.H. (2016). "Foreign Exchange Market Microstructure and the WM/Reuters 4pm Fix". *The Journal of Finance and Data Science*, 3. (<https://arxiv.org/pdf/1501.07778.pdf> E.t.:20.05.2020).

³¹⁷ Michelberger, Witte, a.g.m. 2016, 5.

4.3.5.3. Döviz piyasalarında manipülatif eylemler

Döviz piyasalarının etkin işleyişi önündeki en önemli engel, diğer finansal piyasalar bakımından olduğu gibi manipülasyondur. Manipülasyon, genel anlamda işleme ve bilgiye dayalı olmak üzere ikili ayrımında ele alınmaktadır. İşleme dayalı manipülasyon, “*piyasanın doğal işleyiş görüntüsü içinde, ekonomik temeli olmayan, salt başkalarını yanıltma amacı taşıyan işlemler yapılarak fiyat oluşturulması ve kamunun fiyata olan güveninin kötüye kullanılması sonucunu doğuran*”,³¹⁸ bilgiye dayalı manipülasyon ise “*kamuya yalan, yanlış veya eksik bilgi akışı ya da açıklanması gerekirken bilginin açıklanmaması yüzünden, kamuyu aydınlatma sistemine olan güvenin bozulmasına yol açan ve bilginin fiyata yansımısını engelleyen*”³¹⁹ manipülasyon türüdür.

Sermaye piyasaları bakımından etki kapasitesi yönüyle iki manipülasyon türünün benzer olduğu ifade edilebilecek olsa da döviz piyasaları bakımından işleme dayalı manipülasyonun etki kapasitesi yönüyle ön planda olduğu ifade edilebilecektir. Nitekim döviz piyasalarında denge kurlarında etki yaratan bilgi, büyük ölçüde resmi kuruluşlarca açıklanan manipülatif olarak değerlendirilemeyecek makroekonomik verilerdir. Diğer taraftan, döviz piyasalarının küresel niteliği, tam rekabete yakın işleyişi ve büyüklüğü dikkate alındığında, işleme dayalı manipülasyon ile denge kurların etkilenmesi, tek seferde ve/veya aynı yönde önemli büyüklükte işlem yapılmasını ve karşılığında ters yönde işlem hareketinin zayıflığını gerektirmektedir. Zira çok sayıda profesyonel oyuncunun olduğu piyasada manipülatif bir işlem sonucunda oluşan kurun suni veya geçici olduğu algısının/inancının oluşması ile kur çok kısa sürede karşı işlemlerle rekabetçi seviyeye gelecektir. Diğer taraftan, daha önce de ifade edildiği üzere, döviz kuru arz ve talebe göre gün içerisinde sürekli değişkenlik sergilemekte olup, bu seyir içerisinde denge kurunda etkisi olmaksızın, daha düşük hacimli işlemlerdeki manipülasyon ile belirli ölçüde haksız kazanç temin edilmesi ihtimali de bulunmaktadır. Ancak bu noktada, manipülasyonun büyük ölçüde sermaye piyasalarına yönelik olarak gündeme geldiği ve bu piyasalardaki düzenlemeler çerçevesinde ele alındığı ve yaptırıma tabi kılındığı, kararın, merkezi regülasyona tabi olmayan döviz piyasaları bakımından manipülasyonun, işlemlerin yaklaşık %90'ının bankalar tarafından gerçekleştiriliyor olması hasebiyle dünya genelinde özelde bankalara yönelik veya mali mevzuat kapsamında; genelde ise dolandırıcılık suçu olarak ceza hukuku

³¹⁸ Yüce, A. (2012). “Sermaye Piyasasında Manipülasyon”. *TBB Dergisi*, Ocak-Şubat 2012 (98), 367.

³¹⁹ Yüce, A. a.g.m. 2012, 367.

veya rekabeti kısıtladığı bağlamda rekabet hukuku kapsamında ele alınabildiği görülmektedir.

Bankaların hazine biriminde çalışan, farklı döviz türlerinde alım ve satım yapmakla görevli personelin (trader) Bloomberg ve Reuters ekranlarından erişilebilen online sohbet odalarında rakip banka traderları ile rekabete hassas olabilecek bilgileri paylaşılabildikleri ve manipülatif eylemlere girişebildikleri görülmektedir. Bu kapsamda;

- Alış-satış farkı (spread) bilgisi paylaşımı: traderların bankaların satış teklifi ile müşterinin fiyat teklifi arasındaki fark olarak tanımlanabilecek spread bilgisini paylaştıkları,
- Fixing işlemi sırasında döviz kurlarını yönlendirme: traderların döviz kurlarını belirli bir seviyeye getirmek amacıyla yanıltıcı kotasyon girdikleri,
- Koordineli zarar durdurma avcılığı (stop loss hunting): traderların döviz kurlarını müşterilerin zarar durdurma talimatlarındaki seviyeye getirmek amacıyla birbirlerine alım satım talimatında bulundukları,
- Koordineli önden gitme (frontrunning): traderların aldıkları müşteri talimatı sonrasında piyasadan düşük fiyatlı döviz alıp, müşteri talimatını yükselmesine sebep oldukları kur üzerinden yerine getirdikleri
- Müşteri emirlerine yönelik bilgi paylaşımı: traderların müşterilerin kendilerine verdikleri talimatların doğrultusu ve büyüklüğü konusunda,

bilgi paylaşımında bulunabilmeleri mümkündür. Böylelikle kendi portföylerine ve müşterilerine yönelik yaptıkları döviz işlemlerinde birlikte hareket etmek suretiyle manipülatif faaliyetlerde bulunulması mümkündür.

4.3.5.4. Manipülasyon vakaları

Son yıllarda döviz piyasalarında kurların manipüle edilmesine yönelik olarak çeşitli ülkelerde inceleme ve soruşturmalar gündeme gelmiştir. İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri (ABD), Avrupa Birliği, İsviçre, Yeni Zelanda, Güney Afrika, Kore ve Brezilya gibi ülkeler konuya ilişkin çeşitli soruşturmalar yürütmüşlerdir. Aşağıda sadece İngiltere, ABD ve AB incelemelerine örnek olay olarak yer verilmektedir.

4.3.5.4.1. İngiltere

İngiltere'de finans sektöründe düzenleyici ve denetleyici konumda olan *Financial Conduct Authority* (FCA) tarafından yapılan inceleme sonucunda, traderların online sohbet odalarından iletişime geçerek, koordineli şekilde ortaya koydukları davranışlarla “WM/Reuters ve ECB³²⁰ fixing işlemleri” ve “zarar durdurma emirleri (*stop loss orders*)”nde manipülasyona neden oldukları sonucuna varılmıştır.

FCA, bankaların koordineli davranışlarını spot döviz piyasasının manipüle edilmesi şeklinde değerlendirmiş, manipülasyonu üç temele dayandırmıştır: (i) bankaların kendi çıkarları için rakipleri ile işbirliği yaparak WM/Reuters ve ECB fixing kurlarını manipüle etme girişiminde bulundukları, (ii) bankaların müşterilerinin zararına, kendi çıkarlarına zarar durdurma avcılığı girişiminde bulundukları, (iii) bankaların gizli müşteri bilgilerini banka içerisinde ve üçüncü kişilerle paylaştıkları.³²¹ İncelemede fixing işlemlerine yönelik olarak banka traderları tarafından ortaya konulan koordinasyonun, fixing oranlarının kendi pozisyonlarını kârlı hale getirecek şekilde oluşmasını sağlamak üzere kurulduğuna hükmetmiştir. Zira hiçbir bankanın tek başına trilyonlarca dolar işlem hacmine sahip ve merkezi olmayan bir piyasada fiyatı etkileyebilmesi mümkün değildir. Kaldı ki bir bankanın alıcı olduğu konumda diğer bankanın satıcı olması durumunda işlemler birbirini nötrleyecek ve fiyat üzerinde bir etki oluşmayacaktır. FCA, bankaların online sohbet odalarından iletişime geçerek sistematik şekilde fixing işlemleri bilgilerini birbirleri ile paylaştıklarını, koordineli olarak talebi aynı zaman aralığında toplulaştırmak suretiyle artırdıklarını, piyasadaki arz-talep dengesini bozarak fiyatı etkilediklerini ortaya koymuştur. Ayrıca FCA yürüttüğü incelemede, suçu gerçekleştiren banka traderlarının sadece fixing oranını değil müşterilerinin zarar durdurma emirlerine ilişkin bilgilerini de paylaştıklarını ve zarar durdurma emrinin başlayabilmesi/işlemin gerçekleşmesi için spot piyasadaki kurun seviyesini istedikleri noktaya getirmeye yönelik eylemler içinde olduklarını tespit etmiştir.

Bu çerçevede soruşturmada, ihlale taraf olan bankaların sürekli ve organize şekilde koordineli işlemler gerçekleştirdikleri sonucuna ulaşılmış, koordinasyon dahilinde bankaların zaman zaman kendileri bakımından iktisadi olmayan davranışlarda dahi bulundukları saptanmıştır. Örneğin FCA'nın Citicorp ile ilgili verdiği kararında bankalardan

³²⁰ European Central Bank (Avrupa Merkez Bankası).

³²¹ <https://www.fca.org.uk/news/fca-fines-barclays-for-forex-failings> Erişim tarihi: 16.03.2021.

birinin diğer bankalar gibi net pozisyonda alıcı olmamasına rağmen, manipülasyonun gerçekleşmesi için alıcı pozisyonundaymış gibi davrandığı tespitine yer verilmiştir.³²²

FCA, söz konusu eylemlerin İngiltere finansal sistemine olan güveni zedelediği, bu durumun finansal sisteme büyük zarar verdiği gerekçesi ile Barclays, Citibank, HSBC, JP Morgan, RBS, UBS'e para cezası vermiştir. FCA'ya göre, bu türden bir eylemin en büyük zararı, güven üzerine kurulu ve dünyanın en önemli finans merkezi olan İngiltere'nin finansal sistemine olan güvenin sarsılmasıdır. Zira Londra dünya döviz ticareti bakımından en önemli merkezlerden biri olup, dünya döviz ticaretinin %41'i burada gerçekleşmektedir. Londra'dan sonra %19 ile New York ve %6 ile Singapur dünya döviz ticaretinde önemli merkezler olarak kabul edilmektedir. Bunun yanı sıra *Euromoney's*'in araştırmasına göre dünya döviz ticaretinin yarısından fazlası ihlale karışmış olan dört banka eliyle gerçekleştirilmektedir. Deutsche Bank'ın %15,2, Citigroup'un %14,9, Barclays'ın %10,2 ve UBS'in %10,1 pazar payı ile pazarın en önemli oyuncularından olduğu kabul edilmektedir.³²³

4.3.5.4.2. Amerika Birleşik Devletleri

FCA'nın manipülasyon olarak değerlendirdiği ve sonradan edindiği rekabet hukuku yetkilerine karşın³²⁴ rekabet hukuku bağlamında cezai yaptırım uygulamadığı eylemler, ABD'de Adalet Bakanlığı (DoJ) bünyesinde hem finansal hem de rekabet otoritelerinin üyelerinden teşkil edilen komisyon tarafından ele alınmıştır. DoJ tarafından 20.05.2015 tarihinde yapılan açıklamada³²⁵, önde gelen beş banka olan Citicorp, JP Morgan Chase&Co, Barclays PLC, The Royal Bank of Scotland PLC ve UBS AG ile uzlaşmaya varıldığı; bu bankalardan UBS AG dışındakilerin spot döviz piyasasındaki Euro/Dolar fiyatını manipüle etmek amacıyla anlaştıklarını kabul ettikleri ve bu suçlarına karşılık toplamda 2,5 milyar Amerikan Doları ceza ödemek konusunda uzlaşmaya varıldığını duyurmuştur. Beşinci banka olan UBS AG ise 2012 yılında yine uzlaşmayla sonuçlanan LIBOR'u manipüle etme

³²² FCA- Final Notice CitiBank NA, (<https://www.fca.org.uk/publication/final-notices/final-notice-citi-bank.pdf>, Erişim tarihi:15.03.2021).

³²³ <http://www.bloomberg.com/news/articles/2013-12-19/how-secret-currency-traders-club-devised-biggest-market-s-rates>, Erişim tarihi: 14.03.2021.

³²⁴ FCA, 01.04.2015 tarihinden itibaren İngiltere Rekabet Kanunu'nu (Competition Act CA98) ihlaline ilişkin finansal hizmetler sektöründe inceleme yetkisi olan kuruluşlar arasında yer almıştır. Esasında 2013'ten itibaren FCA'nın finansal hizmetler sektöründeki davranışların rekabetçi yapı üzerindeki etkilerine yönelik yetkisi bulunmaktaydı. Ancak mezkur değişikliklerle FCA, İngiliz Rekabet Otoritesi olan Competition and Markets Authority ile birlikte ikinci bir rekabet otoritesi statüsüne kavuşmuş durumdadır. (<http://www.nortonrosefulbright.com/files/fca-concurrency-article-1-april-2015-127449.pdf>, Erişim tarihi:15.03.2021).

³²⁵ <https://www.justice.gov/opa/pr/five-major-banks-agree-parent-level-guilty-pleas> Erişim tarihi:15.03.2021.

suçuna karşılık DoJ ile yaptığı anlaşmayı deldiğini kabul etmiş ve hem anlaşmayı deldiği hem de gösterge niteliğindeki verileri manipüle ettiğini kabul ederek 203 milyon Amerikan Doları ödemek konusunda uzlaşmaya gitmiştir.

DoJ tarafından Sherman Yasası çerçevesinde rekabet ihlali olarak değerlendirilen konuya ilişkin yapılan açıklamada rekabeti bozucu anlaşmanın sistematik şekilde uzun süre devam ettiği ve ortaya çıkardığı zararın genişliği dikkate alındığında verilen cezanın ihlal ile orantılı olduğu ifade edilmektedir. Buna göre, Euro/Dolar oranını etkilemeye yönelik yapılan bir anlaşma, uluslararası ticaret açısından hayati öneme sahip döviz kurlarını etkileyecek ve her gün milyarlarca dolarlık işlemin gerçekleştiği pazardaki rekabete zarar verecektir. DoJ kararına esas teşkil eden Connecticut Bölge Mahkemesi tarafından yürütülen davada ise, uzlaşmaya giden dört banka çalışanlarının belirli sayıda kişinin erişimine açık elektronik sohbet odaları üzerinden haberleşmek suretiyle birbirlerinin pozisyonlarını koruma amacına yönelik olarak arz ve talebi kısıtladıkları ve bu yolla döviz piyasasındaki rekabeti engelledikleri en nihayetinde kurları manipüle ettikleri değerlendirilmiştir.

Bölge Mahkemesinin kararında:

- İhlalin gerçekleştiği dönemin 2007 yılı Aralık ayı ile 2013 yılının Ocak ayı arası olduğu,
- Euro/Dolar'ın günlük yaklaşık 500 milyar doları aşan işlem hacmi ile dünyanın en çok takasa konu edilen döviz çifti olduğu,
- Spot döviz piyasasının tezgah üstü ve tek bir merkezden yönetilmeyen bir piyasa olması nedeniyle finansal kuruluşların aracılığına ihtiyaç bulunduğu,
- Traderların ihlalin devam ettiği sürede spot döviz piyasasında işlem gören Euro/Dolar kurunu etkilemeye (düşürmeye, artırmaya, sabitlemeye, belirsizlikleri ortadan kaldırmaya) yönelik anlaştıkları ve spot döviz piyasasında hem ABD'de hem de dünya genelinde Euro/Dolar kuruna yönelik rekabeti ortadan kaldırmaya çalıştıkları,
- Bunu gerçekleştirebilmek için ECB ve Reuters tarafından gösterge niteliğindeki kurun belirlendiği saatlerde (ECB için 13:15, Reuters için 16:00) koordineli bir şekilde hareket edip kuru etkilemeye yönelik eş zamanlı teklif verdikleri ve kuru istedikleri noktaya getirmeye çalıştıkları,

- Bu türden bir rekabeti bozucu anlaşmanın döviz kuru üzerine etkisi nedeniyle uluslararası ticaret üzerinde doğrudan etkisinin olacağı,

ifade edilmektedir. Ayrıca incelemeye konu eylemlerin hem rekabet hukuku, hem dolandırıcılık hem de düzenleyici otoriteler bağlamında incelenebilecek nitelikte olduğuna dikkat çekilmiştir.³²⁶

DoJ banka traderları tarafından sistematik ve organize şekilde spot döviz piyasasında kurları etkilemek amacıyla ortaya konulan koordinasyonun rekabeti kısıtladığı sonucuna ulaşmakla birlikte, konuya ilişkin tartışmaların, özellikle manipülasyon ile ortaya çıkan zararın rekabet zararı olup olmadığı, kurun üçüncü bir kişi tarafından belirlenmesi sürecinin rekabetçi bir süreç olup olmadığı, bu anlamda rekabetin hangi aşamada kısıtlandığının gösterilmesinin gerekliliği konularına yoğunlaştığı görülmektedir.³²⁷

4.3.5.4.3. Avrupa Birliği

Avrupa Komisyonu, Euro, İngiliz Sterlini, Japon Yeni, İsviçre Frangı, ABD, Kanada, Yeni Zelanda ve Avustralya Doları ve Danimarka, İsveç ve Norveç kronlarını içeren 11 para birimine ilişkin spot döviz ticaretinde kartel oluşturdıkları gerekçesiyle Barclays, RBS, Citigroup, JPMorgan ve MUFG hakkında soruşturma yürütmüştür.³²⁸

Rekabet politikasından sorumlu Komisyon Üyesi konu hakkında şunları söylemiştir: "Şirketler ve insanlar, yabancı ülkelerde işlem yapmak için para alışverişi yapmak için bankalara güveniyor. Döviz spot ticaret faaliyetleri, her gün milyarlarca Avro değerinde dünyanın en büyük pazarlarından biridir. Bugün Barclays, The Royal Bank of Scotland, Citigroup, JPMorgan ve MUFG Bank'a para cezası verdik ve bu kartel kararı, Komisyonun finansal piyasaların hiçbir sektöründe danışıklı döviz davranışlarına müsamaha göstermeyeceği konusunda net bir mesaj gönderiyor. Bu bankaların davranışları, Avrupa ekonomisi ve tüketicileri pahasına sektörün bütünlüğünü zedeledi".³²⁹

Komisyonun soruşturması, Barclays, RBS, Citigroup, JPMorgan ve MUFG'ye ilgili bankalar adına bu para birimlerinin Forex spot ticaretinden sorumlu bazı bireysel yatırımcıların hassas bilgi ve ticaret planları alışverişinde bulunduğunu ve zaman zaman

³²⁶ <https://www.justice.gov/file/440481/download> (syf 3-13), Erişim tarihi: 16.03.2021.

³²⁷ Taffet ve Whitlock. "Antitrust and Financial Benchmark Litigation", CPI Antitrust Chronicle, Dec 2013, 4

³²⁸ Antitrust: Commission fines five banks €1.07 billion (www.europa.eu, Erişim tarihi: 15.03.2021).

³²⁹ EU fines Barclays, Citi, JP Morgan, MUFG and RBS \$1.2 bln for FX rigging, Reuters, <https://www.reuters.com/article/eu-antitrust-banks-idINKCN1SM16B>, Erişim tarihi: 02.11.2020).

ticaret stratejilerini çeşitli çevrimiçi profesyonel sohbet odaları aracılığıyla koordine ettiğini ortaya koymuştur.

Bu sohbet odalarında değiş tokuş edilen ve ticari açıdan hassas bilgiler şu şekildedir:

1) Bekleyen müşterilerin siparişleri (örneğin, bir müşterinin değiştirmek istediği miktar ve ilgili belirli para birimlerinin yanı sıra müşterinin bir işlemde yer aldığına dair göstergeler),

2) Belirli işlemler için geçerli olan teklif-talep spreadleri (yani fiyatlar),

3) Açık risk pozisyonları (portföylerini bankalarının para birimine dönüştürmek için satmaları veya satın almaları gereken para birimi) ve

4) Mevcut veya planlanan ticaret faaliyetlerinin diğer ayrıntıları.

Katılımcı yatırımcıların ulaştığı zımni anlayışı takip eden bilgi alışverişleri, portföylerinde bulunan para birimlerini ne zaman satacakları veya satın alacakları konusunda bilinçli piyasa kararları almalarını sağladı.

Bazen bu bilgi alışverişleri, yatırımcıların koordinasyon fırsatlarını belirlemelerine de izin verdi, örneğin "geri çekilin" adı verilen bir uygulama aracılığıyla (böylece bazı traderlar sohbet odasında başka bir tradera müdahale etmekten kaçınmak için al-sat işleminde bulunmazdı).

Sanal ‘Sohbet Odaları’na giren traderların çoğu birbirini kişisel olarak tanıyordu - örneğin, bir sohbet odasına *Essex Express 'n the Jimmy* adı verildi; çünkü "James" dışındaki tüm traderlar Essex'te yaşıyordu ve Londra'ya giden bir trende tanışmışlardı. Bazı traderlar sohbet odaları oluşturup ticari faaliyetlerine ve kişisel yakınlıklarına dayanarak birbirlerini katılmaya davet ettiler ve kapalı güven çevreleri oluşturmuşlardır.

Doğrudan rakip olan traderlar, genellikle tüm iş günü boyunca Bloomberg terminallerindeki çok taraflı sohbet odalarına giriş yaparak alım-satım işleriyle ilgili yinelenen güncellemeler de dahil olmak üzere çeşitli konular hakkında ayrıntılı konuşmalar yapmışlar ve gizli kalması gereken ticari bilgileri paylaşarak manipülasyon gerçekleştirmişlerdir ve netice olarak Avrupa Komisyonu, 11 para birimine ilişkin spot

döviz ticaretinde kartel oluşturdıkları gerekçesiyle ilgili beş bankaya 1,07 milyar € para cezası vermiştir.

4.4. Finansal Güvenlik Sürecinin Yönetimi

Kriz durumlarını önlemeyi ve bunun kaçınılmaz olduğunda bunun olumsuz etki ve sonuçlarını en aza indirmeyi amaçlayan etkili ve verimli ulusal finansal risk yönetimi mekanizması oluşturma kavramsal ilkelerini iyi tanımlamak ve kavramsal çerçeveyi iyi oturtmak, ulusal ekonominin etkili işleyişini, istikrarı, ulusal ekonomik büyümeyi ve ekonomik güvenliği temin edecektir.

Finansal güvenlik koşulları, ulusal finansal-ekonomik gelişmenin sürekliliğini, ödeme sistemlerini, ulusal ekonominin temel finansal ekonomik parametrelerinin gözetimini, ulusal ekonomi için optimal dış borçlanmayı gerçekleştirme ve bunun etkin şekilde kullanımında olduğu gibi bütçe kaynaklarının optimal dağılımını ve rasyonel kullanımını, finansal krizlerin etkilerinin nötralize edilmesini sağlayan ve ulusal (köklü aile şirketleri, mafya yapılanmaları) ile uluslararası (devletler, devletler arası oluşumlar ve uluslararası şirketler gb) ekonomik aktörlerin ulusal ekonomi ve sosyo-politik sistem üzerinde planlanmış kasıtlı faaliyetlerini, sermayenin dışarı kaçmasını, finansal arenada suç işlenmesini ve görevi kötüye kullanmayı engelleyen kamu otoritelerinin yetenek ve kapasiteleri tarafından belirlenmektedir. Bu nedenle ulusal finansal güvenlik durumu, yürütmenin ve idari yapının verimliliği ile doğrudan ve yakından bağlantılıdır.

Yönetim ilgili mevzuattan, yürütme mekanizmasından ve organizasyon yapısından oluşur. Karar alma mekanizması ve alınan kararların yürütülme ya da yürütülemez süreci birden fazla aktörü ve unsuru içermektedir. İyi yönetim ise güvenilir, şeffaf, duyarlı, tarafsız ve kapsayıcı, etkili ve verimli, katılımcı, uzlaşmacı ve hukukun üstünlüğüne riayet eden yönetimdir.

Finansal sistemin yönetimi, ülkenin finansal politikasını yürütmek ve geliştirmek ve ayrıca öncelikleri belirleyen ulusal kurumlar ve yasal garantilerden oluşan garanti sisteminden oluşur.

Ulusal finansal güvenliğin temin edilmesi bakımından ülkenin temel ilkeleri ve ulusal politikasının istikameti *ulusal finansal güvenlik hükümleri* kavramı tarafından

tanımlanmaktadır. Bu kavrama göre finansal güvenlik, bir ülkenin istikrarlı sosyo ekonomik gelişmesinin temin edilmesi için gerekli finansal koşulların bulunduğu, finansal şoklara ve dengesizliklere karşı dayanıklılığın sağlanabildiği; ulusal finansal sistemin birliğinin, uyumunun ve bütünlüğünün devam ettirilmesinin koşullarını sağlayan durumdur. Finansal güvenlik sırasıyla aşağıdaki unsurlardan oluşmaktadır:

- Bankacılık sektörünün güvenliği, içinde bulunduğu koşullardan bağımsız olarak iç ve dış istikrarsızlaştırıcı faktörlerden koruma ve bu koşullara rağmen düzenli işleyişini devam ettiren ve bankacılık sisteminin etkinliğini temin edebilen, bir ülkenin bankacılık kurumlarının finansal sürdürülebilirlik ve istikrar düzeyidir.
- Bankacılık-dışı finansal sektörün güvenliği, belirli finansal varlık ve hizmetlerde toplumun ihtiyaçlarını tamamen karşılayabilen tahvil-bono, hisse senedi ve sigorta piyasalarının gelişmişlik düzeyidir.
- Borç ve borçlanma güvenliği, alınan borçlarının maliyetleri itibarıyla ve etkin kullanımı açısından *ulusal egemenliği ve finansal sistemi tehdit etmeksizin* cari sosyo-ekonomik ihtiyaçların karşılanması için yeterli olan ve aralarındaki optimal oran itibarıyla iç ve dış kaynaklardan alınan borçların makul düzeyde olmasıdır.
- Bütçe güvenliği, kamu kurumlarının görevlerini en etkin şekilde yerine getirmelerini temin eden kamu finansmanının finansal sağlamlık, ödeme gücü ve sürdürülebilirliğinin sağlandığı durumu ifade etmektedir.
- Döviz kurlarının güvenliği, kamuoyunun ulusal paranın değerine, bunun gelecekte de devam edeceğine, ulusal ekonominin ileride de gelişebileceği optimal koşulların oluşturulacağına, yabancı yatırımların ülkeye çekileceğine, ülkenin dünya ekonomik sistemi ile entegrasyonuna ve uluslararası para piyasalarında yaşanan şoklara karşı gücünü en üst düzeyde koruyacağına olan yüksek güven durumunu karakterize eden döviz kurunu ifade eder.
- Para- kredi güvenliği, ulusal ekonominin tüm aktörlerine yeterli miktarda ve ulusal ekonominin büyümesinin elde edilebilmesi için elverişli koşullar altında kaliteli ve uygun kredi imkanları sağlayan para-kredi sisteminin varlığıdır.

Bir ülkenin finansal güvenliğinden sorumlu birimler genellikle, yürütmenin başı olarak ülkenin başkanı, hükümet (bakanlar kurulu), maliye ve ticaret bakanlıkları, milli güvenlik kurumu, savunma bakanlığı, bakanlar ve merkezi kamu kurumları, düzenleyici

denetleyici kuruluşlar, merkez bankası, yargı kurumları, cumhuriyet savcıları, mahalli idareler ve diğer yerel yönetimler, o ülkenin vatandaşları ve ilgili sivil toplum kuruluşlarıdır.

Ulusal finansal güvenliğin yönetimi, finansal güvenlik kriterlerinin tanımlarına ilişkin çok geniş çaptaki meselelerin çözülmesi; ulusal finansal güvenliğe yönelik iç ve dış tehdit teşkil eden faktörlerin sürekli takibini; bunların engellenmesi ve üstesinden gelinmesi için alınması gerekli tedbirlerin özenle ve dikkatle hazırlanmasını gerektirir.

Finansal güvenlik düzeyinin belirlenmesi, bunun hesaplanmasına yönelik metodolojik tavsiyeler ile uyumlu olarak yürütülmelidir. Bu yöntem, ulusal finansal güvenliğin göstergelerine ve eşik değerlerine ilişkin resmi indeks değerlerini ortaya koyabilir.

4.5. Devletlerin Finansal Güvenliğine Yönelen Tehditler

Son yıllarda birçok ülkede ve bölgede gerek iktisadi hayatta gerekse de sosyo-politik hayatta önemli değişiklikler yaşanmaktadır. Bu gelişmeler, ekonomik sistemin istikrarını kamu yönetimindeki hedeflerin merkezine koymaktadır. Bunun için finansal güvenlik gerekli koşuldur. Finansal güvenlik, toplum için önemli olan kamu politikalarındaki önemli hedeflerin takip edilebilmesi açısından gerekli bir önkoşuldur. Finansal güvenlik, diğer hedeflerle kıyaslandığında üstün bir hedef olmamakla birlikte o hedeflere ulaşılabilmesinin gerekli koşuludur.

Ülkelerin finansal güvenliklerine yönelik tehditleri şu şekilde sıralamak mümkündür:

- Uluslararası finansal piyasalardan istifade imkânlarının, ülke kredibilitesinin veya uluslararası reytinglerin bozulması sebebiyle kısıtlı kalması,
- Özellikle enerji kaynaklarının ithal edilmesi sebebiyle ithalata ciddi düzeyde bağımlılık,
- Uluslararası ticari durumun kötüleşmesi, ticaret savaşları, dış yaptırımlar, dış ticaret yapılan ülkelerle ilişkilerin bozulması vb sebeplerle cari işlemleri içeren ödemeler dengesi açığının büyümesi,
- Dış yabancı kreditoörlere aşırı bağımlılık (IMF kredileri gb.),
- Küresel finans krizlerinin ulusal finans sistemi üzerindeki olumsuz etkileri,

- Finansal sahadaki yasal mevzuatın istikrarsızlığı ve düzenleme noksanlıkları,
- Şirketler üzerindeki vergi yükünün adil şekilde dağılmaması sebebiyle, vergi kaçırma, vergiden kaçınma ve sermayenin dışarı kaçması,
- Yatırım ortamının kötüleşmesi sebebiyle, sermayenin yurtdışına kaçması,
- Bütçe disiplininin bozukluğu ve bütçe sisteminde dengesizlikler,
- Hükümetlerin, borçlanma politikalarını yanlış yönetmeleri sebebiyle ulusal borçların artması,
- Kayıt dışı ekonominin varlığı,
- Altın ve para rezervlerinin yetersiz düzeyi,
- Ekonominin önemli düzeyde Dolarizasyonu ya da para ikamesi,
- Ulusal paranın, herhangi bir makro ekonomik etken yokken, önemli spekülâtif amaçlarla konvertibilitesinin ciddi düzeyde dalgalanması,
- Özellikle kullarındaki muhasebe sistemi ve standartları, yatırımcı haklarının korunmasında olduğu gibi, varlıkların tahvil ve hisse senedine dönüştürülmesindeki durumların zayıflığı ve güvenilirliğindeki sıkıntılar sebebiyle menkul kıymetler piyasasının az gelişmişliği,
- Finansal sistemin kapitalizasyonunun (parasallaşma düzeyi) yetersiz olması,

Bütçe, borçlanma ve döviz kurlarının durumu, ulusal finansal güvenlik açısından en ciddi tehdit durumunu oluşturmaktadır. Uluslararası standartlar ve bilimsel açıdan kabul edilen göstergelere paralel şekilde ulusal borçlanma miktarı, GSYİH'nin % 60'ını aşmamalıdır. Eğer bu düzey aşılrısa, bir devlet finansal bağımsızlığını kaybedip iflasa sürüklenebilir. Türkiye'nin kamu borcu 2017 yılı itibarıyla GYİH'nin % 28,3; ülke olarak kamu-özel toplam borcu GSYİH ye oranı % 50 civarında; Türkiye'nin bütün borcu, içeriye dışarıya, vatandaşın, bankaların, reel sektörün ve devletin, milli gelire oranı % 142'dir.³³⁰ Hazine Müsteşarlığının (o dönemki unvanı) açıklamalarına göre, 31 Mart 2018 itibarıyla brüt borç stoku yılın ilk çeyreğinde 466,7 milyar Dolar olmuş; söz konusu stokun milli gelire oranı yüzde 52,9 olarak hesaplanmıştır. Yüksek dış borcun önemi, bu durumda olan ülkelerin bağımsız ekonomi politikası ve dış politika uygulayabilmesinin; dış etkenlerin etkisine açık ve kırılgan bir ekonomi dolayısıyla hayli zor olduğudur.

Finansal güvenlik ile ilgili ulusal ve uluslararası gelişmeler ve bu gelişmeler karşısında alınabilecek tedbirler, güncel olarak değerlendirilmeli; gerektiği zaman konu ile

³³⁰ www.kalkinma.gov.tr, KB verileri.

ilgili makro ölçekte tedbir amaçlı politikalar üretilmelidir. Türkiye’de Merkez Bankası’nın en temel görevi fiyat istikrarı sağlanması olmakla birlikte bir yan görev olarak finansal istikrar sağlama görevi de bulunmaktadır. TCMB Kanunu'na göre Bankanın görevlerinden biri de, "finansal sistemde istikrarı sağlayıcı ve para ve döviz piyasaları ile ilgili düzenleyici tedbirleri almak"tır. Merkez Bankasının finansal istikrar ile ilgili görevleri şu şekilde sıralanmaktadır:³³¹

- Mali piyasaları izlemek,
- Banka ve banka dışı mali kurumların bilanço içi veya bilanço dışı uygun görülen kalemleri esas alınarak, zorunlu karşılıklar ile ilgili usul ve esasları belirlemek,
- Bankalardaki mevduatın vade ve türleri ile özel finans kurumlarındaki katılma hesaplarının vadelerini belirlemek,
- Ödeme ve mutabakat sistemlerini kurmak, işletmek ve denetlemek.

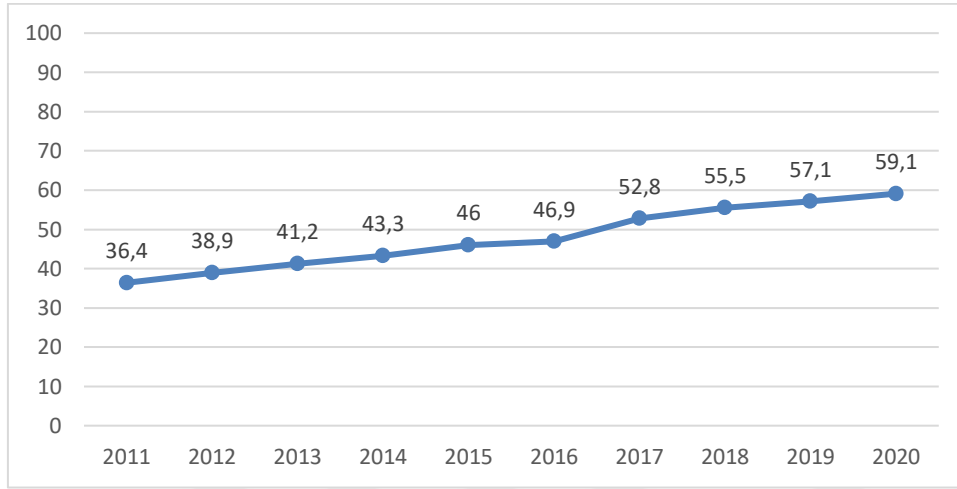
Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası açısından finansal istikrar, dolayısıyla finansal güvenlik içerisinde güçlü ve etkin işleyen bir finansal sistemin varlığını, temel amacı olan fiyat istikrarının sağlanmasına yönelik vazgeçilmez bir unsur olarak değerlendirilmektedir. Finansal istikrara yönelik bu kapsamda Merkez Bankası, sistemle ilgili risk unsuru olabilecek yapısal ve makroekonomik gelişmelerin tespiti ve takibini yapmakta; finansal sektörün ve gerektiğinde kuruluşların etkinliğini ve sağlamlığını izleyerek risk oluşturabilecek durumlar için, diğer kurumlarla işbirliği içinde tedbirler almakta; uluslararası alanda finansal istikrara ilişkin gelişmeleri takip ederek ülkemiz açısından gerekli tedbirleri almaktadır.

Çizelge 4.1. Türkiye'nin brüt dış borç stoku ve stokun GSMH'ye oranı (milyon Dolar)

(Milyon ABD Doları)	KAMU SEKTÖRÜ			TCMB			ÖZEL SEKTÖR			BRÜT DİŞ BORÇ STOKU (I+II+III)	DİŞ BORÇ STOKU / GSYH (%)
	KISA VADE	UZUN VADE	TOP. (I)	KISA VADE	UZUN VADE	TOP. (II)	KISA VADE	UZUN VADE	TOP. (III)		
2011	8.564	87.266	95.830	1.239	8.095	9.334	73.314	126.309	199.623	304.787	36,4
2012	13.324	92.982	106.306	1.036	6.052	7.088	88.083	140.062	228.145	341.540	38,9
2013	20.596	98.340	118.936	833	4.401	5.234	114.034	156.258	270.292	394.462	41,2
2014	21.447	99.821	121.268	342	2.142	2.484	115.232	167.956	283.188	406.939	43,3

³³¹ TCMB - Merkez Bankası ve Finansal İstikrar, (<https://tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/TR/TCMB+TR/Main+Menu/Temel+Faaliyetler/Para+Politikasi/Finansal+Istikrar/Merkez+Bankasi+ve+Finansal+Istikrar/>, Erişim Tarihi: 7.3.2021).

2015	18.064	98.574	116.638	176	1.151	1.327	87.030	193.962	280.992	398.957	46,0
2016	19.720	103.604	123.324	399	711	1.110	81.093	202.392	283.485	407.920	46,9
2017	22.111	114.061	136.172	1.753	8	1.761	96.272	219.473	315.745	453.679	52,8
2018	22.485	117.371	139.856	5.914	8	5.922	88.964	208.015	296.979	442.758	55,5
2019	25.029	132.071	157.100	8.413	8	8.421	89.739	179.244	268.983	434.503	57,1
2020	26.213	140.215	166.428	21.021	8	21.029	86.706	160.957	247.663	435.121	59,1

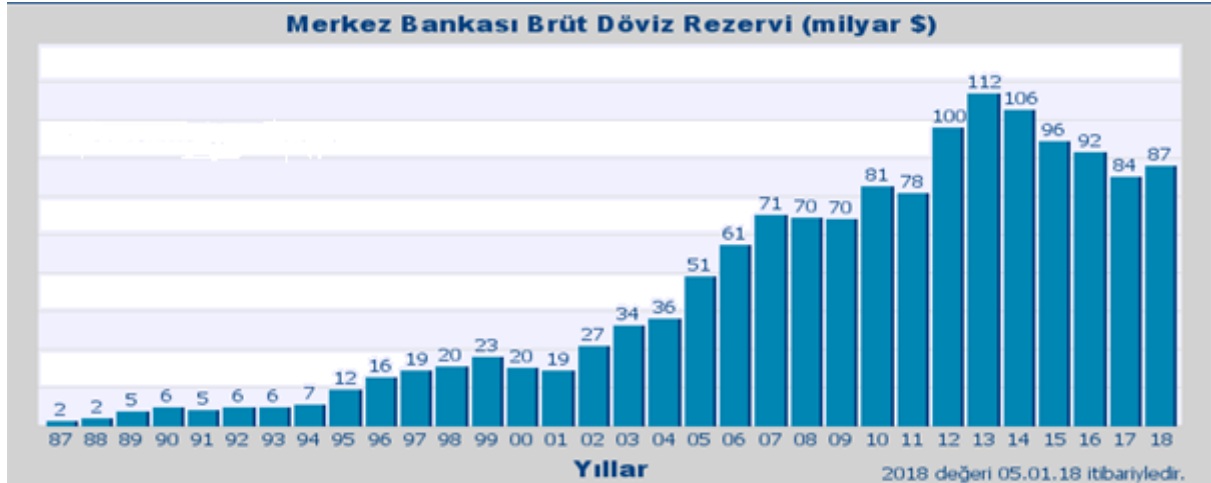

Şekil 4.5. Türkiye'nin yıllar itibarıyla borç yükü (Borç/GSMH (%))³³²

Merkez Bankasının (TCMB) döviz rezervi ise 5.1.2018 itibarıyla 87,5 milyar Dolar iken yaklaşık % 25'lik bir erimeyle 19.10.2018 tarihi itibarıyla 65 milyar Dolar civarına düşmüştür.³³³ Bu değer aşağıdaki Çizelgede da görüldüğü üzere en yüksek miktara 2013 yılında 112 milyar Dolara kadar ulaşmıştır. En yüksek değere göre mevcut azalma % 45'ler civarındadır.

³³² Kaynak: TCMB.

³³³ <http://ekonomiatlasi.com/mb-doviz-rezervi>, Erişim tarihi: 10.11.2018.

Şekil 4.6. TCMB brüt döviz rezervi (milyar Dolar)

Bir ülkenin borçlanması ancak harcamalara yapılan masrafların, örneğin devletin anapara taksit ve faizini ödemesini mümkün kılan pozitif getiri oranı sağlayacak şekilde gelecek bütçe gelirlerinin artmasını veya gelecek bütçe harcamalarının azaltılmasını mümkün kıldığı durumunda haklı görülebilir. Bu, ülke kaynaklarının ülke ekonomisindeki yapısal dönüşüm ve altyapı projelerinin gerçekleştirilmesinin finansal temeli olarak kullanılması gerektiği anlamına gelir. Son yıllardaki ülke borçlanmaları genellikle cari bütçe açıklarını ödemek üzere kullanılmış, diğer bir deyişle bu borçlar, gerçekte mevcut borç uçurumunu derinleştirecek şekilde cari harcamalarca yutulmuştur. Türkiye’de döviz borçlanmalarının bir diğer nedeni de dış ticaret işlemlerinde cari işlemler açığından kaynaklı döviz ihtiyacıdır. Bu açık da sermaye hareketleri ile ve TCMB yabancı para rezervleri ile finanse edildiği için ülkenin döviz ihtiyacı süreklilik arz etmektedir.

Bütçe güvenliği, yıllar itibarıyla kamu bütçe açığının büyümesini karakterize eder. Türkiye’de her yıl devlet, ödenmesi gereken vergilerin ödenmemesinden ve kamu alımları ve ihalelerinden edilen zararlardan milyarlarca lira kaybetmektedir. Benzer şekilde vergi matrahındaki azalmalar dolayısıyla kamu bütçesinden de önemli miktarda para çekilmektedir. Vergiden kaçınma olarak adlandırılabilir bu durum, çok çeşitli yollarla yapılabilmeyle birlikte genellikle bir ya da iki kişilik ticari şirketler ya da fonlar vasıtasıyla gerçekleştirilmektedir. Genellikle söz konusu bu tür şirketler, finansal-endüstriyel gruplar tarafından vergiyi en az ödeme planı çerçevesinde ya da kaçak-kayıt dışı malları legalize etmek amacıyla özellikle kurulmaktadır. Bu tür şirketler vasıtasıyla müşteri gibi hareket eden reel ekonomi teşebbüsleri KDV ödemelerinden kaçınmaya çalışmaktalar ya da

bütçeden KDV iadesi almaya, kara para aklamaya ve illegal malı paraya dönüştürmeye çalışmaktadırlar. Normalde bu tür yapılar, yaptırımla karşılaşmamak için oldukça kısa ömürlü olmaktadır.³³⁴

Bankacılık ve bankacılık dışı finansal güvenlik, finansal araçların işlevlerini tam olarak yerine getirebilme kabiliyeti olarak karakterize edilmektedir. Finansal aracılık, ekonominin büyüme sürecinde önemli rol oynamaktadır. Çünkü sermaye birikimi ve yeni teknolojilerin yayılması için fon sağlanmasının tamamlayıcı bir parçasıdır. Genel olarak aşağıdaki dört kategori hizmet, bu araçlar tarafından yürütülür:³³⁵

- Tasarrufların teşvik edilmesi ve harekete geçirilmesi;
- Riskin çeşitlendirilmesi
- Tasarrufların, alternatif kullanım ve kullanıcılar arasında dağıtılması,
- Ticaretin, üretimin ve yatırımın geliştirilmesi

Finansal güvenliğin bozulduğu ortamda finansal araçlar (banka ve banka dışı kurumlar), işlevlerini tam ve elverişli bir şekilde yerine getirememektedirler. Çünkü kredi kullanma imkânları, faiz oranlarının yükselmesi sonucu çok pahalı hale gelmektedir. Mevduatların ya da sermayenin dışarı kaçması ülkede gözlenen yüksek istikrarsızlığın bir sonucu olarak da ortaya çıkan bir durum olmaktadır. Örneğin ülkemizde son yaşanan finansal saldırılar sonucu ulusal paramızın % 50 den fazla değer kaybetmesi, ciddi zararlara, karlılığın azalmasına ve çok sayıda işletmenin iflas etmesine neden olmuştur. Hane halkalarının ve iş dünyasının gelirlerinin azalması finansal sektörü küçülttüğü gibi, hisse senedi, diğer menkul piyasalar ve sigorta pazarının küçük kalmasına da neden olabilmekte; bu da ekonomik büyümeyi olumsuz etkilemektedir.

4.6. Benimsenebilecek Politika Önerileri

Milli çıkarları ve sürdürülebilir ekonomik gelişmeyi doğrudan etkileyen finansal unsurlar, ülkenin ekonomik güvenlik sisteminde önemli bir rol oynamaktadır. Finansal sektördeki ulusal güvenlik, reel ekonominin finans sektöründe, banka dışı finans sektörü ve vergilendirmede olduğu gibi özel sektör borçlanmalarını, kamu borç idaresini, kamu

³³⁴ Pochenchuk, G. (2014), “Issues of Country Financial Security Governance”. *Forum Scientiae Oeconomia*, 2 (2), 29-37

³³⁵ <http://www.yourarticlelibrary.com/banking/commercial-banks/4-ways-in-which-the-banking-system-helps-in-economic-growth/37851>, Erişim tarihi: 10.11.2018.

garantili borçlanmalar gibi kamu sektöründeki güvenlik unsurlarını kapsar. Finans sektöründeki ulusal güvenliğin ayırıcı belirgin ya da öne çıkan özelliği, dengeleme, iç ve dış tehditlere karşı direnç, devletin sosyo-ekonomik gelişmeyi sürdürme ve borç yükümlülüklerini sorunsuz yerine getirebilmesi için mali kaynak bulma, kullanma ve koruma kabiliyetlerine sahip olmasıdır.

Ülkenin mevcut finansal güvenliği dikkate alındığında, kamu otoriteleri sadece kendi performanslarının iyileştirilmesi için değil aynı zamanda ekonomik büyümenin düzeltilmesi ve genel ekonomik istikrarın sağlanmasını amaçlayan tedbirleri almaları gerekir. Örneğin özellikle enerji tüketiminin optimize edilmesi vasıtasıyla gerçekleştirilecek ithalatın rasyonalize edilmesi; teknolojik ve organizasyonel ilerleme vasıtasıyla ihracatın artırılması; yüksek teknoloji endüstrilerin geliştirilmesinin teşvik edilmesi; ekonomide kayıt dışılığın azaltılması; borçların yeniden yapılandırılması veya bazı yükümlülük kalemlerinde indirim yaptırılması ya da silinmesi; bankacılık işlemlerinde kayıt dışı olsun olmasın yabancı sermayenin kontrol ve takibine ilişkin mevzuatın geliştirilmesi burada özel önem arz etmektedir. Kısaca finansal güvenlik için bazı adımların atılması ve bazı tedbirlerin kamu yönetimi tarafından alınması gerekmektedir.

Finansal krizlerin önlenmesi ve ekonomik gelişmenin önkoşullarının oluşturulması amacıyla bir mevzuat çalışmasının da yapılması mümkündür. Bu yasa taslağı içeriğinde vergi matrahının azaltılması ve kaçırma girişimlerinin önlenmesi, devlet gelirlerinin artırılması, harcamaların rasyonalize edilmesi, bütçe açıklarının azaltılmasına ve borç idaresine ilişkin çeşitli tedbirlere yönelik düzenlemeler de yer alabilir. Bunun yanı sıra daha ayrıntılı analizlerin yapılmasını ve çözümlerinin bulunmasını gerektiren belirli meseleler de olabilir. Bunlar, yetkinin dağıtımından ve bunun bir neticesi olarak bütçenin adem-i merkezileşmesinden kaynaklanabileceği gibi bütçe harcamalarının optimize edilmesi, iyi bütçe uygulamaları ve kamu finansmanında şeffaflığın artırılması gibi konular olabilecektir.

5. BÖLÜM

SANAYİ CASUSLUĞU VE EKONOMİK GÜVENLİK

Dünyanın önde gelen devletleri, küresel güçlerini korumak için geniş kapsamlı, uzun vadeli sanayi stratejileri yürütmektedirler. Bu yoldaki nihai hedef, kilit teknoloji ve ürünler üreten yabancı firmaların önce yurtiçi pazarlarda daha sonra yurtdışı pazarlarda yerini alacak tasarımcı, üretici yerli firmaların oluşmasını sağlamaktır.

Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler için sanayi casusluğu, hedef ekonomiler için büyük bir tehdit; diğerleri içinse etik olmasa da büyük bir fırsattır. Tehdittir; çünkü fikri mülkiyet haklarının ve ticari sırların korunması bir ulusal güvenlik meselesidir. Fırsattır; çünkü ilgili maliyetlere katlanmaksızın sonuçlardan bedava yararlanılmaktadır ve belki de hiçbir zaman kendi çabaları ile ulaşılamayacak bilgi ve sırların elde edilmesi mümkün olmaktadır. Eski dönemlerde geleneksel ulusal güvenlik, istihbarat toplama işlemi, katı güvenlik meseleleri üzerine odaklanılmışken; son 20 yılda ulusal ve ekonomik güvenlik konuları bir bütünün ayrılmaz parçaları haline gelmiştir. Sanayi casusluğu yapanlar da; buna maruz kalanlar da ulusal çıkarlar ve ekonomik güvenliklerini temin amaçlı olarak istihbarat ve karşı istihbarat işlerine girişmektedirler.

İstihbari faaliyetler insanlık tarihi kadar eskidir; ancak bu konudaki yayın sayısı çok fazla değildir. Yabancı unsurlar tarafından yapılan illegal bilgi toplama faaliyetleri, işin içerisinde özel çıkarların zarar görmesi de söz konusu olmakla birlikte esas itibarıyla kamu aleyhine işlenen suçlardandır. İstihbarat suçları bu haliyle karma bir karakter taşımaktadır ve iki ayrı durumu içermektedir: yabancı devletlerin kurum ve görevlileri tarafından yapılan klasik veya ekonomik istihbarat faaliyetleri ya da rakip şirketler tarafından yapılan sanayi ve ticari casusluk ve sanayi hırsızlığı faaliyetleri. Her iki durum da temelde çok benzer metotlar kullanmaktadır ve amaç, iş ve ticaret sırları sahibi kurbanın uhdesinde bulunan know-how ve diğer bilgilerin yasa dışı, izinsiz olarak ele geçirilmesidir. Klasik istihbari faaliyetlerden bir fark olarak ekonomik istihbarat vakalarının konusu ekonomik unsurlar ve ekonomik değeri olan bilimsel unsurlar olmaktadır. Ekonomik istihbaratın bir alt kırılımında sanayi casusluğu bulunmaktadır. Amaç ve sonuçlar itibarıyla düzey olarak makro-mikro

ayrımını yapmak mümkündür. Bu noktada motivasyon farkı da göze çarpmaktadır. Makro boyutta gerçekleştirilen ekonomik istihbaratın sanayi casusluğundan farkı, birinde temel motivasyon siyasi avantaj elde etmek iken diğerinde amaç ve motivasyon ekonomiktir.

Küresel güç denkleminde yer edinmek ya da üstünlük kurmak isteyen ülkeler, bunun yolunun güçlü istihbarat servisleri ve başarılı istihbarat faaliyetleri olacağını bilmektedirler. Çünkü ülkelerin güç denklemlerinde istihbarat her zaman çarpan etkisi yapan bir unsurdur. Bu kapsamda özellikle 1980’li yıllardan itibaren istihbarat örgütleri stratejik yönelişlerinde bir değişime giderek bu dönemim asıl savaşının ekonomik olduğu düşüncesiyle ekonomik istihbarata büyük önem atfeder olmuşlardır.

5.1. Kavramsal Çerçeve

Bu bölüm altında ele alınan konularda bir kısım meselenin ele alınışında kullanılan bazı kavramlar belirli noktalarda kesişmektedir. Bunlar, ekonomi casusluğu, sanayi casusluğu, şirket casusluğu, internet casusluğu, ticaret istihbaratı, fikri mülkiyet suçları gibi. Aslında casusluk ve istihbarat kavramları çoğunlukla özdeş olarak kullanılmakla birlikte; istihbari faaliyetlerde yasal yollardan bilgi toplanmasının da söz konusu olabileceğinin burada belirtilmesinde fayda vardır. Bu kavramların çok ayrıntılı tanımları üzerinde tartışmak bu bölümün amacı dışındadır; ancak ana kavramlar ile diğerlerine ilişkin yeri geldikçe büyük-küçük anlam farkları/nüanslar da belirtilecektir.

Üretim süreçlerine ve pazarlara ilişkin bilgi ekonomi aktörleri için güçtür ve özellikle rakipleriniz bu bilgilere sahipken siz değilseniz önemli bir zaafiyettir. Şirketlerin ürettiği mal ve hizmetleri, finansal durumu, satışları ve pazarlama stratejisi ile ilgili bilgiler, modern ekonomik savaşların en önemli silahlarıdır. Gerekli tedbirlerin alınması halinde şirket sırları sır olarak kalmaya devam edebilir; aksi takdirde rekabet dezavantajına dönüşmesi an meselesidir.

Ekonomi casusluğu ya da istihbaratı, yerli bir özel ya da kamu firmasının sınai ve ticari sırlarının³³⁶ yabancı bir devlete fayda getirmesi için hedef alınıp bilinçli olarak ele

³³⁶ Ticari sır kavramı;

- Sahibinin bu bilginin gizli kalması için makul tedbirler aldığı,
- Bilginin kendisinin bağımsız ekonomik değerinin, fiili ya da potansiyel, kamu geneli tarafından bilinmemesinin yanında uygun vasıtalarla hızlı bir şekilde elde edilemeyen ya da oluşturulamayan,

geçirilmesi olarak; sanayi casusluğu ise ekonomi casusluğuna benzer şekilde yabancı bir devlete fayda sağlama unsuru bulunmaksızın özel bir teşebbüse fayda sağlama amacı taşıyan gizli iş ve eylemler olarak tanımlamak mümkündür. İlerleyen bölümlerde bu ana tanımın bir kısım ek niteliği hakkında da bilgiler sunulacaktır.³³⁷ Ekonomik istihbaratta bilgi toplama faaliyetleri, askeri unsurların modernizasyonu, ekonomik rekabet ve hem sivil hem askeri amaçlı kullanıma uygun teknolojiler kullanan ticari unsurların modernizasyonu gayeleri ile yapılabilmektedir.³³⁸

Ekonomik ve endüstri casusluğu iki farklı şekilde gerçekleştirilmektedir:³³⁹

- i. İmalat ve üretim süreci ya da tekniği ile ilgili fikri mülkiyetin, üretim lokasyonunun, müşteri verilerinin, fiyatlama, satışlar, araştırma-geliştirme, politikalar, gelecek ihaleler, planlama ve pazarlama stratejilerinin ele geçirilmesi,
- ii. Ticari sırların çalınması, rüşvet, şantaj ya da çeşitli türden kötü niyetli yazılımlarla teknolojik gözetleme.

Literatürde sanayi casusluğunu belirtmek için kurumsal casusluk, ekonomi istihbaratı ya da veri hırsızlığı gibi kavramlar sıklıkla kullanılmaktadır ve ekonomi casusluğunu tanımlamak için en çok kullanılan terimler istikrarsızlığa yol açmak amacıyla düşman ekonomisinin normal işleyişini bozma amaçlı ekonomik savaş ya da sanal alem üzerinden gerçekleştirilen operasyonlar için dijital egemenlik gibi kavramlar da kullanılmaktadır.³⁴⁰

Ekonomi istihbaratı, iktisadi teşebbüsleri, iş ve işletmeleri, ar-ge kurumlarını hedef alan kamu görevlilerinin devlet tarafından ve devlet için yaptıkları casusluk veya istihbarat faaliyetleridir. Amaç kendi ülkesi ekonomisine destek olmaktır ve bazen politik çıkarlarla

somut ya da somut olmayan ve depolanmasına, bir araya getirilmesi ya da fiziksel, elektronik, grafik, fotografik ya da yazılı olarak geri getirilebilir/yeniden üretilebilir olup olmasına bakılmaksızın numuneleri, planları, tasarıları, program aletlerini, formülleri, tasarımları, prototipleri, metotları, teknikleri, süreçleri, prosedürleri, işlemleri, programları, kodları içeren finansal, ticari, bilimsel, ekonomik ya da mühendislik bilgilerinin tüm formları ve türleridir. (<https://www.upguard.com/blog/corporate-espionage> sayfasından çeviri, Erişim tarihi: 9.1.2019).

³³⁷ Wagner'den (2012:1040)'dan aktaran Button, M. (2019). "Economic and Industrial Espionage". *Security Journal*, Portsmouth, UK, 2.

³³⁸ Güldiken, N. (2006). "Bilginin Elde Edilmesi ve Korunmasında Ekonomik İstihbarat Sistemlerinin Rolü". *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 7(2), 170.

³³⁹ İnt: Endüstriyel casusluk. Web: https://tr.qaz.wiki/wiki/Industrial_espionage, Erişim tarihi: 23.11.2020.

³⁴⁰ Özdemir, E . (2011). "Rekabet İstihbaratı Toplama ve Etik : Bir Alan Arastırması", *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 0 (43) , 67-95.

harekete geçilir ve devlet suçlarına ilişkin alanda yer alır; yani klasik anlamda ceza hukukunun kapsamındadır.³⁴¹

Sanayi casusluğu, İngilizce Oxford sözlükte şu şekilde tanımlanmaktadır: sanayi, imalat vb rakip şirketin sırlarını keşfetmeye yönelik istihbarat faaliyetidir. Ekonomik çıkarlara hizmet eder ve ürüne bağlı know-how'ın ele geçirilmesine odaklanır. Gizli bilgilerin illegal ele geçirilmesinden farklı olarak rekabet istihbaratı olarak adlandırılan kamunun erişimine açık bilgilerin toplanıp derlenmesi, ilgili veri koruma mevzuatı sınırları dahilinde yasalır.³⁴²

Kurumsal ve ticari casusluk, esasen sanayi casusluğu için kullanılan diğer iki terimdir. İnternet casusluğu ise tüm bu hedef alınan bilgilerin elde edilmesinin ortak vasıtası olması noktasında bir farklılık arz edebilir. Fikri mülkiyet suçları, sahte-taklit ürün ticaretini de içerisine alan daha geniş bir alanı kapsamaktadır. Bunların geneli için maksadı daha iyi anlattığı için “sanayi casusluğu” kavramı, kullanılabilir. Ancak bu kavramlaştırmada ekonomi casusluğu dışarda bırakılmamaktadır. Çünkü sanayi casusluğu-ekonomi casusluğu kavramları çoğu yerde iç içe geçmiş durumdadır ve Çin Halk Cumhuriyeti gibi ülkelerde gerek şirketlerin gerekse de ilgili devletin çıkarları örtüştüğü için birbirinden ayrılması zordur.³⁴³

Tanımsal hususlar çoğu zaman sorunun büyüklüğünü kestirmede bir sorun teşkil eder. Ancak az da olsa bir kısım tahminler meselenin olası büyüklüğünü tahmin etmede az şüphe bırakmaktadır. ABD Fikri Mülkiyet Komisyonu (Intellectual Property Commission) 2017 yılında ticari sırların çalınmasının maliyetini GSYİH'nin % 1 ila % 3'ü arasında olduğu tahmininde bulunmuştur. Yani 18 Trilyon Dolarlık bir ekonomide bu maliyet 180-540 milyar Dolar arasında değişmektedir. Benzer vakalara ilişkin internet casusluğunun İngiltere'ye ilişkin maliyeti ise 27 milyar Pound olarak tahmin edilmektedir. Bu maliyetin 7,6 milyarı sanayi casusluğuna, 2 milyar Poundu finansal hizmetlere, 1,2 milyar Poundu havacılık ve savunmaya ve 1,6 milyar Poundu madencilğe ilişkindir. Ancak internet

³⁴¹ Çelik, A., Koçak, M. ve Kaplan, F. (2019). “A Proactive Economic Intelligence Model Suggestion for Developing Country”. *Journal of Strategic Research in Social Science*, 5 (1), 195-222.

³⁴² Carl, S. (2017). “An Unacknowledged Crisis – Economic And Industrial Espionage in Europe”. *Essays in Honour of Nestor Courakis*, 1318.

³⁴³ Economic Espionage: 'Company Man' Campaign. FBI; Şirketlerin korkusu "sanayi casusluğu", DW, 14.07.2010. (<https://www.dw.com/tr/%C5%9Firketlerin-korkusu-sanayi-casuslu%C4%9Fu/a-5790662>, Erişim tarihi: 14.03.2021).

üzerinden yapılan casusluğun, yapılan tüm istihbarat faaliyetlerinden sadece bir tanesi olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Yani verilen rakamlar ekonomi casusluğunun bir ülkeye toplam maliyetine ilişkin gerçek rakamların çok altındadır.³⁴⁴

Ekonomiye ait bilgi ve haberlerin toplanıp nihai ürün olan ekonomik istihbaratın elde edilmesi ve farklı organizasyonlar (devlet, firma vb.) seviyesinde karar alıcılar tarafından stratejik amaçlar açısından kullanılarak devletler tarafından ulusal güvenlik ve refahın sağlanması, firmalar açısından ise kâr elde edilmesi ve rekabet gücünün artırılması için iyi dizayn edilmiş bir ekonomik istihbarat sistemine ihtiyaç vardır.³⁴⁵ Bununla birlikte büyüme ve gelişme iddiası olan işletmelerin ve devletlerin ayrı ayrı ve etkileşimli ekonomik istihbarat sistemlerinin olması normaldir.

Sanayi casusluğu, yasal ve yasal olmayan çok çeşitli vasıtalarla gerçekleştirilebilmektedir. Aşağıdaki şekil, bu işi gerçekleştirenlerin kullanabileceği yasalardan yasadışı yöntemlere kadar tüm faaliyetleri çok açık bir şekilde yukardan aşağıya ortaya koymaktadır.³⁴⁶

³⁴⁴ Cabinet Office/Detica. (2011). "The Cost Of Cyber Crime", (<https://www.gov.uk/government/news/report-released-into-the-cost-of-cyber-crime>, Erişim tarihi:4.4.2021).

³⁴⁵ İnan, Ş., Doğan, Y. (2018). "Ekonomik İstihbarat ve Ülke Uygulamaları". *Journal of Current Researches on Social Sciences*, 8 (1), 327.

³⁴⁶ Hou, T., Wang, V. (2020). "Industrial espionage – A systematic literature review (SLR)". *Computers & Security*, 98(2020), 102019, 1-12.

Şekil 5.1. Sanayi casusluğunda kullanılan yöntemler

Sanayi casusluğu, ABD başkanlarının hep gündeminde olmuştur. Başkan Donald Trump, twitter hesabından gerek konunun önemini gündeme getirme gerekse de meseleyi çözme adına yaptığı açıklamada; “ÇHC (Çin), işlerimizi alıyor ve işçilerimizi işsiz bırakıyor. Bizim Çin’den hem döviz kurlarını manipüle etmemesini hem de azgın sanayi casusluğu faaliyetlerine bir son vermesini talep etmemiz gerekiyor” demiştir.³⁴⁷

Sanayi casusluğu meselesi sadece ABD’nin meselesi değildir kuşkusuz. Aynı husus İngiltere Hükümetinin de gündemindedir. Gerek MI5 gerek GCHQ sorunla ilgili, hükümeti sık sık bilgilendirmekte; konunun muhataplarına konferanslar vermektedir. 2012 yılında MI5 Başkanı, yetkilileri sanayi casusluğunun endüstriyel çapta gerçekleştiği konusunda uyarmıştır; 2016 yılında da GCHQ Başkanı, İngiliz şirketlerini endüstri ölçeğinde siber hırsızlıklar konusunda uyarmıştır.³⁴⁸

Ekonomik güvenlikte ülke firmalarının uluslararası alandaki rekabetçiliği büyük önem taşır. Nerdeyse kurlsız işleyen bu rekabet ortamında, firmalar endüstri casusluğu yoluyla önemli kaynak gerektiren araştırma harcamalarına katlanmadan diğer ülke firmaları

³⁴⁷ <https://twitter.com/realDonaldTrump/status/119116243537113088> Erişim tarihi:27.12.2020.

³⁴⁸ Button, a.g.m. 2019, 7.

ile aralarındaki rekabet gücü farkını kapatmaya çalışmaktadırlar. Casusluk faaliyetlerine bazen kamu kurumları da yardımcı olmakta ve bu trend büyüme eğilimi göstermektedir. Ülke istihbarat birimleri bu tür casusluk faaliyetlerine doğrudan destek vermediği durumda bile ülke firmalarının casusluğa maruz kalmamaları için karşı önlemler geliştirme açısından bu alana dahil olmaktadır.³⁴⁹ Örneğin ABD’de Ekonomik Güvenlik Yasası (*Economic Security Act*) ülke firmalarının yabancı şirketlerin casusluk faaliyetlerinden korunmasına yönelik düzenlemeleri içermekte ve ülke istihbarat birimlerine bu konuda görevler yüklemektedir.

Dış istihbarat kadar iç istihbarat birimleri de ekonomik istihbarat amacıyla, özellikle de karşı-ekonomik istihbarat için kullanılmaktadır. Örneğin, Soğuk Savaş sonrası dönemde FBI ulusal güvenliği korumaya yönelik stratejilerini yeniden değerlendirmiştir. Tehdit unsurları kimyasal, biyolojik ve nükleer silahların yayılmasından kritik teknolojilerin başkalarının eline geçmesi, önemli ticari sırların ve bilgilerin elde edilmeye çalışmasının önlenmesini de kapsayacak şekilde genişletilmiştir.³⁵⁰

İstihbari faaliyetlere yönelen tarafların, ülke ekonomisi için tehdit teşkil edebilmesi için niyetin yanında bu işi yapabilecek yetenek ve yeterlilik gibi kapasitesinin de bulunması gerekir. Ancak bu işe girişen yaklaşık her ülkenin ekonomik bilgi toplama ve istihbarat faaliyetleri için yeterli ve gerekli kapasitelerinin varlığından söz edilebilir. Örneğin ABD’ye yönelen istihbarat faaliyetlerinde listeye giren her ülkenin³⁵¹ bu iş için yeterli donanımına sahip olduğu bildirilmektedir.

Hasmane niyet, etkin bir ekonomik istihbarat faaliyeti yürütmek için bir istek arzu ile gerekli kapasiteyi gerektirmektedir. Etkin bir bilgi toplama programı, kendi ülkesinin özgün imalat, ticari ve savunma endüstrisi tarafından kullanılabilir nitelikteki teknoloji ve bilgi üzerine yoğunlaşmak zorundadır. Ayrıca en aktif bilgi toplayan ülkelerin çoğunda bilginin etkin dağıtımı, işlenmesi ve kullanımı ile önceliklerin belirlenmesine yönelik olarak devlet ile teşebbüsler arasında yakın bir ilişkinin de bulunduğu belirtilebilir. Ek olarak tüm bu eylemlerin hedef ülke sanayiine yeterince olumsuz etkisi olabilmesi için, bu işe girişen

³⁴⁹ Neu, C.R., Wolf, C. (1994). *The Economic Dimension of National Security (first edition)*, Santa Monica: Rand, 74.

³⁵⁰ Aykın, a.g.m. 2018, 5.

³⁵¹ ABD Enerji Bakanlığı’nın hassas ülke listesi şu ülkeleri içermektedir: Cezayir, Ermenistan, Azerbaycan, Belarus, Çin, Küba, Gürcistan, Hindistan, İran, Irak, İsrail, Kazakistan, Kırgızistan, Libya, Moldova, Pakistan, Rusya, Suriye, Tayvan, Türkmenistan, Ukrayna ve Özbekistan.

yabancı ülkenin büyük bir ekonomisi, ileri sanayi sektörü ve üçüncü ülkeye satış imkânı gibi çalınan bilgiyi kullanma kapasitesi ve bundan istifade edebileceği bir altyapısının olması gerekir.

5.2. Sanayi Casusluğunda Tarihi Gelişim

“Ekonomi, insanlığın varoluşundan bu yana farklı formlarda karşımıza çıkmaktadır. Üretim faaliyetleriyle temellendirilen ekonomi ülkeler arası ilişkilerden, yaşanan siyasi çekişmelere kadar pek çok konuda etkisini göstermektedir. Bu bağlamda, sağlam bir ekonomi politikası devletler için ulusal varlığın güvencesi, milli gücün hazinesi niteliğindedir. Özellikle 20’nci yüzyılın son yıllarında soğuk savaşın da sona ermesiyle farklı bir yapıya bürünen ekonomik istihbaratın önemi de aynı doğrultuda artmaya başlamıştır. Bu dönemde ekonomik istihbaratla birlikte sanayi casusluğu faaliyetlerine de eğilim artmıştır. Sanayi casusluğunun ilk örneği 1500 yıl önce Çin Prensesinin ipek böceklerini çiçekli şapkasının arasına saklayarak ülke dışına gizlice çıkarması ve ipek böceklerini Hintli bir kişiye vererek ipeğin sırrının Çin dışına çıkmasıdır.”³⁵²

17. yy’da Fransa’da Maliye Bakanlığı yapmış olan Colbert, zor durumda olan Fransız Endüstrisini ayağa kaldırabilmek için uyguladığı endüstri politikası sayesinde bir süre sonra Fransa’da iç üretim büyük bir atılım yaptığı zaman yeni beceriler gerekli hale gelmeye başlamıştır. Colbert, daha sonra Fransız çalışanların dışarı kaçmasının önlemesinin yanı sıra birtakım özel becerileri olan Avrupalı işçiler için Fransa’yı bir cazibe merkezi haline getirmeyi başarabilmiştir. Colbert, farklı profildeki çalışanları/ işçileri çekebilmek için bir temsilciler ağı kurmuştur. Aslında Colbert tarafından kurulan bu yönetim biçimi bir kaç asır sonra ekonomik istihbarat olarak adlandırılacaktır.³⁵³

“Coğrafi keşiflerin hızlanması farklı kıtalarda bulunan toplumların ticari ilişkilerini de artırmıştır. Yeni yerlerin keşfi, sanayi casusluğunun sistemli olarak yapılmaya başlamasına neden olmuştur. Öyle ki, devletler çıkardıkları patent yasalarıyla casusluk için yapılan seyahatlerin masraflarını karşılamak suretiyle sanayi casusluğuna destek vermiştir. Venedik bu konuda önemli bir örnektir. Zira 1474 yılında Venedik’te çıkarılan bir yasayla Venedik dışında yapılan buluşları Venedik’e getirenlere bazı imtiyazlar tanınmıştır. Söz konusu kişilerin casusluk için yaptıkları seyahat masraflarının karşılanmasının yanı sıra getirdikleri teknolojileri de belirli bir süre patentini ve telif hakkını almak suretiyle sadece o kişiler tarafından kullanılmasına müsaade edilmiştir. Buradaki en önemli nokta sanayi casusluğunun devlet eliyle teşvik edilerek kişisel çıkarların yanı sıra dolaylı da olsa devletin ekonomik çıkarlarının gözetilmesidir. Zira casusluk faaliyetiyle ülkeye getirilen sanayi ürünü, onu getiren kişiye başta olmak üzere ikincil düzeyde de devletin sanayileşme politikasına ve sürecine katkıda bulunmuştur. Bu

³⁵² Nasheri’den aktaran Miman, a.g.m. 2006, 174.

³⁵³ Fougy, a.g.m. 2012, 7.

uygulamayla Venedikliler diğer Akdeniz şehir devletlerine üstünlük sağlamaya başlamıştır. Zamanla bu yasanın benzerleri Fransa, Almanya ve İngiltere tarafından da çıkarılmıştır.”³⁵⁴

Almanların 18.yy’da Fransız ve İngiliz firmalarına karşı özellikle kimya sektöründeki sürdürdükleri istihbarat faaliyetleri sayesinde çoğu formül ve sürecin uluslararası patent ve üretim haklarını ele geçirdiği öne sürülmektedir.³⁵⁵ Japonya ise İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra, binlerce pazar araştırmacısını dünyanın dört bir yanına göndermiş ve özellikle fotoğraf ve görüntüleme teknolojisi ile ilgili ürünler üzerine araştırma yaptırmıştır. Bunun sonucunda fotoğraf teknolojileri sektörü modern Japonya’nın itici güçlerinden birini oluşturmuştur.³⁵⁶

ABD Sinyal İstihbarat kuruluşunda (NSA)’da bir analist olarak çalışan Edward Snowden, açıkladığı Wikileaks belgeleriyle devletlerin son yıllarda ekonomik istihbarat faaliyetleri kapsamında birbirlerini dinlediklerini/takip ettiklerini ortaya koymuştur. Söz konusu belgelere göre Almanya Başbakanı Angela Merkel, bakanlar ve üst düzey hükümet yetkililerinin telefon görüşmeleri, başta Yunanistan Ekonomik Krizi olmak üzere ekonomik konularda istihbarat toplamak üzere NSA tarafından dinlenmiştir. Ayrıca bu kapsamda Maliye Bakanlığı’nın sıkı takibe alındığı ve dinleme iddialarının 15 yıl öncesine dayandığı iddia edilmektedir.³⁵⁷

Ekonomik istihbarat uygulamalarının geçmişi ve bugünü karşılaştırıldığında ise istihbarat elde edilmesinde kullanılan araç ve yöntemlerin çeşitlendiğini söylemek mümkündür. 20.yy’ın ilk yarısında ekonomik istihbarat uygulamalarında genellikle HUMINT (beşeri istihbarat) yöntemleri kullanılmaktayken; 20.yy’ın ikinci yarısından itibaren teknolojiye yaşanan gelişmeler ekonomik istihbarat toplanmasında kullanılan araç ve yöntemleri de etkilemiş, SIGINT (sinyal istihbaratı), uydusal istihbarat ve radar istihbaratı gibi teknik yöntemler ön plana çıkmaya başlamıştır.

³⁵⁴ Miman, *a.g.e.* 2006, 174.

³⁵⁵ Rauch, Santi 2001’den aktaran Tüfekçi, *a.g.m.* 2014, 180.

³⁵⁶ Akpınar, Edin, *a.g.m.* 2007, 2-3.

³⁵⁷ Euronews, 2015.

5.3. Ekonomik İstihbarat

Eskiden daha çok insan kaynaklı bilgi toplama (*hum-int*) ve casuslukla birlikte ele alınan istihbarat türüne rastlanırken buna, her geçen gün tür, yöntem ve araçlar itibarıyla yenileri eklenmektedir. Bu kapsamda ekonomik istihbarat, önemi son 30 yılda hızla artan bir istihbarat türü olarak ortaya çıkmıştır. Özellikle gelişmiş ülkeler, uluslararası ekonomik çıkarlarının korunması, ülkenin ekonomik gelişme ve refahının korunarak geliştirilmesi, ülkenin büyüme ve gelişmesine engel teşkil edebilecek tehditlerin bertaraf edilmesi, rekabet gücünün korunması ve artırılması için ekonomik istihbaratı bir araç olarak kullanmaya başlamışlardır.

Ekonomik istihbaratın, devlet mekanizması içinde yer alan istihbarat topluluğunun geleneksel bir fonksiyonu olduğundan sıklıkla bahsedilmektedir. Öncelikle birçok ekonomi politikası için, ekonomik istihbarata ihtiyaç duyulmaktadır. Bunun yanında teknolojik gelişmelerin izlenmesi, ulusal güvenlik için önemli bir konudur. Ayrıca ulusal ekonomiye karşı ortaya çıkan tehditler aktif karşı-istihbarat yöntemleri de gerektirmektedir. Ekonomik istihbaratın diğerlerine nazaran daha faydalı olan üç tane fonksiyonu bulunmaktadır: ekonomik analiz, karşı istihbarat (istihbarata karşı koyma) ve saldırgan istihbarattır.³⁵⁸

Ekonomik istihbarat (*economic intelligence*), gerek açık kaynaklardan gerekse diğer yollardan elde edilen finansal, ticari, teknolojik, ekonomik veri ve bilgilerin toplanması, analiz edilmesi ve sonrasında ilgili hükümet veya özel kesim kurum ve kuruluşlarının hizmetine sunulmasına ilişkin çalışmaları içermektedir.

Ekonomik istihbarat, kendisini açıklayan farklı modellere referans yapmış olan en eski yazıların başlamasından itibaren, bazen bir iletişim sistemi, bazen bir izleme süreci, bazılarına karşı savunma veya aksine bazılarına saldırı pratiği, diğerleri için bir yöntem ve yönetim araçları dizisi ve nihayet bir yönetim tarzı olarak sunulmuştur.³⁵⁹

Potter'a göre ekonomik istihbarat; "Politika, ticaret ile ilgili ekonomik ve teknik bilgileri içeren finansal, ticari ve hükümet bilgisi, yabancıların ilgisini çekebilecek

³⁵⁸ Levytskyi, a.g.m. 2001, 11.

³⁵⁹ Briciu et al., a.g.m. 2009, 22.

kazanç, doğrudan veya dolaylı olarak toplayıcı servislerin ülkesine, nispi verimliliğe ya da ekonominin rekabetçi pozisyonuna yardım eden istihbarattır.”³⁶⁰ Porteus, ekonomik istihbaratı; politik ya da ticaretle ilgili teknolojik veri, finansal, ticari (ticari plan, büyük ticari teklifler, müşteri araştırmaları) ve hükümet bilgilerini (ulusal ticaret görüşmelerinin bilgileri, ekonomiyle ilgili planlar ve stratejiler) içeren, toplayan ülkeye direk ya da endirekt olarak verimli veya rekabetçi destek sağlayabilecek ekonomik bilginin elde edilmesi olarak tanımlamıştır.³⁶¹ Fransız ekonomik istihbarat düşüncesinde oldukça önemli bir yere sahip olan Martre, ekonomik aktörler için faydalı olan bilginin, kullanılmak üzere aranması, işlenmesi ve dağıtımıyla ilgili koordineli eylemler dizisini ekonomik istihbarat olarak ifade etmektedir.³⁶² Bu eylemler, şirketin mal varlığının güvenliği için gerekli olan tüm korumayla yasal olarak ve en iyi kalite, en az gecikme ve maliyetle yürütülmelidir.³⁶³

Ekonomik istihbaratı, “ekonominin genel kapasitesine, zayıf ve güçlü yanlarını tespit etmeye yönelik ve çok uzun zaman genellikle ekonominin silahlı kuvvetleri destekleyebilme derecesini tespitiye yönelik istihbarat” olarak tanımlamak da mümkündür.³⁶⁴ Levytskyi, CIA yayınlarından olan “İstihbarat Müşterisinin Kılavuzu” adlı kitapta ekonomik istihbaratın uluslararası ekonomik sistem araçlarından olan malların, hizmetlerin, emeğin, finansın, vergilendirmenin, alışverişin, ticaretin ve diğer unsurların üretimi, dağıtımı ve tüketimini içeren, yabancı ekonomik kaynakların, faaliyetlerin ve politikaların tespit edilmesi amacını güden istihbarat olarak tanımlandığını belirtmektedir.³⁶⁵

Ekonomik istihbaratın farklı tanım ve uygulamaları incelendiğinde üç ana unsurla karşılaşılmaktadır: Birinci unsur, ekonomik istihbaratın yerel bilgi kaynaklarının ihracı; ikinci unsur, ekonomik istihbaratın ekonomik casusluktan ayrılan yönüdür. Yani, ekonomik istihbaratta kullanılan bir kısım bilgiler yasal ve açık kaynaklardan elde edilmiştir. Üçüncü unsur ise, ekonomik istihbaratın büyük organizasyonlar tarafından yürütülerek değişik

³⁶⁰ Potter, a.g.m. 1998, 25.

³⁶¹ Porteus 1994’ten aktaran Levytskyi, a.g.m. 2001, 37.

³⁶² Martre, a.g.m. 1994, 36.

³⁶³ Briciu et al., a.g.m. 2009, 23.

³⁶⁴ Özdağ, a.g.e. 2014, 61-62.

³⁶⁵ Levytskyi, a.g.m. 2001, 37.

basamaklarda toplama, değerlendirme ve paylaşma faaliyetlerinin etkileşimli olarak yürütülmesidir.³⁶⁶

Ekonomik istihbarat süreci sadece ekonomik rekabeti ilgilendiren göstergeleri dar bir anlamda kullanmanın dışında anlamaya çalışan bir bilgi sürecini de kapsar. Bu süreç, bireyler, olaylar, kültürler ve stratejiler arasında var olabilen bütün yaşamsal bağları ayrıntılı bir şekilde belirlemeye çalışmakta olup eldeki tüm sinyalleri ve göstergeleri kullanmaktadır.³⁶⁷

Fougy ise ekonomik istihbaratın asıl amacının bilginin stratejik yönetimi doğrultusunda firma, bölge ve ulusların rekabet edebilirliklerini artırmak olduğunu vurgulamakla birlikte bu amaca ulaşmak için ekonomik istihbaratın izleme, etki ve ağ analizini araç olarak kullandığını ifade etmektedir. Fougy'ye göre bu araçlar, bilgi ekonomisinin küreselleşmesi ve gelişmesi neticesinde kendisini güncel ekonomik gelişmelere uyarlamaktadır. Ekonomik istihbarat konusu ile ilgilenen birçok araştırmacı “bilginin stratejik yönetimi”nden sıklıkla söz etmektedir. Şüphesiz, ekonomik istihbaratın amacına ulaşabilmesi için bilginin stratejik yönetimini gerçekleştirecek “öğrenci, öğretmen ve profesyoneller topluluğunu” bir araya getirmek gerekmektedir.³⁶⁸

Clerc'e göre ekonomik istihbaratın dört temel karakteristiği vardır: belli bir faaliyet alanı içindeki bilimsel ve teknolojik uzmanlığı kontrol etmek (savunmak ve yükseltmek), yurt içi ve dışı pazarlardaki tehditleri ve fırsatları saptamak, bireysel veya uyumlu ortak stratejileri daha etkili bir şekilde tanımlamak ve eylemleri destekleyecek olan etkileyici stratejileri tanımlamaya yardım etmektir.³⁶⁹

Günümüzde pek çok finansal ve ekonomik veri açık kaynaklardan kolaylıkla temin edilebilmektedir. Sorun bu bilgilerin doğru analizi ve uygun sinyallerin ekonomi birimlerine iletilmesi ile ilgilidir. Açık kaynakların yanı sıra, büyük ihaleler, müşteri araştırmaları, ülkelerin uluslararası yatırım ve ticaret görüşmeleri ve gizli anlaşmaları, ekonomi

³⁶⁶ İnan, Doğan, a.g.m. 2018, 318.

³⁶⁷ Clerc, P. (1997). “Economic Intelligence”. *World Information Report 1997-1998*, (Edit. Yves Courrier ve Andrew Large) UNESCO, 306.

³⁶⁸ Fougy, a.g.m., 2012, 4.

³⁶⁹ Clerc, a.g.m. 1997, 306.

politikalarına ilişkin önemli kararlar da çeşitli istihbari yöntem ve tekniklerle elde edilmeye çalışılarak ekonomik istihbarat üretme faaliyetlerinde kullanılmaktadır.³⁷⁰

Ekonomik istihbaratın önem kazanmasındaki en önemli etken, uluslararası alanda askeri ve politik güvenliğin yanında ekonomik güvenliğin (*economic security*) ön plana çıkmasıdır. Bir ülkenin uluslararası alandaki gücünü ve etkisini belirlemede ekonomik faktörler eskisine oranla daha önemli hale gelmiştir. Soğuk Savaşın sona ermesi, küreselleşme ve ülkeler arasında karşılıklı bağımlılıkların (*interdependency*) artması nedeniyle küresel rekabet, mücadele ve hatta çatışma alanı ekonomi olmuştur. ABD Başkanı Bill Clinton'ın 1994 yılında belirttiği üzere ulusal güvenlik aynı zamanda ekonomik güvenlik anlamına da gelmektedir. Bu nedenle, Clinton'un güvenlik stratejisi, politik-askeri güvenlikten ziyade ekonomi güvenliğine önem verme şeklinde tezahür etmiştir.³⁷¹ Ulusal güvenlik ile ekonomik güvenlik arasındaki artan ilişkinin yansıması olarak, uluslararası ekonomik rekabet ortamında ekonomik istihbarat faaliyetlerinin önemi artmıştır.

5.3.1. Ekonomik İstihbarat Kaynakları³⁷²

Ekonomik istihbarat kaynakları ana başlıkları ile aşağıdaki gibi sıralanabilir: **Yeşil Bölge (Temel İstihbarat Alanı):** Bilgiye erişim, uzmanlık ve özel çaba gerektirmeyen basit prosedürle gerçekleşir. Bilgiye ilgili kurumların internet sitelerinden, faaliyet raporlarından ya da basılı kaynaklardan erişilir. Bu bölgedeki bilgiler tamamıyla herkese açıktır.

Sarı Bölge (İkincil İstihbarat Alanı): Bilgilere erişim imkânı bulunmasına rağmen, bilginin temini yüksek maliyetlidir veya kamuoyuna sınırlı düzeyde açıklanmaktadır. Bilgilerin anlaşılması önemli bir uzmanlık bilgisi gerektirebilmektedir. Üyelere özel hazırlanan, yüksek abonelik bedeli gerektiren sektör analizleri, makroekonomik trend analizleri bu tür ekonomik istihbarat kaynağıdır. Bilgi belli bir maliyet veya uzmanlık gerektirse de %90'lar seviyesinde herkese açıktır.

³⁷⁰ Clerc, a.g.m. 1997, 307-317.

³⁷¹ Samuels, R. J. (2006). *Encyclopedia of United States National Security*. Thousand Oaks, SAGE, 256.

³⁷² Aykın, H. (2018). "Uluslararası Rekabete Ekonomik İstihbaratın Artan Önemi". (<https://vergidosyasi.files.wordpress.com/2017/01/uluslararası-ekonomik-rekabet-ac3a7c4b1sc4b1ndan-ekonomik-istihbaratc4b1n-artan-c3b6nemi.pdf>, Erişim tarihi: 21.12.2019).

Kırmızı Bölge (Taktik Alan): Bu alandaki bilgiler hizmete özel niteliktedir. Ülke ekonomi politikalarının şekillenmesi açısından politikacılar için oluşturulmuştur. Bu bölge, kısmen erişilebilir hassas bilgileri içermektedir. İzinsiz erişim hukuki yaptırım gerektirebilir.

Siyah Bölge (Gizli Alan): Ülkenin stratejik öncelikleri ile ilgili olan bu alana erişim çok büyük uzmanlığı gerektir. Erişim güç ve izin verilmediği sürece yasaktır. İzinsiz erişim ceza ve hukuk davalarına konu olur. Bilgilere yetkilendirilmiş kişiler dışındaki erişim daha çok klasik casusluk fiilleri ile fiziki veya elektronik sızmalarla yasadışı olarak gerçekleşir.

Ekonomik istihbarat üretmede bilgilerin büyük bölümü yeşil ve sarı bölgeden sağlanmaktadır. Kamuya açık olan ve kolayca ulaşılan bu alandaki verilerin uygun tekniklerle analizi aslında kırmızı ve siyah bölgeye ilişkin bilgiler konusunda tahminlerde bulunmaya da imkan tanımaktadır. Kırmızı ve siyah bölge bilgileri klasik istihbarat tekniklerinin daha yoğun olduğu alanlardır. Ülkeler özellikle karşı ekonomik istihbarat (*contr-economic intelligence*) faaliyetleri ile diğer ülke istihbarat birimlerinin bu alanlara sızmalarını önlemeye çalışmaktadırlar. Örneğin 1996 yılında yapılan bir incelemede Amerika'da yıllık 24 milyar Dolar değerindeki ekonomik bilginin çalındığı tespit edilmiştir. Buna paralel olarak istihbarat örgütleri, ulusal rekabet gücünü sürdürme adına sanayi casusluğu veya bu casusluğu önleme faaliyetlerine başlamışlardır.³⁷³

Ekonomik istihbarat sofistike ve etkili bir istihbarat biçimidir; stratejik veriler üretmeye imkan vereceği gibi ülkelerin önemli ekonomik kazanç elde etmesine de yardımcı olacak çıktılar verebilmektedir. Hatta ülkelerin açık olarak ortaya koyduğu veya gizli bir şekilde izlemekte olduğu politikaların analizi açısından da etkili bir araç olarak kullanılabilir. Örneğin, Türkiye'nin 1990'lı yıllarda Kafkasya ve Orta Asya bölgelerinde etkinlik alanı oluşturmaya yönelik politikalar başlatması üzerine Batılı ve Doğulu istihbarat servislerinin yaptığı ilk analizlerden birisi Türkiye'nin ekonomik gücünün böyle bir politika izlemeye yeterli olup olmadığıdır.³⁷⁴ Yapılan bu analize göre Türkiye'nin bu politikaları ile ilgili önlemlerin boyutu belirlenmiştir.

³⁷³ Dalby, S. (1997). "Contesting an Essential Concept: Reading the Dilemmas in Contemporary Security Discourse". K.Krause , M.C. Williams (Edit.). *Critical Security Studies*. University of Minnesota Press, Minnesota, 3 (32), 13, 6.

Potter, E. H., (1998), "The System of Economic Intelligence-Gathering In Canada". *Economic Intelligence & National Security*, Montreal: McGill-Queen's University Press, 39-41. 4.

³⁷⁴ Özdağ, a.g.e., 2014, 86.

İstihbarat birimleri kendi ülkelerinin, şirketlerinin uluslararası işlerde ihale kazanması için ciddi istihbarat faaliyetleri yürütmeye başlamıştır. Örneğin, Suudi Havayolları'nın AB Airbus firmasından uçak satın alma konusundaki 6 milyar dolarlık ihalesinin Amerikan Boeing Corporation ve McDonnell-Douglas lehine bozulmasında CIA'nın Avrupa konsorsiyumu ile Suudi yetkililer arasındaki rüşvet ilişkisine ait telefon ve faks trafiğini ortaya çıkarması etkili olmuştur. Benzer bir olay, Fransız Thomson-CFS konsorsiyumuna verilen Amazon bölgesindeki gözetleme sistemi kurma işi ile ilgili 1,3 milyar dolarlık ihalenin Brezilya hükümet yetkililerinin rüşvet aldıklarının kanıtlanması sonrasında Amerikan şirketlerine verilmesidir.³⁷⁵

GATT ticari görüşmelerinde üstünlüğü sağlamak için CIA, Avrupa Parlamentosu ve Avrupa Komisyonu üyelerinin 5000'e yakın elektronik postasını ele geçirmiştir. ABD'nin görüşmelerde önemli avantaj sağlamaya başlamasından sonra yürütülen araştırmalarda konu ortaya çıkmıştır.³⁷⁶

Askeri uydu imkânları da istihbarat birimleri tarafından ekonomik istihbarat üretme amacıyla kullanılmaktadır. Örneğin 1990'lı yıllarda CIA'a ait uydular Çin'in tahıl ekimi yaptığı alanlarda yeraltı sularının seviyesinin azaldığını tespit etmişlerdir. Bunun üzerine Çin'de azalacak tahıl üretimi nedeniyle tahılın dünya piyasasındaki fiyatının artacağı istihbaratı oluşturulmuştur.³⁷⁷ Söz konusu istihbarat tahıl borsalarında ileriye yönelik alım satım yapıldığı bir ortamda, bu istihbarata sahip olanlara önemli ekonomik menfaatler sağlamaktadır.

Çizelge 5.1. Ekonomik istihbaratın çalışma alanları³⁷⁸

Önem Alınması Gereken Alanlar	İzlenmesi Gereken Alanlar	Dikkat Gösterilmesi Gereken Alanlar
Ulusal şirketlerin çıkarlarına zarar veren rekabet	Ulusal ekonominin önde gelen sektörleri üzerinde olumsuz etkileri olabilen dış teknolojik gelişmeler	Ekonomik sistemdeki birleşmeler ve ele geçirmeler (satın almalar)

³⁷⁵ Todd, P., Bloch, J.(2006). *Küresel İstihbarat Günümüzde Dünya Gizli Servisleri*. Truva Yayınları, 107-108.

³⁷⁶ Miman, a.g.e., 2007, 149.

³⁷⁷ Özdağ, a.g.e., 2014, 86.

³⁷⁸ Angeli, 1995'den aktaran Csurgai, a.g.m. 1998, 3

Yabancı rakipler tarafından yasadışı ticari uygulamalar	Ulusal ekonomi üzerindeki istikrarsızlaştırıcı finansal etkileri önlemek için, uluslararası finans piyasaları	Başlıca çok uluslu şirketlerin davranışı
Stratejik öneme haiz şirketlerin düşman tarafından ele geçirilmesi	Enerji kaynakları ve diğer stratejik hammaddeler	
Ülke işletmelerinin çıkarlarına zarar veren bilginin dezenformasyonu veya manipüle edilmesi		
Mafya tipi ekonomik örgütler tarafından ekonomik nüfuz elde etme		
Para aklama		

Güldiken, ekonomik istihbaratın günümüzde iki farklı amaç için kullanıldığını belirtmektedir: Birinci amaç, ülkelerin kendi ulusal çıkarlarını diğer ülkelerin çıkarları üzerinde tutmak, vatandaşların refah düzeyini artırmak maksadıyla ekonomik faaliyetlerde diğer ülkeleri takip etmek, topladığı bilgileri değerlendirerek şirketlerin küresel ekonomik pazarda söz sahibi olmalarını sağlamaktır. İkinci amaç ise faaliyet gösteren yerel, bölgesel ya da uluslararası şirketlerin, faaliyet gösterdikleri alanlarda pazar paylarını artırmak, yeni yatırımlar yapmak, farklı pazarlara girmek, üretim süreçlerini yenilemek ve geliştirmek için kendi çaplarında bilgi edinme faktörlerini yürütmesidir.³⁷⁹

5.3.2. Ekonomik İstihbaratın Sınıflandırılması

Ekonomik istihbarat kavramını, iki farklı şekilde sınıflandırmak mümkündür. İlk olarak aşağıda gösterildiği üzere “devlet istihbaratı-devlet dışı istihbarat” biçiminde bir sınıflandırma yapılmıştır, diğer sınıflandırmada ise üçlü bir ayrıma gidilmiştir.

³⁷⁹ Güldiken, a.g.m. 2006, 173.

Çizelge 5.2. Ekonomik istihbaratın çeşitleri³⁸⁰

Ekonomik İstihbarat	
Devlet İstihbaratı	Devlet-Dışı İstihbarat
Ekonomik İstihbarat	Endüstriyel Casusluk
Ekonomik Casusluk	Rekabet İstihbaratı

Çizelge 5.3. Ekonomik istihbaratın sektörler itibarıyla çeşitleri³⁸¹

Sektör		
<u>Özel Sektör</u>	<u>Özel Sektör-Devlet</u>	<u>Devlet</u>
Özel sektörün kendi menfaatine hareket etmesi	Devletin kendi özel sektörünün çıkarına hareket etmesi	Devletin kendi genel ulusal ekonomik çıkarları çerçevesinde hareket etmesi
Rekabet İstihbaratı	Ekonomik İstihbarat	Ekonomik İstihbarat
İş/Ticaret İstihbaratı	Mikroekonomik İstihbarat	Makroekonomik istihbarat
Endüstriyel Casusluk	Endüstriyel Casusluk	

5.3.3. Mikro ve Makro Ekonomik İstihbarat

“Mikro ekonomik istihbaratla devletler, ulusal istihbarat servisleri aracılığıyla kendi ulusal şirketleri adına ekonomik istihbarat toplama faaliyetinde bulunurlar. Bu çerçevede istihbarat servislerinin örtülü operasyonları yanı sıra diğer istihbari yol ve yöntemleri kullanmaları mümkündür. Daha farklı bir ifadeyle mikro ekonomik istihbaratta devlet eliyle endüstriyel casusluk faaliyetlerinin yürütülmesi, devlet-özel sektör işbirliği söz konusudur. İstihbarat servisleri, ulusal bir firmanın ihtiyaç duyduğu ve firmaya ticari ekonomik avantaj sağlayacak formül ve tasarım gibi ticari sırları ele geçirmesi tipik bir mikro ekonomik istihbarat örneğidir.”³⁸²

Makroekonomik istihbarat da mikro olanına göre daha geniş perspektifli bir istihbarat faaliyetidir. Mikro ekonomik istihbaratta firma ve işletmelerin çıkarları söz konusu olduğu halde makroekonomik istihbarat, ulusal çıkarların korunmasına odaklanmaktadır.

³⁸⁰ Levytskyi, a.g.e. 2001, 36

³⁸¹ Johnson, 1996’dan aktaran Baltacı, a.g.m. 2015, 91.

³⁸² İnan, Doğan, a.g.m. 2018, 325.

Makroekonomik istihbarat, “devletin ulusal ve uluslararası alanda etkin ve etkili politikalar yürütmesinde ilgili devletin siyasi karar alıcılarına yardım amacı” taşımaktadır.³⁸³ “Johnson makroekonomik istihbaratın rakip devletlerin ekonomik stratejileri ve amaçları, küresel ticari ve finansal trendler, yeni pazarlar, rakiplerin haksız ve hileli rekabet girişimleri ve askeri harcama öncelikleri, müzakereleri destekleme, anlaşmalara bağlı kalma veya kalmama, teknolojik gelişmeler, ihracat ve ithalattaki usulsüzlükler, kara para takibi ve ekonomik yaptırımlar gibi pek çok konuda siyasi karar alma mekanizmalarını ve iş dünyasını destekleme gibi fonksiyonları bulunduğunu ifade etmektedir.”³⁸⁴

Çizelge 5.4. İşletmelerin ve devletlerin Eİ sistemlerinin karşılaştırılması³⁸⁵

İşletmelerin Ekonomik İstihbaratı	Devletlerin Ekonomik İstihbaratı
İşletmenin gelişimi	Gücün korunması
Ürünler	Dünya pazarı
Meslekle ilgili bilgiler	Örgütlerle işbirliği
Lobi faaliyetleri	Örgütlerle ilgili bilgi
Bilginin özelleştirilmiş pazarı	Etkileme
Üst düzey yönetimi	Bilginin stratejik işlemleri
Kurumsal kültür	İstihbarat kültürü

5.3.4. Rekabet ve Ticaret İstihbaratı

Rekabet istihbaratı; firmaların kendi organizasyonlarını yönetmeleri ve amaçlarına ulaşabilmeleri için onların daha iyi karar almasına yardım eden, rakipleri ve endüstrileri hakkındaki bilginin yasal ve etik yollarla toplanmasını ve analizini içeren bir süreçtir.³⁸⁶ Rekabet istihbaratının yasal ve etik bir faaliyet olarak görülmesinde bilginin daha kolay elde edilebilir hale gelmesi önemli bir rol oynamıştır. Halihazırda bir çok şirket başta kendi kurumsal web siteleri aracılığıyla faaliyet gösterdiği pazarlar, bütçe, üretim, müşteri potansiyeli, ürünler vb. bir çok bilgiyi dış dünya ile paylaşmakta ve bu sayede rakip şirketlerin yasal olmayan yollara başvurmasına gerek kalmamaktadır.

³⁸³ Baltacı, a.g.m. 2015, 91.

³⁸⁴ İnan, Doğan, a.g.m. 2018, 326.

³⁸⁵ Miman, a.g.m. 2007,111.

³⁸⁶ İnan, Doğan, a.g.m. 2018, 324-325.

Bernhardt'a göre rekabet istihbaratı, stratejik planlar ve bilginin yanı sıra içsel ilişkilerin kalitesini artırmak suretiyle iş performansını ve değişimi sürdüren modern işletmelerde stratejik yönetim sürecine önemli katkılar sağlayan bir iş aracıdır.³⁸⁷ Calof ve Skinner, bir işletme veya ülkenin rekabet durumunu etkileyen potansiyel gelişmeler veya fırsatlar için dış çevredeki bilginin planlanması, toplanması, analiz edilmesi ve yayılımını içeren sistematik süreçlerden oluşan uygulanabilir tavsiyeleri rekabet istihbaratı olarak adlandırmıştır.³⁸⁸ Tanımda da bahsedildiği gibi rekabet istihbaratı, klasik istihbarat çarkındaki benzer bir süreci izleyerek ortaya çıkar, burada yalnızca firma ve/veya işletmeleri ana aktör olarak kabul etmek gerekmektedir. Bernhardt'ın tanımında yer verdiği rekabet istihbaratının iş performansına katkıda bulunduğu hususu ampirik olarak birçok çalışmada kanıtlanmıştır. Örneğin, Akram ve Waheed tarafından Pakistan'daki firmalar üzerinde yapılan ampirik çalışmada rekabet istihbaratının pozitif ve önemli şekilde organizasyonun performansına katkıda bulunduğu ileri sürülmüştür. Çalışmaya göre rekabet bilgisi toplamada aktif olan firmalar diğerlerine göre daha iyi performans sergilemektedir. Bu meyanda bazı büyük şirketlerin rekabet istihbaratı için ayırdıkları bütçe, bazı istihbarat teşkilatlarının bütçesini aşmaktadır.³⁸⁹

Ticaret istihbaratı, firmaların dış ticaret politikalarının temelini oluşturmaktadır. Firmalar belirli bir bölgeye yatırım yapmadan önce hedef pazar analizi, hedef müşteri analizi ve rakip analizi gibi araçlar kullanmak suretiyle ticaret istihbaratı yaparlar. Bu bağlamda yurtdışındaki fuarlar, firmalar tarafından yayımlanan periyodik raporlar, bayi ve tedarikçi listeleri, ticaret ve sanayi yayınları, ticaret ve elektronik veri tabanları, televizyon ve radyo programları şirketler için ticari istihbaratın üretilmesi için birer bilgi kaynağıdır.³⁹⁰

5.4. Ekonomik İstihbarat ile Sanayi Casusluğu Arasındaki Farklar

Ekonomik istihbarat ve endüstri istihbaratının üzerinde uzlaşılmış bir tanım bulunmamaktadır. Ekonomik istihbarat, hassas finansal, ticari ya da ekonomi politikalarına ya da maddi – fikri mülkiyet ile kritik teknolojilere ilişkin bilgilerin hedef alınması ve bunların illegal ya da gizli bir şekilde ele geçirilmesi olarak tanımlanabilir. Bu tanımlama

³⁸⁷ (Bernhardt 1993'den aktaran) Köseoğlu, Akdeve, a.g.m., 2013, 6-7.

³⁸⁸ (Calof ve Skinner, 1999'dan aktaran) Köseoğlu, Akdeve, a.g.m., 2013, 7.

³⁸⁹ Akram, T. ve Waheed, A. (2012). "Impact of Competitive Intelligence on Organizational Performance", *BUIITEMS*, 3(2), 186-190'den aktaran İnan, Doğan, a.g.m., 2018, 325.

³⁹⁰ Koç, a.g.m. 2014, 30-31.

açık ve yasal olarak toplanabilen mevcut bilgileri dışarda bırakmaktadır. Kaldı ki ekonomik bilgilerin önemli bir kısmını bunlar oluşturmaktadır. Açık kaynaklardan tamamen yasal yollarla saldırgan istihbarat toplama, ülke ekonomisine ve sektörlerine zarar vermekle birlikte casusluk faaliyeti olarak değerlendirilmemektedir. Bununla birlikte toplanan bu bilgiler, yabancı istihbarat birimlerinin bilgi açığının ya da eksik kısmın belirlenmesine yardım edebildiği gibi, bazı durumlarda ekonomi casusluğunun habercisi de olabilmektedir.

Ekonomik casusluk, en geniş anlamda bir devletin başka devlet/devletler hakkında ekonomik niteliği olan bilgi, belge, veri vb. illegal yollarla toplaması olarak tanımlanabilir. Diğer yandan günümüzde “ekonomik niteliği olan” şeyler oldukça fazladır bu nedenle finansal ve ekonomik verilerin yanı sıra yeni teknolojiler/ürünler, mühendislik süreçleri ve materyaller de ekonomi casusluğunun konusu haline gelmiştir. Fort’un ekonomik casusluğun, bir istihbarat teşkilatı tarafından istihbarat kaynak ve metotları kullanılarak gizli yollardan elde edilen ekonomik, finansal, ticari ve fikri mülkiyeti ilgilendiren bilgi şeklindeki tanımı bu hususa karşılık gelmektedir.³⁹¹ Ayrıca Kanada Güvenlik İstihbarat Servisi (CSIS)’nin “ekonomik avantaj sağlamak amacıyla mal varlığı bilgisi veya teknoloji gibi ekonomik bilgiye yetkisiz erişim sağlamak suretiyle dizayn edilen yabancı bir devletin katıldığı veya kolaylaştırdığı yasadışı, gizli yapılan zorlayıcı ve aldatıcı faaliyet” biçimindeki tanımında da ekonomik casusluk geniş bir perspektiften ele alınmıştır.³⁹² Schweizer’e göre ekonomik casusluk özel bilginin açık hırsızlığıdır. Bu kısa tanım hangi aktörlerin bu faaliyet içinde yer aldıklarını ve özel bilgiyi tam olarak açıklamadığı için diğer tanımlara nazaran muğlak kalmaktadır.³⁹³

Ekonomik casusluğa benzer özelliklere sahip endüstriyel casusluk ise önceden firmalar arasında yaşanırken ekonomik istihbaratta yaşanan dönüşüm sonrasında artık ulusların birbirlerine yönelik gerçekleştirdiği ve istihbarat servislerinin de dahil olduğu bir süreç haline gelmiştir.³⁹⁴ Bu meyanda ABD Adalet Bakanlığı endüstriyel casusluğu; “sadece ticari sırları ele geçirmek amacıyla yabancı bir devletin doğrudan desteğiyle yabancı bir devlet/şirket tarafından özel bir ABD şirketine karşı yapılan faaliyet” olarak tanımlayıp devletin de müdahil olduğu ve konusunun sadece ticari sırları içerdiğini belirtmiştir.³⁹⁵

³⁹¹ (Fort 1995’ten aktaran) Konstantopulous, a.g.m. 2010, 10-11.

³⁹² Nasheri, a.g.m. 2005, 17.

³⁹³ (Schweizer 1996’dan aktaran) Nasheri, a.g.m. 2005, 16.

³⁹⁴ Özdağ, a.g.e. 2014, 108.

³⁹⁵ Nasheri, a.g.m. 2005, 12.

Oysaki ticari sırların yanı sıra ekonomik ve finansal değeri olan birçok bilgi ve belgenin ele geçirilmesi endüstriyel casusluğun konusudur. Levytskyi'ye göre endüstriyel casusluk, ekonomik istihbarat elde etmek üzere, özel sektör veya onun belirlediği vekiller tarafından illegal, üstü örtülü, aldatıcı yol veya yöntemlerin kullanılmasıdır.³⁹⁶ Kavram, daha basit olarak ekonomik değere sahip bilginin sahibi dışında bir başkasına çıkar sağlayacak biçimde elde edilmesi şeklinde tanımlanabilir. Sepura'ya göre endüstriyel casusluk, bir yandan işletmelerin güçlüklerle kazandıkları rekabetçi üstünlükleri aşındırmak suretiyle yeniliği (innovation) caydırmakta bir yandan ise maliyetleri yükselterek kayıpların tüketiciler tarafından karşılanmasını ve bu nedenle kârlılığın azalmasına sebep olmaktadır.³⁹⁷

Günümüzde ekonomik ve endüstriyel casusluk faaliyetlerinin en önemli hedeflerinden biri de fikri mülkiyet ve ticari sırların ele geçirilmesidir. Zira ticari sırlar, firmaların bilgi portföy değerinin ortalama üçte ikisini oluşturmakta olup bu, imalat bilgisi ve profesyonel bilimsel, teknik hizmetler gibi endüstri yoğun hizmetlerde %70-80'e çıkmaktadır. ABD Savunma Bakanlığı, her yıl Kongre Kütüphanesinde bulunandan daha büyük miktarda bir fikri mülkiyetin ABD işletmeleri, üniversiteleri, hükümet departmanları ve ajanslar tarafından korunan ağlardan çalındığına dikkat çekmektedir.³⁹⁸

Ekonomik istihbarat, ekonomik casusluk ve endüstriyel casusluk kavramları sıklıkla karıştırılmaktadır. Ekonomik casuslukla endüstriyel casusluk arasındaki anahtar fark, birincisinin devletin bilgi toplama çabasını içermesidir.³⁹⁹ Baltacı'ya göre ekonomik casusluğu endüstriyel casusluktan ayıran en önemli fark failin kim olduğudur, failin devlet olduğu durumda ekonomik casusluk ortaya çıkarken fail özel sektör/firmalar ise endüstriyel casusluktan söz edilir. Ne var ki, bu ayrımı yapmak bazen oldukça güç hale gelir, çünkü bu tür casusluk vakalarında asıl faile ulaşmak çoğu kez mümkün olmaz.⁴⁰⁰

Diğer yandan ekonomik istihbarat ve ekonomik casusluk, çoğunlukla makroekonomik veriler ve analizlerle uğraşırken endüstriyel casusluk ise mikro ekonomik verilere ihtiyaç duymaktadır. Firmalara ait müşteri bilgileri, geliştirilmekte olan ürün bilgileri, satış rakamları, üretim maliyet analizleri, stratejik plan vb. endüstriyel casusluğun

³⁹⁶ Levytskyi, a.g.m. 2001, 39.

³⁹⁷ (Sepura 1998'den aktaran) Danielson, a.g.m. 2009, 546.

³⁹⁸ Calia et al. a.g.m. 2013, 3.

³⁹⁹ Nasheri, a.g.m. 2005, 12.

⁴⁰⁰ Baltacı, a.g.m. 2015, 93.

konusudur. Ekonomik casusluğun konusu, rakip devletin makroekonomik göstergelerinin (GSYİH, işsizlik oranı, enflasyon vb.) yanı sıra konjonktürel olarak farklılık gösterebilecek başlıklardır. Örneğin; rakip bir ülkenin sınır komşusunda yaşanan bir iç savaşın o ülke ekonomisine etkisi veya rakip ülkede meydana gelecek olası bir ekonomik krize karşı bankaların finansal yapısının ne kadar sağlam olduğu gibi. Bahse konu üç kavram (ekonomik istihbarat, ekonomik casusluk ve endüstriyel casusluk) pratikteki kullanımları kapsamında ele alınacak olursa, ekonomik/endüstriyel casusluğun ekonomik istihbarat elde etmek amacıyla kullanılan birer yöntem, bu minvalde ekonomik istihbaratın ise ulaşılması gereken nihai amaç olduğu sonucuna ulaşmak da mümkündür.⁴⁰¹

“Sanayi casusluğu, kullanılan metotlar ve gözetilen çıkarlar açısından ekonomik istihbarattan ayrılmaktadır. Sanayi casusluğu sadece finansal ya da yönetsel ekonomik verilerle değil, aynı zamanda yeni teknolojiler, ürünler, mühendislik süreçleri ve materyallerle ilgilenmektedir. Ancak ekonomik istihbaratın ilgilendiği alan ulusal çıkarlar dâhilindedir. Buna örnek olarak 1995 yılında Japonya, ABD ile yapılan lüks araç yapım görüşmeleri esnasında CIA’nın, Japon yöneticileri ve üst düzey çalışanlarının görüşmelerini elde ederek bunları Amerikan ticari temsilcisine verdiğini iddia ederek bu sayede seviyesi oldukça yüksek olan müzakerelerde Japon tarafının düşünce ve tekliflerinin Amerikalılar tarafından önceden ifşa edilmesi gösterilebilir.”⁴⁰²

Açık kaynaklar üzerinden yapılan ekonomik istihbaratın sanayi casusluğundan en önemli ayrıldığı nokta, ilkinin yasal olarak yapılması mümkün iken ikincisinin gizli kapaklı ve illegal olarak yapılmasıdır. Bu boyutuyla tehlikeli bir faaliyettir. Bir tür casusluk faaliyeti olan sanayi casusluğunun, ulusal güvenliği tehlikeye düşürebilecek gizli bilgi ve belgelerin yabancı ellere geçmesi ve bunun sonucunda ulusal güvenlik unsurlarının tehlikeye düşmesine sebebiyet verebilecek bir faaliyettir.

5.5. Sanayi Casusluğuna Hedef Olan Unsurlar:

Yabancı istihbarat faaliyetleri, çoğunlukla ekonomik rekabet, ikili kullanıma müsait teknolojiler ile ticari ve askeri gücün modernizasyonuna yönelik güdüler tarafından yönlendirilmektedir. Hem askeri hem sivil çifte kullanımlı teknolojileri ele geçirmek, yabancı unsurlara yatırımlarına yüksek getiri sağlamaktadır ve ilgili teknoloji üreticisi ülkenin nihai kullanım amacını ve asıl üretim gayesinden sapan kullanımları belirleyemediği bir durum ortaya çıkarmaktadır. Elde edilen ilgili bilgilerin çoğu, kamuya açık olmayan,

⁴⁰¹ İnan, Doğan, a.g.m. 2018, 324.

⁴⁰² Gregory, a.g.m. 1997, 39.

hassas ve özel mülkiyete konu bilgilerdir ve bunların yabancı unsurların eline geçmesi ilgili kaynak ülkelerin ekonomik çıkarlarına tehdit teşkil etmektedir. Bunların sadece küçük bir kısmı, kamu nezdinde ulaşılabilir, elde edilebilir bilgilerdir.

ABD Savunma Bakanlığı raporlarına göre yabancı devletlerin ve ticari amaçlı kuruluşların komple silah sistemleri ve askeri ekipmanlardan ziyade çeşitli silah parçaları, geliştirilmekte olan teknolojiler ile teknik bilgileri ele geçirmeye çok daha yoğun çalışmaktadırlar.⁴⁰³ Az gelişmiş ülkeler, düşük maliyetli eski teknolojilere yönelmekle birlikte bunlar hala kendi askeri kapasitelerini geliştirebilmektedir. Daha gelişmiş ülkeler kopyalama ya da askeri sistemlerini rakip ülkelere karşı koyma kapasitesi elde etmek için daha ileri teknik bilgilerin peşine düşmektedir. 18 kritik teknoloji kategorisi askeri ya da sivil/ekonomik kullanım için hedef alınmaktadır:

- Havacılık sistemleri.
- Silah ve operasyon/kuvvet malzemeleri.
- Biyolojik ve kimyasal sistemler.
- Doğrudan ve kinetik enerji sistemleri.
- Elektronikler.
- Yer sistemleri.
- Kılavuzluk, navigasyon ve araç kontrol sistemleri.
- Enformasyon sistemleri.
- Enformasyon savaş unsurları.
- İmalat ve fabrikasyon.
- Denizcilik sistemleri.
- Alet-ekipman malzemeleri.
- Nükleer sistemler.
- Güç/elektrik sistemleri.
- Sensörler ve lazerler.
- Onay komuta-kontrol sistemi.
- Uzay sistemleri.
- Silah kullanım sonuçları ve karşı tedbirler.

⁴⁰³ Bellais, R. (2013). "Technology and the Defense Industry: Real Threats, Bad Habits, or New (Market) Opportunities?". *Journal of Innovation Economics & Management*, 2(2), 59-78.

Bu 18 kategori içerisinde en çok araştırılan teknolojik unsurlar sırasıyla, enformasyon sistemleri, havacılık sistemleri, sensörler ve lazerler, elektronikler, silah ve enerji malzemeleridir. En çok peşine düşülen bu beş kategorinin içerisinde;

Enformasyon sistemleri altında,

- Bilgi güvenliği sistemleri.
- Bilgisayar donanım ve programları (software/hardware).
- Transmisyon sistemleri.
- Modelleme ve simulasyon.
- Komuta, kontrol, komunikasyon, bilgisayarlar ve istihbarat.
- İstihbarat sistemleri.

Havacılık sistemleri alanında,

- Sabit kanat uçaklar.
- Gas türbin motorları.
- İnsansız hava araçları (İHA).
- Baş üstü görüntüleme (heads-up display).
- Uçakların görünürlüğü.
- Mürettebat ara yüzleri.

Sensörler ve lazerler olarak,

- Odak nokta düzeni (focal plane array)/kızılötesi.
- Radarlar.
- Görüntüleme sistemleri.
- Elektro-optik/gece görüş aygıtları.
- Akustik.

Elektronikler,

- Mikroelektronikler.
- Materyaller ve bileşenleri.
- Optoelektronikler.
- Fabrikasyon aletleri.

5.6. Sanayi Casusluğu Yöntemleri

Sanayi casusluğunun elde etmeye yöneldiği unsurların devlet ve özel mülkiyet içerisinde yer alan en az taraflardan biri için önemli unsurlar olması ve bunlara izinsiz, hatta gizli olarak ulaşıp bilgisinin edinilmesi, kopyalanması türünden operasyonel faaliyetler, illegal ve gizlilik altında yürütülen iş ve işlemlerdir. Elde edilmek istenen bilgilerin, hukuki koruma

altında bulunması, ihlal edenlerin cezalandırılması bu bilgilerin kötü niyetli kişiler tarafından elde edilmesini ya da kullanılmasını engelleyen bir durum değildir.

Yaşanan çağda gelişen teknoloji ile birlikte sanayi casusluğu faaliyetlerinde bir artış yaşanmaktadır. Ekonomik hedefler konusunda ihtiraslı ülkelerin de özel sektör yanında ya da onlardan ayrı olarak sanayi casusluğu faaliyetleri ile ilgilendiklerine yönelik ortaya çıkarılan çok sayıda vaka bulunmaktadır. Devletler, çok çeşitli vasıtalarla sanayi casusluğunu destekledikleri gibi İstihbarat Servisleri vasıtasıyla doğrudan bu işlerin içerisinde de yer alabilmektedirler. Bu tür faaliyetler, müttefik ülkeler arasında bile ortaya çıkabildiği göz önünde bulundurulursa, uluslararası camiada ülkenin güvenilirlik imajına ciddi zarar vermesi söz konusu olabilmektedir. Ancak belirtilmesi gereken en önemli husus, sanayi casusluğu yaptı diye bir ülke aleyhine bu tarihe kadar savaş açılmış değildir. Bu alanda istihbarat savaşları diyebileceğimiz kansız savaşların yapıldığı da bir gerçektir. Ekonomik suçlara, ekonomik yaptırımlar çerçevesinde devletlerin, sanayi casusluğu gerçekleştiren ülke ya da firmalar aleyhine yaptırım uygulamaları her zaman mümkündür.

“Ekonomik istihbarat kapsamında, iktisadi ve ekonomik anlamda kendisine rakip gördüğü veya bilgi derlemek zorunda olduğu bir ülkenin teknolojik alandaki gelişmelerini, üretim kapasitesinin artışı, yenilik ve buluş sayısındaki değişimleri izlemekle yükümlü olan kurum veya kuruluş en başta o devletin istihbarat servisedir. İstihbarat servisleri aracılığıyla, karşı ülkenin önemli sanayi kuruluşlarına yönelik bilgi ve belge toplama faaliyeti gerçekleştirilmesi günümüzde, özellikle soğuk savaş sonrası, en az askeri istihbarat toplamak kadar önemli hale gelmiştir.

Ancak, rakip ülkede sanayi casusluğu kapsamında faaliyet yürüten bir istihbarat görevlisinin faaliyetlerinin deşifresi halinde ve hatta suçüstü yapılması halinde yaptırımlar uygulamak ve davaları açmak olanaksızdır. Sebebi ise söz konusu faaliyetleri rakip ülkede deşifre olan istihbarat görevlisi ya diplomatik temsilci sıfatını haiz olarak görev yapmaktadır ya da farklı bir kimlik ve görev kisvesi altında gelerek istihbarat faaliyeti yürütmektedir.

İlk durumda, yani diplomatik temsilci sıfatını haiz istihbarat görevlisine karşı yapılabilecekler diplomatik muafiyetler sebebiyle sınırlı kalmaktadır. Yapılması gereken ise ülke aleyhine faaliyet yürüten söz konusu istihbarat görevlisinin bağlı olduğu istihbarat servisine durumun bildirilmesidir. Eğer karşılıklı diyalog yoluyla sorun çözülmez, karşı istihbarat servisi hasmane tutumlarını devam ettirmekte ısrar ederse en başta mütekabiliyet ilkesi devreye girecektir. Bu durum, o ülkede istihbari anlamda daha provokatif ve etkili bir politika yürütme imkânı sağlayacaktır. Durumun daha da kötüye gitmesi, tarafların geri adım atmaması ve istihbari alanda rekabetin ve faaliyetlerin artması ise önlem ve misilleme amaçlı aslında en son çare olarak düşünülen, pek istenmeyen daha farklı yöntemlerin ve caydırıcı

uygulamaların devreye alınmasına neden olabilir ki bu durum uluslararası krizlere ve diplomatik skandallara yol açabilecek niteliktedir.

Diğer bir durumda ise yani başka bir kimlikle (arkeolog, turist, işadamı, araştırma görevlisi gibi) örtülü faaliyet yürütmesine ve diplomatik muafiyeti bulunmamasına rağmen yukarıda sayılan yaptırımların karşı tarafın istihbari faaliyeti deşifre olan yabancı istihbarat görevlisine karşı uygulanması mümkün olmayacaktır. Çünkü istihbarat dünyasının ayrı bir hukuku, ayrı bir işleyiş biçimi ve kendine has uygulamaları bulunmaktadır.

Bu sebeptendir ki, arkasında devlet ve dolayısıyla istihbarat örgütü desteği olmaksızın özel şirketlerce sanayi casusluğu faaliyeti yürütülmesi çok sık rastlanan bir durum değildir. Bu çapta büyük ve önemli bir faaliyetin, işin uzmanı olmayan kişilerce istihbarat teşkilatı desteği olmadan yürütülmesi mümkün olmamaktadır.”⁴⁰⁴

Tüm bu dezavantajlara rağmen çeşitli devletler, teşebbüsler ve kişiler açık kaynak, gizli ve münhasır iktisadi ve özel bilgileri geleneksel istihbarat ve diğer illegal faaliyetlere ek olarak çeşitli yasal bilgi toplama metotları ile toplamaktadırlar. Yani kullanılan yöntemler her defasında zorunlu olarak yasadışı nitelikler taşımayabilmektedir. Bu tür bir faaliyet bazen gizli ve illegal bilgi toplamanın habercisi olabilmektedir. Fakat bunları kendi başına yasadışı faaliyet olarak değerlendirmek doğru değildir. Yasal bilgi edinme yöntemi olarak ortak girişimler kurulması, yabancı öğrencilerin bilgi edinmesi, bilgi değişimi, internetten yasal erişimler, normal bilgi talepleri, kültürel paylaşım, birleşme&devralmalar ve şirket ziyaretleri bu kapsamda yer alan yöntemlerdir.

Ticari sırların ve gizli iş bilgilerinin bunlara erişimi olan şirket çalışanları ya da şirketin güvendiği diğer kişiler (danışman, avukat vs) tarafından yapılan fiziki hırsızlık, Çin gibi ülkelere ABD teknolojilerinin ve fikri mülkiyet haklarının ele geçirilmesi hususunda önemli vasıtalar temin etmektedir. Çin'in ekonomi casusluğunu betimlerken daha geniş bir stratejinin bir parçası olarak ABD'li teknoloji şirketlerini satın alınması da gözden kaçırılmamalıdır. Çin aynı zamanda ABD'li şirketlere karşı ticari casusluk faaliyetleri de yürütmektedir. Firmaların bilgi işlem sistemlerine sistematik olarak insan sokularak onların fikri ürünleri ve endüstriyel tasarımları çalınmakta, hedefteki şirketlerin mülkiyetindeki telif hakları unsurlarının değeri düşürülerek çok düşük fiyatlardan satın alınmaktadır. Çin'in ekonomik casusluk faaliyetlerinin ölçeği sürekli artmaktadır ve yasal mevzuatlar onların bu devlet destekli hırsızlık faaliyetlerinin önüne geçmek için ve caydırmak için yeterli

⁴⁰⁴ Ayanoğlu, A. (2017). “Sanayi Casusluğu Kavramı ve Alınması Gereken Tedbirler”. *Anahtar Dergisi*, 29 (344), 33-34.

olamamaktadır. Çünkü firmalar, çok geç bir vakte kadar kendi çalışanları vasıtasıyla gerçekleştirilen hırsızlığın farkında olamamaktadırlar. Bazen de firmaların bu tarz hırsızlık vakalarını olumsuz sonuçlarından çekindikleri için ilgili yerlere birdirme istememeleri de söz konusu olabilmektedir. Kurban, maruz kalınan hırsızlığı bildirmiş olsa bile Çin hükümeti genellikle işbirliği yapma noktasında pek istekli davranmamakta ve bu da sınır ötesi soruşturmayı daha da zor hale getirmektedir. Açık kaynak raporlamaları Çin Güvenlik Bakanlığının 40.000 den fazla istihbarat görevlisinin yurt dışında çalıştığını; 50.000’den fazla bir kısmının da ana vatanda çalıştığını belirtmektedir. Bu rakamlar yüz binlerce Çin Halk Özgürlük Ordusu (ÇHÖO) elemanlarınca ve bilim adamlarınca desteklenmektedir. Siber güvenlik firması Mandiant, bu teşkilatın siber komutasının tamamen Çin Komünist Partisi içerisinde kurumsallaştığını ve 100.000’den fazla personel ile faaliyet gösterdiğini ifade etmektedir.⁴⁰⁵ 2014 yılı Mayıs ayında ABD Adalet Bakanlığı siber temelli ekonomik casusluk, bilgisayar ağlarına yapılan izinsiz sızmalar, fikri mülkiyet, ticari sırlar ve diğer hassas ticari bilgilerin enerji ve demir-çelik şirketlerinden çalınmasına ilişkin ÇHÖO’nun beş görevlisi hakkında yapılan suçlamaları kamuoyuna duyurmuştur.

İnternet ve bilgisayar ağları ekonomik casusluk tehditlerini çok artırmıştır. İstihbarat toplulukları bu araçların kullanımının, eski geleneksel casusluk metotlarından çok daha büyük tehditler içerdiğini belirtmektedir. Bu alanda başta Çin olmak üzere bir kısım ülke, fikri mülkiyete konu unsurları, ticari sırları, iş süreçleri ve teknolojilerini yasadışı ele geçirmek için yabancı firmaların bilgi işlem ağlarına sızarak geniş çaplı siber ekonomik casusluk faaliyetleri gerçekleştirmektedirler. Bu siber sızmalar ile Çin hükümeti çok geniş çapta ticari açıdan çok değerli ticari bilgilere ve ticari sırlara, teknik datalara, hassas ve özel iç görüşmelere ve raporlara izinsiz eriştiği ve avantajlı müzakere pozisyonları elde ettiği ifade edilmektedir. Bu eylemler ve uygulamalar kabul edilemez ve ülke ticaretine büyük haksızlıklar ve ülke ekonomisine büyük yükler getirmektedir. Söz konusu ticari sırların çalınmasının ABD ekonomisine senelik maliyetinin 180-540 milyar Dolar arasında olduğu tahmin edilmektedir.

Yabancı unsurlar ve istihbarat servisleri ve devlet destekli diğer kişi-kurum ve kuruluşlar, hedef ülkenin ticari sırlarını, önemli kritik teknolojilerini ve açık kaynak

⁴⁰⁵ Mandiant, “APT1: Exposing One of China’s Cyber Espionage Units,” February 19, 2013. (<https://www.fireeye.com/content/dam/fireeye-www/services/pdfs/mandiant-apt1-report.pdf> Erişim tarihi: 4.1.2020).

enformasyonunu bile geleneksel gizli istihbarat metotları kullanarak ele geçirmeye devam etmektedirler. Bu yöntemler, ajan tutmak, gönüllülerden ve birlikte iş görenlerden yararlanmak, gizli girişler, aşırma ve bilgisayarlara girişler gibi yöntemleri kapsamaktadır. Ancak son yıllarda bilgisayarlara sızma yoluyla girişlerin önemli düzeyde arttığı FBI tarafından rapor edilmektedir.⁴⁰⁶

Çinin sanayi politikası, teknolojileri ve fikri mülkiyeti dünya genelinden “çal-sindir-absorbe et ve yeniden üret” üzerine kuruludur. Bu politika şu şekilde yürütülmektedir;

- FMH’lerin gerek fiziksel gerek internet üzerinden devlet destekli casusluk ile çalınması, ABD gibi ülkelerin ihracat kontrol mevzuatından kaçırma, sahtecilik ve korsanlık (izinsiz üretim ve çoğaltma) yapılması;
- Genellikle Çin pazarına sınırlı giriş izni karşılığında yabancı firmaların teknoloji transferine yönelik zorlayıcı ve haksız regülatif düzenlemeleri;
- kritik hammaddeler üzerindeki ihracat kısıtlamaları ve tekelden alım gücü vasıtasıyla ekonomik zorlamalar;
- açık kaynaklardan toplamayı da içeren enformasyon toplama metotları; geleneksel olmayan bilgi toplayıcılarının üniversitelere, ulusal laboratuvarlara, diğer innovasyon merkezlerine yerleştirilmesi; işletme, finans, bilim ve teknoloji uzmanlığı konularında yetenekli kimselerin istihdam edilmesi;
- devlet destekli yurt dışında teknoloji arayan Çinli yatırımlar,

Bilgisayar kodlarının ve bilgilerinin talep edilerek tamamen yasal yollarla arka kapıların kullanılması da diğer yöntemlerdir. Bu yöntemde bazı ülkeler tarafından ülkelerinde iş yapmak isteyen kişilere izin verilebilmesi için bilgisayar kodlarının da dahil olduğu bir kısım şirket bilgilerinin (ticari sır ve işletme bilgisi) transferinin talep edilmesi vasıtasıyla ilgili fikri mülkiyet haklarına ulaşılmaktadır. Hatta bu sonucu elde edebilmek için sağlanması gereken bilgiler için yasal zorunluluk getirilmektedir. Örneğin son dönemde

⁴⁰⁶ <https://fas.org/irp/ops/ci/docs/fy98.htm>, Erişim tarihi: 29.12.2019.

Rusya gibi Çin de işletme bilgilerinin ulusal sınırlar içerisinde tutulup depolanması hususunda yabancı firmalar üzerindeki koşulları sıkılaştırmıştır.

Fmh ele geçirmenin diğer bir yöntemi ise fikri mülkiyete ve ilgili bilgisayar kodlarına şifreleme teknolojisi sayesinde arka kapıdan ulaşılarak elde edilmesidir. Yani ticari sırlarını koruyan kilitli arka kapı artık kilitsiz kalmaktadır. Son dönemde Pekin Hükümeti, yabancı teknoloji firmaları ve bunların yabancı müşterilerine yönelik olarak özellikle finansal kurumlar, bankalar için normal koşullarda güvenli bilgisayar sistemlerine arka kapı girişlerini sağlayarak güvensiz ve güvenliksiz hale getirilmesine neden olabilecek kaynak kodlarının ve şifreleme programlarının teslim edilmesine yönelik bir kısım regülatif düzenleme getirmiştir. Tabi ki tüm bunlar siber güvenlik maskesi altında istenilmektedir.⁴⁰⁷

“TÜSİAD tarafından hazırlanarak kamuoyuna sunulan 1998 tarihli “Türkiye’de Yeni Bir Ekonomik ve Ticari Diplomasi Stratejisine Doğru” isimli raporda, gerek Milli İstihbarat Teşkilatı, gerek Dışişleri Bakanlığı, gerekse yurt dışında misyonu bulunan kamu kurum ve kuruluşlarının, ekonomik istihbaratın toplanması ve buna yönelik strateji ve politikalar geliştirilmesinin önemine değinilmiştir. Ayrıca, yine aynı raporda, özellikle Soğuk Savaş sonrası yabancı istihbarat servislerinin sanayi casusluğuna yönelik faaliyetlere ağırlık verdiği belirtilerek, yurt içinde faaliyet gösteren belli çaptaki yerli firmalara bu konuda eğitimler verilmesinin önemi vurgulanmıştır. Ancak bunun için uzman kişiler görevlendirilmekte ve özgün yöntemler uygulanmaktadır.”⁴⁰⁸

Sanayi casusluğu faaliyetlerinde takip edilen yöntemlerin bir kısmı şöyledir;

- “Gizli bilgilerin şirket çalışanlarından e-posta, telefon gibi elektronik araçlardan temin edilmesi,
- Etüt çalışması adı altında yabancı heyetler tarafından şirketlerin ziyaret edilmesi ve bu ziyaretler sırasında yeterli önlemlerin alınmaması nedeniyle bilgi toplanması,
- Yabancı öğrenci ve stajyerlerin özellikle üniversite ve şirketlerin araştırma ve geliştirme departmanlarında ücretsiz çalışma tekliflerinde bulunması ile şirketin içine sızması,
- Uluslararası toplantılar, seminerler ve kongreler düzenlenmesi,
- Şirketlerin uzman oldukları alanda know-how aktarımı adı altında tek yönlü eğitimlerin düzenlenmesi,
- Şirket verilerinin, depolandığı teknolojinin kontrolünün şifre kırma yöntemleri kullanılarak ele geçirilmesi,

⁴⁰⁷ New Rules in China Upset Western Tech Companies - The New York Times (nytimes.com), (<https://www.nytimes.com/2015/01/29/technology/in-china-new-cybersecurity-rules-perturb-western-tech-companies.html>) Erişim tarihi: 30.11.2020).

⁴⁰⁸ (Canadian Security Intelligence Service, 2006’dan aktaran) Ercan, a.g.m. 2006, 161.

- Özellikle işten çıkarılan kişiler ile irtibata geçilerek intikam saiklerinden yararlanmak suretiyle şirket bilgilerini elde etmek,
- Mevcut çalışanlardan ve özellikle belirli bir alanda uzmanlaşmış kişilerden, genelde para karşılığında bilgi satın alınması,
- Yine şirketin stratejik konumunda görev yapan kişilerin tespit edilen zaaflarını tehdit unsuru olarak kullanılması sonucu bilgi edinilmesi,
- Şirketin belirli zamanlarda uzmanlık gerektiren konularda ihtiyaç duyduğu hizmet satın alımlarında istihdam edilen personelin şirketten bilgi sızdırması,
- Uluslararası işbirliği adı altında bilimsel araştırma yapan kurum veya kuruluşlardan bilgi sızdırılması,
- Şirketlerin iletişim ağı içinde yer alan telefon görüşmelerinin dinlenmesi ve e-posta yazışmalarının izlenmesi, ticaret antlaşmaları esnasında yapılan görüşmeler, taban ve tavan fiyat aralıklarının belirlenmesi, son dakika değişiklikleri, müzakere politikalarında yapılan değişiklikler gibi önemli konular hakkında yapılan görüşmelerin tespit edilmesi,
- Şirketin her türlü büro atıklarının toplanarak araştırma yapılması”

olarak sıralanmaktadır.⁴⁰⁹

Endüstri casusluğunda kullanılan metotlar, geleneksel casuslukta kullanılan teknikleri benzerdir. Şirketlerin arşivlerinden bilgi çalınmasını önlemek için bir kılavuza ihtiyaçları vardır. Büyük şirketler için bilginin potansiyel kaybı birçok şekilde gerçekleşebilir. Önleyici yöntemler bu nedenle uygun koruma ve kapsamlı karşı tedbirler sağlamalıdır. Bu metotlar fiziki, teknik, operasyonel ve kişisel güvenlik içermelidir.

Burada sayılan her şeyden öte şirket yöneticileri ve denetleyicileri modern iş yaşamıyla tutarlı ve buna uygun hesaplamalar dahilinde gizli yapılan işlerin taşıdığı riskleri fark etmelidirler. Risklerde bir azalma olduğunu gösteren işaretler yoktur: uzun erimli bir mevzi alınmaktadır. Kaçınılamaz olan sonuç, modern dönem casuslarını bir kuruluş üzerinde odaklanmaktan uzak tutacak tüm uygulamaların duraksız ve kesintisiz olarak yapılmasıdır. Şirket gözetlemecileri, düşmanlarının doğru sözlü, dürüst durum analistleri olmadığını; buna mukabil bir kurum için çalışan ya da iş bilgisi ile donatılmış benzer keşif stratejileri kullanan aşırı derecede zeki ve yetenekli casuslar olduğunu bilmelidirler. Bilgi güvenliğinin güncel metotları başlıca koruma sistemlerinin teknik yönleri üzerine odaklanmaktadır. Enformasyon teknolojilerin gelişmesiyle birlikte casusların dış saldırılarına karşı tam koruma sağlamak imkansız hale gelmiştir. Ayrıca bütçe ve idari çabaların teknik metotlar üzerinde güvenlik için birleştirilmesi, verilerin hırsızlardan korunmasına yönelik diğer

⁴⁰⁹ Ayanoğlu, a.g.m. 2017, 30-36.

koruma metotları üzerinde bir kısıtlama ve bir güvenlik açığı oluşturmaktadır. Son dönem tüm bilimsel makaleler, yüksek düzeyli bilginin şirket dışına transferinin şirket içi elemanlar yardımıyla gerçekleştiğini ortaya koymaktadır. Bundan dolayı sadece casusluk tehditlerine karşı tüm güvenlik disiplinlerini içeren önleyici ve kapsamlı metotların birleşik sistemleri, veri güvenliğini en üst düzeye çıkarabilir.

ABD Federal İstihbarat Bürosuna göre yabancı rakip firmalar başlıca üç yolla ekonomik istihbarat gerçekleştirmektedirler:⁴¹⁰

- Şirket ya da araştırma kurumu içinde, adam tutma ve genellikle aynı milliyetteki çalışan biri tutularak;
- Rüşvet, siber saldırılar, telefon hattını ya da konuşmaları gizlice dinleme ve çöp karıştırma gibi yöntemlerin kullanılması;
- Ekonomik istihbarat toplamak ve ticari sırları öğrenmek için Amerikan şirketleri ile görünüşte masumane olan ilişkiler kurma.

Bu tehditleri karşılama ve bertaraf etmek için FBI, şirketlere teyakkuzda kalmalarını tavsiye etmektedir. Ticari sırların güvenliğinin sağlanması için, fikri mülkiyetin fiziki ve elektronik sürümlerinin güvenliği için ve personelin eğitiminde önalıcı yürütme planlarını da içeren bir kısım önleyici adımlar tavsiye edilmektedir.

5.7. Sanayi Casusluğuna Karşı Tedbirler

Beyaz Saray, 2013 yılı başlarında “ABD Ticari Sır Hırsızlığını Azaltma Stratejisi”ni yayımlamıştır. Strateji, ABD şirketlerine karşı ekonomik casusluk ve ticari sır hırsızlığının hızının artmakta olduğunu anlatmakta ve tehdiye yönelik bazı eylemler planlamaktadır. Eylem maddeleri; ticaret politikası araçlarını kullanmak, özel sektördeki en iyi siber güvenlik uygulamalarının artırılması ve ticari sır hırsızlığının kovuşturulmasının da içinde bulunduğu fikri mülkiyet hırsızlığını caydırmak için ticaret yapılan partnerlerle uğraşmak, ticari sır hırsızlığına karşı ABD yasalarını güçlendirmek ve kamu farkındalığını artırmak hususlarını içermektedir.⁴¹¹

⁴¹⁰ <https://www.investopedia.com/terms/e/economic-espionage.asp>, Erişim tarihi: 7.1.2019.

⁴¹¹ (Calia vd., 2013, 12’den aktaran) İnan, Doğan, a.g.m., 2018, 329.

Günümüzde, dünyanın en önde gelen ileri teknoloji dayanaklı tüketim malı ve elektroniği üreten şirketleri Apple, Huawei, LG, Samsung gibi şirketlerdir. Bu şirketlerin 2019 yılı ciroları Apple, 274,5 milyar; Huawei, 68 milyar; LG, 22 milyar; Samsung 9 milyar Dolar civarındadır. Toplam ciroları birçok ülkenin milli gelirinden bile fazla olan söz konusu teknoloji şirketlerinin bu rakamların elde edebilmesi pek tabidir ki şirketlerin ilgili üretim ve ticari sırlarını, markalarını, patentlerini, know-how'larını, geliştirdikleri ar-ge bilgilerini, üretimin ilk evresinden nihai ürün ve yedek parçaların tüketiciye ulaştırılmasına değin tüm aşamalarda çok iyi korumuş olmaları ile mümkün olmuştur. Bahsi geçen şirketlerin, üretim ve teknolojik bilgilerini korumada devlet organlarından da yardım aldığı, hatta devletin bir stratejik kurumu gibi korunduğu kuşkusuzdur. Aksi takdirde bahsi geçen cirolara ulaşılması mümkün olamayacak; korunmayan kıymetli sinai bilgilerin talibinin çok olacağı için üretilen ürünlerin muadillerinin çok daha ucuz fiyata hatta ilk sahibinden bile önce piyasaya sürülmesi söz konusu olacaktı. Bu nedenle ileri tüketici elektroniği üreticisi firmaların, istihbarat servisleri gibi korunması yanında bilgi, belge ve veri korunmasına azami özen gösterdiği de bilinen bir durumdur.

İllegal boyutta yapılan ekonomik istihbarat faaliyetlerine karşı gerekli tedbirlerin alınması, hak sahipleri kadar kamusal da bir nitelik taşıdığı için kamu kurumlarının sürekli tetikte olmasını da gerektirmektedir. Çünkü mülkiyet yapısından bağımsız olarak kamu-özel mülkiyetli şirketlerin alabilecekleri tedbirlerin kapsamı ve sınırı belirlidir. Bunun ötesinde ancak emniyet ve istihbarat teşkilatları gibi kurumların yetkisi dahilinde korunabilecek unsurlardır. Bu nedenle şirket bilgilerinin, know-how'larının korunmasında şirketin kendisinden başlayıp iş yaptığı tüm ilgili taraflar ve devletin ilgili tüm kurumlarına görevler düşmektedir.

5.7.1. Devletlerin Alması Gereken Tedbirler

Sanayi casusluğunun sorun teşkil edebilmesi için öncelikle bir ülkenin saklanacak, korunacak varlığının bulunması gerekir. Yani hedef olacak unsurların varlığı, koruma faaliyetini de ortaya çıkarır. Bu varlıklara yasadışı bir girişim bulunup bulunmadığı da ikinci farkındalık unsurudur. Kötü niyetli kişiler, kurumlar ya da yabancı unsurların bu korunması gereken varlıklara erişmeye, elde etmeye çalışmaları, alınacak tedbirleri gündeme getirecektir. Aksi takdirde olmayan varlıkların korunmaya çalışılması, kamu üzerinde gereksiz bir yük teşkil edecektir. Bilgi-teknoloji hırsızlığının farkında olmayanlar için zaten,

bir mesele de teşkil etmez. Farkında olanlar da her türlü karşı korumanın yanında Devlet düzeyinde de tedbir alınması gerektiğini düşünürler. Bu çerçevede istihbarat kurumunun teşkili ilk aşama ise ikinci aşama bu birimin ya da kurumun içerisinde ekonomik istihbarat ve karşı istihbarat servisinin oluşturulmasıdır. Kurulan birimlerin amacına ulaşması, kalifiye insan kaynağı başta olmak üzere bahşedilen imkânlarla yakından ilgilidir.

“Bu çerçevede ekonomik istihbarat servislerinin;

- Açık kaynaklar tarafından ulaşılamayacak seviyede güvenli olması,
- Savaş durumunda ekonomik istihbarat üretme kapasitesine sahip olması,
- Ülke için kapsamlı bir karşı istihbarat yürütülmesi,
- Ekonomik istihbarat faaliyetini yürüten personelin eğitimlerinin kontrol edilmesi,
- Her istihbarat servisi ya da şirket ekonomik istihbarat faaliyet planlamasını devletin stratejik ekonomik hedefleri ile uyumlu bir hâle getirmesi gerekmektedir.”

⁴¹²

“Ekonomik istihbarat sisteminin oluşturulmasından sonra devlet, kendisine ya da yurtiçi unsurlara yönelen ekonomik istihbarat faaliyetlerine karşı saldırgan bir ekonomik istihbarat politikası belirlemelidir. Bunu sağlamak için ekonomik istihbarat ve sanayi casusluğu faaliyetlerinde bulunan devletlere karşı ulusal bazda ekonomik ve ticari yaptırımlar uygulanması gerekmektedir. Ulusal bazda geliştirilen yasal düzenlemelerin yanı sıra uluslararası alanda da ülkelerin ikili veya çok taraflı anlaşmalar ile sanayi casusluğuna karşı önlemler alması önem arz etmektedir.”⁴¹³

Kuruluş ve işleyiş tasarımının iyi yapılması ve en iyi uygulama örnekleriyle sürekli geliştirilerek kendini yenileyecek bir istihbarat örgütü, devlete ve milletine sayısız fayda ve katkı sağlayacaktır. Devletin saygınlığına yaptığı katkının yanı sıra casusluk faaliyetlerini deşifre etmedeki yetkinliğini ispat etmiş bir istihbarat servisinin varlığı, fiili saldırıları engellediğinden çok daha fazla potansiyel saldırganları da caydıracaktır. Devletin ve ilgili kurumlarının gücü ile gerçekleştirdiği icraatlar ne kadar gelişkin bir yapıda olursa, erken ya da vakitli bilgi edinme vasıtasıyla iç ve dış unsurlardan gelecek casusluk eylemleri erken uyarı sistemi ile daha başlamadan bitecektir. Bu vasıtayla, gerek ekonomik gerekse de sanayi casusluğuna karşı milli unsurların korunması etkin bir şekilde gerçekleştirilebilecektir.

Devlet tüm kurum ve kuruluşları ile ne kadar çok bütünlük arz edip güçlü bir yapı sergilerse ve istihbarat kurumu da gerek fiili girişimleri ortaya çıkarma da gerekse de potansiyel girişimleri bilgi, tecrübe ve donanımlarıyla daha başlamadan caydırabiliyorsa ülkede üretilen teknolojinin, teknik bilgi ve know-how'ın saldırıya uğraması ve saldırı

⁴¹² (Levytskyi, 2001, 66'den aktaran) Ercan, a.g.m. 2006, 172.

⁴¹³ Ercan, a.g.m. 2006, 172.

girişimi o denli az olacak; maksimum koruma ile ülkenin ekonomik güvenliği temin edilecek; gelişme ve kalkınma da o ölçüde daha fazla gerçekleşebilecektir.

5.7.2. Kamu- Özel Ortaklığında Alınması Gereken Tedbirler

Devletlerin ulusal güvenlik öncelikleri, firmaların ise küresel rekabette öne geçme çabaları, ekonomik sistemlerde yaşanan dalgalanmalar ve konjonktürel şartlar bağlamında ekonomik istihbarat sistemlerinin belirli dönemlerde gözden geçirilerek yeniden organize edilmesi mümkündür. Diğer yandan devlet yönetimindeki bürokratik katılık kısa vadede devlet ekonomik istihbarat sistemlerinde bir yapılanmaya izin vermeyebilir. Firma bazında ise bu tarz yeniden yapılandırmalar daha kısa sürede gerçekleştirilebilir.

Sanayi casusluğuna maruz kalma ihtimali olanlardan, bu tür faaliyetlerden zarar görmesi muhtemel olan tüm tarafların tedbir alma ya da alınan tedbirlere destek olma görev ve sorumluluğu vardır. Kısacası bu tür casusluk vakaları ile mücadele sadece hak sahiplerinin ya da devletin yükümlülüğünde değildir. Alınacak tedbirlerde devlet-özel kesim işbirliği yapabileceği gibi; özel kişilerin sorumluluğundan bağımsız devletin sorumluluğu, can ve mal güvenliği sağlayan en büyük ve güçlü otorite olarak bulunması zorunludur. Özel tarafların casusluğa uğradığından haberinin olmadığı durumda bile ilgili ve görevli kamu kurumlarının bunu tespit etme ve gerekli yaptırımları uygulaması gerekir. Çünkü oluşan ya da oluşacak zarar, kamusal olarak tüm toplumu etkilemektedir. Özel sektörün ya da sanayi casusluğuna hedef olan şirketin, bu tür girişimlerin farkında olmaması devletin sorumluluğunu ve görevini ortadan kaldırmamakla birlikte; sınai ve ticari açıdan kıymetli ve değerli bir varlığa sahip olan gerçek ya da tüzel kişilerin de bunu korumak için istek ve iradesinin olması ilk aşamada bulunması gerekir. Hak sahibinin hakkını ya da varlığını korumak için gerekli tedbirleri alması bu noktada ilk aşamayı teşkil etmektedir. Bu tedbirlerin alınmasında devlet organları ile işbirliği yapılmasının daha etkin koruma sağlanması açısından yararlı olacaktır. Bu çerçevede;⁴¹⁴

- “İlgili kuruluşların özellikle önemli bilgilerin depolandığı bilgisayar veri tabanlarına yetkili kişiler dışında erişimin engellenmesi ve kısıtlanması,
- Casusluğa konu olabilecek bilgi ve belgelerin gizlenme standartlarının yükseltilmesi,
- Casusluk ile ele geçirilme tehlikesi olan bilgilerin gerektiğinde yok edilme ihtimaline karşılık bir kopyasının başka güvenli bir alanda depolanması,

⁴¹⁴ National Research Council. (2007). *Engaging Privacy and Information Technology in a Digital Age*. Washington, DC: The National Academies Press.

- Gizli bilgi içeren görüşmelerin e-posta, telefon gibi iletişim araçları kullanılarak yapılmaması,
- Gizli bilgi içeren belge ve cihazların bir daha kullanılamayacak düzeyde kontrollü bir şekilde imha edilmesi,
- Gizli bilgilerin muhafaza edildiği alanlarda görev alacak kişilerin ayrıntılı güvenlik soruşturmasından geçirilmesi,
- Gizli bilgilere mazhar olan görevlilerin güvenliğinin sağlanması, kimlik ve adres bilgilerinin gizlenmesi,
- Gizli bilgileri bilen, casusluğa konu olacak ürünün ürün bilgilerine sahip kişilerin güvenlik soruşturmasından geçirilmesi, söz konusu kişilerin basiretli ve güvenilir kişiler arasından seçilmesi,
- Gizli bilgilere sahip olan kişi ya da personelin olası bir casusluk faaliyetine karışma ihtimaline karşı takibinin yapılması,
- Özellikle önem derecesi yüksek departmanlarda çalışan kişilerin sanayi casusluğu hakkında eğitilmeleri”

gerekmektedir.⁴¹⁵

5.7.3. İstihbarat Kurumlarınca Alınabilecek Tedbirler

Bir devlet örgütlenmesinde istihbarat teşkilatı kurulacağı zaman bunun tek elden yürütülmesinde istihbarat ve karşı istihbarat üretilmesinde fayda vardır. Sanayi casusluğu faaliyetlerinin tespiti ve engellenmesi sadece özel kişilerin sorumluluğunda olan bir iş değildir. Özel sektör, casusluk girişimlerini engellemede tüm imkanlarını seferber etse bile bu eylemlerin üstesinden gelmesi mümkün olmayabilir. Bu nedenle devletin sanayi casusluğu eylemleri tespit ve teşhis etmesi, bunun için özel uzmanlık alanları gerektiren birimlerin varlığı ile mümkün olabilmektedir. Yani özel sektörün gücünü aşan durumlarda devlet kurumlarının varlığı zaruridir ve illegal sızmalara karşı tedbirler kamu istihbarat servislerince alınması gerekmektedir.⁴¹⁶

Bu kapsamda istihbarat birimlerinin;

- “İstihbarat görevini icra edecek olan kişilerin bu göreve yatkın kişiler arasından seçilmesi,
- Seçilecek kişilerin ticari analiz yeteneklerinin güçlü olması,
- Bu konuda çalışacak kişilerin gerekli iktisadi ve ticari yeterliliğe sahip olması,
- İstihbarat birimlerinin sanayi ve ticaret birimleri başta olmak üzere ülkenin diğer kurum ve kuruluşları ile işbirliği halinde çalışması,

⁴¹⁵ Ayanoglu, a.g.m. 2017, 32.

⁴¹⁶ Biçer, S. (2017). “Ulusal Güvenlik ve İstihbarat Sisteminde Geleneksel Anlayıştan Modern ve Değişen İhtiyaçlar Dönemine Geçiş”. *KSBD*, 9(2), 435-464.

- Herhangi bir casusluk faaliyetine karşılık karşı atak oluşturabilecek düzeyde karşı istihbarat faaliyetinin yürütülmesi,
- Diğer ülkelerden gerekli ekonomik istihbaratın edinilmesi ve uygun zamanda kullanılması,
- İstihbarat yöntemlerinin casusluk tehlikesine karşı kullanılması,
- Sanayi casusluğu tehlikesine karşı diğer devletlerin istihbarat birimleri ile iş birliği halinde çalışılması,
- Sanayi casusluğu konusunda tehlike arz eden sektör veya sektörlerle yönelik bilgilendirme çalışmalarının yürütülmesi gerekmektedir.”⁴¹⁷

5.7.4. Şirketler Tarafından Alınabilecek Tedbirler

Endüstri casusluğuna maruz kalanların nerdeyse tamamı piyasada mal ve hizmet üreten kamu ya da özel sektöre ait olan şirketlerdir. Korunmaya değer bir varlıkları olduğunda ilk koruması gereken bu şirketlerin kendileridir. Bu nedenle sahip oldukları bilgilerin, değerlerin ve varlıkların korunması için incelikli şirket stratejisi oluşturmaları gerekir. Bu çerçevede özellikle;

- “Kritik bilgi ve belgeye ulaşımı kolay departmanlarda, personel alım politikasının esnek tutulmaması, mümkünse istihbarat teşkilatı kanalıyla güvenlik soruşturmalarının yapılması,
- Gizlilik derecesi çok yüksek, hassas üretim alanlarında, güvenlik soruşturması tamamlanmış ve zaman zaman ilişkileri takip altına alınan yerli personelin çalıştırılması,
- Yabancı heyetlerle yapılan veya diplomatik toplantılarda, sınırlı bilgi paylaşımında bulunulması, ülkelerin dışişleri personelinin de istihbarat toplama görevi olduğunun unutulmaması,
- Görevli personelin bilhassa sosyal yaşamında ketumiyetine yönelik yönlendirme ve uyarıların yapılması, hatta aynı işyerinde çalışmalarına rağmen farklı konu ve birimlerde çalışan personelin dahi karşılıklı bilgi ve belge güvenliğine özen göstermesi, konuyu bilmesi gerekmeyenlerin bilmemesi yani “bilmesi gereken prensibine” riayet edilmesi,
- Gizlilik içeren konuşma ve görüşmelerin kriptolu cihazlar aracılığıyla yapılması, önemli bilgi ve belgeler içeren CD, DVD, USB gibi aygıtların takıldığı bilgisayarlara internet bağlantısı yapılmaması,
- Gizli bilgiye sahip personelin, kimlik, iletişim ve adres bilgilerinin gizli tutulması, personel özlük dosyalarının azami derecede korunabilmesi,
- Gizlilik derecesi yüksek alanlarda sadece yetkili kişilerin bulunması gibi hususlar önem arz etmektedir.

Ayrıca Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığınca;

- ‘Ekonomik Casusluk Kanunu’ gibi yasal bir düzenlemeyle devletin bu konuya verdiği önem ifade edilerek karşılaşılabilecek tehlikelere karşı uygulanacak müeyyideler ve izlenecek politika belirlenmeli,

⁴¹⁷ Ayanoğlu, a.g.m. 2017, 33.

- Sanayi kuruluşlarına ve bilhassa stratejik önemi haiz savunma sanayiinde bilinçlendirme ve farkındalık yaratmaya yönelik bilgilendirme faaliyetleri yürütülmeli,
- İstihbarat teşkilatı ile ilişkiler geliştirilmeli, ortak hareket ve planlama kapsamında büyüyen ve gelişen sanayiye koruma kalkanı oluşturulması yönünde stratejiler belirlenmelidir.”⁴¹⁸

5.8. Ekonomi Casusluğunun Yaygınlığı ve Zarar Hesabı

İktisadi suçların çok sayıda ve çeşitte sanayi ve ticaret üzerinde ve dolayısıyla ülkenin refah düzeyi üzerinde ciddi etkileri olmaktadır. Yabancı devletler ve önemli endüstriyel sektörler, ülkenin endüstriyel ve ticari istihbarat toplama çabalarında belirgin roller üstlenmektedirler. Casusluk faaliyetlerine girişenler ileri düzeyde teknolojileri, ticari sırları, mülkiyet hakkına konu bilgileri, ar-ge çalışma sonuçlarını çalmak ve kendi ülkesinin ticari önceliklerini ve ekonomik güvenlik durumlarını desteklemek için aktif olarak kişileri, firmaları, endüstrileri ve devlet kurumlarını hedef almaktadırlar.⁴¹⁹

İnternet çağında dünyayı saran dijital ağ, casusluk faaliyetlerini son derece kolaylaştırmaktadır. Veri hırsızlarının, eskiden olduğu gibi şirketlerin bürolarına, laboratuvarlarına ya da araştırma merkezlerine fiziken sızmalarına pek gerek kalmamıştır. Hackerler, küresel dijital ağı kullanarak, her yerden rahatlıkla yabancı bilgi işlem sistemlerine girebilmektedirler. Ya da herhangi bir şirketin, iş yeri ile sorunu olan bir elemanı çok büyük miktarda veriyi kopyalayarak rakip firmaya transfer edebilmektedir.⁴²⁰

Mevcut teknoloji düzeyinde ekonomi ve sanayi casusluğu ile dijital sırları ele geçirmek hiç bugünkü kadar kolay olmamıştır. Teknolojideki önemli gelişme ve ilerlemeler, ticari ve finansal kuruluşları, yeni nesil suçluların pek kolaylıkla kurbanı haline getirebilmektedir. İstihbarat çevresi günümüzde, ülkenin enformasyon altyapısının sağlamlığını korumak ve devam ettirmenin artan öneminin farkındadır ve bunu tüm politika ve eylemlerinde içselleştirmek durumundadır. Aynı zamanda ticaret için, depolama için ve hassas bilgilerin bir yerden başka bir yere gönderilmesi için bilgisayar ağlarının ve

⁴¹⁸ Ayanoğlu, a.g.m. 2017, 34.

⁴¹⁹ www.investopedia.com/terms/e/economic-espionage.asp, Erişim tarihi: 2.11.2020.

⁴²⁰ Kahn, R.A. (2017). “Economic Espionage in 2017 and Beyond: 10 Shocking Ways They Are Stealing Your Intellectual Property and Corporate Mojo”, (www.americanbar.org/groups/business_law/publications/blt/2017/05/05_kahn/ Erişim Tarihi: 3.11.2020).

telekomünikasyonun artan kullanımı teknik toplama faaliyetlerini hem kolaylaştırmış hem de çok artırmıştır.

Her yıl milyarlarca Dolar zarara neden olan sanayi casusluğunun ardında çoğu kez devletler olabilmektedir. Ulusal istihbarat birimleri, gelenekselin dışında yeni hedefler peşine düşmektedirler. Örnekler havacılık, telekomünikasyon, yüksek teknoloji elektronikleri, enerji, nano ve biyo-teknoloji ile finansal hizmetler sahasında faaliyet gösteren araştırma merkezlerini, özel şirketleri kapsar hale gelmiştir. Çin Halk Özgürlük Ordusu (ÇHÖO) ile bağlantılı ‘Düzyüzlü Panda’ adlı grubun, 2012 yılında Fransız Ulusal Uzay Çalışmaları Merkezinin [Centre National d’études Spatiales] bilgisayar güvenlik ağlarının kırılmasının arkasında olduğuna inanılmaktadır.⁴²¹

Yine 2008 yılında Danimarkalı radyo ve uydu iletişim firması Thrane&Thrane’ın bilgisayar sistemlerinin ‘Gölge Yarasa Operasyonu’ olarak adlandırılan saldırı dalgasıyla heklenmesinde Çin Hükümetiyle bağlantılı olduğu ileri sürülen başka bir grup suçlanmıştır. 2010’dan bu yana Ejderha Uçuşu ya da Enerjik Ayı olarak bilinen Rus Devleti destekli unsurlar, elektrik üretimi ve dağıtım işi yapan Avrupa firmalarını hedef alan casusluk faaliyetleri gerçekleştirmektedir. Bu operasyonları, ki bu beş yıl sürmüştür, McAfee şirketinde fark eden kişi, şirketleri iki kategoriye ayırmaktadır: fark edenler ve henüz farkında olmayanlar. Eğer bir şirket, rakipleri için kıymetli bir bilgiye ya da varlığa sahipse, o mutlaka hedef alınacaktır ve çok büyük ihtimalle de ele geçirilecektir. Ele geçirilen bu çok hassas çalıntı bilginin ne yapılacağı ise hala açık bir sorudur. Kesin olan bir şey varsa o da nihai kayıpların yıkıcı olabileceğidir.

Konuya ilişkin 2014 yılında hazırlanan raporda⁴²² siber casusluğun ülkelerin GSYİH’larının % 1,5 i civarında bir maliyete sebep olduğunu ifade etmektedirler. Ekonomik casusluk ve ticari sırların çalınmasından kaynaklanan parasal kayıpların hesap edilmesi gerçekten zordur. ABD de Fortune 1000 ve en hızlı büyüyen 300 şirkete yönelik gerçekleştirilen bir araştırmada, ankete % 12 katılım olmasına rağmen araştırma döneminde FMH hırsızlıklarındaki kayıpların 44 milyar Dolar olduğu bildirilmiştir. Gerçek rakamların

⁴²¹ Stokes, M.A. (2015). “The Chinese People’s Liberation Army Computer Network Operations Infrastructure”. (<https://oxford.universitypressscholarship.com/>, Erişim tarihi:15.10.2019).

⁴²² Center for Strategic and International Studies (CSIS) ve McAfee Şirketi; Economic Impact of Cybercrime—No Slowing Down, February 2018, (<https://www.csis.org/analysis/economic-impact-cybercrime>, Erişim tarihi: 30.12.2019).

ne olduğundan ziyade ülke endüstrilerinin korunması için tedbirlerin alınması bir gereklilik haline geldiği de aynı raporda vurgulanmaktadır.⁴²³

Bildirilen vakalardaki zararın boyutuna ilişkin istatistiki zorlukların yanında, eldeki suç sahası, bildirilmeyen ya da yapanın arkasında iz bırakmaması sebebiyle bilinemeyen vakalar ile karakterize edilmektedir. Kurbanın maruz kaldığı hırsızlığı bildiği durumlarda bile bunun şirket imaj ve itibarına olabilecek olumsuz etkileri sebebiyle açıklamaktan kaçınılabilmektedir. Çünkü bu tür durumlarda yüksek profilli bir reaksiyon, şirketin kendisiyle iş yapan kesimleri olumsuz etkileyebileceği gibi belki de hiç kamuya ifşa edilmeyecek iş bilgisi ve ticari sırların kötü niyetli kullanımını tetiklemiş olacaktır. Bu tür nedenlerle şirketler gerek fiziki gerekse siber sızmaları pek açıklamamaktadırlar. Bu da güvenlik kuvvetlerinin iş yapmasını ve şüphelileri yargıya götürmesini engellemektedir.

Ekonomi casusluğunun Almanya'ya yol açtığı maddi zararın 50 milyar Avro'dan fazla olduğu tahmin ediliyor. Bu, Alman Enformasyon Teknolojileri Birliği Bitkom tarafından konuya dair yapılan bir araştırmanın sonucudur. Söz konusu araştırma en az 10 çalışanı olan 1.074 şirket nezdinde gerçekleştirilmiştir. Katılımcıların yaklaşık yarısı en az bir kez casusluğa, sabotaja ya da veri hırsızlığına maruz kaldığını dile getirmiştir. Sanayi casusluğuna hedef olan sektörlerin başında otomotiv gelmektedir. Onu, kimya ve ilaç şirketleri ile finans ve sigorta şirketleri takip etmektedir.

Endüstri casusluğunun ülke ekonomisine verdiği zararların hesaplanması için ABD'de faaliyet gösteren Pasifik Kuzey-Batı Ulusal Laboratuvarı, fikri mülkiyet haklarının çalınmasından kaynaklanan iktisadi zararların kapsamının belirlenmesi ve nesnel olarak değerlendirilebilmesi için bir metodoloji geliştirmiştir. Ekonomik Kayıp Modeli ilk defa, yabancı rakip bir teşebbüs tarafından ABD firmasından fikri mülkiyete konu bir varlığın çalınması ve akabinde pazarın bu rakip tarafından ele geçirilmesi vakasına uygulanmıştır.⁴²⁴ Bu modelin tahminlerine göre 14 yıllık bir sürede fikri mülkiyetin çalınması sonucunda 600 milyon Dolarlık satış kaybı, 2600 tam zamanlı istihdamın doğrudan, ekonomi genelinde 9542 kişilik istihdamın dolaylı kaybının gerçekleşmesi muhtemeldir.

⁴²³ <https://fas.org/irp/ops/ci/docs/fy98.htm#rft1>, Erişim tarihi: 30.12.2019.

⁴²⁴ <https://fas.org/irp/ops/ci/docs/fy98.htm#rft1> Erişim tarihi: 30.12.2019.

Analiz, aynı zamanda ABD dış ticaret dengesinde 714 milyon Dolarlık bir negatif etkiye ve 129 milyon Dolarlık da vergi geliri kaybına neden olduğunu göstermiştir. Ekonomik Kayıplar Modeli, her bir olay bazında kullanılmaya devam edecektir ve mahkemeler tarafından da bağımsız ve tarafsız zarar tahminleri üretmek için de kullanılabilir.⁴²⁵

5.9. Sanayi Casusluğu Yapan Devletler⁴²⁶

Sanayi casusluğu, sanayinin kendisi kadar eski olmasına rağmen, son yıllarda gelişip yaygınlaşmıştır. Öncelikle en küçükten en büyüğüne kadar tüm teşebbüsler nezdinde gerçekleştirilebilmektedir. IT şebekeleri üzerinden hareket eden bilginin bolluğu, siber aleme girişlerin kolaylığı ve kötü niyetli saldırıları tespit etmenin zorlukları gibi tüm bu ve benzeri unsurlar bu değişime katkı yapmaktadır. İkinci büyük değişim ise devlet aktörünün askeri olmayan teknolojik unsurlara yönelik artan ilgisidir. Bu yeni arka plana karşın Rusya ve özellikle Çin, çıkarları uğruna rekabetçi durumlarını koruyup desteklemek için sanayi casusluğu yapmaktadırlar. Yeni icatları gizli-kapaklı yollarla ele geçirmenin, onları geliştirmeye nazaran çok daha fazla avantajları vardır. Çalınan gizli bilgi ve belgelerin sadece askeri ya da sivil kapasite geliştirilmesine katkısı olmamakta; aynı zamanda tasarruf sağlanan paraların sosyo-ekonomik başka projelere tahsis edilmesi de mümkün olmaktadır.

Echelon adı verilen ve askeri istihbarattan ekonomik istihbarata kadar çok geniş ve kritik bir alanda istihbarat sağlamaya yarayan dinleme istasyonu ABD'nin 24 Ekim 1952 tarihinde kurulan ve ülkenin en iyi korunan ve en sıkı güvenli birimi olarak adlandırılan Ulusal Güvenlik Ajansı (NSA) tarafından haberleşme uyduları vasıtasıyla uluslararası haberleşmeyi takip etmeyi ve bunlarla ilgili önceden harekete geçmeyi sağlayan bir sistemdir. Bütün dünyayı ve özellikle ekonomik ve askeri istihbarat bağlamında gözetlemeye dayalı olarak faaliyet gösteren bu sistemin varlığı ilk defa 2000 yılında Avrupa Parlamentosu tarafından İngiliz gazeteci ve fizikçi Duncan Campbell'e hazırlatılan bir raporla gündeme gelmiştir. Bu rapora göre başta ABD, İngiltere, Yeni Zelanda, Kanada ve Avustralya olmak üzere bazı ülkeler bütün dünyayı takip etmekte, izlemekte ve ekonomik istihbaratla casusluk yapmaktadır. Ortaya çıkan durum esasında George Orwell'ın ütopyik

⁴²⁵ USA. (1998). Annual Espionage Report, 5.

⁴²⁶ <https://www.dw.com/tr/ekonomi-casuslu%C4%9Fu-yay%C4%B1%C4%B1yor/a-18452902>,
tarihi: 15.12.2019.

olarak nitelendirilen alegorik politik “1984” isimli romanıyla tam anlamıyla örtüşmektedir ve George Orwell'ın "*Big brother is watching you/Büyük kardeş seni izliyor.*" ilkesinden hareketle "Büyük Birader" ABD de tıpkı romanda anlatıldığı üzere bütün dünyayı bu şekilde takip etmektedir. Örneğin bugün genel algı telefon kulübesine giden herhangi bir kişinin iki dudağından dökülecek ve kendince mahremiyeti olan bazı sözcükler NSA ve Echelon tele kulak sistemi sayesinde dünyanın çok farklı bir yerinde istihbaratçılar tarafından çözümlenmeye başlamaktadır. Böylece casusluk faaliyetlerinin bitmediği, şartlara ve ihtiyaçlara göre yeniden şekillendirildiği de ortaya çıkmaktadır.

Echelon sisteminin marifetleri son 20 yıl içerisinde artık gizlenemeyecek duruma gelmiştir. 2000'li yıllardan itibaren dünya kamuoyu tarafından daha yakından takip edilen sistem her ne kadar yeni bir sistem olmasa da, daha önce Sovyetler Birliği'nden gelecek muhtemel tehditler ve kaçakçılıkla terörizm alanlarında kullanıldığı tahmin edilen tele kulak sisteminin sanayi casusluğunda da kullanıldığının ortaya çıkması tepkilere neden olmuştur. Echelon denilen istihbarat dinleme istasyonları halen ABD, Kanada, Avustralya ve Yeni Zelanda tarafından işletilmektedir. Bunun yanında Kıbrıs'taki Echelon dinleme istasyonu dışında İngilizlere ait Agrotur ve Dikelya'daki sistem de aynı şekilde ABD'nin taleplerine cevap verecek türden altyapıya sahiptir.

Bu sistemin inşa edilmesine yardım edenlerden biri olan Margaret Newsham adındaki kadınla yapılan röportajda;

“siyasilerin, sıradan kişilerin, çıkar gruplarının ve özel şirketlerin dinlendiğini, bu dinleme programında Amerikalı siyasilerin bile dâhil olduğu açıklanmıştır. Echelon kurulması önerisini de NSA'nın yaptığını belirtmiştir. Uydu ve bilgisayar programları ile bu dinlemelerin yapıldığını ifade eden Newsham, kurulu sistemin dünyadaki tüm elektronik iletişimleri, iletileri, telefonları ve faksları kontrol altına alabildiğini, önemli siyasi hareketlenmeleri, dost ve müttefik ülkelerin ekonomik faaliyetleri dâhil izlenebildiğini”

ifade etmiştir.⁴²⁷

İki kutuplu dünya düzeninde Batı Bloku'nun Doğu Bloku'na göre refah seviyesi, teknoloji ve sanayide üstün olması başta SSCB olmak üzere Doğu Bloku istihbarat servislerini çeşitli ekonomik ve endüstriyel casusluk faaliyetlerine yöneltmiştir. Sovyet Rusya döneminde kurulan Askeri-Endüstriyel Komisyon teknolojik ve bilimsel istihbaratın

⁴²⁷ <https://cryptome.org/echelon-baby.htm>, Erişim tarihi: 23.12.2019.

toplanmasında koordine görevini üstlenmiştir. KGB bünyesinde 1970’lerde kurulan “Directorate-X” adlı birime Amerikan teknolojisini ele geçirmeye yönelik görevler verilmiştir. Christopher, 1974-1988 arasında KGB Başkanlığını yürüten Kuruçkov’un, bilimsel ve teknik istihbaratın kendi endüstrileri için faydalı olacağını dile getirdiğini belirtmektedir. Bir Fransız ajanı olan V.I.Petrov (kod adı Farewell), Sovyet Rusya’nın Batılı ülkelere yönelik faaliyetlerini açığa çıkarmıştır. Ortaya çıkan Farewell Belgelerine göre Rus istihbaratı sadece 1980’de 5456 adet teknolojik modeli ele geçirmiştir.⁴²⁸

Küresel rekabette en önde olmaya çalışan Çin’in ekonomik istihbarat elde etmek amacıyla gittikçe siber casusluğa daha fazla başvuruyor olması bir gerçektir. ÇHC, inovasyonu kendi ekonomik büyümesinin merkezine yerleştirmek suretiyle bu tarz bilgileri siber yollarla ele geçirmeye çalışmaktadır. Birçok devlet, kendilerine yönelik ekonomik kayıplara sebep olan siber saldırılarda Çin Hükümeti’ni sorumlu tutmaktadır. ÇHC’nin siber faaliyetlerin önemli bir kısmı ise ABD’ye yöneliktir. Siber dünyadaki ABD-ÇHC çekişmesi, Soğuk Savaş esnasında ABD-SSCB arasındaki rekabetin dijital yansıması olarak görülmektedir.⁴²⁹ Wheeler, 1999 yılında ABD Temsilciler Meclisi tarafından hazırlatılan Cox Raporu’nda ÇHC Devlet Güvenlik Bakanlığı ve Askeri İstihbarat Birimi faaliyetlerinin yabancı bilim ve teknoloji unsurları toplanmasının küçük bir kısmını oluşturduğu, bu tarz bilgilerin önemli bir kısmının Çinli öğrenciler, bilim adamları, araştırmacılar ve Batı’ya giden diğer ziyaretçiler gibi profesyonel olmayanlar tarafından toplandığının belirtildiğini ifade etmektedir.⁴³⁰

Çin endüstriyel politikasında fikri mülkiyet ve dünyanın sahip olduğu teknoloji ile gelecekte ekonomik büyümeyi sağlayacak ortaya çıkmakta olan yeni yüksek teknoloji endüstrilerini ele geçirmek için kullandığı iki ana strateji ve buna yönelik faaliyetler, politikalar ve uygulamalar şu şekildedir: Çin, teknoloji ve fikri mülkiyet sahasında saldırgan bir ekonomik politika takip etmektedir. Özetle bu politikanın taşıyıcı ana unsurları şu şekildedir.⁴³¹

- ❖ Teknoloji ve fikri mülkiyetin fiziki ya da sanal ortamdan çalınması
 - Ekonomik casusluk vasıtasıyla fiziki hırsızlık

⁴²⁸ İnan, Doğan, a.g.m. 2018, 337-338.

⁴²⁹ Singer, Allan, a.g.m. 2015, 189.

⁴³⁰ (Wheeler 2002’den aktaran) Nasheri, a.g.m. 2005, 93.

⁴³¹ <https://www.whitehouse.gov/wp-content/uploads/2018/06/FINAL-China-Technology-Report-6.18.18-PDF.pdf> s.20-21, Erişim tarihi:12.09.2020.

- Bilgisayar ağıları üzerinden sanal casusluk ve hırsızlık
- Ülkelerin ihracat kontrolü ile ilgili Kanunlarını ihlal etmek
- Taklit ve korsan üretim
- Tersine mühendislik
- ❖ Zorlayıcı ve İzinsiz Regülatif Hileler
 - Yabancı mülkiyet kısıtlamaları
 - Olumsuz idari onay ve lisanslama koşulları
 - Ayrımcı patent ve diğer fımh kısıtlamaları
 - Teknoloji ve fım transferine zorlayan güvenlik denetimleri
 - Verilerin yerelde tutulmasına ilişkin zorunluluklar
 - Ar-Ge zorunlulukları
 - Rekabet yasaları uygulamaları
 - Münhasır bilgilerin ifşasını zorlayan uzman gözden geçirme panelleri
 - Çin Komünist Partisinin şirketleri birlikte yönetmesi
 - Yabancı ortak girişimlerde Çinli çalışanların istihdam edilmesi
- ❖ Ekonomik Zorlamalar
 - İhracat kısıtlamaları
 - Ham madde tedarikine getirilen kısıtlamalar
 - Tekelden alım gücünün kötüye kullanımı
 - Yasal ve yasal olmayan bilgi toplama yol ve yöntemleri
- ❖ Teknoloji araştırma yatırımlara yönelik devlet destekli faaliyetler
 - Çinli devlet kurumlarının teknoloji arayan doğrudan yabancı yatırımlarla ilgilenmesi
 - Çin'in teknoloji ve fım transferi ve satın alınmasına yönelik yatırım vasıtaları
 - Birleşme-devralmalar
 - Doğrudan/sıfır yatırımlar
 - Girişim sermayesi ve çekirdekten yatırım

Çin ekonomisinin büyüklüğüne nazaran gösterilebilir pazar bozucu politikalarının ölçeği ve Çin'in gelecek endüstrilerine hakim olma arzu ve niyeti, beraberinde teknoloji ve fikri mülkiyet elde etmek veya ele geçirmek için yürüttüğü saldırgan politikalar, faaliyetler ve uygulamalar, sadece mevcut teknoloji ve fımh sahibi ülkeleri değil, bir bütün olarak küresel innovasyon sistemini tehdit etmektedir.

Devletlerin sanayi casusluğu ile ilgilenmelerinin arkasındaki motivasyon bir devletten diğerine değişmektedir. Örneğin fikri mülkiyet hakları, başka bir yerde ciddi şekilde korunduğu gibi Çin’de korunamamaktadır. Ayrıca kamu-özel sektör ayrımının pek bulunmamasının bir sonucu olarak devlet ve ticari kesimin her ikisi de fihh’nin korunması ya da korunmamasına yönelik bu tür tutumlardan çok sık fayda sağlamaktadır. Çin’in innovasyonların takipçiliğinden innovasyon liderliğine doğru kademeli dönüşümüne rağmen, ekonomik büyümedeki yavaşlama bu sürecin fonlanmasını daha zor hale getirmektedir. Netice itibarıyla ihtiyaç duyulan teknolojilerin gizli yollarla ele geçirilmesi çok daha cazip hale gelmektedir. Bu da özellikle Çin’de üretim yapmaya başlayan ve özellikle high-tech ürünler üreten ve bunun için bilimsel know-how’larının bir kısmını transfer etmek zorunda kalan yabancı ülke firmaları için Çin’in mevcut uygulamaları ve hukuksuzluğu önemli bir tehdit teşkil etmektedir.⁴³²

Rusya İstihbarat Birimleri de bu işlerin içindedir. Federal Devlet Yasası çerçevesinde ülkenin ekonomik gelişimini ve bilimsel-teknik ilerlemesini sağlamak için devlet, başkanlık direktifi uyarınca Rus şirketlerin ekonomik çıkarlarının yurt dışında da korunmasına yönelik görevlendirilmiş durumdadırlar. İstihbarat toplanması bu nedenle ülkenin modernleşme çabaları ve ekonomik güvenliği için hayati bir unsur olarak görülmektedir.

Rus KGB’de zorlu sınavdan geçerek hayatta kalmayı başaranlar elçiliklerde diplomatik dokunulmazlıkla “cover” göreve atanmaktadırlar. Bu kariyerin son evresi ise ajan öğretmenliğidir. Bilimsel ve Teknik Servis veya diğer adıyla “T” direktörlüğü; Batının nükleer, füze, uzay araştırmaları, stratejik bilimler, sibernetik (muhabere kontrolü) ve endüstri alanındaki sırlarını çalmak için çalışır. Bu direktörlük doğrudan doğruya operasyon yapar ve diğer birimlere teknik konularda destek olur.

Artan ekonomik rekabet, casusluk konteksini ülkelerin ulusal güvenliklerini ekonomik güvenliklerine bağlayarak yeniden tanımlamaktadır. İstihbarat servisleri askeri sırlar üzerindeki temel odaklarını ekonomik istihbarat toplamayı da içerecek şekilde genişletmektedirler.

⁴³² Pellegrino, M. (2015). “The Threat of State-Sponsored Industrial Espionage”. *European Union Institute for Security Studies*, June 2015, 1, (https://www.iss.europa.eu/sites/default/files/EUISSFiles/Alert_26_Industrial_espionage.pdf, Erişim tarihi: 23.12.2019).

Ekonomik istihbarat toplama ve casusluk faaliyetleri yürüten ülkelerin ilk hedefleri ABD gibi birçok alanda en ileri teknik ve bilimsel sahalarda güçlü kapasiteleri olan ülkelere yönelmektedirler. Benzer şekilde ticari sır bilgilerinin üretilmesi ve geliştirilmesi ileri düzey sanayi, ticaret ve finansın tamamlayıcı bütünleşik bir unsurudur ve bu ticari sırların güvenliği ülke ekonomilerinin kritik sektör ve segmentlerinin sağlığı ve rekabetçiliğinin devam ettirilebilmesi açısından çok önemlidir. Ekonomik istihbarat toplayıcılar ile endüstri casusları çoğu zaman askeri teknoloji, sivil teknoloji, özel bilgi ya da ticari sır gibi ayırım yapmaksızın değerli olarak ne bulurlarsa hepsini toplamaktadırlar.

Bir kısım ülke, hatta bunlar arasında müttefik olanlar da bulunmaktadır, birbirlerinden istihbarat toplamaya devam etmektedirler. Örneğin ABD tarafından yapılan açıklamalarda, Birleşik Devletlerde ve firmalarında endüstriyel ve iktisadi bilgi-belge toplayan en aktif ülkeler⁴³³ listesi yayımlanmıştır. Bu ülkeler listesi, ülke çıkarlarına zarar verme tehlikesi taşımakla ve en ciddi tehdit teşkil etmekle birlikte tüm resmi yansıtmamaktadır

1991 yılında Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin dağılması sonrasında Türkiye, tarihi, dini ve etnik bağlarının olduğu Orta Asya ve Kafkasya bölgesi üzerinde bir etkinlik politikası izlemeye başlamıştır. Bu durum karşısında batılı ve doğulu istihbarat servislerinin konuya ilişkin yaptığı ilk analiz şu olmuştur; “Türkiye, böyle bir etkinlik politikası izlemek için yeterli ekonomik kaynağa sahip mi?” İstihbarat analizcileri çok iyi bilmekteydi ki, askeri ve politik gücünüz ne olursa olsun yeterli ekonomik kaynağa sahip değilseniz bölgede hiçbir şey yapma şansınız yoktur. İşte ekonomik istihbarat bu denli hayati bir istihbarat alanıdır.

Ekonomik istihbarata ilişkin bir diğer güzel örnek de CIA tarafından Çin'e yapılan istihbarat operasyonudur. 1990'lı yıllarda CIA casus uyduları Çin'in tahıl ekimi yapılan alanlarında yeraltı sularının seviyesinin azaldığını tespit etmiştir. Bunun üzerine yapılan analizlerden Çin'in tahıl üretiminin azalacağı ve Pekin'in azalan kadar tahılı dünya piyasalarından almak üzere devreye gireceği ve bunun da dünya tahıl fiyatlarını arttıracacağı analizi CIA tarafından yapılmıştır.

⁴³³ Cezayir, Ermenistan, Azerbaycan, Beyaz Rusya, Çin, Küba, Gürcistan, Hindistan, İran, Irak, İsrail, Kazakistan, Kırgızistan, Libya, Moldova, Pakistan, Rusya, Suriye, Tayvan, Türkmenistan, Ukrayna ve Özbekistan.

Ekonomi casusluğunun yarattığı tehlikenin boyutu Almanya Anayasayı Koruma Dairesi'nin soruna yönelmesini gündeme getirmiştir. Konu hakkında geçen yıl yayınlanan bir broşürün önsözünde, hemen ilk cümlede, ‘Ekonomi casusluğu, globalleşen dünyamızda ciddiye alınması gereken ancak uygulamada genellikle küçümsenen bir tehlike’ denilmektedir.⁴³⁴ Daire ayrıca, Rusya ve Çin başta olmak üzere pek çok ülke gizli servislerinin, hükümetleri adına ekonomi casusluğu yaptıklarını vurgulamaktadır. Bilgi-ışlem uzmanı Marcel Dickow, ekonomi ve sanayi casusluğunun boyutlarını dile getirirken, basit hedeflere yönelen küçük saldırılar olduğu kadar, büyük şirketlere yönelik çok karmaşık saldırıların da sık sık görüldüğünü ifade etmiştir.

Alman Ekonomik Politika Vakfı'nın siber güvenlik uzmanı olan Dickow, Almanya'nın bugüne dek gizli haber alma teşkilatı BND aracılığı ile bu tip faaliyetlere giriştiğinin görülmediğini; ancak ekonomi casusluğunun ardında zaman zaman doğrudan devletlerin olabildiğinin altını çizmektedir. Fransa gibi bazı devletlerde bu tip faaliyetlerin kesin bir dille reddedilmediğini belirten Dickow, siber saldırıların büyük bir bölümünün bir şekilde devletin katkısı ile ve hatta doğrudan devlet tarafından yapıldığından yola çıkılabileceğini dile getiriyor.

Saldırıları gerçekleştirenlerin amacı sadece teknik bilgilere ulaşmak değil; aynı zamanda rakip firmanın uluslararası ihalelerde izleyeceği stratejiyi önceden bilmek için de bu tarz casusluk çalışmaları yapılabilir. Somut bir olayı örnek göstermek gerekirse: Avrupa Parlamentosu'nun yayınladığı ilgili bir raporda, Amerikan uçak yapımcıları McDonell-Douglas ile Boeing'in, gizli haber alma örgütü NSA aracılığı ile 2001 yılından önce Avrupalı uçak üreticisi Airbus ile Suudi Arabistanlı yetkililer arasındaki pazarlıklarla ilgili görüşmelerin kaydını ele geçirdikleri belirtiliyor ve ilgili ihaleyi McDonell-Douglas'ın 6 milyar Dolar'a aldığı da bilinen bir gerçek.

ABD Dışişleri Bakanlığı bünyesinde İstihbarat ve Araştırma Bürosu altında ise Ekonomik Analizler Birimi yer almaktadır, bu birimde ABD'nin yurtdışı temsilciliklerinden gelen bilgiler analiz edilmek suretiyle istihbarat üretilmektedir. Öte yandan, ABD Büyükelçilikleri, Amerikan firmalarının başka ülkelere yerleşmesinde kendilerinin sahip oldukları stratejik bilgiyi kullanmalarına izin vermektedir. Tüm ABD'li diplomatlara

⁴³⁴ Ekonomi casusluğu yayılıyor, Ekonomi, DW, 15.05.2015, <https://www.dw.com/tr/ekonomi-casuslu%C4%9Fu-yay%C4%B1%C4%B1yor/a-18452902>, Erişim tarihi: 23.11.2019

çalıştıkları ülkedeki ABD firmalarının kullanmaları için gerekli bilgiyi sağlamak maksadıyla ekonomi eğitimi verilmektedir.

Snowden vakası, casusluğun beyaz perdeyi geride bırakıp realitenin bir parçası haline geldiğini gözler önüne sermiştir. Ulrich Bremer, Amerikan Ulusal Güvenlik Kurumu'nun (NSA) yol açtığı skandalın özel şirketleri teyakkuza geçirmiş olmasından memnun. Kurumun, Prizma, Tempora ve XKeyscore gibi bilgisayar programlarının yardımıyla interneti mutlak kontrol altına aldığıнын ortaya çıkması siyasi çevreler kadar iş dünyasında da yankılanmıştır.

Amerikan şirketlerinin yabancı rakiplerinin haksız ticari uygulamalarına maruz kalmaması ve ulusal şirketlere ait ticari sırların çalınmasının engellenmesi gibi nedenler Amerikan İstihbarat Servislerinin ekonomik istihbarata yöneltmektedir. Bu doğrultuda Miman, ABD'nin yabancı rakiplere karşı izlenecek ekonomik istihbarat politikasını üç başlık altında toplamıştır: Birinci bölümde makroekonomik istihbarat yer almaktadır. Makroekonomik istihbarat Amerika'nın ulusal ekonomi kapasitesiyle ilgilidir; ikinci bölüm ekonomik karşı istihbarattır. Bu bölümde federal ajanlar tarafından mal sahiplerinin ticari sırlarının hırsızlıklara karşı korunması yer almaktadır. Politikanın üçüncü bölümü mikro ekonomik istihbarattır. Bu bölümde Amerikan şirketlerine yabancı firmalarla rekabet edebilmek için gerekli bilginin sağlanması söz konusudur.⁴³⁵

Bu karşılıklı ilişkide Amerikan firmaları kendi çıkarlarının yanında devletin çıkarlarını da korumak üzere harekete geçerler. Firmalar kendi stratejilerini hayata geçirmek üzere güvenilir bilgiye ihtiyaç duyarlar, firmalar, resmi olarak gizli bilgiye ulaşamaz; ancak hükümet bazen kendilerine gri veya siyah bilgiyi temin edebilir. Büyük Amerikan Şirketleri devletin bu desteğinin yanı sıra rekabet istihbaratı sağlamak üzere yüksek seviyede bütçeler ayırmaktadır. Olası bir finansal krizde ABD ekonomik aktörleri kendi kaynaklarını mobilize ederek bunları kesin bir saldırgan ekonomik istihbarat kapasitesine dönüştürebilir.⁴³⁶

Fransa'da 1981 yılında Mitterand'ın başkan olmasıyla birlikte Pierre Marion istihbarat servisinin başına geçmiştir. Marion, istihbarat servisini yeniden yapılandırmış ve

⁴³⁵ Miman, a.g.m. 2007, 125.

⁴³⁶ Fougy, a.g.m. 2012, 11-14.

istihbarat servisinin öncelikleri arasına ekonomik, teknolojik ve endüstriyel casusluğu koymuştur.

İnternet üzerinden sanayi casusluğu yapılan yerler de değişmeye başlamıştır. Eskiden ilk Rusya ve Çin akla gelirken, şimdi ABD'nin de bu kervana katıldığı ortaya çıkmıştır. Ulrich Bremer, sanayi casusu ararken artık eskisi gibi gözleri doğuya çevirmenin yetmediğini, ABD gibi dost ülkelerin de artık bu yöntemle başvurduğunu söylemektedir.⁴³⁷ Araştırmaya göre, Çinli unsurlar ekonomik casusluk konusunda dünyanın en aktif ve inatçı failleridirler. Veri hırsızlığında Çin'in hemen ardından ABD geliyor. Alman uzman Rusya'nın bu ikilinin oldukça gerisinde kaldığını hatırlatıyor.

2012 yılında siber sızmalar ile ilgili Verizon tarafından yapılan ve 19 özel organizasyonun ve kamu kurumunun da katkı verdiği bir araştırmada 47.000 güvenlik vakası analiz edilmiştir ve analizin sonucunda 621 kabul edilen veri ifşası ve en az 44 milyon ele geçirilmiş kayıt tespit edilmiştir. Veri ifşasının finansal motivasyonlu vakalar olmaktan ziyade) ekonomik casusluk faaliyetleri üzerine odaklandığı ve bu vakaların aktörlerinin % 96'sının Çin menşeli olduğu tespit edilmiştir.⁴³⁸

2015 Eylül ayında ABD ve ÇHC Devlet Başkanları kendi hükümetlerinin, ülke firmalarına ve ticari sektörlerine rekabetçi avantaj sağlama niyetiyle ticari sırları, gizli iş bilgilerini içeren fikri mülkiyete yönelik siber temelli hırsızlık faaliyetleri yürütmeme ve bu tür faaliyetleri bilinçli olarak desteklememeye yönelik olarak resmi olarak taahhütte bulunmuşlardır. Konu hakkında yayımlanan bir rapora göre, FireEye [siber güvenlik firması] tarafından tespit edilen Çinli siber casusluk vakalarının sayısının düşmesinin Çin'in siber casusluk faaliyetlerinin durdurmasından ziyade; bu durumun Çin içerisinde çok sayıda amatör saldırılardan az sayıda kişi tarafından yapılan daha merkezi, profesyonel ve sofistike saldırılara bir kayışın göstergesi olduğu ifade edilmektedir.⁴³⁹

⁴³⁷ Machhaus, C., Günlaltay, A. (2013). "İstihbarat : Sanayi casusluğu korkutuyor". Deutsche Welle Türkçe, 13.08.2013, Editör: Başak Özey. (<https://istihbaratsahasi.wordpress.com/page/398/?cat=-1>, Erişim tarihi: 19.01.2021).

⁴³⁸ Verizon-Data-Breach-Report-2012.pdf (wired.com), (https://www.wired.com/images_blogs/threatlevel/2012/03/Verizon-Data-Breach-Report-2012.pdf, erişim tarihi: 24.12.2019).

⁴³⁹ <https://www.whitehouse.gov/wp-content/uploads/2018/06/FINAL-China-Technology-Report-6.18.18-PDF.Pdf>, Erişim tarihi: 24.12.2019.

Medya 2019 Nisan ayında Çinli casusların çip makinası üreten ASML isimli Hollandalı bir şirketin bilgilerini çaldığını rapor etmiştir. Tahmin edilen birkaç yüz milyon Avro'luk zarar politik çevrelerde ve benzer şekilde medya çevrelerinde meselenin büyüklüğüne yönelik şüphe duyulmasına ve tereddüte neden olmuştur. Çin Telekom şirketi Huawei'nin 5 G şebekeler için ekipman tedarik etmesi bağlamında, sorular Çin ve Çinliler üzerine yoğunlaşmaktadır. Genelleştirme ve bu tarz soruların sıkça imalı karakterinden ayrı olarak Çin ve Çinliler üzerine odaklanma, diğer olası endüstriyel casusluk ya da şirket faillerine yönelik dikkatlerin dağılmasına neden olabilir. Mesele sadece Çin ya da Çinlilerin uygulamaları değildir. Şirket ya da endüstriyel casusluk vakaları, kişileri çatışan çıkarlarla ilgili olarak potansiyel tehdit haline getiren kısmen farklı milliyetlerle ilgiliyken; temelde rakip çıkarların mevcudiyetinden kaynaklanmaktadır.⁴⁴⁰

5.10. Alınması Gereken Tedbirler

Teşebbüslere yönelik siber saldırılarda bu işin arkasındakiler en zayıf halkaları kullanmaya çalışan kurumsal yerler ise, çeşitli ciddi karşı tedbirlere ihtiyaç olacaktır. Bu bağlamda IT güvenliği ne kadar iyi olursa olsun kötü niyetli saldırıları her zaman önlemek mümkün olmamaktadır. Bu işin çözümü için ne kadar çok para ve emek harcanırsa harcanсын mutlak koruma mümkün değildir. Yeterince kötü niyetli iseler siber hırsızlar, sızmanın bir yolunu mutlaka bulmaktadırlar.

“Sanayinin anahtar rolünü keşfeden ülkelerin büyük bir bölümü kendi sanayisini geliştirmek için çalışmalara başlarken diğer bir bölümü sanayi konusunda ileri olan ülkelere illegal yollarla bilgi kaçırmak ve taklit etme yolunu seçmiştir. Sanayi casusluğu olarak adlandırılan bu yöntem ülkelerin korumaları gereken en önemli unsur olan ekonomik gücüne zarar vermeye başlamış ve bu tehdide maruz kalan ülkeler tarafından savunma mekanizmaları geliştirilmiştir. Bu alanda sahip oldukları istihbarat birimlerinden destek alan ve ona göre politikalarını belirleyen ülkeler için ekonomik istihbaratın önemi giderek artmaya başlamıştır.

Casusluk faaliyetleri sonucu bilginin çalınması ve ülkenin uluslararası piyasada sahip olduğu pazar payının etkilenmesinin önüne geçilmesi amacı ekonomik istihbarat faaliyetlerinin daha korumacı ve saldırgan bir tutumla yürütülmesine neden olmuştur. Bu durum giderek ülkeler arası ilişkileri olumsuz yönde etkileyerek ülkelerin uluslararası arenada ekonomik itibarını zedelemeye

⁴⁴⁰ https://www.americanbar.org/groups/business_law/publications/blt/2017/05/05kahn/, Erişim tarihi: 28.12.2019.

başlamıştır. Zira tehlike altında olan ve korunması gereken bu kıymetli unsur ülkenin ulusal know-how'ı olarak düşünülmektedir.

Bu kapsamda, çalışmanın önemi ülke örneklerinden yola çıkarak ülke bazında alınması gereken tedbirleri içermesidir. Bu noktada çalışma, sanayileşme konusunda önemli projelere imza atan ülkemizin sanayi casusluğu tehdidine maruz kalmaması için”⁴⁴¹

alınacak tedbirlere katkı ve destek olacağı ümit edilmektedir.

Saldırıların kamuya açıklanması hukuki olabilir fakat şirket imajı açısından pek de hoş bir durum değildir. Problemin büyüklüğünün kestiriminde şu hususların da dikkate alınması gerekir: borsaya kote şirketleri etkileyen vakaların bildirilmesi zorunlu olmasına rağmen FMH hırsızlıklarını ifşa etmek şirketlerin pek istediği bir husus değildir. Böyle bir duruma maruz kalmış olmak, öncelikle yönetimin işini iyi yapmamış olması gibi bir sorunu gündeme getirebilirken; diğer taraftan IT biriminin kötü niyetli kişileri engelleyememesi ve hatta bu durum şirketi, yeterli güvenliğe sahip olmadığı şeklinde yorumlanarak başka kötü niyetlilerin de siber saldırılarına maruz bırakabilecek bir durumdur.

Bazı ülkelerde siber saldırılara yönelik bilgi paylaşımına yönelik yasalar çıkarılmaktadır. İlgili yasal mevzuatlarla kamu ve özel şirketlerin, ulusal çıkarlar açısından önemli bilgilerin, istihbarat kaynaklarının, özel ya da bunlarla ilgili diğer bilgilerin güvenliğini sağlarken bunları hedef alan tehditleri ve siber güvenliğe yönelik diğer bilgilerin gönüllü paylaşımına zemin hazırlanmaktadır. Düzenlemeler, teşebbüslerin isteksizliğini ne düzeyde ortadan kaldırır bu durum ilerde görülecektir.

Peki, özel şirketler veri hırsızlığından nasıl korunabilir? Özel Sektör, veri ve teknoloji hırsızlığından korunmak için plan program geliştirilebilir; ancak mevcut durumda henüz, dijital sanayi casusluğundan alınan dersleri doğrudan savunma sistemine dönüştürebilecek bir kapasiteden bahsetmek mümkün değildir.

Siber güvenlik konusuna ilişkin farkındalık gittikçe artmaktadır. Bu duruma sebep olan iki olay olmuştur. Bunlardan ilkinin Estonya'ya yapılan siber saldırı, ikincisi ise İran'ın

⁴⁴¹ Ayanoğlu, a.g.m. 2017, 34,35.

enerji kritik altyapısına yapılan saldırıdır. Yakın döneme özgü olmasa da bu yeni casusluk alanı olan sanayi casusluğu patentler ve kritik teknolojiler arttıkça daha da artmaktadır.

G.Kore'nin teknoloji endüstrilerindeki başat durumu, onu sıklıkla casusluk faaliyetlerinin hedefi haline getirmektedir. Ülke yürütme temelli yaklaşımla bu problemlerin üstesinden gelmeye çalışmaktadır. Örneğin 2017 yılında 140 vakada 334 suçlu yakalanmıştır. Bu rakam ABD, Almanya, Avusturya ve İngiltere gibi ülkelere kıyasla ülkenin büyüklüğü itibarıyla çok önemli bir sayıdır. Bu arada güvenlik kuvvetlerinin bu tarz vakaların üstesinden gelip meseleyi anlayıp- çözebilmeleri için gerekli donanıma da sahip hale getirilmesi önemlidir.

Birbirleriyle yarışan çıkarların, gizli bilgilerin - ticari sırların varlığı ve gizli yollarla bunlara erişimin bir araya getirilmesi aşağı yukarı herkesi potansiyel casus haline getirmektedir. Bir organizasyon ya da şirket, casusluğun muhtemel etkilerini sınırlamak isterse görece basit tedbirler, durumun vahametini hafifletmek için yeterli olabilmektedir. Özellikle kritik vasıtaları ve süreçler ile bunların kırılabilirliklerini belirleyen risk analizi tarafından desteklendiği zaman şirket ya da endüstri casusluğunun her an ve her yerde olabileceğinin farkında olmak ilk basamaktır. Bundan sonra şirketin mahrem bilgilere kimlerin erişiminin sağlanacağına ilişkin bir politika oluşturmaya ihtiyacı vardır. İzin verilen kişilerin ve iznin kısıtlı ve sınırlı olması burada belirlenecek ilk husustur. Gözden geçirme süreci esnasında herhangi bir kısıtlama ve sorun bulunamazsa ancak bundan sonra mahrem bilgilere erişim yetkisi verilebilir. Gözden geçirme esnasında birisinin Çinli ya da başka bir milliyetten olup olmadığı belirleyici değildir; fakat ortadaki menfaat durumu belirleyicidir. Ancak casusluğun hala her durumda olabilecek bir vaka olduğu unutulmamalıdır. Bu tür olası durumlar için muhtemel durum planı çok işe yarayabilir. Bilgi sızdırma ve transferi ile ilgili böyle bir plan muhtemel zarar tespit ve değerlendirmesinin yanında olayın tekrarını önlemeye yönelik hafifletici tedbirler almayı da içermelidir.

ABD'de savunma bakanlığı altında çalışan Teknoloji Koruma Çalışma Grubu oluşturulmuştur. Bu Çalışma Grubunda merkezi istihbarat birimleri, Savunma Bakanlığı elemanları, Karşı İstihbarat Birimleri ve Başkanlık Ofisi ve ilgili diğer kamu kurumlarından görevliler yer almaktadır. Çalışma Grubunun görevi ve amacı, karşı istihbarata ilişkin bilgilerin toplanması, paylaşılması ve eşgüdümlemesine yönelik olarak kurumlar arasında işbirliğini geliştirmek ve sahip olunan ve geliştirilen teknolojinin korunması ve kritik

teknolojilerin desteklenmesi faaliyetlerini gerçekleştirmektedir. Grup, yabancı devletlerin niyetleri, bilgi toplama kapasiteleri ve ABD kritik teknolojileri, sistemleri ve alt sistemlerini hedef alan operasyonları hakkında bilgi değişimini de olanaklı kılmaktadır. Grubun görevliler arasında savunma bakanlığının tüm birimlerinden, Başkanlığın Savunma Ofisi, FBI, Ulusal Güvenlik Kurumu (NSA), Ulusal Keşif Kurumu (NRO), Donanma Bilgi Toplama Merkezi ve diğer ABD kurumlarından elemanlar bulunmaktadır.

Dünyanın ilk on ekonomisinden biri olma istek ve arzusunda olan ve bunu gerçekleştirme için gerekli ve yeterli kaynaklara sahip olan ülkemiz, teknolojik gelişmelerde de önemli adımlar atmaktadır. Son yıllarda yerli şirketler, gerek kendi kendilerince gerekse de devletin sağlamış olduğu teşvik ve desteklerin de etkisiyle önemli ilerlemeler kat etmiştir. Sanayi ve teknoloji alanında elde edilen ilerlemelerin topluma maliyeti önemli rakamlara ulaşmaktadır. Bu nedenle kaydedilen teknik keşif ve yeniliklerin, bundan bedavadan yararlanmak isteyen ve bunun için sanayi casusluğu yol ve yöntemlerine başvuran yabancı unsurlara karşı korunması en başta kamusal bir görev ve sorumluluktur. Bu çerçevede devlet olarak gerekli koruma ve tedbir mekanizmalarının devreye alınması zaruret taşımaktadır.

“Ülkenin ekonomik refahının korunması ve geliştirilmesi için uluslararası rekabet gücünün artırılması önemli bir unsurdur. Uluslararası güç mücadelesinin artan oranda ekonomik rekabete dönüşmesi, ekonomik istihbarat faaliyetlerini artırmıştır. Ülkeler ekonomik istihbarat üretmek için yeni kurumsal yapılar oluşturmakta veya mevcut istihbarat kurumlarının fonksiyonlarına ekonomik istihbaratı da eklemektedirler.”⁴⁴²

Yabancılar tarafından gerçekleştirilen ekonomik casusluk önemli ve büyüyen bir kaygıdır. Ticari sırların ve iş bilgilerinin yetkisiz kişilerce ele geçirilmesinde geleneksel fiziki hırsızlığın yanı sıra bilgisayar ağlarına ve şirketlere yapılan siber saldırılarla mücadele, her geçen gün zorlaşmaktadır ve ülke, iş âleminin, ekonomisinin ve güvenliğinin geniş ölçüde yok edilmesi tehlikesiyle baş başa bırakılmaktadır.

Ekonomik ve endüstriyel casusluğa maruz kalan ülkeler genel olarak, sahip oldukları değerli unsurların çalınmasını ve yetkisiz kişilerin eline geçmesini önlemek için istihbarat ve casusluğu engelleyici gelişmiş ve kapsamlı kontra stratejiler takip etmektedirler. İdari,

⁴⁴² Aykın, H.(2018). “Uluslararası Rekabete Ekonomik İstihbaratın Artan Önemi”.6. (<https://vergidosyasi.files.wordpress.com/2017/01/uluslararası-ekonomik-rekabet-ac3a7c4b1sc4b1ndan-ekonomik-istihbaratc4b1n-artan-c3b6nemi.pdf>, Erişim tarihi: 21.12.2019).

adli ve güvenlikle ilgili çok sayıda kurum bu meselenin üzerine eğilmektedir ve iç güvenlik unsurlarının ve istihbarat servislerinin de en yüksek öncelikleri arasında yer almaktadır. Sonuçta tüm bunlara rağmen şirketler bu tehlikeli mecrada kendi ayakları üzerinde durmaya çalışıp kendilerini korumaya çabalamaktadırlar. Bu bağlamda ilgili kişilerin üzerine çok önemli roller düşmektedir. ABD gibi ülkelerde fikri hak hırsızlığından doğan zararının günde an az 1 milyar Dolar olduğu bir yerde şirketlerin kaybettiği ve kaybetmeye devam edeceği çok önemli varlıkları ve değerleri bulunmaktadır.

Yukarda güvenlik meseleleriyle ilgili ekonomik suçlara ilişkin yer verilen bilgiler, olaylar ve diğer hususlar büyük bir buz dağının yoğun sis perdesi arkasında sadece görülebilen yüzüdür. Bunlar şirketler ve hükümetler için büyük ve önemli sorunlardır. Ancak meselenin doğasından kaynaklanan ve bir kısım başka nedenlerden dolayı çoğu gizli kalmaktadır. Bu bölüm altında gerek meselenin önemine gerekse meselenin ortaya çıkış yol ve yöntemlerine yönelik hususların bir kısmına değinilmeye çalışılmıştır. Bu haksız ve hukuksuz uygulamalar ile daha iyi mücadele edilebilmesi adına anlayış ve algımızın ilerletilmesi, güvenlik ve yasal çözümlerin geliştirilmesi açık bir ihtiyaç ve gereklilik olarak önümüzde durmaktadır. Bu önemi küçümselemeyecek mesele üzerinde daha çok araştırmanın yapılması ve daha geniş akademik faaliyetlerin yürütülmesinin cesaretlendirilmesi arka planda yatan temel gayrettir.

Casusluk dünyanın en eski mesleklerinden biridir ve bu durum da ne kadar yaygın olduğunu göstermek için yeterlidir. Mevcut görünümde şirket ve sanayi casusluğunda diğer ülkeleri yok sayarak işi sadece Amerika ya da Çin'den kaynaklanan bir tehdit olarak ele almak eksik bir değerlendirme olacaktır. Ekonomik istihbarat üretmeye yönelik faaliyetler sadece ABD'ye ya da sadece Çin'e özgü değildir. Pek çok ülke bu alanda önemli çalışmalar yürütmektedir. Clerc 1997 yılındaki "*Ekonomik İstihbarat*" isimli çalışmasında, ABD, Fransa, Almanya, Japonya ve Çin başta olmak üzere çeşitli ülkelerin ekonomik istihbarat sistemlerini incelemiştir.⁴⁴³ Bu çalışmadan, ekonomik istihbaratın ABD'ye özgü bir husus olmadığı pek çok ülkenin konunun öneminin farkına vararak kurumsal yapılar oluşturduğu veya mevcut istihbarat örgüt yapılarının fonksiyonlarında dönüşüm gerçekleştirdikleri görülmektedir.

⁴⁴³ Clerc, P. (1997). "Economic Intelligence". Edit. Y. Courrier, A. Large. *World Information Report 1997-1998*, UNESCO, 304-317.

Aynı zamanda devletlerin dışında bazen münferiden bazen de devletler ile işbirliği halinde şirket, kişi ve kurumların da sanayi casusluğunda önemli aktörler olduğunu ve şirketler ve şahıslar olduğu kadar devletler üzerinde bile çok ciddi tehditlerin olabileceğinin belirtilmesi gerekir. Eğer iki taraf arasında bir yarışan çıkar durumu söz konusu ise bunlar bir birilerinin gizli bilgilerine ulaşmaya çalışabilmektedirler ve çok muhtemeldir ki bunlar kritik bilgileri elde etmek için gizli-kapaklı yol ve yöntemler takip edeceklerdir.

Ekonomik istihbarat, geleceğe yönelik daha geniş bir perspektif edinilmesi, uluslararası ekonominin yönü, yönlenmesi gereken sektörlerin neler olduğu, Türkiye'nin ekonomik anlamda rekabet içinde olduğu ülkelerdeki gelişmelerin analizi ile Türkiye'ye yönelik ekonomik istihbarat çalışmalarına karşı önlemler geliştirebilmek için kullanılması gerekli bir araçtır. Bölgesinde önemli bir aktör olma gayreti içinde olan, dünyanın 20. büyük ekonomisi konumunda bulunan ve dünyanın en büyük ilk on ekonomisinden biri olmayı hedefleyen Türkiye'nin artan uluslararası rekabet ortamında ekonomik istihbarat konusundaki gelişmeleri dikkate alarak bu yönde uygun politikalar oluşturması ve istihbaratla ilgili kurumsal yapıları gözden geçirerek gerekli uyarlamaları yapması önem taşımaktadır.

Ekonomiye ait bilgi ve haberlerin toplanıp nihai ürün olan ekonomik istihbaratın elde edilmesi ve farklı organizasyonlar (devlet, firma vb.) seviyesinde karar alıcılar tarafından stratejik amaçlar açısından kullanılarak, devletler tarafından ulusal güvenlik ve refahın sağlanması, firmalar açısından ise kar elde edilmesi ve rekabet gücünün artırılması için iyi dizayn edilmiş bir ekonomik istihbarat sistemine ihtiyaç vardır.⁴⁴⁴

Organizasyonların ekonomik istihbarat sistemleri zaman içerisinde farklı etkilerle şekillenmiş (yönetici profili, kültür, siyasi ve ekonomik dönüşümler vb.) ve bir kimlik kazanmıştır. Öte yandan, başlangıçta basit olarak dizayn edilen ekonomik istihbarat sistemleri, başta çokuluslu şirketler olmak üzere devlet-dışı aktörlerin ekonomide artan etkisi ve ekonomik sistemi yeni aktörlerin girmesi sonucunda daha kompleks bir yapıya kavuşmuştur.

Soğuk Savaş sonrası dönemde ise askeri tehditlerin yerini ekonomik tehditlerin alması, ekonomik istihbarat sistemlerinin, kamu ve özel sektöre ait öğelerin/ enstrümanların

⁴⁴⁴ İnan, Doğan, a.g.m. 2018, 317 vd.

karşılıklı etkileşim/iletişim içerisinde yer aldığı bir yapı içerisinde dizayn edilmesini gerektirmiştir.

Devletlerin ulusal güvenlik öncelikleri, firmaların ise küresel rekabette öne geçme çabaları, ekonomik sistemlerde yaşanan dalgalanmalar ve konjonktürel şartlar bağlamında ekonomik istihbarat sistemlerinin belirli dönemlerde gözden geçirilerek yeniden organize edilmesi söz konusu olmaktadır. Uluslararası ekonomik ve politik rekabette avantaj sağlamak için gerek firmalar ve gerekse devletler açısından ekonomik istihbarat hem refah düzeyinin yükseltilmesi hem de gücün korunması ve artırılması açısından geçmişte sahip olduğu önemi günümüzde arttırarak sürdürmektedir.

Bir ülkenin hukuk sistemi ve mevzuatı, fikri mülkiyet hırsızlığını olanaklı hale getirebilmektedir. Yeni ve gelişmiş bilgisayar ağları, ulusal güvenlik ve ithalat kuralları o ülke ile iş yapmak isteyen firmaların teknoloji ve fikri mülkiyetine ilişkin artan riskler taşımaktadır. Örneğin 2017 yılında Çin ve Rusya kendi yerli firmalarını zarar etmesi pahasına desteklemek ve hatta kendi firmaları yabancı firmaların fikri mülkiyetin ve diğer özel bilgilerine ulaşabilmeleri için hukuk kurallarını saldırgan bir şekilde uygulamaktadırlar. 2017 yılında Çin, yabancı enformasyon ve iletişim teknolojilerinin kendi ülkesinde satışını kısıtlayan ve yabancı firmaların söz konusu teknolojiyi devlet idari ulusal güvenliği birimlerince inceleme ve denetleme yapılmak üzere ilgili yerlere bildirilmesi/sunulmasını zorunlu tutan yeni bir siber güvenlik kanunu çıkartmıştır. Söz konusu kanun aynı zamanda Çin'de faaliyet gösteren yabancı firmanın verilerini Çin içerisinde tutma ve saklama yükümlüğü yanı sıra bu verilerin Çin dışına çıkarılmasının ve transfer edilmesini ise devlet iznine bağlamaktadır. Eğer yabancı bir firma Çin'de kıymetli veri ve enformasyon setini yerelleştirmeye ve/ya yerel otoritelere sunmaya zorlanıyorsa, bu ar-ge amaçlı da olmuş olsa ya da orada sadece iş yapmak için de olsa bu paylaşımın çok önemli risklerin altına girdiğini bilmesi gerekir. Şirketlerin kendi veri ve bilgilerini korumaya çalışırken karşılaştıkları yasal ve diğer belirsizlikler düşünülürse özellikle Çin gibi bir yerde bu verilere kötü amaçlı kullanılabileceği gibi usulsüz bir şekilde başkasının eline de geçebilir. Bunun dışında Çin'de iş yapmak için tüm verinin Çin'de tutulması ve saklanması, veri transferi için devlet onayının gerekmesi, açık veri merkez için yerli bir firma ile ortak girişim oluşturulması, devlet onaylı VPN ve veri şifrelemenin satın alınması ve kullanılması gibi yöntemlerle Çin devleti, şirketlerin en mahrem bilgilerine erişebilmektedir.

Benzer şekilde son yıllarda Rusya da ülke içinde satılmakta olan yabancı teknoloji ürünleri için detaylı kaynak kodları taleplerini dramatik bir şekilde artırmıştır. Geçmişte ekonomik casusluk misyonu ile birlikte Rus Federal Güvenlik Birimi, söz konusu kaynak kodların denetimini yürüten ve teknoloji ürünlerinin ve hizmetlerinin Rusya içerisinde satışına onay verme yetkisi olan otorite olarak görev yapmaktadır. Rusya ve Çin gibi yüksek istihbarat tehditi olan ülkeler, yasal mevzuatı kendi ülkelerinde faaliyet göstermek isteyen yabancı firmaların fikri mülkiyetini ele geçirmenin önemli ölçüde geliştirilmesi için kullanabilmektedir ve neticede bu hassas bilgileri yerli firmaların kullanımına pekala sunabilmektedirler.

Dünya Ticaret Örgütü çerçevesi içerisinde fikri mülkiyet haklarının ticari yönü ile ilgili anlaşmalar bağlamında uluslararası yükümlülüklerin yeniden ele alınıp düzenlenmeye ihtiyacı vardır. DTÖ üyelerinin fikri mülkiyet hırsızlığını kendi ulusal mevzuatlarında yasaklama yükümlülüğü altında olup sınırlarının dışında bu tür eylemleri yapmalarının özgür olması gibi bir ticaret rejimine sadık kalmak çok anlamlı değildir.

Ülkelerin hiç biri endüstri casusluğundan uzak değildir; ancak kendilerine yönelen bu tür faaliyetleri de en aza indirmesi mümkündür. Bir ülkenin sahip olacağı rekabetçi ve gelişkin bir siber güvenlik endüstrisi bu işin engellenmesinde, azaltılmasında ve zararların minimize edilmesinde çok önemli roller üstlenebilir. Bu konularda sıklıkla hedef olan ülkelerin bir alyans etrafında birleşmeleri de mümkündür. Bu vasıta ile siber tehditlerden korunma kapasitesinin daha da arttırılması mümkün olacaktır. Kamu dışında kalan özel sektörün de gerek ulusal gerekse uluslararası oluşturulacak organizasyonlarda yer almasının sağlanması gerekir. Özel sektörün kendi inisiyatifi ile böyle bir oluşuma yönelmesi kendi sorunlarını çözme adına çok faydalı olmakla birlikte diğer faydalı yanı politika oluşturucuların bilgi hırsızlığına karşı daha iyi aydınlatılması ve kurumlarla güvenlik endüstrisi arası diyalogun geliştirilmesine önemli katkılar yapması beklenir.

Kamu-özel sektör arası yakın işbirlikleri teknoloji ve iş know-how ın çalınmalara karşı daha iyi korunmasına yardım edecektir. Örneğin İtalyan Yurtiçi İstihbarat Kurumu 2010 yılında, istihbarat birimlerinden ticari sırlarının çalınmalara karşı korunmasına ilişkin yardıma ihtiyacı olan küçük ve orta ölçekli en inovatif 100 firmanın belirlenmesine yönelik bir program başlatmıştır. Kısıtlı imkanlar çerçevesinde bu tür faaliyetlerin kapsamının genişletilmesi ve uygun eğitimlerle takip edilmesi ve ülkenin ilgili kurumları arasında

sinerjinin maksimize edilmesi ve böylece etkili koruma stratejilerinin yürütülmesine imkan verecek bir koordinasyon da oluşturulabilir.

Benzer sorunlardan muzdarip uluslararası partnerlerle birlikte çalışmak, ortak stratejilerin ve planların geliştirilmesine yardım edecektir. AB-ABD arası teşkil edilen siber güvenlik ve siber suçlar Çalışma Grubunun oluşturulması bu noktada ortak stratejik hedeflerin belirlenmesi ve somut aksiyon alınması açısından önemli bir platform teşkil etmektedir. Bu tarz çabaların artması gerekir ve en azından Transatlantik Ticaret ve Yatırım Ortaklığı içerisinde sanayi casusluğuna karşı hukuken bağlayıcı ilkelerin benimsenmesine yönelik işleri de ilerletmesi beklenmektedir. Tüm bunları başarmak sıkı diplomatik çaba gerektirdiği gibi; zaten casusluğun küresel bir görünümü ve doğası olduğu sebebiyle bu çaba hakikaten hem diplomatik boyut hem de çok büyük gayretler istemektedir.

Ekonomik gelişme ve kalkınma yolunda gelecek vaat eden ve en hızlı gelişen 10 ekonomisi içerisinde yer alan ülkemizin, sınai ve ticari keşif ve yeniliklerinin gelişmiş ülkelerdekine benzer şekilde korunması gerekmektedir. Bu çerçevede fiili koruma tedbirlerinin alınması yanında gerek ilgili hak ve varlıkların korunması gerekse de bunlardan haksız şekilde yararlanmak isteyen ve yasadışı yollarla elde etmeye teşebbüs eden eylemlerin cezalandırılmasına yönelik özellikli olarak bu alana münhasır düzenlemelerin yasalaştırılması bir an önce yapılması bir zorunluluk halindedir. Özel ve kamu işbirliğinde geliştirilecek uygulamaların yanında mevzuat olarak de sağlanacak yaptırım tehditleri ile söz konusu casusluk faaliyetlerinin toptan engellenmese bile büyük oranda azaltılacağı umulmaktadır.

Hukuksal korumanın, çok sınırlı bir koruma sağlaması durumunda fiili eylem planlarıyla gerek savunma sanayiindeki gerekse diğer kritik sektör ve ürün üreticisi teşebbüslerin bu konulara yönelik olarak gerek ilgili sektör kuruluşları gerekse de devletin ilgili servisleri tarafından bilgilendirme ve eğitim faaliyetlerinin yapılması, bu tür tehlikelere karşı farkındalığın artırılması ve bu tür eylemlerin engellenmesine yönelik uygulamaların yaygınlık kazandırılması sağlanabilecektir.

Şirket ticari sırlarının çalınmasında en fazla şüpheli ve suçluların şirket çalışanları arasından çıkması sebebiyle, şirketlerin gerek işe adam alırken gerekse de yürütülen projelerde ortaya çıkan kritik öneme haiz bilgilerin ve personelin korunmasına yönelik azami özen ve dikkatin yanında gerekli tedbirlerin de alınması gerekmektedir. Teşebbüsler

üzerlerine düşen görevi yapmanın ötesinde gerektiği durumlarda emniyet, savcılık ve istihbarat birimlerinden de destek almalı ya da onlarla işbirliği çerçevesinde koruma kalkanlarını kuvvetlendirmelidirler.

“Nitekim unutulmamalıdır ki, dost ve müttefik görünen, bu yönde diplomatik kanallar vasıtasıyla beyanatlarını eksik etmeyen birçok ülke arasında aslında perde arkasında istihbarat savaşları yaşanmaktadır. İstihbarat dünyası; uygulamaları, metotları ve idari yapısıyla klasik devlet kurumlarından farklı olup savaşta ve barışta, ülkenin düşman veya dost olup olmadığına bakmaksızın görevini yerine getirmek, öngörülemeyen kriz ve savaş hallerine karşı önlemini barış zamanı almak, buna ilişkin istihbaratını toplamak ve analizlerini yapmak zorundadır. Sonuç olarak, istihbarat için en uygun zaman, diğer devlet ile ilişkilerde en barışçıl ve en müttefik olunan zamandır. Bu sebeple, dost, müttefik veya ilişkilerin kötü olduğu devlet ayrımı yapmadan sanayi casusluğuna karşı farkındalık korunmalı, rehavete kapılmadan tedbirler önceden alınmalıdır.”⁴⁴⁵

Globalleşirken daha da ayrışan bu dünyada 100 yılı aşkın süredir ekonomi istihbaratı yapılırken ülke olarak Türkiye pek bir şey yapmamıştır. Türk istihbaratı ve casusluk faaliyetlerinin sil baştan yeniden yapılanması gerekmektedir.⁴⁴⁶ Merkezi istihbarat teşkilatı MİT tamamen sivilleştirilirken, askeri istihbaratın da özüne dönmesi sağlanmalıdır. Kendi imkânlarımızı harekete geçirerek Türk Ulusal Güvenlik Ajansını kurmak ve bu ülkenin çıkarlarına hizmet edecek istihbaratçılar, casuslar yetiştirmek devletin en önemli ve temel sorumluludur.

⁴⁴⁵ Ayanoğlu, a.g.m. 2017, 35.

⁴⁴⁶ <https://www.turkishnews.com/tr/content/2017/03/24/istihbarat-dosyasi-oguz-solak-istihbarat-ve-casusluk-faali-yetleri-nedir/>, Erişim tarihi: 15.12.2019.

6. BÖLÜM

EKONOMİK GÜVENLİK MESELELERİNE OYUN TEORİSİ YAKLAŞIMI

Güvenlik meseleleri doğası gereği kendi içerisinde bir ikilem barındırır. Bu, bir ülkenin kendi güvenliğini artırma arayışının nerdeyse her zaman, diğerlerinin güvenliğinde azalma şeklinde öngörülme ve amaçlanmayan bir etki ve sonuç doğurması gibi bir durum ortaya çıkarmasından kaynaklanır. Oyun teorisinde vazgeçilmez okumalardan biri olan Paleponnes savaşlarında Thucydides: “Savaşı kaçınılmaz kılan şey, Atina’nın gücünün çok artması ve bunun Sparta üzerinde neden olduğu korkudur” demektedir.⁴⁴⁷ Bu tür dinamikler çerçevesinde ülkeler nasıl iş birliği yapabilirler? Yapılan son dönem analizler, bu problemleri belirli bir şekle kavuşturmuştur ve modern sosyal bilim teknikleri vasıtasıyla tahlil edilmiştir.

Bu bölümde, oyun teorisinin getirdiği stratejik bakış açısının siyaset bilminde de anlaşılması ve bunun yanında karmaşıklığın getirdiği anlaşılma zorluğunun ortadan kaldırılması amacıyla basit oyun teorisi modellerinin kullanımı planlanmaktadır. Oyun teorisi, siyaset, felsefe, ekonomi ve evrimci biyoloji gibi çalışmalarda köklü değişiklikler getirmiştir. Bu disiplin, matematiğin bir alt dalı olmakla birlikte dünya genelinde yatırım bürolarında, danışmanlık şirketlerinde ve silahlı kuvvetlerde stratejik kararların etkinliğini geliştirmek için de kullanılmaktadır.⁴⁴⁸ Oyun teorisi disiplini son yıllarda önemli ilerlemeler kaydetmiş olmasına rağmen hala çok genç ve gelişmekte olan bir alandır. Belki de bu nedenle bazı siyaset bilimciler oyun teorisinin mevcut kısıtlarının onun politik problemleri çözme yeteneğini azalttığını düşünmektedirler.

Oyun teorisi karar alıcıların, karar verme aşamasında, karşı tarafın olası reaksiyonlarını ve alternatif seçimlerini göz önünde tutarak birbirleriyle nasıl bir etkileşim içerisinde olduğunu analiz etmektedir. Oyun teorisi rakip aktörler arası toplumsal hususlarda da teorik çerçeve sunabilmektedir. Oyun teorisi strateji bilimi ya da stratejik bir kurulumda rakip ve bağımsız aktörlerin optimal karar verme bilimi olarak adlandırılabilir. Gerçek hayat

⁴⁴⁷ Thucydides, Peloponnes Savaşı, Rex Warner (Harmondsworth, U.K, Penguin, 1954), 25.

⁴⁴⁸ <https://www.investopedia.com/terms/g/gametheory.asp> Erişim tarihi: 12.01.2020.

senaryolarında oyun teorisinin yaygın olarak kullanımı pekâlâ mümkündür. Burada önemli olan husus oyundaki oyuncuların ya da aktörlerin rasyonel olduğu ve rasyonel davranacağı varsayımı ile oyundaki kazançlarını maksimize etmeye çalışacakları varsayımdır.

Devletlerin gerek gündelik işlerinde gerekse diğer devletlerle münasebetlerinde devlet başkanları, yasama organları, silahlı kuvvetleri, ordu komutanları, sivil toplum kuruluşları tarafından bazen ihtilaflara ve eleştirilere maruz kalan çok önemli kararlar alabilmektedirler. Karar vermenin bu merkezi önemine binaen birçok insan, ulusal olsun uluslararası olsun ihtilaf doğuran kararın güçlü gerekçesine ihtiyaç duyar ve kararın gerekliliğini tartışır. Bu tür bir kararın kamuya duyurulmasında ve kamuoyu tarafından kabul ve destek görmesinde öncelikle rasyonellik vurgusunun öne çıkarılması gerekir ve bu da bize oyun teorisinin kapılarını açacak noktadır.

Tez çalışmasının bu bölümünde Türkiye'nin Rusya ile yaşadığı uçak krizi ve bunun akabinde yaşanan ihtilafların ulusal ekonomik güvenlik bakış açısıyla klasik oyun teorisi çerçevesinde ele alınıp analiz edilmesi planlanmıştır. Bu kapsamda uluslararası ikili ihtilaflar, rasyonellik ve rasyonel seçim teorisi⁴⁴⁹ gibi hususlara yeri geldikçe değinilecektir.

6.1. Oyun Teorisinin Temel Özellikleri:

Oyun teorisinin odak noktası, rasyonel oyuncular arasında cereyan eden interaktif durum modeli olarak hizmet eden oyundur. Oyun teorisindeki anahtar unsur oyunculardan birinin elde edeceği kazanç diğer oyuncunun uygulayacağı muhtemel stratejilere bağlı olmasıdır. Tek bir oyuncu, oyunun sonucunu tek taraflı kararıyla belirleyemez. Oyun oyuncunun özelliklerini, tercihlerini, sahip olunan mevcut stratejileri ve bu stratejilerin sonucu nasıl etkilediğini ortaya koyar. Oyun teorisinde her bir oyuncunun aksiyonları ve seçimleri her bir sonucu etkileyebilir niteliktedir. Yani etkisiz eleman ya da etkisiz strateji modele dahil edilmemektedir.⁴⁵⁰

⁴⁴⁹ Ekonomi biliminde yer alan “Rasyonel Seçim Teorisi” (rasyonel eylem teorisi) belirsizlik altında akılcı karar verme ve ekonomik davranışları açıklama ile ilgili çalışmalarda betimleyici bir model olarak geniş kabul görmüş ve uygulama imkânı bulmuştur. Rasyonel seçim teorisi (*rational choice theory*) ekonomik bir ilkedir ve bu ilkeye göre bireyler daima ihtiyatlı ve mantıklı kararlar verir. Bu kararları verirken rasyonel hesaplamalar yapar ve tercihler arasında seçim yaparken rasyonel davranarak faydayı yükseltmeyi, maliyeti azaltmayı hedefler. Böyle alınan bir kararın kişilere en fazla faydayı ve tatmini getirmesi beklenir.

⁴⁵⁰ Aktan, C.C., Bahçe, A.B. (2013). “Kamu Tercihi Perspektifinden Oyun Teorisi”. *Hukuk ve İktisat Araştırmaları Dergisi*, 5(2), 93-117

Belirli bir anda bilinen getiri ya da götürüleri içeren ya da ölçülebilir sonuçları olan, iki ya da daha fazla oyuncunun bulunduğu bir Çizelgede en muhtemel sonucu belirlemek için oyun teorisi kullanılabilmektedir. Oyun teorisi çalışmalarında kullanılan terimler ve tanımı da şu şekilde sıralamak mümkündür:

- Oyun: iki ya da daha çok karar alıcının (aktör ya da oyuncu) aksiyonlarına bağlı sonuçları olan bir koşullar kümesi
- Oyuncular: oyunun koşulları çerçevesinde stratejik karar alıcılar
- Strateji: Bir oyuncunun, oyun içerisinde ortaya çıkabilecek verili koşullar altında yapacağı tam bir hareket planı
- Kazançlar (payoffs): bir oyuncunun belirli bir sonuca ulaşması durumunda alacağı ya da karşılaşacağı ödül ya da ceza (getiri ya da götürü); sayılabilir ya da ölçülebilir (parasal) nitelikte olan fayda ya da ödenti.
- Bilgi kümesi: Oyunun belirli bir noktasında, mevcut olan bilgiler (bu kavram genellikle oyunun ardıl özellik göstermesi durumunda kullanılmaktadır)
- Denge: Oyundaki her iki oyuncunun da kararlarını verdikleri ve artık değiştirme ihtiyacı duymadıkları bir sonuca ulaştıkları noktadır.
- Nash Dengesi: Oyunda bir kere ulaşıldığında hiçbir oyuncunun kararını değiştirerek tek taraflı kendi ödentisini artıramayacağı bir sonuçtur. Bu durum, bir kere karar verildiğinde oyuncunun elde edeceği sonucu düşünerek ilgili kararında pişmanlık duymayacağı anlamda pişmanlık olmayan durum ya da düşünce olarak tasavvur edilebilir.

Ekonomi ve piyasalar için geliştirilen oyun teorisinin siyaset bilimine uygulanmasında kabul edilen bir kısım ampirik karşılıklar ile uygulama benzerlikleri kurulmaktadır. Bunlar:⁴⁵¹

Piyasa firmaları ↔ Ulusal devletler

Firmaların kazançlarını maksimize etmesi ↔ Devletlerin yaşamını maksimize etmesi

Oligopol firmalar ↔ Süper güçlü devletler

⁴⁵¹ Snidal, D. (1985), "The Game Theory of International Politics", *World Politics*, 38(1), 25-57, Cambridge University Press, (<https://www.jstor.org/stable/2010350>, Erişim tarihi: 11-01-2020), 32.

Pazar yoğunlaşması ↔ Güç yoğunlaşması

Fiyat savaşları ↔ Ekonomik savaşlar

Her ikisi de kendi kendine yetebilen sistemler ve

Stratejik hareket eden unsurlar olarak

Firmalar ↔ Devletler.

Burada, iki devlet arası gerçekleşen bir vakıanın, oyun teorisi çerçevesinde ele alınacak olması sebebiyle oyun teorisinin ikili politik-ekonomik ilişkilere uygulanmasında bir kısım sınırlılıkları olduğunun peşinen kabul edilmesi gerekir. Genel teorik yaklaşım olarak oyun teorisi, merkezi üst otorite ya da kurumların yokluğunda uluslararası meselelere çıkar ya da hedef merkezli yaklaşıldığını varsaymaktadır. Bu nedenle oyun teorisinin bu alanda yapmak istediği şey, uluslararası anarşi ortamında ulusal çıkarların farklı tezahür şekillerini ve uluslararası çatışma ve işbirliğine yönelik siyasi ortama ışık tutmaktır. Kavrayışımızın kapsamını genişletmek ve uluslar ya da uluslararası politikanın daha derinlemesine yorumunu yapabilmek için basitleştirilmiş varsayımlar kullanılmaktadır. Oyun teorisinin en temel kavramı olan strateji, stratejik rasyonellik, alternatifler ve tercihler ile bunların karşılıkları olan getiriler-götürüler ve bu kavramların ulusal ya da uluslararası politik mevzuları anlama ve yormadaki çıkarımları ile oyun teorisi, siyaset bilimi alanında da kurucu ve geliştirici bir rehberlik sunmaktadır. Bu bölümde her ne kadar temelde basit 2x2 oyun modeli kullanılmış olsa da tartışmalar pek rahatlıkla diğer oyun modellerine de uygulanabilir niteliktedir.

6.2. Krizin Gelişimi:

2012 yılında bir Türk jetinin Suriye güçleri tarafından düşürülmesinden sonra Türkiye, kısa süreli ihlallerin bir saldırıyı gerektirmediği, Türkiye'nin Türk hava sahasına giren Suriye helikopterini düşürmediğini belirterek bu eylemi şiddetle kınamıştır. Bununla birlikte bu davranışa bir cevap olarak idareciler Türkiye'nin Suriye'ye karşı angajman kurallarını değiştirdiğini ve Suriye tarafından Türkiye'ye yaklaşan tüm askeri unsurların düşman tehditi olarak değerlendirilip gereğinin yapılacağını duyurmuştur. Bunun akabinde 2013 Eylül ayında Suriye'ye ait bir Mi-17 helikopteri ve 2014 Mart ayında bir Mig-23 savaş uçağı düşürülmüştür.

Türkiye'nin Suriye'deki amacı, 2014 yılında Amerikan hava desteği sunulan PYD öncülüğündeki Suriye Kürt kuvvetlerinin, DAESH in Kobani kasabasına yönelik saldırılarını geri püskürtmesi ile birlikte biraz değişikliğe uğramıştır. PYD ve onun silahlı kanadı olan YPG milisleri Türk Devletinin 1984 yılından beri savaştığı PKK'nın uzantılarıdır. Bu güçlerin kuzey Suriye'de birleşmeleri ve fiili (de facto) bir hükümet kurmalarını, Türkiye büyük bir güvenlik tehdidi olarak değerlendirmiştir. Buna cevap olarak Türkiye'nin Suriye politikası değişikliğe uğramıştır; Ankara'nın Suriye'de artık iki hedefi ortaya çıkmıştır: Esed Rejimi ve PYD. Bu iki hedefe ulaşmak için Türkiye, Suriye Kürtlerini destekleyen DAESH karşıtı koalisyon faaliyetlerine katılmamanın yanında S. Arabistan ile iş birliğini yoğunlaştırmış ve Arap ve Türkmen muhalif gruplarına daha çok silah ve para desteği sağlamaya başlamıştır.

Moskova, Arap dünyasındaki gelişmeleri temelde onun ABD ile küresel çekişmesi ve rekabeti doğrultusunda değerlendirmektedir. Rusya'nın Suriye iç savaşında Beşar Esed'e ciddi destek vermesi onun küresel, bölgesel ve ulusal tehdit ve çıkar algısı çerçevesinde değerlendirilmelidir. 2015 Eylül ayının sonlarında Rusya Esed Rejimini kurtarmak için Suriye'ye müdahalesini artırdığı zaman, ilk hedefi sözde İslamî Devlet (DAESH) olmamış; bilakis Kuzey Suriye'de rejimin kontrolündeki yerlerde hızla ilerleyen Türkiye ve S. Arabistan destekli muhalif gruplar olmuştur.

Rusya, Suriye çatışmasına doğrudan katılan birkaç ülkeden bir tanesidir. 30 Eylül 2015 tarihinde Rusya, Irak Şam İslam Devleti (İŞİD) ve diğer Suriye hükümet karşıtı güçlere karşı hava saldırılarına başlamıştır.

Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin, 1 Aralık 2014 tarihinde Türkiye-Rusya Üst Düzey İşbirliği Konseyi'nin (ÜDİK) 5. Toplantısına katılmak için Türkiye'ye geldiğinde; Cumhurbaşkanı Erdoğan ile Suriye ve Ukrayna konularındaki görüş ayrılıkları olmasına rağmen ekonomik alandaki işbirliğini geliştirmek için çaba harcayacaklarını belirtmiştir.⁴⁵²

Komşu devletlerde yaşanan sorunlar Türkiye'nin hem iç hem dış politikasını, özellikle güvenliğini etkilemesi bakımından önemlidir. Türkiye'nin Suriye politikası şu şekildedir: Ankara açık bir şekilde Suriye'nin geleceği konusunda Suriyelilerin karar

⁴⁵² Türkiye ve Rusya; Üst düzey işbirliğine giden yolun köşe taşları - Sputnik Türkiye (sputniknews.com), <https://tr.sputniknews.com/rusya/201412221013240063/> Son erişim tarihi:27.04.2021.

vermesinin doğru olacağını savunmaktadır. Bununla birlikte barışın korunması hususunda Türkiye üzerine düşen görevi yerine getirmeye çalışmaktadır.⁴⁵³

Ekim ayının ilk günlerinde Türkiye ve NATO, Rusya'nın Türk hava sahasını bilinçli ihlal ettiği gerekçesiyle Rusya'yı protesto etmiştir. Türk radarlarının uçağın hava sahası içerisine 8 km kadar girip birkaç dakika boyunca ihlal ettiğini kaydetmesine rağmen Rus Savunma Bakanı kötü hava koşulları sebebiyle bir Rus SU-30 savaş uçağının Türk hava sahasını birkaç saniye ihlal ettiğini kabul etmiştir ve bu tür vakaların tekrarının önlenmesi için gerekli tedbirler alındığını eklemiştir. 3-15 Ekim tarihleri arasında Türkiye angajman kuralları ve Türk hava sahasının Rusya tarafından ihlal edilmesi üzerine Türk ve Rus üst düzey görevlileri arasında beş ayrı görüşme gerçekleştirilmiştir. 6 Kasım 2015 tarihinde İngiltere'nin Lakenheath üssündeki ABD Hava Kuvvetlerinin 48. Savaşçı Kanat Birliğinden altı F-15C savaş uçağı DAESH'le mücadele kapsamında Incirlik Hava Üssüne getirilmiştir. Türk hükümeti, bu uçakları Rus uçaklarının daha önce tekrarlanan sınır ihlallerine karşı Türk hava saha egemenliğini güven altına almak için talep etmiştir.

19 Kasım'da Rusya'nın Türkiye Büyükelçisi Andrei Karlov ve Rus Askeri Ateşesi Albay Andrei Victoroviç Dovger Türkiye tarafından çağrılarak; Suriyeli Türkmenlerin yaşadığı Türkiye sınırlarının çok yakın bölgelerde operasyon düzenlediği için Türkiye tarafından eleştirilen Rusya'ya, Türkiye'nin angajman kurallarının yürürlükte olduğu hatırlatılarak sınır güvenlik ihlallerine cevap verileceğine yönelik uyarı yapılmış, nota verilmiştir. Rusya, aynı zamanda Bayırbucak alanındaki Türkmenlerin can güvenliğini hedef alan saldırılara Türkiye'nin kayıtsız kalmayacağı konusunda da uyarılmıştır. Türkiye, desteklediği Türkmenlere karşı yapılan saldırıların görüşülmesi için BM Güvenlik Konseyini toplantıya da çağırmıştır. Bu çağrının birkaç gün öncesinde yaklaşık 1700 kişi, bölgedeki Suriye hükümet güçleri ile hükümet karşıtı Suriye Türkmenleri ve el-Nusra militanları arası çatışmalar sebebiyle bölgeden göçmüştür. Rusya, Türkiye sınırına yakın bölgeyi Suriye hükümet güçlerini desteklemek için bombalamaya başlamıştır. Suriye Türkmenleri, Beşar Esed rejimine karşı olan Özgür Suriye Ordusu gibi diğer isyancı gruplarla gevşek bir bağı olan Suriye Türkmen Tugayları ismiyle kendi silahlı birliğini kurmuştur. Turkmen tugayları, el-Kaidenin Suriye kolu olan el-Nusra Cephesi ile ve Ahrar

⁴⁵³ Kurban, V., Cabbarlı, H. (2019). "Türkiye-Rusya İlişkileri ve Uçak Krizinin Rus-Türk Kamuoyundaki Yansıları". *Ege Stratejik Araştırmalar Dergisi*, (102), 109-110.

el-Şam olarak bilinen Selefi Koalisyonu ile de iş birliği yapmaktadır. Türkiye destekli muhalif cephe de, Lazkiye’de Cebel el-Türkmen Tugaylarını kurmuştur.⁴⁵⁴

Şii milisleri ve Rus Hava Kuvvetleri tarafından desteklenen Suriye rejim güçleri, Suriye Türkmen Tugaylarına, Fetih Ordusuna ve el-Nusra Cephesi kuvvetlerine karşı sınıra yakın bölgelerde savaştırmaktadır. Sahada bu olaylar yaşanırken Suriye Türkmenlerini hedef alan iki Su-24 uçağının birisi, 24 Kasım 2015 tarihinde saat sabah 9.24’de, devriye gezen bir Türk F-16 savaş uçağı tarafından Suriye-Türkiye sınırları yakınında füze ile vurulup düşürülmüştür.⁴⁵⁵

Türkiye’nin BM Güvenlik Konseyine yaptığı açıklamaya göre milliyetleri bilinmeyen iki uçak, 2,19 km içeri girerek 17 sn. boyunca Türk hava sahasını ihlal etmiştir. Türk yetkililer sınıra yaklaşan her iki uçağa rotalarını değiştirmeleri için yer kontrol istasyonundan 5 dk boyunca 10 defa uyarı göndermişlerdir. Türkiye daha sonra Türk hava sahasına yaklaştıklarını, burun kısımlarının derhal güneye çevrilmesi yönündeki ses kayıtlarını yayınlamıştır. Ruslar ise herhangi bir uyarı almadıklarını iddia etmişlerdir. Analistler, Türkiye’nin yaptığı uyarıların üzerinde uzlaşılan ve tahsis edilen uluslararası ‘acil koruma kanalı’ olan 243.0 MHz radyo kanalından yayınlandığını; fakat Su-24M’lere monte R-862M radyoların bu kanalı uygun ekipmanlar olmaksızın duyabilme imkânlarının olmadığını belirtmişlerdir. Türkiye’ye göre uçaklardan biri Türk hava sahasını ihlal ettikten sonra hava sahasından geri çıkmış; diğeri ise Türk hava sahasında iken o bölgede devriye gezen bir Türk F-16 sını tarafından vurulmuş; ancak Suriye topraklarında yere düşmüştür. İsmi açıklanmayan bir Amerikalı yetkili, Su-24 ün ısı izine dayanılarak uçağın kısa bir süre Türkiye hava sahasında kalmasının ardından Suriye hava sahasında vurulduğunu ileri sürmüştür; ancak 30 Kasım’da ABD’nin NATO büyükelçisi Douglas Lute, eldeki verilerin Türk tarafının açıklamalarını doğruladığını duyurmuştur.⁴⁵⁶

Rusya’nın müdahalesi Türkiye’nin Suriye politikasını yerle bir edici nitelikteydi ve bunun ışığında Moskova’nın, Rus uçağının düşürülmesini provoke ettiği bile söylenebilir. Rusya, Suriye Tartus’taki askeri üssünü savunma niyetini açıkça ifade ederek Doğu

⁴⁵⁴ Özgür Suriye Ordusu nedir: 2011’den 2018’e örgütün yaşadığı dönüşüm - BBC News Türkçe, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-42862756>, Erişim tarihi: 23.01.2020.

⁴⁵⁵ https://en.wikipedia.org/wiki/2015_Russian_Sukhoi_Su-24_shootdown, Erişim tarihi: 24.01.2020.

⁴⁵⁶ Reuters. (2015). “At NATO, Turkey remains defiant over Russian jet”. 30 Kasım 2015, <https://www.reuters.com/article/us-syria-crisis-turkey-nato-idUSKBN0TJ14F20151130>, Erişim tarihi: 24.01.2021.

Akdeniz’de daha önceki varlığını artırmaya başlamıştır. Rus taarruz uçaklarının Eylül sonlarında Suriye’de konuşlandırılması, Türk ve Rus kuvvetleri arasında ilerde sıkıntılar doğurabilecek bazı durumların fitilini ateşlemiştir. 3 Ekim’de bir Rus jeti Türk hava sahasına girmiştir ve Türk jetlerinin takibine uğramıştır. Rus büyükelçi bunun bir ‘sefer hatası’ olduğunu ifade etmiştir. Bir sonraki gün bir Rus MiG-29 uçağı Suriye tarafından Türk hava sahasına yaklaşmış ve radarlarını Türk sınırları içerisindeki devriye yapan Türk jetlerine kilitlemiştir. 5 Ekim’de yine benzer görüntüler devam ederek bir Rus uçağı radarlarını Türk hava sahasında gezinen Türk jetine kilitlemiştir.⁴⁵⁷

2015 Eylül’ünde Rusya temelde Türkiye tarafından desteklenen isyancı grupları hedef alan doğrudan hava saldırıları ile Esed Rejimine desteğinde yeni bir evreye geçmiştir. Birkaç hafta zarfında Rusya’nın bölgedeki askeri varlığını güçlendirmesi sebebiyle Türk-Rus ilişkileri hızlı bir şekilde bozulmaya başlamıştır. Nihayetinde de, 24 Kasım 2015 tarihinde TSK, Türk hava sahasını ihlal ettiği gerekçesiyle bir Rus SU-24 savaş jetini düşürmüştür.

6.2.1. Uçak Düşürme Krizinin Başlaması ve Gelişimi

Uçak düşürme eylemine karşılık olarak Moskova’nın sert bir şekilde tepki vermesi, Türkiye’ye karşı bir kısım ekonomik yaptırımları ilan etmesi ve Türk hükümetinin Suriye’de terörist grupları desteklemekle suçlaması üzerine Ankara, meseleyi NATO gündemine taşımıştır. Netice olarak iki ülke arasındaki siyasi, ekonomik ve kültürel bağlar 2016 Haziran ayına kadar devam eden yedi ay süresince kararlı bir şekilde dondurulmuştur.

Moskova, bu vaka üzerine resmi bir özür beklediğini ve ek olarak Rus Devletine bir tazminat ödenmesini talep etmiştir. Türk yetkililer, ulusal hava sahasını koruduklarını gerekçesiyle talebi reddetmişlerdir. Buna misilleme olarak Kremlin, bir kısım ekonomik yaptırımlar getirmiştir. Putin tarafından kabul edilen direktife göre Türk zirai ürünleri ve tüketim mallarının ithalatı kısıtlanmış; Türk vatandaşlarının Rus şirketlerinde istihdamı yasaklanmış, Rusya’dan Türkiye’ye yapılan charter uçuşlar durdurulmuş; Rus turizm şirketlerinin Türkiye tur paket satışları yasaklanmıştır. Rus yaptırımlarının 1 Ocak 2016’dan itibaren yürürlüğe girmesi öngörülmüştür. Bu direktifin yürürlüğe girmesinin birkaç gün

⁴⁵⁷ <https://www.americanprogress.org/issues/security/reports/2016/05/10/137131/the-crisis-in-turkish-russian-relations/>, Erişim tarihi: 24.08.2020.

öncesinde Putin tarafından ekonomik yaptırımların kapsamı genişletilerek Türkiye menşeli çeşitli organizasyonların da faaliyetlerine yasak getirilmiştir. Bunlara ek olarak Rusya’da 2011’den itibaren Türk vatandaşlarına uygulanan 30 günlük vizesiz seyahat serbestisi de kaldırılmıştır.

Rusya Federasyonu (Rusya) uçağının düşürülmesi sonrasında anılan gelişmelerle Rusya – Türkiye ilişkilerinde hızlı bir bozulma yaşanmıştır.⁴⁵⁸ Yaşanan bu olaylar, başlangıcı itibariyle askeri alanda bir kriz iken, Rusya’nın Türkiye’ye yönelik bir dizi ekonomik yaptırım kararı alması ile giderek ekonomik alanda etkileri daha fazla gözlenecek şekilde gelişme göstermiştir. Rusya’nın Türkiye’den ithal ettiği başta yaş sebze ve meyve olmak üzere tarım ve hayvancılık ürünlerine yönelik sınırlamaları, Rusya’ya yatırım yapmak üzere gitmiş girişimcilerin engellenmesi ve Rus turistlerin Türkiye’ye gitmemeleri yönündeki açıklamaları krizin özellikle ekonomi alanına yöneleceğini göstermiştir. Rusya bir dizi yaptırım kararı almasının akabinde, Türkiye de misilleme yapacağını açıklamıştır.

6.2.2. Yaptırımlar ve Etkileri

Türk hava sahasını ihlal eden SU-24 Rus savaş uçağının Türk F-16’ları tarafından angajman kuralları gereğince düşürülmesi dolayısıyla iki ülke arasında ciddi bir kriz patlak vermiştir. Krizin ilk haftalarında taraflar birbirilerine yönelik genellikle duygusal ve spontan mesajlar verseler de daha sonraki günlerde konuyla ilgili açıklamalar daha mantıklı ve dikkatli olmuştur. Türkiye’nin Rus uçağını düşürmesinin ardından Rusya, çeşitli yaptırımlar uygulamaya başlamıştır. Öncelikle Türkiye’den Rusya’ya mal taşıyan TIR’lar gümrüklerde bekletilmeye başlanmıştır. Taşınan malların denetimi amacını taşıdığı ifade edilen bu uygulama dış ticaret politikasında ‘tarife dışı engeller’ arasında sayılan bir uygulamadır.

26 Kasım tarihinde Rusya Başbakanı, Türkiye’ye karşı Türk Akımı Doğal Gaz boru hattı inşasına yönelik birkaç milyar Dolarlık anlaşmanın da rafa kaldırılmasını içeren ortak yatırım projelerini etkileyecek geniş kapsamlı ekonomik yaptırımları ilan etmiştir. Çeçen Lider Ramazan Kadirov, Türkiye’nin yaptığı harekete çok pişman olacağını ifade etmiştir. Putin, Türkiye’nin illegal petrol ticareti vasıtasıyla teröristleri desteklediğini ileri sürerek Türkiye’yi DAES’e yardım etmekle suçlamıştır. Rus Hava Kuvvetleri, Türkiye’ye de dahil

⁴⁵⁸<https://haber.sakarya.edu.tr/turkiye-rusya-krizinin-derinlesen-boyutu-ekonomi-h38921.html>, Erişim tarihi: 11.01.2020.

diğer ülkelere giden petrol tankerlerini, ham petrol çıkartma ve depolama tesislerini bombalamaya başlamıştır. Putin daha sonra Türkiye'nin uçak düşürme hareketinin önceden hazırlanmış bir tuzak olduğunu iddia etmiştir. Sözde Ermeni soykırımını inkâr etmenin illegal olduğunu içeren bir yasa tasarısı bu dönemde Rus Devlet Duması'na getirilmiştir.

Tüm bunlara karşılık olarak Cumhurbaşkanı Erdoğan Türkiye'nin kendi hava sahasını savunma hakkının olduğunu belirtmiştir. Geçmişte bu tarz olumsuz hadiselerin vuku bulmamış olmasının sebebinin Türkiye'nin bu tür eylemlerden imtina etmiş olması olduğu ifade edilmiştir. Türkiye'nin hareketinin 2012 yılında Türk jetinin Suriye tarafından düşürülmesinden sonra yürürlüğe konan yeni angajman kurallarına tamamen uygun olduğu vurgulanmıştır. Türk Dış İşleri Bakanı, başsağlığı dileklerini ifade etmiş ve Türk pilotların vurdukları uçağın Rus uçağı olduğunu bilmediklerini belirtmiştir. Bununla birlikte Türk yetkililer, Türkiye'nin sınır ihlallerini engelleme hakkının olduğunu, bunun başka bir ülke topraklarına yönelik bir saldırı anlamına gelmediğini ifade ederek; NATO'ya olağan üstü toplantı ve ayrıca Suriye'de krizin çözümüne yönelik çalışma yapılması için çağrıda bulunmuşlardır. Dönemin Başbakanı Davutoğlu, Suriyeli Türkmenlere yapılan saldırıların DAESH'e yapılan saldırılar temelinde gerekçelendirilemeyeceğini de vurgulamıştır. Davutoğlu, netice olarak konuyla ilgili her türlü iş birliği yapılabileceğini; ancak herhangi bir özür dilenmeyeceğini belirtmiştir.

28 Kasım'da Rusya Devlet Başkanı, Rusya güvenliğini gerekçe göstererek Türkiye'ye karşı ekonomik yaptırımlar içeren bir kararname yayınlamıştır. 1 Ocak 2016'dan itibaren yürürlüğe konulacak yaptırımlar şöyledir:

- (1) Merkezi Türkiye'de bulunan ve hukuken Türkiye'ye bağlı olan firma ve kuruluşların Rusya'da güvenliği ilgilendiren alanlarda faaliyet yürütmesi,
- (2) 1 Ocak 2016 tarihinden itibaren Türk vatandaşlarının, Rusya'da işe alınması,
- (3) Türkiye'de üretilmiş belirli ürünlerin Rusya'ya ithali,
- (4) Rusya tur operatörlerinin Türkiye tatil paketi satması,
- (5) İki ülke arasında charter uçak seferlerinin tamamı,
- (6) Rusya ile Türkiye arasında vizesiz seyahat uygulaması,

yasaklanmıştır.⁴⁵⁹

2014 yılı verilerine göre Türkiye, Rusya'dan 25,3 milyar Dolar tutarında ithalat yaparken; Türkiye'nin ithalatında ilk sırada Rusya yer almaktadır. Aynı yıl Rusya'ya yapılan ihracat toplamı ise 5,9 milyar Dolar olmuştur. Bu tutarla Rusya, ihracatımızda altıncı sırada yer almıştır. Ancak 2015 yılında uçak düşürme hadisesi patlak vermeden önce her iki ülke ekonomisinin büyümesindeki gerileme ve küresel ticarete yaşanan düşüşler sebepleriyle Ocak-Eylül döneminde iki ülke dış ticaret hacminde gözle görülür bir azalış söz konusu olmuştur. 2015 yılına ilişkin son verilere göre Ocak – Eylül döneminde Rusya'ya ihracat 2,7 milyar Dolarla kalırken; Rusya'dan ithalat 15,8 milyar Dolar olarak gerçekleşmiştir. 2015 yılında Rusya ile olan ticaret hacmi 2014 yılına göre % 22'den fazla bir gerileme göstermiştir.

Gerçekte Rusya'nın yürürlüğe koyduğu yaptırımların Türkiye ekonomisine 9-11 milyar Dolar civarında doğrudan bir kayba neden olacağı tahmin edilmiştir. Yaptırımlar, 2015 yılının sonu itibarıyla Rusya'nın kendi ekonomik sıkıntıları nedeniyle zaten düşme eğiliminde olan ve 24 milyar Dolara gerileyen Türk-Rus ticaret hacmini önemli ölçüde azaltacaktır. 2016 yılının ilk altı ayında ticaret hacmi 8 milyar Dolara çekilmiştir. Diğer taraftan aynı dönemde Türkiye'yi ziyaret eden Rus turistlerin sayısı %87 oranında azalmıştır.⁴⁶⁰

Türk kamuoyu açısından en önemli kaygı Rusya'dan gerçekleştirilen enerji ithalatına aşırı bağımlılık olmuştur. O dönem için Türkiye doğal gaz alımlarının neredeyse % 55'ini Rusya'dan sağlamaktadır ve ülkenin ilk nükleer enerji santralinin yapımını Rus devlet şirketi Rosatom gerçekleştirmektedir. Türkiye'de tüketilen elektriğin neredeyse yarısı doğal gazla üretilmektedir ve Türk hükümeti özellikle uçak düşürme karşılığında Rusya tarafından bir misilleme olarak gaz arzının kesilmesinden kaygılanılmıştır. Ayrıca Rus doğal gazının Avrupa'ya ulaştırılmasını amaçlayan büyük Türk Akımı Doğal Gaz Boru hattı inşası da ekonomik yaptırımlar sonrasında askıya alınmıştır.

⁴⁵⁹ <https://haber.sakarya.edu.tr/turkiye-rusya-krizinin-derinlesen-boyutu-ekonomi-h38921.html>, Erişim tarihi: 11.01.2020.

⁴⁶⁰ <http://www.hurriyetdailynews.com/turkish-economy-risks-losing-9-billion-over-russiaincrisis-deputy-pm.aspx? pageID=238&nID=92187&NewsCatID=344>, , Erişim tarihi: 12.01.2020.

Kendi ekonomisini adeta Türkiye üzerinden doğrultacak çok stratejik kararlar alan Rusya, Türkiye ekonomisine 2016'nın ilk altı ayında 7,2 milyar TL'lik ağır bir fatura yüklemiştir. Bu, Türkiye için ilk 6 ayda 75 adet F-16 savaş uçağına denk bir mali kayıp demektir. Rusya ile yaşanan krizin turizm alanında 2016'nın ilk yarısı için 2,3 milyar TL'ye yakın bir yük çıkaracağını hesaplayan Ekonomistler Platformu, aynı dönem için tarım, hayvancılık ve gıda ile birlikte 7,2 milyar TL'lik bir kayıp oluşabileceğini tahmin etmektedir.⁴⁶¹

24 Kasım'da Türkiye'nin bir Rus savaş uçağını sınır ihlali nedeniyle düşürmüş olmasıyla başlayan siyasal gerilim ve bunun sonucunda Rusya'nın aldığı yaptırım kararlarının her iki ülke ekonomisi açısından da olumsuz etkiler yaratacağı kesindir. Bu açıdan Rusya'nın yaptırım kararı aldığı alanlarda oldukça dikkatli adımlar attığı görülmüştür. Rusya yaptırımların öne çıktığı alanlarda her iki ülkeye aynı anda zarar verecek alanlar yerine, sadece Türkiye ekonomisine zarar verecek, buna karşın Rusya ekonomisini de destekleyecek biçimde planlama yapmıştır.

Yaptırımlarda en fazla öne çıkan hususlar bu çerçeveden incelendiğinde; gıda sektörü başta olmak üzere çeşitli sektörlerde Rusya'nın Türkiye'den satın aldığı mallara yönelik kısıtlamalar; turizm sektöründe Türkiye'ye yönelik tur ve charter uçuşların iptal edilmesi, vizesiz seyahat uygulamasının kaldırılması; şirketlere Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı personel alınmaması; inşaat ve taahhüt işlerinde zorluklar ve iptaller öne çıkmıştır.

24 Kasım'da yaşanan uçak düşürme olayının sonucunda Rusya'nın kendisinin kazançlı çıktığı doğalgaz ve petrol ticareti gibi alanlarda Türkiye'ye yaptırım uygulamak yerine Rusya içerisinde ekonomik krizin etkisini azaltabilecek hamleleri yapmaya devam edeceğini dile getiren Ekonomistler Platformu Başkanı Oğuz Demir, “Bu bağlamda 24 Kasım krizinin, bir anlamda Rusya için krizdeki halk ve şirketleri desteklemek adına iyi bir bahane ürettiği söylenebilir. Mevcut yaptırımların önümüzdeki altı aylık süreçte Türkiye ekonomisinde başta turizm, otomotiv ve tarım ve gıda sektörleri olmak üzere önemli bir negatif etki yapması söz konusudur” demiştir.⁴⁶²

⁴⁶¹ 24 Kasım Sonrası Türkiye-Rusya – Oğuz Demir (www.oguzdemir.org, Erişim tarihi: 21.09.2020).

⁴⁶² 24 Kasım Sonrası Türkiye-Rusya – Oğuz Demir (oguzdemir.org ve https://odatv.com/iste-rusya-krizinin-turkiyeye-maliyeti-0212151200.html, Erişim tarihi: 21.09.2020).

Ekonomistler Platformu'nun tespitlerine göre Rusya, Türkiye'den en fazla ithal ettiği mallara yönelik olarak yaptırım uygulayarak Türkiye'de iş dünyasına zarar verecek yaptırımlara yönelmiştir. Böylelikle Türkiye içinde siyasi bir baskı yaratmaya çalışan Rusya, turizm, inşaat ve istihdam alanlarında bir yandan Türkiye'ye yönelik yaptırımlar uygularken diğer yandan kendi iç pazarındaki yerel firmalarının da işine gelecek adımlar atarak seçici politikalar uygulamıştır.

6.3. Meseleye Oyun Teorisi Çerçevesinden Yaklaşım

Aşağıda Türkiye ve Rusya arasında vuku bulan bir kriz durumu, oyun teorisi çerçevesinde ele alınıp değerlendirilmeye çalışılmaktadır. Siyaset bilimi disiplini içerisinde bir meselenin oyun teorisi çerçevesinde analiz edilmesinin, gerek meselenin gerekse de meseleye sunulacak çözüm önerilerinin daha iyi yapılmasını ve konunun daha iyi anlaşılıp politika geliştirilmesine önemli katkıların bu sayede yapılabilceği düşünülmektedir. Bu çerçevede askeri, jeopolitik bir meselenin uzantısının nasıl ekonomik konulara da sıçradığı; bununla birlikte ekonomik işbirliklerini artırmanın askeri alanda karşılaşılan sorunları ne kadar sınırlandırabilceği, iki devlet arası ilişkilerin bozulmasının ulusal ekonomik güvenliğe yöneltebileceği olası tehdit durumlarını gösteren bir uçak düşürme krizi burada ele alınmıştır.

İki ülke arasında daha önce de bir kısım konuda anlaşmazlıklar yaşanmış olsa da NATO tarihi boyunca hiçbir NATO üyesi devlet Rus uçağını düşürmediği gerçeğinden hareketle, yaşananların tamamen yeni durumlar olduğu ifade edilebilir. Bu nedenle, iki ülke arası politik - askeri anlaşmazlıkların ekonomik güvenliğe uzanan etkilerini ele alan oyun teorik yöntem takip eden herhangi bir çalışmanın henüz bulunmadığıdır. Böylesi bir askeri-ticari anlaşmazlığı ele alan bu çalışmanın literatüre bir katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Oyun, sınır ihlalinde bulunan Rus uçağına karşı, ilk hamlenin Türkiye tarafından yapılması ile başlamaktadır. Türkiye'nin uçağı düşür ya da düşürmeme eylemine karşı Rusya'nın olası karşı hamleleri ile oyun ilerlemektedir. Modelde genel olarak kullanılan temel oyun teorisi yapısından ilham alınmıştır ve daha karmaşık modellerden kaçınılmaya çalışılmıştır.

Çalışma şu şekilde yapılandırılmıştır: birinci alt bölümde eşanlı oyun modeli çerçevesinde oyun kurulup çözümü yapıldıktan sonra, ikinci alt bölümde sıralı oyun şeklinde oyun kurulmuş ve bu çerçevede basitten karmaşıklığı doğru meselenin çözümleri yapılmıştır. Daha sonra ise varılan sonuç ve düşünceler ortaya konulmaktadır.

İlk planda krizin oyun teorisi açısından görünümü oldukça basittir. Türkiye, Rusya'nın Suriye'deki İŞİD dışında kalan rejim muhalifi kesimi ılımlı muhalif olarak adlandırarak, bunlarla mücadele edilmemesini istemektedir. Bunların arasında Suriye Türkmenleri de bulunmaktadır. Türkiye, Bayırbusak bölgesinde bulunan Türkmenlerin Türkiye sınırına yakın konuşlanmalarını sağlayarak sınır ihlalleri yapmayacağı düşünülen Rus uçaklarının uçuş güzergâhından ve bombardımanından uzak tutmak istemektedir. Böylece Suriye rejiminin değişiminde bu güçleri kullanmak, yönetimde bunlara bir pay verilmesi amaçlanmaktadır. Rusya buna uygun davranmaya zorlanmak istenmektedir.

Suriye tarafından gelen Rus uçaklarınca yapılan sınır ihlalleri salt olarak Türkiye'ye yönelik saldırgan bir amaç taşımamakta olup sınır bölgelerine yakın noktalarda konuşlu rejim karşıtı ılımlı muhalif cephenin çökertilmesi amacını taşımaktadır. Buna karşın Türkiye, sınır ihlal eden Rus uçaklarını düşüreceği tehdidinde bulunmuştur. O dönem için bu tehditin boş bir tehdit mi yoksa kati bir meydan okuma mı olduğu bilinmemektedir. Çünkü Rusya'nın bu uyarıya uymaması, işin sonunda iki ülkeyi savaşın eşiğine getirme ihtimali vardır. Rus uçaklarını düşürme tehdidi geri çevrilemez sürecin başlangıç noktasıdır ve Türkiye'nin kararlılığını ya da blöfünü gösterecek bir durumdur.

Bu tehdit, Rus tarafında yeterince çekince ve korku doğurmadığı için sınır ihlali gerçekleşmiştir. Burada oyun teorisini devreye sokup sınır ihlal eden uçağın düşürülmesi gerekir miydi gerekmez miydi onun tartışması yapılacaktır. Burada değerlendirilmesi gereken husus tehdit edenle tehditin yöneldiği tarafa getireceği maliyetin hesaba katılmasıdır. Tehdidi yerine getirmek Türkiye açısından bir hayli maliyetli bir hal alabileceği gibi; karşı tarafın tepkisine göre çok düşük maliyet de doğurabilecektir. Tehdidin gereğini yapmamak ise tehdidin yöneldiği taraf olan Rusya için pek maliyetli bir durum arz ettiği söylenemez. Dolayısıyla Türk tehdidi Rusya açısından boş bir tehdit niteliği taşıyacaktır. Ancak tehdiye uymamanın bedeli Rusya için ağır olaksa bu bir yaptırım doğurabilir. Bu durumda tehditte bahsedilen eyleme başvurmaksızın, amaç elde edilebilir. Hele hele Rusya'nın amacı düşecek bir uçak vasıta gösterilerek hem Türkiye'yi oyunun dışında tutmak

hem de Suriye'ye biraz daha yerleşmek gibi köklü ve tarihi amaçlarını gerçekleştirmenin bir aracı olarak görülüyorsa, Türkiye'nin yönelttiği tehdidi dikkate almaması işten bile değildir. Bu çerçevede aşağıda konunun basitten karmaşık modellere doğru bir oyun kuramsal analizi yapılmaktadır.

6.3.1. Eşanlı Oyun Modeli ve Değişkenler:

Türkiye- Rusya arasında gerçekleşen uçak düşürme olayında ilk ele alınacak oyun teorisi modeli, 'tek eylemlilik stratejik oyun' modeli olacaktır. Konunun analiz edilebilmesi için kurulan oyundaki oyuncuların, stratejilerin ve muhtemel sonuçlarının tanımlanması gerekmektedir.

Analizde ilk oyuncu P1, Türkiye'dir; ikinci (karşısındaki) oyuncu P2 ise, Rusya'dır. 2010 yılında Suriye'nin bir Türk jetini düşürmesi akabinde Türkiye angajman kurallarını değiştirdiğini ilan ederek Suriye tarafından gelen ve sınır ihlali yapan unsurlara yönelik katı politikasını ilan etmiştir. Bu bir tehdit sözü ve taahhüdüdür. Bu tehdidin ne derece güvenilir olduğu daha sonraki zamanda iki Suriye savaş uçağının ve bir adet helikopterin Türkiye tarafından ateş açılarak düşürüldüğü gözlemlendiği için bu tehdidin oldukça kesin olduğu belirtilebilir; ancak herşeye rağmen sınır ihlallerinde Türkiye'nin stratejik olarak ihlal eden unsura ateş açılıp açılmaması noktasında iki seçimlik eyleminin olduğu söylenebilir. Bu durumda strateji yabancı uçağı düşür ya da düşürmeme şeklinde iki politikadan oluştuğu belirtilebilir.

Türkiye'nin bu eylemleri karşısında Rusyanın masa üstündeki davranış seçenekleri ise misilleme yapmak gibi saldırgan politikalara devam etmek olabileceği gibi; sınır ihlali yapan hava aracının hatasını kabul edip saldırgan politikalardan vaz geçme ve geri çekilme gibi bir davranışının söz konusu olması mümkündür.

Çizelge 6.1. Türkiye Rusya arası stratejik oyun

		Rusya	
		Misille	Kabullen
Türkiye	Düşür	-10b \$, 10b \$	10b \$, -15b \$
	Düşürme	20 b \$, 25 b \$	-5b \$, 5b \$

Stratejik form oyununda eylem bileşimlerine bakacak olursak; birinci bileşenin Düşür-Misilleme yap; ikinci bileşenin Düşür-Kabullen; üçüncü bileşenin Düşürme-Misilleme yap; dördüncü bileşenin ise Düşürme-Kabullen şeklinde dört eşleşme olacağı görülmektedir.

Bu eşleşmelerde tarafların olası ödentilerine bakacak olursak; ilk eşlemede Türkiye'nin uçak düşürme'den kaynaklı kazancının -10 Milyar Dolar; ancak Rusya'nın buna misillemede bulunması durumunda kazancının +10 Milyar Dolar olabileceği varsayımında bulunulmuştur. İkinci eşleme olan Türkiye'nin Rus uçağını düşürmesi, buna mukabil Rusyanın geri adım atması şeklinde olası stratejik hareketten Türkiye'nin kazancı 10 milyar Dolar; Rusyanın kaybı ise -15 milyar Dolar olması öngörülmüştür. Üçüncü eşlemede Türkiye'nin sınır ihlali yapan Rus uçağını düşürmemesi, buna karşın Rusya'nın saldırganlığını artırması şeklindeki eşlemede Türkiye'nin kazancının 20 milyar Dolar, Rusya'nın kazancının 25 milyar Dolar olacağı varsayılmıştır. Dördüncü eşleşmede Türkiye uçağı düşürmeme; Rusya ise mevcut statükoya devam şeklinde gerçekleşecek davranış bileşiminde Türkiye'nin ödentisi eksi beş milyar Dolar; Rusya'nın ödentisi ise artı beş milyar dolar şeklinde belirlenmiştir.

Aslında bu rakamlar, o dönem için iki ülke arası ticaret hacminin 30 milyar Dolar civarında olması ve Türkiye'nin Rus uçağını düşürmesi ya da düşürmemesi akabinde Rusyanın misilleme yapması, saldırganlığını artırması ya da geri çekilmesi gibi eylemler neticesinde ticari olarak kazancı veya kaybı olarak tasavvur edilmiştir. Şüphesiz bu atanan rakamlar, kesin olmayıp varsayımsal olarak belirlenmiştir. Bir başka araştırmacının, bu rakamları farklı belirlemesi her zaman mümkündür.

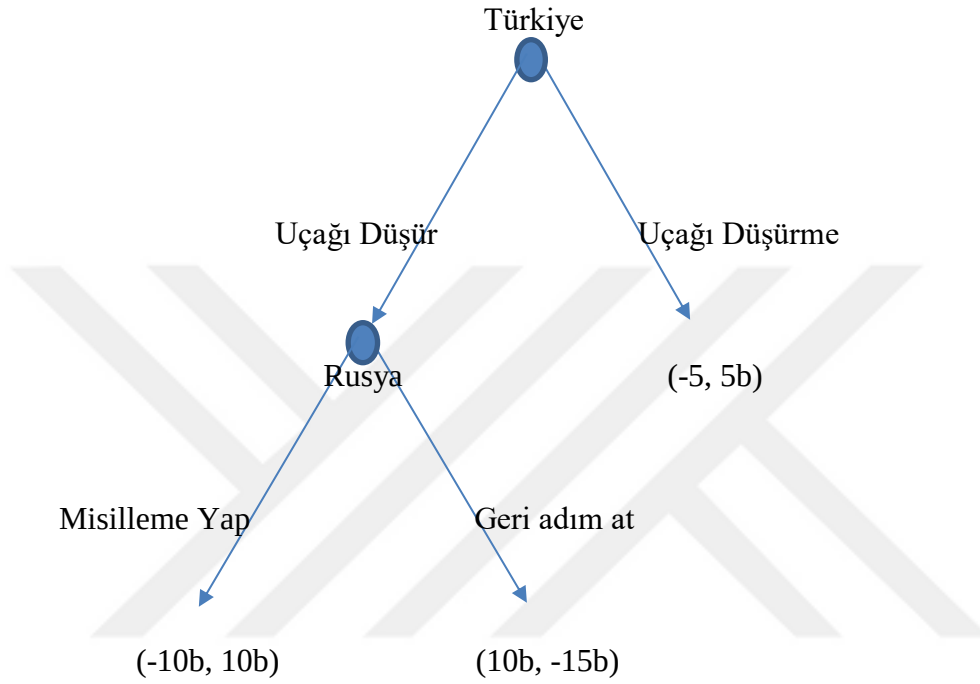
Oyunun çözümüne bakılacak olunursa, Türkiye'nin, "uçağı düşür" stratejisini seçmesi durumunda Rusya için misilleme stratejinin getirisi, hiçbirşey yapmama stratejisine göre ödentileri daha yüksek bir stratejidir. Çünkü ilkinde elde edilecek kazanç +10b iken; ikincisinde pozitif bir kazanç olmadığı gibi -15b lik bir kayıp söz konusu olacaktır. Bu durumda Rusya misilleme stratejini seçecektir. Türkiye'nin ikinci stratejisi ihlal yapan uçağı düşürmeme eylemini seçmesi durumunda Rusya, saldırgan politikalarına devam etme ile 25b; pasif politika ile sadece 5b pozitif ödentisi elde edecektir. Bu durumda da Rusya misilleme politikaları seçecektir. Oyunun geneli itibarıyla, şu açıklıkla söylenebilir ki; Türkiye uçağı düşürme davranışını seçse de seçmese de, Rusya her halükarda misilleme/saldırgan politikayı seçecektir. Oyun teorisi terminolojisi ile ifade edilecek olunursa, saldırgan politika Rusya'nın "dominant stratejisi"dir. Dolayısıyla Türkiye, Rusya'nın başka bir strateji takip edeceği beklentisi içerisine girmemelidir.

Misilleme/ saldırgan politika Rusya tarafında hakim strateji iken Türkiye'nin bu durum karşısında hakim bir stratejisi bulunmakta mıdır? Rusya'nın misilleme stratejisi karşısında "uçağı düşür" stratejisinin getirisi -10b \$ iken "düşürmeme" stratejisinin getirisi 20b \$'dır. Bu durumda Türkiye'nin, "düşürmeme" stratejisini seçmesi kendi menfaati açısından daha büyük bir getiriye sahiptir. Dolayısıyla düşürmeme eylemini seçecektir. Rusya'nın mevcut durumunun (statükonun) korunması ve misilleme yapmama gibi inaktive stratejisi karşısında Türkiye'nin düşür stratejisinden getirisi 10b \$; düşürmeme stratejisinden kaynaklanan -5b\$ gibi bir ödentisi olacaktır. Bu durumda da Türkiye, "uçağı düşür" stratejisini seçecektir. Dolayısıyla Rusya'nın stratejileri karşısında Türkiye'nin dominant (baskın) bir stratejisi yoktur.

Oyunun geneli değerlendirildiğinde (Düşürme; Misille) strateji eşleşmesi, oyunun Nash Dengesidir. Böyle bir ortamda Türkiye'nin uçağı düşürmemesi en rasyonel strateji iken; Rusya için saldırgan politikaları benimsemesi en rasyonel davranıştır. Bu ortamda Türkiye'nin uçağı düşürmesi beklenmeyeceği gibi Rusyanın da ılımlı politika benimsemesi beklenmemelidir. Fakat gerçekte Türkiye, Rus uçağını düşürmüştür; Rusya'da ekonomik misilleme de bulunmuştur.

6.3.2. Krizin Sıralı Oyunla Açıklanması:

Bu gelişmelerin sıralı oyun şeklindeki biraz daha formel ifadesi, aşağıdaki oyun ağacında yer aldığı şekilde ifade edilmesi mümkündür. Rus uçakları sınırı geçtiler; bu durumda ilk hamle – açılış hamlesi- Türkiye’dedir: uçağı düşür ya da düşürme.

Şekil 6.1. Türkiye Rusya arası sıralı oyun gelişimi

Eğer Türkiye, sınır ihlalinde bulunan uçaklara hiçbir şey yapmazsa, bu durum Rusya için gerek askeri gerekse siyasi açıdan büyük bir başarı olacaktır. Dolayısıyla bu durumda Türkiye’nin ödentisi $-5b$, Rusya’nın ödentisi $+5b$ olacaktır. Ancak Türkiye, tehdit taahhüdünün gereğini yerine getirir ve uçağı düşürürse; bu eylem karşı tarafta büyük bir şaşkınlık yaratacaktır ve rakip bu durumda iki karardan birini vermek durumunda kalacaktır: ya misilleme de bulunacak ya da durumundan geri adım atacaktır. Geri adım atmak Rusya için küçük düşme ve rezil olma ve Türkiye’nin taleplerinin kabul edilmesi anlamı taşıyacaktır. Bu nedenle, bu varış noktasındaki ödentiler, Türkiye için $10b$, Rusya için $-15b$ olarak varsayılmıştır. Eğer uçak düşürme sonrasında Rusya geri adım atmaz ve tam tersi, misilleme de bulunacak olursa; misilleme, niteliğine göre bu her iki ülkeyi felakete götürebilecektir. Burada misillemenin askeri mi olacağı yoksa ekonomik mi olacağı tepkinin şiddetine bağlıdır. Bir NATO ülkesi olan Türkiye’ye askeri misillemeye bulunmak Rusya’nın isteyeceği ve göze alacağı son seçenek olacaktır. Bununla birlikte ulusal

onurunun da korunması gerekmektedir. Dolayısıyla Rusya kendisi için en az zararlı; ancak Türkiye için kaybın en fazla olacağı seçili ekonomik konularda misilleme politikalarını devreye almak durumunda kalmıştır. Bu eylemin sonucunda ise Türkiye'nin ödentisi -10b; Rusya'nın ödentisi 10b olarak varsayılmıştır. Ödentilerin bu şekilde belirlenmesi, kabaca bir tahmine dayanmaktadır. Belki ileriki dönemlerde yapılacak çalışmalarda bunun istatistiki veriler ışığında tam olarak ortaya konulması mümkün olabilir.

Şimdi oyunun alt-oyun mükemmel dengesini (Sub-Game Perfect Equi.) kolaylıkla bulunabilir. Rusya, Türkiye'nin uçak düşürme tehdidi ile karşılaşması durumunda geri adım atması stratejisinden -15b; misilleme stratejisinden ise +10b gibi bir ödenti elde edecektir. Bu durumda misilleme stratejisini tercih edecektir. Bu tercihin ortaya çıkaracağı durumun bir ileriki sonucuna bakacak olursak; Türkiye için uçak düşürmeden elde edeceği -10b ödenti karşılığında, uçağı düşürmeme stratejisinden -5b ödenti elde edeceği öngörülmektedir. Bu nedenle Türkiye'nin uçağı düşürmemesi optimal bir strateji olarak gözükmektedir. Seçilecek bu optimal stratejilerin sonucunda Türkiye'nin ödentisi -5b, Rusya'nın ödentisi ise +5b olarak oyunun 'Alt-Oyun Mükemmel Dengesi' sağlanmış olacaktır.

Türkiye'nin tehdit politikasında bunun gerçekleşmesi olasılığına bağlı olarak arzu edilen sonuçların elde edilebilmesi için, tehdide uymamanın karşı taraf nezdinde maliyetinin yeterince yüksek olması gerekmektedir. Tehdidin, sahibine de ciddi bir maliyeti olacaktır; ancak karşı tarafta istenen sonuçlar doğurduğu sürece tehdit, sahibinin taahhüt ettiği kötü/zararlı eylemlerin gerçekleşmesini engelleyecektir. Netice olarak Türkiye'nin tehdidi yeteri düzeyde caydırıcı etkide bulunmadığı ve Rusya nezdinde yüksek maliyetler doğurmayacağı için potansiyel maliyetler, tehdidin sahibi olan Türkiye'ye dönmüştür ve bu stratejisinin bedeli Türkiye'ye yüksek olmuştur.

Türkiye'nin Suriye politikasında Rusya'nın ılımlı muhalif cepheye darbe vurmaması yönünde bir başarı elde etmek için sınır ihlallerine müsamaha göstermeyeceği tehdidinde bulunarak Rusya'nın, Rejim lehine yürüttüğü o dönemki saldırgan politikalarından geri adım atılmasını sağlamak temel amaçtı. Sıralı oyun kurgusunda uçağı düşür- geri adım at'ın ödentileri Türkiye ve Rusya için sırasıyla (10b, -15b) olarak öngörülmektedir. Ancak Rusya için öngörülen bu stratejiden sapmak her halükarda daha iyi bir ödenti sağlayacağı için bu strateji eşleşmesi bir denge olmaktan çok uzaktır. Peki, böyle bir sonucu bile bile Türkiye niçin böyle bir stratejiyi benimsemiştir? Başarılı bir caydırıcı stratejinin gerekli koşulları

Türkiye'nin tehdit stratejilerinde tespit edilememektedir. Tehdit unsurunun en önemli şartı, karşı tarafa getireceği yüksek maliyetlerdir. Bu da en kısa değerlendirmeye Rusya'nın Türkiye'den ve Suriye'den elde edeceği faydalarla ölçülebilir. Çünkü Rus iç politikasında misilleme stratejinin Rusya'ya da maliyetlerinin çok ağır olduğu değerlendirilmiştir; ancak Rusya bu maliyeti Türkiye ile yapılan dış ticaret kalemlerinde seçici politikalar ile lehine çevirmiştir. Meselenin çözülmesi, 2016 Haziranına kadar sürmüştür. Bu süreçte Türkiye, önemli ekonomik kayıplara uğradığı gibi Suriye'deki oyunun da büyük ölçüde dışına itilmiştir. Bilindiği üzere Türkiye'nin asıl amacı oyun dışında kalmak değildi. Dolayısıyla uçak düşürme stratejisinin Türkiye açısından pek de doğru bir strateji olmadığı değerlendirilmektedir.

6.3.3. Krizin Diğer Ayrıntılarının Oyun Teorisi Çerçevesinde Açıklanması

Krizin ya da tehdit politikasının oyun teorisi açısından bir ileri açıklaması yapılmak istenirse; tehdit dilinin katı, harekete geçme çıtasının seviyesinin düşük ve karşı tarafı da korkutmaya ya da benimsediği belirli bir tutum-davranıştan vaz geçirmeye yetecek düzeyde olması gerekir. Ve daha da önemlisi tehdit dili, onu kullanan açısından her şeyin planlandığı gibi gideceğinden mutlak olarak emin olunmalıdır. Fakat nerdeyse oyunların tamamında bir kısım belirsizlik unsuru mutlaka bulunmaktadır. Örneğin muhatabın karakteristik özellikleri ya da değer sistemi tam olarak bilinemeyebilir. Ayrıca muhatabın, beklenen uyumlu eylemi amaçlamasına rağmen niyet ettiği stratejinin doğru olarak işleme konulduğu tam olarak bilinemeyebilir. Bu nedenle muhatabı belirli bir davranışta bulunmaya sevk etmek için tehdit etmek iki taraflı riskler barındırmaktadır: ilk olarak tehdit, muhatabın geri adım atmasını sağlamayıp tehdit sahibine dönebilir ve kendisi için de maliyetli bir eylemi yapmak durumunda kalabilir ki bizim olayımızda bu tür bir gelişme yaşanmıştır ve risk gerçekleşmiştir. Ya da rakip geri adım atmasına rağmen ya da geri atmaya sıcak bakarken tehdit eylemi kazaen gerçekleşebilir. Bu tür risklerin varlığı halinde, tehdit eyleminin doğuracağı olası maliyetler, sahibi açısından çok önemli kaygılar doğurmalıdır.

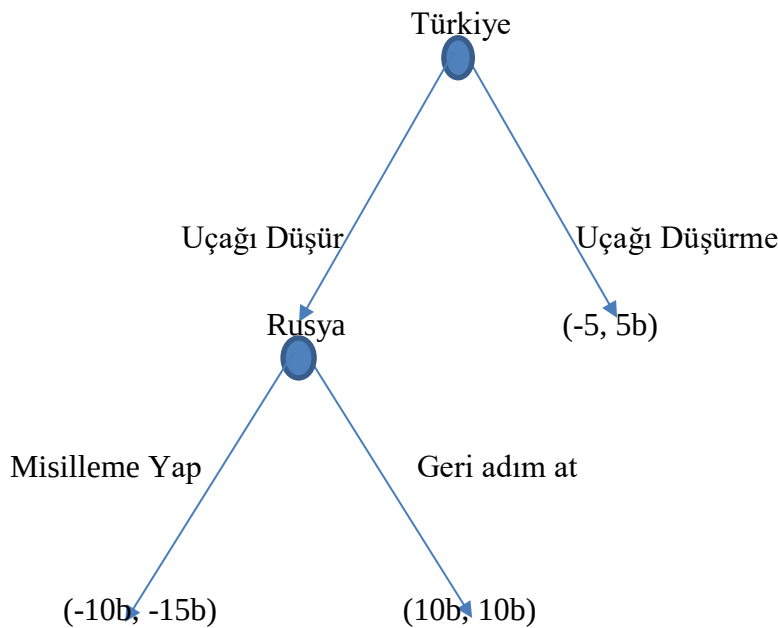
Uçak düşürme krizi, esasında birçok belirsizlikleri taşımaktadır. Çünkü düşürülen uçak bir maket uçak olmayıp dünya da geçmişte iki süper güçten birisinin savaş uçağı olunca, yapılan eylemin kağıt üzerinde gözüktüğünden çok daha karmaşık ve derin anlamları bulunmaktadır. Bir kere bunun iki taraf arasında bir savaşa neden olup olmayacağı ve karşı tarafın dünya çapında bir prestij kaybına nasıl tepki vereceği; dolayısıyla ödentilerin neler

ve nasıl olacağı tam olarak bilinmemektedir. Ya da tarafların emir ve talimatlarının sahada nasıl uygulandığı ya da uygulanacağı konusunda da boşluklar vardır. Türk tarafının iradesinin kendisine ulaştırılan hangi bilgiler çerçevesinde ve hangi yönde nasıl gerçekleştiği tam olarak bilinmemektedir. Yaşanılan koşullar altında Türk tarafı ılımlı davranabilir miydi, bu bilinmemektedir. Ancak bir gerçek var ki, her iki tarafta da liderlerin ve karar alıcıların, benimsenen stratejiler ve hamleler üzerinde tam kontrole sahip olduğunu söylemek zordur.

Bir oyunun doğasında barındırdığı belirsizliklerin mevcudiyeti dahi, basit bir tehdit eylemini sahibinin kabul edebileceği olası maliyetlerin çok ötesine taşıyabilmektedir ve oyunu öngörülemez yapabilmektedir. Bu durum tehdidin yanlış bir noktaya gitme riskini çok artırabilmektedir. Bizim örneğimizde yanlış nokta, savaşa giden yoldur.

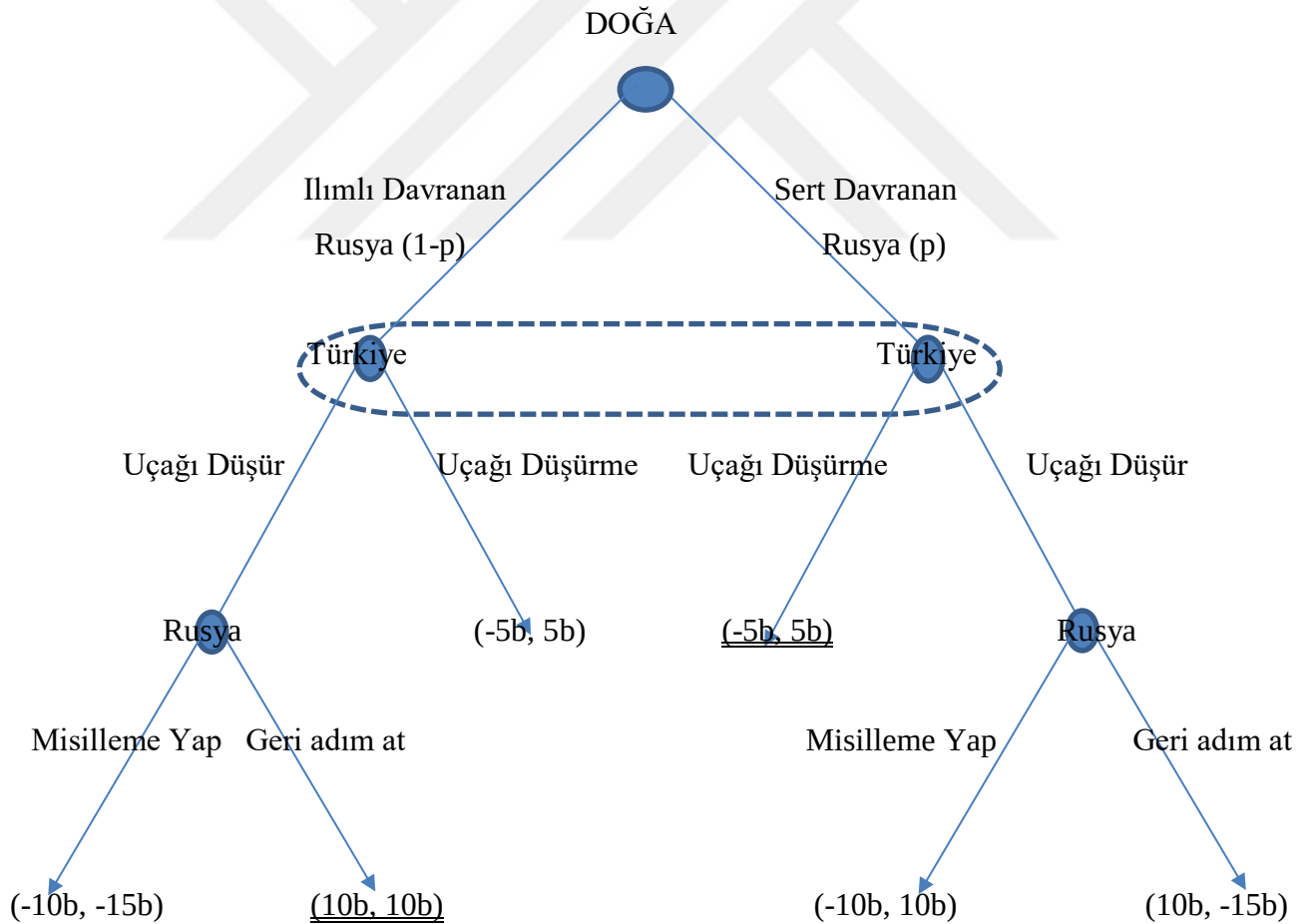
Yukarda belirtildiği gibi belirsizlikler, oyunun gidişatını değiştirebilmektedir. Örneğin tek bir bilinmezlik olan karşı tarafın gerçek motivasyonunun ya da bu motivasyonun şiddetinin tam olarak bilinemediği bir durumda bunun oyunun sonucuna etkisi aşağıda ele alınmaktadır.

Oyunda Rus tarafının, uçak düşürmeye vereceği tepkinin ödentileri tam tersine yer değiştirirsek; yani Rus tarafının Suriye politiklarında Türkiye ile uzlaşmacı bir tutum sergileme niyeti taşıdığı durumda oyun ağacının alacağı şekil aşağıdaki gibi olacaktır:

Şekil 6.2. Rusya'nın uzlaşmacı tavır alması durumunda oyun

Bu alternatif seneryoda Rus tarafının ılımlı bir tutum içerisinde olması ve uçak düşürme tehlikesini, ciddiye alıp bu tür vakaların önlenmesi adına ortak bir çalışma ekibi oluşturup Suriye politikalarını uyumlaştırdıkları durumda geri adım atma stratejisinden elde edecekleri ödentinin 10b olduğu; buna karşın misilleme gibi saldırgan bir stratejiden elde edeceği karşılığın -15b olduğu bir oyunda doğal olarak geri adım at stratejisi benimsenecektir. Türkiye açısından uçağı düşür-düşürme stratejisinde düşür stratejinin getirisi daha yüksek olacağı için Türkiye tehdit stratejisini benimseyecektir. Bunun sonucunda Uçağı düşür- Geri adım at strateji eşleniği ‘alt-oyun mükemmel dengesi’(subgame perfect equilibrium) olacaktır. Bu alternatif oyun modelinde Türkiye kazanan taraf olurken, tehdit stratejisinin başarıya ulaştığı görülmektedir. Dolayısıyla oyun teorisi açısından doğru sonuçlara varılabilmesi için ödentilerin ve tarafların motivasyonlarının, değer yargılarının, kültür kodlarının ve kişilik yapılarının iyi bilinmesine ihtiyaç bulunmaktadır.

Şekil 6.3. Olasılıklar dahilinde oyunun gelişimi

Türkiye, oyunda ilk hamleyi yaparken gerçekte karşı tarafın ilk şekilde olduğu gibi sert tepki mi vereceği yoksa ikinci şekilde olduğu gibi ılımlı mı davranacağını tam olarak bilmemektedir. Bu nedenle Türkiye, Rusya'nın geçmiş tutumlarını ve benzer olaylara gösterdiği tepkileri araştırarak iki senaryonun her birinin olasılığını tahmin etmeye çalışacaktır. Bu tür analizlerde ihtimal durumları belirli bir aralıkta olduğu ve kesin rakamlar bulunmadığı için olasılığı temsilen "*p*" sembolü kullanılacaktır ve *p*'nin değişik değerlerinin sonuçları analiz edilecektir.

Daha karmaşık nitelikler arz eden bu oyun ağacında, oyun Rusya'nın sert ya da ılımlı bir yapıda olmasını belirleyen bir dış güç olan doğa tarafından başlatılmaktadır. Doğa'nın seçiminin sol kanadında Rusya, ılımlı mizaçlı olarak yer almaktadır ve buna göre Türkiye uçağı düşürüp düşürmeyeceğine ilişkin kararını verdiği tehdit eylemini ilan etmektedir ve oyunun takip eden aşamaları daha önceki 6.2'nci şekil ile aynıdır. Doğanın seçiminin sağ kanadında ise Rusya'nın sert mizaçlı olması ve Türkiye'nin buna göre uçağı düşürüp düşürmemeye karar vereceği ve daha sonraki evrelerin yine yukarda ilk ele alınan 6.1'inci şekildeki benzeri olan oyun yer almaktadır. Ancak Türkiye oyunun hangi kanattan ilerleyeceğini bilmemektedir. Bu nedenle Türkiye açısından iki düğüm noktası aynı çember içerisine alınarak tek bir bilgi setine dâhil edilmiştir. Bunun önemi kümenin içerisinde yer alan düğüm noktalarında Türkiye'nin, örneğin Rusya'nın sadece ılımlı mizaçlı olmasında uçağı düşür, yoksa düşürme gibi farklı aksiyon alamayacağıdır. Yani her iki düğüm noktası için de ya düşür ya da düşürme gibi tek ve aynı karar alınacaktır. Türkiye bu kararı, her iki aksiyonun beklenen ödentilerini hesaplayarak oyunun gerçekte bu düğüm noktalarından birinin ya da diğerinden ilerleyeceği ihtimali ışığında alacaktır.

Rusya, kendi mizacını iyi bilmektedir. Onlar açısından hangi kanalın işleyeceği bilinmektedir. Oyunun Türkiye açısından çözümü için oyunun sonuna yakın bir noktadan oyunun geriye doğru gelmesi gerekir. Soldaki kanatta ılımlı Rusya uçak düşürme tehdidi karşısında geri adım atacaktır; sağ kanatta ise reaksiyoner Rusya uçak düşürme tehdidine misilleme ile cevap verecektir. Bu nedenle Türkiye uçak düşürme stratejisinden elde edeceğini, oyunun ilerisine bakarak oyunun gerçekten sağ kanattan ilerlemesi durumunda p olasılıkla $-10b$; oyunun gerçekten sol kanattan ilerlemesi durumunda tehdit stratejisinin $1-p$ olasılıkla $10b$ ödenti elde edeceğini hesap edecektir. Bu nedenle uçağı düşürme tehdidinin Türkiye'ye beklenen faydası:

$$p * (-10b) + (1-p) * 10b = 10b-20bp$$

Türkiye'nin uçağı düşürmeme stratejisinden elde edeceği beklenen faydası ise şu şekilde hesaplanabilir: Öncelikle Rusya'nın ılımlı tepkisinin geçerli olduğu durumda düşürmeme stratejisinin getirisi $1-p$ oranında $-5b$ ve Rusya'nın reaksiyoner olması durumunda Türkiye'nin elde edeceği ödenti p olasılıkla $-5b$ olacaktır. Toplam beklenen fayda ise;

$$p * (-5b) + (1-p) * (-5b) = -5b$$

Netice olarak Türkiye'nin her iki aksiyondan elde edeceği ödentilerin karşılaştırılması durumunda eğer $10b-20bp > -5b$ durumunda uçağı düşür stratejisi seçilecektir. Bu da Türkiye açısından yukardaki oyunda sağ kanat olasılığının $p < \frac{3}{4}$ ($= 0,75$) olması durumunda; diğer bir ifadeyle Rusya'nın sert mizaçlı olma olasılığının $0,75$ den küçük olması durumunda Türkiye'nin tehdit stratejisini seçmesi gerektiğini göstermektedir.

Eğer tehdit stratejisinin çalışacağından emin olunursa, Rusya'nın buna karşılık vermesi durumunda ödentilerin Türkiye için ne kadar kötü olduğuna bakmaya gerek yoktur. Fakat, tehdit stratejisinin çalışmayıp sahibine dönmesi hali olan Rus tarafının sert reaksiyon vermesi durumunda işler değişecektir. Türkiye açısından p değerinin ancak ve ancak yeterince küçük olma olasılığı durumunda tehdit stratejisi kabul edilebilir bir strateji olacaktır. P için bulunan üst limit $\frac{3}{4}$ 'dür. Bu, Türkiye için ortaya çıkan kabul edilebilirlik ya da tolere edilebilir limit orandır. Mevcut oyun kurgusunda ortaya çıkan p 'nin bu değeri yüksek bir olasılığı göstermektedir. Yani bu oran Türkiye açısından çok tolere edilebilir bir değer değildir. Mevcut verilerle ortaya çıkan p değeri, tolere edilebilir limitlerin çok üzerinde olması sebebiyle alelade ortaya atılan bir tehdit politikasının gereğini yapmak Türkiye için çok büyük, çok riskli ve çok maliyetli bir strateji olacaktır. Dolayısıyla tehdit stratejisinin işe yaramama olasılığı yüksektir; bu nedenle uçağı düşürmeme stratejisinin benimsenmesi durumunda Türkiye'nin elde edeceği ödentilerin değeri daha yüksek gerçekleşecektir.

6.3.4. Oyunun Değerlendirilmesi:

Burada ele alınan durum, devletler arası ikili ilişkilerde yaşanan bir sorunun ekonomik güvenlik bakımından en optimum şekilde nasıl çözüleceğinin gösterilmesi hususudur. İkili

ilişkilerde konunun dinamik bir şekilde analiz edilmesi gerekmektedir. Bu açıdan oyunun işbirliği ile çözülebilir olup olmadığı ya da tek seferlik bir oyun mu olduğu, diğer bir ifadeyle bir kere oynanıp biten ve tarafların bir daha yüz yüze gelmediği bir oyun mu olduğunun tespiti burada önem taşımaktadır.

Rusya, Türkiye'nin komşu ülkesidir. Yani Suriye'de karşılaşmasa Kırım'da karşılaşılacaktır; ya da Kafkaslarda karşılaşılacaktır. Bundan kaçış yoktur. Dolayısıyla, eylem ve politikaların oyunun gelecekte alacağı şekil tarafından etkilendiğini kabul etmek gerekir. Yani oyunda, mevcut hamleler, gelecek hamleler tarafından etkilenmektedir. Dolayısıyla nihai hamlelerin getireceği sonuçlar dikkate alınarak geriye doğru gelinip, bugünün stratejilerinin ona göre belirlenmesi gereken dinamik bir oyunla karşı karşıya bulunmaktayız. Meselenin zaman zarfında ilerlemesi, oyunun her bir evresinde devletlerin yapabileceği davranışlarını etkilemektedir ve denge sonuçları değiştirebilmektedir. Konuya ilişkin stratejik form oyunundan farklı olarak dinamik oyunun analizinin gücü, tek atımlık oyunlarda işbirliğinin pek rasyonel olmadığı gözlemlenirken; tekrar eden oyunlarda belirli koşullar altında işbirliği rasyonel bir strateji olarak karşımıza çıkmaktadır. Çünkü devletler kısa vadeli menfaatleri için tek taraflı uzlaşmaz politikalardan vaz geçerek zaman içinde işbirliğinden kaynaklı uzun vadeli daha büyük faydalar getiren stratejilere yönelebilmektedirler. Yani kaz gelecek yerden tavuk esirgenmemelidir. Oyunun bu niteliği, uluslararası alanda merkezi bir yürütme gücünün yokluğunda ikili ya da çoklu işbirliklerini mümkün kılmaktadır. Bu da, oyun teorisinin yeni sonuçlar ortaya koyma anlamında çıkarsama sağlama gücünün en önemli göstergesidir. Ancak uluslararası ilişkilerin oynak zemini, bazen diğer devletlerin güvenilir ortaklar olarak algılanamaması sebebiyle çok daha büyük fayda sağlayacak uzun vadeli işbirlikleri, kısa vadeli çıkarlara feda edilmesi durumunu da gündeme getirmektedir. Ancak en azından gerek askeri çatışmaların gerekse de ekonomik savaşların önlenmesi adına kazan-kazan ilkesinden hareket eden işbirliği stratejilerinin daha rasyonel olduğu düşünülmektedir.

6.4. Meselenin Ekonomik Güvenlik Açısından Değerlendirilmesi:

Rusya ile kriz öncesi dönem, ikili ticari ilişkilerin ve işbirliği faaliyetlerinin genel itibarla arttığı bir dönem olmuştur. Kriz öncesi durumda Türkiye ile Rusya'nın ekonomik ilişkileri, askeri alandaki işbirliği bir kenara bırakılırsa, maddi anlamda şu dört kategoride toplanabilir:

- (1) Dış ticaret ve bavul ticareti

- (2) Turizm
- (3) Müteahhitlik hizmetleri
- (4) Enerji işleri.

İki  lke arasındaki dış ticaretin son 10 yıllık seyrine bakıldığında, Türkiye'nin ithalatının ihracatından dikkate değer düzeyde yüksek olduğu görülmektedir. 2014 yılında ithalat yaklaşık olarak 25 milyar \$'ın biraz üzerinde iken, ihracat yaklaşık olarak 5,9 milyar \$ olduğu görülmektedir. Rusya, ithalat yaptığımız ülkeler sıralamasında ilk sırada iken, ihracat sıralamasında ise 6. sırada yer almaktadır. Türkiye'nin Rusya'ya ihracatında en büyük kalemleri tarımsal ürünler, tekstil ve otomotiv oluşturmasına karşın, ithalatımızın çok büyük bir kısmını enerji oluşturmaktadır. Ayrıca Türkiye'nin müteahhitlik hizmetleri diğer önemli bir kalemi oluşturmaktadır. Türk girişimcilerin verdiği bu hizmetin parasal karşılığının 2014 yılında 3,9 milyar \$ düzeyinde olduğu tahmin edilmektedir. Buna karşın 20 milyar \$'lık Akkuyu nükleer santrali anlaşması taahhüt işlerinde iki ülke arasındaki ilişkilerin durumunu açıkça ortaya koymaktadır. Diğer taraftan son yıllarda Rusya'dan gelen 4,5 milyon turist (toplam gelen turistlerin %12,5'i), Türkiye'nin önemli bir gelir kalemi olan turizm sektörü için önem arz etmektedir.

Rusya ile yaşanan bu krizin Türkiye'nin ekonomik güvenliği açısından doğuracağı en önemli risk kalemi şüphesiz *enerji bağımlılığı*'dır. Nitekim Türkiye, doğal gaz ithalatının %56'sını ve sınırlı düzeyde petrol ithalatını Rusya'dan yapmaktadır. 2014 yılı için ithal edilen doğalgaz bedeli olarak Rusya'ya 13 milyar ABD Doları  deme yapılmıştır.

Uçak düşürme sonrası ortaya çıkan iki ülke arası krizde, Rusya ekonomik misilleme stratejisini seçerek kendisi için en az maliyetli; ancak karşı taraf olan Türkiye için en yüksek maliyetli ekonomik yaptırımları devreye koymuştur. Bunların yürürlük tarihi 1 Ocak 2016 olarak ilan edilmiştir. Ekonomik yaptırımlar içerisinde Rusya, ihraç ettiği kalemlerde bilhassa doğalgaz arzında bir kesintiye gitmezken Türkiye'den ithal ettiği kalemlerde kısıtlama ve yasaklamaya gitmiştir.

Yukarda bahsedildiği gibi ekonomik arz güvenliği açısından şüphesiz en önemli kalem enerjidir. Türkiye'de konutlarda ısınma için özellikle büyük şehirlerde doğalgaz kullanıldığı gibi o dönem için üretilen elektriğin önemli bir kısmı doğalgaz çevrim santrallerinden elde edilmektedir. Rusya'nın doğalgaz arzında bir kesintiye gitmesinin Türkiye ekonomisine etkisi günlük en az 1-1,5 milyar Lira olarak tahmin edilmektedir.

Doğal gaz bağımlılığımızın önemi, aynı zamanda elektrik üretimimizin nerede ise yarısının doğal gazdan olduğu dikkate alındığında oldukça fazladır. Daha önce Sakarya ve İzmit’de iki günlük doğalgaz kesintisinin gerek bölge sanayisine gerekse de ülke ekonomisine verdiği zarar büyük olmuştur. Doğalgaz kesintisinin etkisi, şüphesiz ekonomi ile de sınırlı kalmayacaktır. Çünkü ısınma da ağırlıklı olarak kullanıldığı için etki toplumsal ve siyasi alanda da kendisini ağırlıklı olarak hissettirecektir. Bu nedenle uzun zamandır Türkiye’nin enerji kaynaklarının çeşitlendirilmesi gerektiği hep gündem konusu olmuştur. Bu kriz bu konuda atılması gereken adımların önemini bir kez daha en açık şekilde göstermiştir. Ancak alternatif enerji seçeneklerinin bulunması halinde bu krizin Türkiye ekonomisi üzerindeki etkileri hafifletilebilecektir.

Krize dönüşen uçak düşürme vakası Rusya ile ilişkileri bozarak Türkiye’nin ekonomik güvenliğini ciddi tehlikeye atacak bir gelişme olmuştur. İki ülke arasında yaşanan bu gerginliğin ekonomik, siyasi ve askeri alanlarda çeşitli olumsuz sonuçları ortaya çıktığı kesindir. Doğalgaz tedariki alanında bir olumsuzluk yaşanmaması, zararın büyümesini engellemiştir. Gerçi enerji arzında Rusya’nın bir kesintiye gitmesi, ticaret yaptığı diğer ülkeler nezdinde kendi itibar ve imajını zedeleyeceği düşüncesiyle başvurulacak bir yaptırım olmamıştır. Ancak Türkiye’nin gerek mal gerekse de hizmet olarak ihracat yaptığı kalemlere uygulanan yasaklar Türkiye ekonomisinde birçok sektörü olumsuz etkilemiştir. Ekonomik güvenlikten kastın arz ve tedarik güvenliği olması hasebiyle yaş sebze ve meyveye konulan ithalat yasakları, arzın önünü kesmiş ve Türk çiftçisini çok zor durumda bırakmıştır. Yasakların uygulandığı yaklaşık bir yıllık sürede gıda ve diğer yiyecek-içecek maddelerinden kaynaklı zararın 2,9 milyar Dolar olarak gerçekleştiği tahmin edilmektedir.

Bir hizmet arzı olarak düşünülebilecek yabancılara sunulan turizm hizmetlerin de ise Rusya’nın yasaklamaları ve kısıtlayıcı politikaları sebebiyle 2016 yılında gelen turist sayısında % 76’lık düşüş yaşanmıştır. Gerçekte bu rakamın biraz aşağısında bir azalış olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü charter uçuşların durdurulmasından sonra 2016 yılında Rus turistlerin bir kısmının Gürcistan gibi diğer ülkeler üzerinden Türkiye’ye geldikleri düşünülmektedir. Çünkü istatistiklere göre örneğin Gürcistan’dan gelen turist sayısı 2016 yılında % 15 civarında artış göstermiştir. Ancak normal yolları by-pass eden bu sayının büyük azalışı giderecek düzeyde olmadığına da belirtilmesi gerekir.⁴⁶³ Bu nedenle

⁴⁶³ Karadeniz, E. (2019). “Türkiye ve Rusya Arasındaki Uçak Krizinin Borsa İstanbul Turizm İşletmelerinin Finansal Performansına Etkilerinin Analizi”. *Turizm Akademik Dergisi*, 6 (1), 64.

Türkiye'nin turizm faaliyetlerinde Rus turist sayısından azalış sebebiyle kaybının 2,3 milyar Doları bulduğu tahmin edilmektedir.

Esasında Rusya'nın devreye aldığı misilleme eylemlerinden zarar görenin sadece Türkiye olduğunu söylemek mümkün değildir. Uçak krizinin oluşturduğu mevcut durum, her iki taraf için de ciddi zarar anlamına gelmektedir. Türkiye'den farklı olarak Rusya, ilan ettiği ambargolar sebebiyle kaybettiklerinin yerini doldurmak adına Türkiye gibi geniş alternatiflere sahip değildir. Rusya, sebze-meyve, giyim, tekstil, inşaat malzemeleri talebinin büyük bir bölümünü Türkiye'den yaptığı ithalatla karşılamaktadır. Ambargoların uzun sürmesi durumunda Türk malı olarak sıralanan bütün bu kategori ürünler Rusya'ya Azerbaycan, Gürcistan ve Orta Asya ülkeleri üzerinden ihraç edilecektir. Aksi durumda piyasada bugün bile derinden hissedilen kıtlık sebebiyle ciddi fiyat artışlarından dolayı enflasyonun yükselişi kaçınılmaz olacaktır. Enflasyonun ekonomiden siyasete oluşturması muhtemel yaraların ne kadar derin olabileceği malumdur.

Bir yandan yavaşlayan ekonomisi diğer yandan daralan gelir kaynakları ve durma noktasına gelen nüfus artışı dikkate alındığında Rusya'nın uzun dönemli bölgesel bir krizi sürdürmesi rasyonel görülmemektedir. Rusya'nın bu krizi ekonomik yaptırımlar üzerinden devam ettirecek yöntemi tercih etmesi, sonuçları itibarıyla Türkiye ekonomisi üzerindeki etkisinden daha fazla Rusya ekonomisini olumsuz etkileyecektir. Ancak tercih, kısa dönem için kazançlı görülmesine karşın, uzun vadede başta Rusya olmak üzere her iki ülkenin ekonomik kalkınma süreci için tahrip edici sonuçlara yol açabilir. Bu nedenle karşılıklı ekonomik çıkarlar, biran önce kriz öncesine dönülmesini gerekliliğini ortaya koymaktadır.

Yaşanan savaş uçağı krizi, bölgesel çatışmalardaki anlaşmazlıkları gün yüzüne çıkardığı gibi her iki ülke arasındaki çok güçlü ekonomik ilişki ve bağların da çok kolaylıkla gölgelenebileceğini ortaya koymuştur. Bununla birlikte iki ülkenin ekonomik ve diğer alanlarda birbirilerine olan bağımlılığı, yaşanan gerilimin uzun süre devam ettirilemeyeceğini de göstermektedir.⁴⁶⁴

Türkiye'nin Rusya ile yaşadığı bu krizin hiç şüphesiz olumsuz ekonomik etkileri olmuştur. Ekonomik ve ticaret ilişkilerinin bozulması her iki ekonomi için milyarlarca Dolar tutarında kayıp anlamını taşımaktadır. Bunun farkında olan Türkiye, krizin devam etmemesi

⁴⁶⁴ Erşen, Parlar, a.g.m. 2020, 52.

yönünde arayışlarına devam etmiştir ve bu nedenle öncelikle krizi artırıcı söylemlere gidilmemiştir. Her şeye rağmen Rusya'nın da bu krizi daha fazla devam ettirmeyeceği beklenmelidir. Politik ve stratejik seçeneklerin ötesinde ekonomik faktörler bu krizin daha fazla devam etmemesi gerektiğini açık şekilde göstermektedir.⁴⁶⁵

İki ülke arası geliştirilmiş ticari ilişkiler ve işbirliklerinin sağladığı karşılıklı faydalar sebebiyle 2016 Haziran ayında Başkan Erdoğan, Rus mevkidaşı Putin'e vakadan dolayı derin üzüntüsünü ve hayatını kaybedenlerin ailelerine samimi baş sağlığını ifade eden bir mektup göndermiştir. Rus medyası mektubu uçak düşürmeden dolayı bir özür dileme olarak yorumlamış ve ilişkiler Temmuz 2016'dan sonra normale dönmeye başlamıştır.

Ekonomik ve jeopolitik nedenler, Ankara ve Moskova'nın ilişkilerini normalleştirmeye zorlamıştır. Türkiye açısından ekonomik faktörlerin yanı sıra 2015 - 2016 döneminde Türk güvenlik güçlerine ve sivil halka saldıran DAESH ve PKK'ya karşı verilen mücadele, en önemli kritik faktörü teşkil etmektedir. Bu anlamda Kuzey Suriye'de sınır güvenliği sağlamak için Moskova ile bir uzlaşmaya varmak Ankara için olmazsa olmaz, mecburi bir durumdur. Diğer taraftan aynı şekilde ekonomik nedenlerin yanı sıra Rusya, Orta Doğu ve Karadeniz'deki kendi uzun dönemli çıkarlarını güvenceye almak için önemli bir bölgesel aktör olan Türkiye'nin iş birliğine ihtiyacı vardır.

Bu nedenlerin bir uzantısı olarak Ankara ve Moskova'nın stratejik diyaloga kısa bir süre içerisinde tekrar başlamışlardır. Her iki ülke ikili ilişkilerde zararı onarmak ve tekrar bir kriz yaşanmaması adına Suriye politikalarında da merkeze biraz daha yaklaşarak politika uyumlaştırmasına gitmeye başlamıştır. Uzun vadede bu nedenle Ankara ve Moskova'nın önündeki ana tehdit, bölgesel meselelerde önemli farklılıkları ve görüş ayrılıklarını yapıcı bir şekilde çözüme kavuştururken siyasi ve ekonomik ilişkileri de geliştirmeye devam edebilecekleri gerçek stratejik ortaklığı tesis edebilmek olacaktır.

⁴⁶⁵ Bilen, M. (2015). "Rusya Krizinin Derinleşen Boyutu: Ekonomi". *Görüş*, Sakarya Ü. SBF, Türkiye – Rusya Krizinin Derinleşen Boyutu: Ekonomi | Sakarya Üniversitesi Haber Sitesi, (<https://haber.sakarya.edu.tr/turkiye-rusya-krizinin-derinlesen-boyutu-ekonomi-h38921.html>, Erişim tarihi: 13.07.2020).

6.5. Değerlendirme ve Çıkarımlar

Bu bölüm altında ekonomik güvenlik açısından ele alınan ikili iktisadi ilişkilerde belirli bir gelişmişlik (bağımlılık ve vazgeçilmezlik) düzeyine ulaşmış iki ülke arasında meydana gelen bir anlaşmazlık ve bu anlaşmazlığın oyun teorik açıdan değerlendirilmesi, şüphesiz hakikatin yeniden üretilmesi değildir. Gerçekte yaşananlar belirli bir basitleştirme ve sadeleştirme ile oyun kurgusuna aktarılarak meselenin daha iyi anlaşılması ve karşı karşıya kalınan sorunun en rasyonel ya da en optimum çözümü bulunmaya çalışılmıştır. Bu nedenle vakanın tüm ayrıntılarını oyun kurgusuna dâhil etmek pek mümkün olmamıştır. Sadeleştirme ve soyutlama, bizi bilgi bolluğundan kurtararak daha temel meseleler üzerine odaklanmayı sağlamıştır.

Ülkeler eylemleriyle kendi güvenliklerini artırmaya çalışmaktadırlar. Bunun için gücünü artırmak kendi başına bir amaç olmayıp güvenlik yolunda bir vasıta⁴⁶⁶dır. Türkiye'nin uçak düşürme eyleminden sonra uluslararası camiadan Türkiye'nin kendi egemenlik haklarını kullandığı; ancak krizin büyütülmemesi yönünde açıklamalar gelmiştir. Rusya tarafından da "sırtımızdan bıçaklandık" açıklaması gelmiştir.

Oyun teorisi çerçevesinde yapılan analizlerde stratejik oyun şeklindeki kurguda, verili ödentilere göre Rusya'nın uçak düşürme eylemi karşısında hakim stratejisinin buna misilleme yapılması yönünde olacağı bulgusuna ulaşılmaktadır. Rusya'nın bu baskın stratejisi karşısında statik oyun olarak Türkiye'nin herhangi bir saldırgan amaç taşımayan Rus uçağını düşürmemesi kendisi için en yüksek getirili politika olacaktır.

Vakanın dinamik oyun şeklindeki analizinde de Rusya'nın % 75 olasılıkla uçak düşürme olayına sert tepki vereceği hesap edilmiştir. Bu oran kabul edilebilirlik limitlerinin bir hayli üstündedir. Dolayısıyla sınır ihlali yapan Rus uçağını düşürme taahhüdünün maliyetlerinin Türkiye açısından yüksek olacağı varsayıldığı için uçağı düşürmeme stratejisinin Türkiye için; misilleme stratejisinin de Rusya için en optimum strateji olacağı sonucuna ulaşılmıştır.

⁴⁶⁶ Waltz, R. (1986). "Reflections on Theory of International Politics: A Response to My Critics," Keohane, Ed., (1986). *Neorealism and Its Critics*, Columbia University Press, New York, 334.

Oyun teorisi açısından bulunan denge stratejisinin, diğer bir ifade ile oyunun dengesinin uçağı düşürme-saldırgan ol ikilisinde gerçekleştiği bulunmuştur. Buna rağmen Türkiye sınır ihlali yapan uçağı düşürmüştür. Bu arada NATO tarihi boyunca ilk defa bir NATO üyesi, Rus savaş uçağını düşürmüştür. Bu konuda Dünya savaş tarihinde de ilk olarak yine Osmanlı Devleti döneminde bir İtalyan savaş uçağının Türkler tarafından düşürüldüğü bilinmektedir. Buna rağmen son vakanın gerçekleştirilmesi Türkiye'nin amaçlarına pek hizmet etmemiştir. Çünkü Kasım 2015 olayı Türkiye'yi tamamen Suriye sürecinin dışına atmış; Rusya ise en gelişmiş silahları, savaş uçaklarını ve hava savunma sistemi S-400'leri Suriye'ye getirerek oraya biraz daha yerleşmiştir. Bu gelişme Suriye hava sahasının Türk jetlerine tamamen kapanması anlamına gelmiştir. Böylece Türkiye'nin DAESH karşıtı uluslararası koalisyonu ve/ya Rejim karşıtı ılımlı muhalif grupları destekleme girişimleri aniden durmuş; kendi ulusal güvenliğini tehdit eden kanlı terör örgütü PKK'nın Suriye uzantıları olan PYD/YPG gibi unsurlara karşı operasyon yapamaz hale gelinmiştir.⁴⁶⁷ Dolayısıyla Rus uçağının düşürülmesinin net etkisi Türkiye'nin Suriye planlarının suya düşmesi ve Orta Doğu'da olayların gelişimini belirleyen bölgesel bir güç gibi hareket etme arzusunun aniden duraklatılması olarak ortaya çıkmıştır. Bu nedenle uçak düşürme eyleminin, Türkiye'nin Suriye politikalarına ve hedeflerine pek de hizmet etmediği açıkça söylenebilir.

Oyun teorisi açısından Türkiye için uçak düşürmeme stratejisi teknik manada dominant strateji olmasa da oyunun gelişimine göre en iyi strateji olacağı öngörülmüştür. Bunun ekonomik güvenlik açısından taşıdığı en önemli anlam hiç şüphesiz çatışmadan ziyade işbirliği ile sorunların çözülmesi gerektiğidir. Çünkü Rusya'nın uçak düşürme sonrası geniş kapsamlı bir ambargo uygulaması halinde Türkiye'nin katlanacağı zararların gerek miktar olarak gerekse de çeşitlilik açısından çok yönlü olacağını kestirmek zor olmayacaktır.

Geniş kapsamlı ekonomik ambargo içerisinde hiç şüphesiz Rusya'nın sağladığı doğal gaz arzının kesilmesi de yer alacaktır. Bilindiği üzere 2015 yılı itibarıyla Türkiye'nin Rus gazına bağımlılığı çok yüksektir. O dönem itibarıyla tedarik kaynaklarının çeşitlendirilmemiş olması Türkiye için büyük bir dezavantaj teşkil etmiştir. Daha sonraki

⁴⁶⁷ Erşen, E. (2017). "Evaluating the Fighter Jet Crisis in Turkish-Russian Relations". *Insight Turkey*, 19 (4), 92. (<https://www.jstor.org/stable/26300559>, Erişim tarihi:09.08.2020).

dönemlerde bu sorunun giderilmesine yönelik eylem planları devreye alınarak; bilhassa elektrik üretiminde doğalgaz çevrim santrallerinin payı % 30'lara kadar düşürülebilmektedir.

İki ülke arasında ekonomik ilişkilerin hacminin azımsanamayacak durumda olması, ticaretten turizme, inşaattan sanayiye kadar karşılıklı olarak yaygın ekonomik ilişkileri ve yatırımlar bulunmaktadır. Bu ilişkilerden elde edilen çok önemli yararlar söz konusu iken; bunun sonlandırılmasının her iki ülkeye de ciddi zararı dokunmuştur. Bu nedenle mevcut kriz durumunun pek de uzun sürmeyeceği öngörülmüştür. İkili ilişkilerde karşılıklı bağımlılığın artırılmasıyla muhtemel sorunların minimize edileceği yönündeki görüş tartışmaya açık olmakla birlikte, bu durum sorunların çıkmayacağı anlamına gelmeyip bir sorun çıktığında bunun bir an önce çözülmesi gerektirdiğini göstermesi açısından önemlidir. Bununla birlikte bağımlılığın karşılıklı olmadığı, tek taraflı olduğu durumlarda bu durum ekonomik güvenlik açısından ciddi bir tehdit unsuru olacaktır. Bu nedenle enerji ithalatında Türkiye'nin gerek yerli kaynakların kullanılması gerekse de ithal kaynak ülkelerinin çeşitlendirilmesine çok ihtiyacı bulunmaktadır.

Ekonomik ambargonun her iki ekonomiye de zararının farkında olan taraflar 7 ay içerisinde özür mektubu ile diyalogu tekrar başlatmışlardır. Bu süreçte Türkiye'nin krizi kızıştırıcı politikalara başvurmaması uçak düşürme kararının aksine en rasyonel strateji olmuştur. Bu nedenle Haziran 2016 tarihinden itibaren taraflar zararların tamir edilmesine yönelik karşılıklı adımlar atmaya başlamışlardır. Yedi ay gibi çok kısa bir süre içerisinde tarafların ilişkileri onarmaya başlamaları ve stratejik diyalogu başlatmaları takdire şayandır.

Sonuç olarak benzer vakaların tekrar yaşanmaması adına yani oyun teorisinde tekrar eden oyunlar açısından sonuçların her iki tarafa daha büyük fayda sağlayabileceği işbirliğinin vazgeçilmez olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü işbirliği dışında diğer çözümlerde her iki tarafın katlanacağı maliyetlerin ihmal edilemez düzeyde olduğu tespit edilmektedir. Bu bölümde ortaya konulan analizlerin sürdürülmesi ve geliştirilmesi, hiç şüphesiz Türk-Rus ilişkilerine de ilişkilerin daha sağlıklı gelişmesini temin edecek tüm sahalarda daha işbirlikçi yeni evrelere şekillenmesi ve geliştirilmesi noktasında katkı yapacağı düşünülmektedir.

SONUÇ

Alanında ilklerden olan bu tez çalışmasında; ekonomik güvenliğin çeşitli yönleri, hem ulusal güvenliğin farklı bileşenleri arasındaki karşılıklı bağımlılığın altını çizmek hem de savunma tarzının, ulusal ekonomik güvenliğin doğru bir şekilde değerlendirilmesinin yalnızca bir parçası olduğu vurgulanmaktadır. Ekonomik güvenlik konusu, ülkeler açısından nevi ülke şahsına münhasır bir konudur. Yani tüm ülkelere uyacak güvenlik unsurlarının kuramsallaştırması bu açıdan düşük bir standarta sahip olacaktır. Bugün her ülkenin özgün ulusal güvenlik durumunun hem güçlü hem de zayıf yönleri bulunmaktadır ve ortak politika önerileri açısından gelişmiş ülkelerden ziyade ekonomik potansiyeli yüksek gelişmekte olan ülkelerin, çoğunlukla gelişmiş ülke kaynaklı organize ya da münferit ekonomik güvenlik sorunlarıyla karşılaştıkları için az da olsa ortak özellikler sergileyebilmektedirler. Bu nedenle burada yapılan çözümler, bu ülkelere daha çok uyarlanabilir ve uygulanabilir niteliktedir.

Soğuk savaşın sona ermesiyle makroekonomik güvenlik, ülkelerin gündeminin en üst sıralarında yer almaya başlamıştır. Ulusal ekonomik güvenlik, askeri güvenliğin destekleyici bir unsuru olarak görülmekten kurtularak bağımsız, münferit ve başat bir güvenlik kavramı haline gelmiştir. Gelişmiş ülkelerin devlet başkanları, artık ekonomik güvenliği ulusal güvenlikle özdeş tutmaya başlamışlardır.

Siyasî sistemler hakkında, onların maddî performanslarına göre hüküm verilebileceği ve verilmesi gerektiği bilinen bir şeydir. Bir siyasi sistemin parçası olan ekonomik sistemin performansı ise ürettiği maddi zenginlikle ölçülmektedir. Üretilen maddi zenginliğin miktarı kadar, sistemin başarısını etkileyen diğer önemli husus, bunun toplum genelinde adil dağılımının temin edilmesidir. Oluşturulan refahın toplum geneline yayılması hem bireysel hem de ülke ekonomik güvenliği açısından ve hatta sistemin istikrarı açısından çok önemlidir. Meselâ seçim siyaseti, sürekli ekonomik meselelerin ve ‘kendini iyi hissetme’ faktörü denen şeyin egemenliği altındadır. Hükümetler, genellikle büyüme ve zenginliğin arttığı dönemlerde yeniden seçilirler; gerileme ve ekonomik kriz esnasında ise bozguna uğrarlar. Benzer biçimde genel siyasi sistemin başarısı onun, malları üleştirme yeteneğiyle ilişkili olduğuna pek şüphe yoktur. Gelişmekte olan ülkelerdeki yaygın yoksulluk ve düşük seviyelerdeki ekonomik büyüme, sosyal ve etnik gerilimleri derinleştirmekte, siyasi istikrarı ve ekonomik güvenliği baltalamaktadır. Doğu Avrupa ve SSCB’deki sosyalist devlet

rejimlerinin çöküşü de merkezî planlamanın başarısızlığı ve özellikle kapitalist Batıda bulunan maddî zenginliği ve bir dizi tüketim malını temin edememesiyle ilgili olmuştur. Dahası gelişmiş sanayileşmiş ülkelerin dünyadaki hem en yüksek seviyede siyasî istikrarı ve hem de en üst düzeydeki hayat standartlarını elde etmeleri tesadüfî değildir: onların birinci dünya rejimleri olarak sınıflanmaları bu yüzdendir.⁴⁶⁸

80'li yıllar ile birlikte daha çok gündeme gelen küreselleşme olgusu, kendini en fazla ekonomik alanlarda hissettirmektedir. Ekonomik küreselleşme, bir kısım ülke için fırsatlar doğururken bazı ülkeler için tehdit, tehlike ve riskler doğurmaktadır. Dış ticarete tüm ülkelerin fazla vermesi gibi bir durum söz konusu olamadığından bazı ülkeler dış ticaret açığı ile karşılaşmaktadır ve bu durum bu ülkelerin ekonomik güvenlikleri açısından önemli güvensizlik ortamları doğurmaktadır. Bu noktada ekonomik güvenlik kavramı, iç piyasalarda arzı karşılayabilen bir üretim yapısını gerekli kılarken; dış piyasalarda üretilen ürünlerin rekabetçiliği vasıtasıyla talep görmesi olarak düşünülebilir. Bu sayede iç talebin iç üretimle karşılanması yoluyla ithalat bağımlılığından kurtulunduğu gibi, ülkenin uluslararası rekabet gücü sayesinde ürettiği ürünlerin niteliği ile dış satımın gerçekleştirilmesi ve dış ticarete artıya geçilmesi mümkün hale gelecektir.

Gelişmekte olan ülkeler açısından ekonomik güvenlik meselelerinin çözümü, tabandan bir talep olsun ya da olmasın devletin ve hükümetin sorumluluğunda olan kamusal bir konudur. Güçlü devletlerde olduğu gibi gelişmekte olan ülkelerin de dünyadaki baskın trendlere ya da yerleşik uygulamalara her zaman aleni olmasa da mümkün olduğunca karşı gelerek kendi milli menfaatlerinin gerektirdiği güvenlik tedbirlerini alması gerekmektedir. Bu tedbirleri almak, devletin toplumsal düzen ve istikrarı koruma, refah oluşturma, vatandaşlarının can ve mal güvenliğini sağlama görevleri kapsamında değerlendirilmeli ve içerde ve dışarda ilgili taraflarca saygı duyulmalıdır.

Bu tez çalışmasında ulusal bir ekonomide ekonomik güvenlik konusunda gerek geriye doğru gerekse de ileriye doğru etkiler ile daha çok ekonomi ancak bununla sınırlı olmamak üzere sosyal ve siyasal alanlara da yaygın etkileri olan lokomotif sektörler incelenerek arz güvenliği noktasında karşılaşılan sorunlar ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

⁴⁶⁸ Heywood, A. (2013). *Siyaset (8. Basım)*. (Çev. BB.Özipek vd). Ankara: Adres Yayınları, 521.

Ekonomik güvenlik meselesi bu bağlamda bir kendine yeterlilik meselesi değildir. Gelişmekte olan ülkelerin de gelişmiş ekonomiler düzeyine erişebilmeleri için kendi milli çıkarlarını takip etmesine imkan verecek bir yaklaşımdır. Ancak ekonomik güvenliğin sağlanmasında geçilecek yolların çok çetin engeller ihtiva etmesi ve dünyadaki kurulu çıkar odaklarına bir meydan okuma niteliği taşıyacağı için karşılaşılabilecek tehditlerin ve gözdağlarının azımsanamayacak miktarda ve büyüklükte olacağı baştan kabul edilmelidir. Bu baskıların her zaman devletlerden gelmesini de beklememek lazımdır. Küresel sermaye, kendi devletlerinden bağımsız olarak ya da onun rızası hilafına başka ülkelerde birçok eşgüdümlü, çoğunlukla örtülü operasyonlara girişebilmektedir.

Bir ülkenin ulusal ekonomisi düzeyinde genel bir ekonomi güvenliğinden kuramsal olarak bahsetmenin pek mümkün olmadığı; ekonomik güvenlik denilen şeyin, ekonomiyi oluşturan bilhassa mal ve hizmet sektörleri gibi alt birimlerin ve sektörlerin güvenliğinden müteşekkil olduğunun belirtilmesinde fayda vardır. Bu noktada ekonominin tüm alt unsurlarının güvenliği hem biribiri ile ilişkili hem de birbirine bağımlı haldedirler.

Bu tez çalışmasında sektörel olarak ekonomik güvenlik bağlamında ilk olarak enerji arz güvenliği, ikinci olarak gıda arz güvenliği, üçüncü olarak finansal güvenlik ve son olarak da bilgi güvenliği konuları ele alınmıştır. Gelişmiş ülkeler kadar gelişmekte olan ülkeler açısından da en ciddi ekonomik güvenlik konusu, hiç şüphesiz enerji tedarik ya da arz güvenliğinin sağlanmasıdır. Çünkü ekonominin geri kalan tüm sektörleri, enerji kısıtlarından ya da darboğazlarından olumsuz yönde etkilenmektedir. Rusya'nın Adapazarı-Gebze sanayi bölgesine sunduğu doğalgazı kesmesinin iki günlük maliyeti Türkiye'ye iki milyar ABD Doları civarında olmuştur. Enerji arz güvenliği, askeri güvenlik açısından da çok önemlidir. Türkiye'nin 1974 yılında Kıbrıs çıkarmasında yabancı menşeli petrol rafineri ve dağıtım şirketlerinin ürün tedarik etmeme eylemleri sebebiyle tanklara ve diğer askeri araçlara yakıt bulamama gibi çok hayati bir durumla karşılaşılması, bu önemi en bariz haliyle ortaya koymuş; enerji arzında ülke olarak acı bir tecrübe yaşanmıştır. Bu nedenle gerek yurtiçi gerekse yurtdışı enerji tedarik kaynaklarının güvenlik altına alınması sadece ekonomik güvenlik açısından değil, ulusal güvenlik açısından elzemdir. Bu noktada atılacak en önemli adımların yerli ve yenilenebilir kaynakların geliştirilmesi, depolama imkanlarının artırılması, arz ve tedarik kaynaklarının çeşitlendirilmesi, enerji tasarruf politikalarının devreye alınması, tek taraflı bağımlılıktan kurtulmak için enerji ithalatının bununla bağlantılı

ürünlerin ihracatı ile dengelenmesi ve kritik zamanlar için ulusal ekonomide yeterli oranda milli arz unsurların mevcudiyeti gibi tedbirler olabileceği değerlendirilmiştir.

Ekonomik güvenlik açısından ikinci incelenen sektör gıda sektörü olmuştur. Gıda tedariki tarih boyu insanlık için en temel kaygı unsuru olmuştur. Osmanlının yabancı ülkelere tanıdığı kapitülasyonların bile temel gerekçelerinden biri arz güvenliğinin sağlanmasıdır. Çünkü temel emtianın kıtlığı, toplumsal kargaşa ve kaosa neden olabileceği; demokratik rejimlerde hükümetin sonunu getirebilecek bir sorundur. Bu nedenle yaşadığımız dönem için temel gıda madde ve mamulleri ile tohum gibi bunun en önemli girdilerinde yabancı arz kaynaklarına bağımlılık, ülke için büyük bir zafiyet ve kırılganlık unsurudur. Ülkemiz açısından da gıda da kendine yeterlilik önem arz ettiği gibi gıda ürünlerinin ihracatı ülke ekonomisi açısından hayat kaynağı olduğu için bu ürünlerin ekim ve yetiştirilmesinin temel girdilerinde dışa bağımlılığın bir an önce sona erdirilmesi en acil güvenlik meselesi olarak önümüzde durmaktadır. Ülke olarak bir tarım ülkesi olan Türkiye'nin tarım sektörüyle ilgili diğer önemli bir meselesi, üretimden çekilen kaynakların her geçen gün artıyor olmasıdır. Bu gün itibarıyla kitle tüketiminin, ulusal üretimle karşılanmasında dönem dönem krizlerle karşılaşmaktadır. Tarımla uğraşan nüfusun gelir düzeyinde iyileştirmeler olmadıkça, üretim kaynakları erimeye devam edecektir. Bu nedenle ekonomik güvenlik adına gerek yaşlanan gerekse de sayısı her geçen gün azalan tarım nüfusunun değişim eğilimlerini tersine çevirici politikalara acilen ihtiyaç bulunmaktadır.

Ekonomik güvenliğin en kritik boyutlarından bir diğeri, hiç şüphesiz finans sektörü boyutudur. Gelişmekte olan ülkelerde yüksek faiz, yüksek enflasyon ve para birimindeki istikrarsızlıklar, ülkenin ekonomik gücünü, hükümet istikrarını ve vatandaşların refah ve varlık durumlarını zarara uğratan önemli olumsuz gelişmeler olduğu bilinmektedir. İktisadi iş ve işlemlerde istikrarın önemi çok belirleyici bir rol oynamaktadır. Bu nedenle finansal güvenlik, özellikle gelişmekte olan ülkelerde büyük önem taşımaktadır; ancak küreselleşmenin bu evresinde ulus devletleri en çok zorlayacak olan hiç şüphesiz finansal güvenliği temin etmektir. Küresel sermayenin azgın kâr güdüsü, ulus devletler nezdinde onu kontrol etme ya da sınırlama gibi girişimleri her türlü vasıta meşru görülerek cezalandırma yoluna gidebilmektedir. Ulusal finansal güvenliği sağlamak zor olmakla birlikte finansal piyasalarla ilgili olarak her aşamanın inceliklerle planlanması ve olumlu sonuçların aşama aşama alınmasının mümkün olduğu düşünülmektedir. Makroekonomi bazında finansal kuruluşların gerek piyasa aktörleri gerekse de düzenleyici kuruluşlar ile koordineli

çalışması; piyasaları olumsuz etkileyecek girişimlerin gerek kişiler bazında gerekse de kurumlar bazında ağır cezalara çarptırılmasının faydalı olacağı düşünülmektedir. Bunun dışında kamu bütçesinde denkliğin sağlanması ile dış ticaret kalemlerinde cari işlemler dengesinin sağlanması büyük önem taşımaktadır. Bu noktada sorunu, sonuçlar üzerinden değil de sebepler temelinde ele alıp kalıcı çözümlerin bulunması gerekmektedir.

İçinde yaşadığımız dönemde her türlü bilginin sanal ortama taşınması ve iktisadi işlemlerin neredeyse tamamının internet üzerinden yapılması nedeniyle bilgi güvenliğini sağlamak, ekonomik güvenliğin diğer önemli boyutlarından biri haline gelmiştir. Bilgi güvenliğinin ekonomik olarak ne anlama geldiği şu örnekte tüm açıklığı ile anlaşılmaktadır: Fransa’da düzenlenen otomotiv fuarında, bilinen otomotive markalarından birinin gelecek modellerine ilişkin bir araç tasarımının Çinliler tarafından çalınarak onlardan daha önce piyasaya sürülmesi, bu alandaki teknoloji casusluğunda gelineen noktayı en bariz şekilde ortaya koymuştur. Bu ve benzeri nedenlerle gerek Ar-Ge firmalarının gerekse inovasyon ağırlıklı çalışan firmaların, bilgi hırsızlığı ya da teknoloji casusluğu gibi yollarla rekabetçi varlıkların kaybedilmesini engelleme noktasında kamu-özel işbirliği ile bilgi güvenliğinin sağlanması ekonomik güvenliğin sağlanmasında çok büyük önem taşımaktadır.

Ulusal güvenliğin ekonomik boyutu olan ekonomik güvenlik, şüphesiz tek taraflı bir faaliyet değildir. Üstelik işin iktisadi olması ve günümüz dünyasında ekonomilerin ve piyasaların küresel nitelik taşımaya başladığı göz önünde bulundurulduğunda bir ülkenin ekonomik güvenlik hususlarını tek taraflı vereceği kararla belirlemesi mümkün değildir. Sonucun tek taraflı belirlenemediği meselelerde en iyi kararların oyun teorisi çerçevesinde analiz edilmesi ile verilebileceği kuşku götürmez. Bu nedenle ekonomi yazınında yaygın kullanılabilirliği olmakla birlikte siyaset yazınında şimdiye dek pek kullanılmayan Oyun Teorisi çerçevesinde gerek teorik olarak gerekse de pratik olarak ekonomik güvenlik konularının analizi tezin son bölümünde yer almıştır. Olay incelemesinde ise Rusya ile Türkiye arasında vuku bulan uçak düşürme krizi ve akabinde yaşananlar ele alınmıştır. Olayda Rusya’nın baskın stratejisinin bulunması sebebiyle, Türkiye’nin sınır ihlali yapan uçağı düşürmemesi en optimum strateji olacağı tespit edilmiştir. Oyun teorisinin bu kullanımı ile bunun hem siyaset biliminde kullanılabileceği hem de ekonomik güvenlik meselelerinde benzer vakalarla karşılaşıldığında en iyi stratejinin bulunmasına yardım etmesi açısından faydalı olacağı düşünülmektedir.

Ekonomik güvenlik meseleleri, bir devletin vatandaşlarına karşı can güvenliğinin temininden sonra gelen en önemli görevidir. Ancak günümüz dünyasında bir devletin bunu tek başına sağlaması mümkün değildir. Yani devlet organının, burada incelenen çeşitli lokomotif sektörlerde olduğu gibi kendi üzerine düşen iç piyasalarda tek başına alması gereken tedbirler olduğu kadar diğer muhataplarla müşterek işbirliği yapması da bir zarurettir. Gelişmekte olan ülkelerin çeşitli alandaki zayıflıklarını istismar etmek isteyen güçlere karşı yapılabilecek en iyi strateji devletler liginde geçici ya da kalıcı koalisyonlar oluşturmaktır. Bu vasıta ile hem iç ekonomide vatandaşların refahının artırılması mümkün olur hem de dış ticari işlemlerde daha adaletli bir uluslararası ekonomik düzen oluşmasına katkı sağlanmış olacaktır.

Ekonomik güvenliği tehdit eden çeşitli kanallar tezin ilgili bölümlerinde ayrıntılı olarak ele alınıp değerlendirilmiştir. Bunların geneli itibarıyla ulaşılan nihai sonuçlar, kısaca şu şekilde özetlemek mümkündür. Öncelikle, ekonomik güvenlik sağlamada en önemli unsur milli kaynaklarla, yerli girdi ve hammadde ile içeride yeterli üretimin yapılması, talebin/ihtiyacın milli unsurlarla karşılanmasıdır. Tam güvenlik durumunu bu hal temsil etmektedir. Bunun dışındaki her hal bir güvensizlik durumu teşkil edecektir. Kendine yeterliliğin olmadığı durumda da bağımlılığı azaltıcı politikaların devreye alınması icap etmektedir. Tek taraflı bağımlılığın karşılıklı bağımlılığa dönüştürülmesi, bir çözüm öneri iken; bağımlı olunan taraflar çeşitlendirilerek riskin dağıtılması da mümkün olabilmektedir. Bu hususlara ilişkin ayrıntılı önermelere ve çözüm önerilerine çalışmanın ilgili bölümlerinde yer verilmiştir.

Çalışmada, ekonomik güvenliğin tesisine yönelik diğer sonuçları ise şu şekilde belirtilebilir: Politika yapıcılarının göz önünde bulundurması gereken kritik ekonomik altyapı, sektörler ve süreçlerle ilgili bir dizi risk unsuru bulunmaktadır. Bu bulgulara dayanarak, ekonomik faktörlerden kaynaklanan ve 'risk kanalları' vasıtasıyla ulusal güvenliğe yönelik potansiyel tehditlere neden olan bir çerçeve geliştirilebilmektedir. Bu risk kanalları, "ekonomi" ve "ekonomik güvenlik" bileşenleri arasındaki etkileşimin gerçekleştiği yolları göstermektedir. Bunlar: doğal kaynak bağımlılığı, tedarikçi/alıcı bağımlılığı, pazarların yapısı-performansı, endüstriyel casusluk ve hassas bilgilerin korunması, küreselleşme ve uluslararası ticaret ve ilişkilerin hassas ve kırılgan doğası olarak sayılması mümkündür.

Son olarak ülkelerin ekonomik güvenliği, orada yaşayanlar ve dışarıdan o ülkeye bakanlar açısından, özel yatırım kararlarını etkileyen ekonomik ve siyasi çevreye ilişkin belli başlı unsurlara göre de değerlendirilmektedir. Bu unsurlar ekonomi içinden olduğu kadar ekonomi dışındaki siyasi istikrar ve siyasi liderlik, dış çatışma riski, yolsuzluklar, hukukun üstünlüğü, etnik gerilimler, siyasi terörizm, iç savaş tehditleri, bürokrasinin kalitesi ve siyasi baskılardan bağımsızlık düzeyi, kamusal sözleşmelerin iptal edilme ya da değiştirilme ve devletin el koyma riski, siyasi haklar ile temel hak ve özgürlüklerdir. Bu unsurlardaki iyi nitelermeler, tasarruf sahiplerine ve yatırımcılara güven aşılayan kurumsal çerçevelerin mevcudiyeti ile bireylerin fiziki güvenliği ve ticari işlemlerin hukuki güvenliğini sağlayan kurumsal çerçeveyi işaret eden ekonomik güvenlik ortamı göstergeleri de olabilmektedir. Gelişmekte olan ülkelerde kamu-özel işbirliği ile yatırımcıların ve girişimcilerin güveninin artırılması ve böylece ekonomik büyümenin elde edilebilmesi için ekonomik güvenliği sağlayacak unsurlar üzerinde çalışılması gerekmektedir.

KAYNAKLAR

- Abdullah, A., Babaç, E. (2016). “Ekonomik Açıdan Rusya’ya Uygulanan Yaptırımlar ve Türkiye İle Yaşanan Uçak Krizinin Etkileri”. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 5(3), 2134-2143.
- Acar, Ü. (2019). “Küresel Güç Mücadelesi ve Ulus-Devletin Geleceği”. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi SBE Dergisi*, 11(27), 22-34.
- Akao, N., White, M. (1981). “Japan’s Economic Security”. *Intereconomics*, Verlag Weltarchiv, Hamburg, 16(3), 115-121.
- Akbaş, F., Ürün, E. (2016). “Enerji Güvenliği: Bölgesel Enerji Merkezi Türkiye”. *Sosyal Bilimler Dergisi, ICEBSS*, Kasım/2016 Özel Sayı, 103-113.
- Akpınar H., Edin İ. (2007). “Rekabet İstihbaratı”. *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7 (28), 1-8.
- Akram T., Waheed, A. (2012). “Impact of Competitive Intelligence on Organizational Performance”. *BUIITEMS*, 3(2), 186-190.
- Albini J. L., Anderson, J. (1998). “Whatever Happened to the KGB International”. *Journal of Intelligence and Counterintelligence*, 11 (1), 46.
- Altieri, M.A., Rosset, P. (1999). "Ten Reasons Why Biotechnology Will Not Help the Developing World". *AgBioForum*, 2 (3&4), 155–162.
- Annual Report to Congress on Foreign Economic Collection and Industrial Espionage. (1998), 1-5.
- Ar, F. (2008). “Biyoyakıtlar Tehdit mi - Fırsat mı?”. *Mühendis Makine*, 49 (581), 1-9.
- Aras, O.N. (2015). “Ekonomik Güvenlik ve Yolsuzluk İlişkisi”, S. Aydın (Edit). *Ekonomik Güvenlik*, 133-179.
- Arenas, E., Asker, A. (2013). *Rusya Federasyonu İstihbaratında Dönüşüm, İstihbarat Bilimi*. Sait Yılmaz (ed.), Ankara: Kripto, 29-49.
- Ayanoğlu, A. (2017). “Sanayi Casusluğu Kavramı ve Alınması Gereken Tedbirler”. *Anahtar Dergisi*, 29 (344), 30-36.
- Aydın, S. (2009). *Küreselleşme Sürecinde Türkiye’nin Ekonomik Güvenliği*, Ankara: Adalet.
- Aydın, S. (Editör). (2015), *Ekonomik Güvenlik*, Ankara: Adalet.
- Bakan, S., Şahin, S. (2018). “Uluslararası Güvenlik Yaklaşımlarının Tarihsel Dönüşümü ve Yeni Tehditler”. *The Journal of International Lingual, Social and Educational Sciences*, 4(2), 135-152.
- Balat, M. (2010). “Security of Energy Supply in Turkey: Challanges and Solutions”. *Energy Conversion and Management*, 51, 1998-2011.

- Baltacı H. (2015). “Ekonomik Güvenlik Bağlamında Ekonomik İstihbaratın Rolü ve Önemi”, S. Aydın (Edit.). *Ekonomik Güvenlik*, 1. Bası, Ankara: Adalet Yayınevi.
- Baçoğlu, U. (2000). “Finansal Serbestleşme ve Uluslararası Portföy Yatırımları”. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3(4), 88-99.
- Bayraç, H. (2009). “Küresel Enerji Politikaları Ve Türkiye: Petrol Ve Doğal Gaz Kaynakları Açısından Bir Karşılaştırma”. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(1), 115-142.
- Bellais, R. (2013). Technology and the defense industry: real threats, bad habits, or new (market) opportunities?. *Journal of Innovation Economics & Management*, 2(2), 59-78.
- Biçer, S. (2017). “Ulusal Güvenlik ve İstihbarat Sisteminde Geleneksel Anlayıştan Modern ve Değişen İhtiyaçlar Dönemine Geçiş”. *KSBD*, 9(2), 435-464.
- Birdişi, F., Başurğan, A. (2017). “Güvenlik Politikalarının Konstrüktivist Bir Unsuru Olarak Güvenlik Kültürü ve Türkiye Örneği”. *Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4(4), 58-78.
- Birişik, N. (2019). *Küresel ve Ulusal Ölçekte Tarım ve Gıda Politikaları “Gerçekler, Sorunlar ve Çözüm Önerileri”*. Ankara: Dh Basın Yayın Matbaacılık.
- Birol, Y. E. (2019). *Avrupa Birliği Enerji Arz Güvenliği Politikası*. İstanbul: Kriter.
- Bodie, Z., Merton, R.C., (2000). *Finance*. New Jersey: Prentice Hall.
- Bock, P., Berkowitz, M. (1966). The Emerging Field of National Security. *World Politics*, 19(1), 122-136.
- Bottom, N.R., Gallati, R.R.. (1984). *Industrial Espionage: Intelligence Techniques and Countermeasures*. Oxford: Butterworth135-142.
- Brand, J.H. (1996). *Economic Intelligence - A Key To Economic Powers*. US Army War College.
- Buzan, B. (1991). *People, States and Fear: An Agenda for International Security Studies in the Post-Cold War Era*. Great Britain: Harvester Wheatsheaf.
- Buzan, B. (1998). *Security: A New Framework for Analysis*, Boulder, London: Lynne Rienner.
- Buzan, B., Jones. R. J. B. (1981). *Change and the Study of International Relations: The Evaded Dimension*. New York.
- Cable, V. (1995). “What is International Eceonomic Security?”. *International Affairs*, 71(2), 305-324.
- Cengiz, V., İlhan, E. (2016). “2008 Dünya Gıda Krizi ve Türkiye’de Etkisi”. *Ziraat Mühendisliği*, Aralık 2016 (363), 12-16.

- Checci, A., Behrens, A. and Egenhofer, C. (2009). "Long-Term Energy Security Risks for Europe: A Sector-Specific Approach". *CEPS Working Document*, No: 309.
- Clerc, P. (1997). "Economic Intelligence", Y. Courier, A. Large (Ed.). *World Information Report 1997-1998*, UNESCO, 304-317.
- Clerc, P. (2018). *Economic Intelligence*. UNESCO Press. *Journal of Current Researches on Social Sciences*, 8 (1), 317-342.
- Cornwall, H. (1991). *The Industrial Espionage Handbook*, London: Century, 95–98.
- Csurgai, G. (1998). "Geopolitics, Geoeconomics and Economic Intelligence". CSIS Research Associate Strategic Datalink.
- Cundy, A. (2015). A "Weapon of Starvation": The Politics, Propaganda, and Morality of Britain's Hunger Blockade of Germany, 1914-1919". University of Western Ontario, Theses and Dissertations (Comprehensive). 1763, 195.
- Çelik, A., Koçak, M. ve Kaplan, F. (2019). "A Proactive Economic Intelligence Model Suggestion for Developing Country". *Journal of Strategic Research in Social Science*, 5 (1), 195-222.
- Çetinkaya, Ş. (2019). "Türkiye'nin Enerji Güvenliği". *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 43(Güz), 208-215.
- Çıtak, E.; Kılınç Pala, P. (2016). "Yenilenebilir Enerjinin Enerji Güvenliğine Etkisi". *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2016/3(25), 79-102.
- Dixit, A.; Skeath, S. and Reiley, D. (2015), *Games of Strategy* (4. Basım). Princeton University, W. W. Norton & Company New York, Londra.
- Dağlı, K. (2005). "ABD'nin Güvenlik Yaklaşımı ve Terörizm". *Stratejik Öngörü Dergisi*, Stratejik Araştırmalar Merkezi, 7.
- Dahl, R.; Lindblom, C. (1953). *Politics, Economics, and Welfare: Planning and Politico-Economic Systems Resolved into Basic Social Processes*. Londra: Routledge, 49-54.
- Danielson, M. (2009). "Economic Espionage A Framework for a Workable Solution". *Minn. J. L. & Tech*, 10(2), 503-548.
- De Schutter, O. (2010). "Food Commodities Speculation and Food Price Crises. Regulation to Reduce the Risks of Price Volatility". United Nations, *Briefing Note by the Special Rapporteur on the Right to Food*, No:02, September 2010, Rome, Italy.
- Dedeoğlu, B. (2003). *Uluslararası Güvenlik ve Strateji*. İstanbul: Derin Yayınları.
- Doukas, H. et al. (2011). "Risks on the Security of Oil and Gas Supply". *Energy Sources*, Part B: Economics, Planning, and Policy, 6(4): 417-425.
- Dünya Bankası. (2008). *The Global Development Report*. Vaşington, ABD.
- Ediger, V. (2007). "Enerji Arz Güvenliği ve Ulusal Güvenlik Arasındaki İlişki". *SAREM Enerji Arz Güvenliği Sempozyumu*. Ankara, 3.

- Elkind, J. (2010). "Energy Security: Call for a Broader Agenda". *Energy Security: Economics, Politics, Strategies and Implications*, Washington, 119-148.
- Ercan, H. (2006). *Tarihi Derinlik İçinde Soğuk Savaş Sonrası Dünyada Yeni İstihbarat Kavramı*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, KHO, Savunma Bilimleri Enstitüsü, 172.
- Erçel, G. (1998). "Finansal İstikrar ve Para Politikası". TCMB, İstanbul: Rotary International.
- Erşen, E. (2017). "Evaluating the Fighter Jet Crisis in Turkish-Russian Relations". *Insight Turkey*, 19(4), 85-104.
- Erdal, L., Karakaya, E. (2012), "Enerji Arz Güvenliğini Etkileyen Ekonomik, Siyasî ve Coğrafi Faktörler". *Uludağ Üniversitesi İİBF Dergisi*, 31 (1), 107-136.
- EÜAŞ, (2015). *Elektrik Üretim Sektör Raporu*. Mayıs 2015, Ankara.
- FAO. (1998). Tohum ve Bitki Genetik Kaynakları Servisi.
- FAO. (2002). State of Food Insecurity in the World.
- FAO. (2017). *The future of food and agriculture – Trends and challenges*. Rome.
- Farah, P. D. (2015). "Sustainable Energy Investments and National Security: Arbitration and Negotiation Issues". *Journal of World Energy Law and Business*. 8 (6).
- Farah, P. D., Rossi, P. (2015). "Energy: Policy, Legal and Social-Economic Issues Under the Dimensions of Sustainability and Security". *World Scientific Reference on Globalisation in Eurasia and the Pacific Rim*. SSRN 2695701.
- Fischer, D. (1993). *Non-Military Aspects of Security: A System's Approach*. UNIDIR, Dartmouth.
- Fischer, K. (2016). "Why new crop technology is not scale-neutral: A critique of the expectations for a crop-based African Green Revolution". *Research Policy*, 45 (6), 1185–1194.
- Fougy, F. (2012). "The Emergences of Economic Intelligence". *History of Economics Society Conference*, 06/2012, Brock University (Ontario), 4, 7, 11-14.
- Franklin, A., Gale, D. (2001). *Comparing Financial Systems*. Cambridge: MIT Press.
- Fraumann, E. (1997). "Economic Espionage: Security Missions Redefined". *Public Administration Review*, 57(4), 303-308.
- Gheyas, I.A., Abdallah, A.E. (2016). "Detection and Prediction of Insider Threats to Cyber Security: A Systematic Literature Review And Meta-Analysis". *Big Data Analytics*, 1(1), 6.
- Goel, S., Williams, K. ve Dincelli, E. (2017). "Got Phished? Internet Security and Human Vulnerability". *Journal of the Association for Information Systems*, 18(1), 22.

- Güldiken, N. (2006). “Bilginin Elde Edilmesi ve Korunmasında Ekonomik İstihbarat Sistemlerinin Rolü”. *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 7(2), 169-182.
- Hannas, W.C., Mulvenon, J. ve Puglisi, A.B. (2013). *Chinese Industrial Espionage: Technology Acquisition and Military Modernisation*. Abingdon, Routledge.
- Heims, P. A. (1982). *Countering Industrial Espionage*. 20th Century Security Education, FL, ABD.
- Herman, M. (1996). *Intelligence Power in Peace and War*. Cambridge University Press, Australia.
- Heywood, A. (2013). *Siyaset*. (Çev. BB.Özipek vd). (8. Basım). Ankara: Adres Yayınları.
- Hou, T., Wang, V. (2020). "Industrial espionage – A systematic literature review (SLR)". *Computers & Security*, 98(2020), 102019, 1-12.
- IEA, (2013). *Resources to Reserves 2013: Oil, Gas and Coal Technologies for the Energy Markets of the Future*, OECD Publishing, Paris.
- İnan, Ş. ve Doğan, Y. (2018). “Economic Intelligence and State Practices”. *Journal of Current Researches on Social Sciences*, (JoCReSS), 8 (1), 317-342.
- İnan, Ş., Doğan, Y. (2018). Ekonomik İstihbarat ve Ülke Uygulamaları. *Journal of Current Researches on Social Sciences*, 8 (1), 317-342.
- İncekara, A. (2011). “Gelişen Ülkelerde Beslenme Problemi ve Türkiye’de Gıda Üretimi ve İhracat İmkanları”. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 45(4), 405-410.
- Ivanova, O.B., Romanova, T.F., Kostoglodova, E.D. & Romanov, D.G. (2017) “Strategic Directions of the Country’s Ensuring Financial Security”. *European Research Studies Journal*, XX (3B), 461-468.
- Jervis, R. (1988). "Realism, Game Theory, and Cooperation". *World Politics*, HeinOnline, 40 (3), 317-349.
- Kapstein, E. B. (1991). *The Political Economy of National Security: A Global Perspective*. Blacklick, OH, Mc Grawhill College.
- Karadeniz, E. (2019). “Türkiye ve Rusya Arasındaki Uçak Krizinin Borsa İstanbul Turizm İşletmelerinin Finansal Performansına Etkileri”. *Turizm Akademik Dergisi*, 6 (1), 61-75.
- Karagöl, E. T. (2019). “Tarım ve Enflasyon”. *Yeni Şafak*, 12 Ağustos 2019, Pazartesi.
- Karahan, Ö., İpek, E. (2013). “Türkiye’ye Yönelik Yabancı Sermaye Akımlarının Hacim ve Kompozisyonundaki Gelişmeler”. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 21 (2013), 299-316.
- Kavaz, İ. (2020). “Türkiye’nin Doğu Akdeniz’deki Enerji Mücadelesi”. *Ekonomi- Kriter Dergisi*, Temmuz-Ağustos 2020, 5(48), 90-91.

- Kaypak, Ş. (2012). “Güvenlikte Yeni Bir Boyut; Çevresel Güvenlik”. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8(8) Özel Sayı, 1-22.
- Kıymaz, T., Saçlı, Y. (2008). *Tarım ve Gıda Ürünleri Fiyatlarında Yaşanan Sorunlar ve Öneriler*, Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı Yayın No: DPT: 2767, Ankara.
- Kibritçioğlu, K. (1996). “Uluslararası Rekabet Gücüne Kavramsal Bir Yaklaşım”. *MPM Verimlilik Dergisi*, 96 (3), 109-122.
- Koç, A., Yağlı, H., Koç, Y., ve Uğurlu, İ. (2018). “Dünyada ve Türkiye’de Enerji Görünümünün Genel Değerlendirilmesi”. *Mühendis ve Makine*, 59 (692), 86-114.
- Koç, G., Uzmay, A. (2015). “Gıda Güvencesi Ve Gıda Güvenliği: Kavramsal Çerçeve, Gelişmeler Ve Türkiye”. *Tarım Ekonomisi Dergisi*, 21(1): 39-48.
- Koç, Y. (2014). *İstihbarat Kanalları*. İstanbul Sanayi Odası Yayınları. 6 (3).
- Komorowski, P. (2018). “Financial Dimension Of Economic Security Of The State In Conditions Of Globalization As A Prerequisite For Economic Growth”. *Economic growth in conditions of globalization: competitiveness, innovation, sustainability*, 2(1), 8-15.
- Konak A. (2019). “Türkiye’nin Doğal Gaz Bağımlılığı ve Alternatif Enerji Kaynakları Üretiminin Gerekliliği”. *IJAR*, 4(7), 196-209.
- Koni, H. (2005). “Ekonomik Güvenlik ve Uluslararası İlişkiler ve Türkiye”. *Uluslararası Çatışma Alanları ve Türkiye’nin Güvenliği*, Derleyen: Gamze Güngörmüş Kona, IQ Kültürsanat Yayıncılık, İstanbul, 399-400.
- Konstantopolous J. L. (2006). “Macroeconomic Espionage: Incentives and Disincentives”. *Research Intitute for European and American Studies*, Research Paper No:103, 10-11.
- Koyama, K. ve Kutani, I. (2012). “Study on the Development of an Energy Security Index and an Assessment of Energy Security for East Asian Countries”. *ERIA Research Project Report*, 2011, 11-13.
- Köseli, M. (2011). *İstihbarat: Temel Hususlar ve Güncel Konular*. Ankara: Adalet Yayınevi.
- Köseoğlu, M. A., Akdeve E. (2013). *Rekabet İstihbaratı*. Ankara: Nobel Yayınları,.
- Krakov, M. (2008). “Ekonomik Güvenlik”. *Uluslararası İlişkiler*, 5(18), 125-150.
- Kurban, V., Cabbarlı, H. (2019), “Türkiye-Rusya İlişkileri ve Uçak Krizinin Rus-Türk Kamuoyundaki Yansısı”. *Ege Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 10(2), 105-118.
- Küçükşahin, A. (2006). “Güvenlik Bağlamında, Risk ve Tehdit Kavramları Arasındaki Farklar Nelerdir ve Nasıl Belirlenmelidir?”. *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 2 (4), 7-40.
- Küçükşahin, A. (2006). *Türkiye’nin Enerji Stratejisi Ne Olmalıdır?* Harp Akademileri Komutanlığı Basımevi, İstanbul.
- Levi, M. (2016). *The Phantom Capitalists: The Organization and Control of Long-Firm Fraud*. Abingdon, Routledge.

- Levine, R. (2003). "More On Finance And Growth: More Finance, More Growth?". *Federal Reserve Bank of St. Louis Review*, 85 (4), 31-46.
- Li, Xianguo. (2005). "Diversification and Localization of Energy Systems for Sustainable Development and Energy Security". *Energy Policy*, 33 (17), 2237–2243.
- Lieberman, J. Et al. (2015). "A National Blueprint For Biodefense: Leadership And Major Reform Needed To Optimize Efforts". *Bipartisan Report of The Blue Ribbon Study Panel On Biodefense*, Hudson, 9-63.
- Luciani, G. (1989). "The Economic and Content of Security", *Journal of Public Policy*, 8(2), 151-173.
- Maher, T.M., Baum, S.D. (2013). "Adaptation to and Recovery from Global Catastrophe". *Sustainability*, 5 (4), 1461–1479.
- Mahnovski, S., Akramov, K., Karasik, T. (2006), "Economic Dimensions of Security in Central Asia". Prepared for the United States Air Force Approved for public release, Project Air Force.
- Manning, L., Soon, J.M. (2016). "Food Safety, Food Fraud, and Food Defense: A Fast Evolving Literature", *Journal of Food Science*, 81(4), 823-834.
- Margulis, M. (2014). "The World Trade Organization and Food Security after the Global Food Crises". D. Drache, L. Jacobs (Eds.), *Linking Global Trade and Human Rights*, Cambridge, 236-256.
- Markina, I., Safonov, Y., Zhylynska, O., Diachkov, D. & Varaksina, E. (2018). "Defining the Dimensions of National Security, Financial Security and Food Supply Chain in Ukraine". *Int. Journal of Supply Chain. Management*, 7(6), 608-620.
- Merton, R.C. (1995). "A Functional Perspective of Financial Intermediation". *Financial Management*, 24 (2), 23-41.
- Meşjasz, C. (2008). "Ekonomik Güvenlik". *Uluslararası İlişkiler*, 5(18), 125-150.
- Mıhçı, E.C., Aytakin, S. (2020). "Türkiye’de Foreks Piyasası ve Yapısal Düzenlemelerin Piyasa İşleyişine Etkilerinin Değerlendirilmesi". *İktisadi İdari ve Siyasal Araştırmalar Dergisi*, Yıl:2020, 5(13), 251-269.
- Miles, K. (2003). *Economic Security in an Era of Globalization: Definition and Provision*. San Diego, California.
- Milner, H. (1998). International Political Economy: Beyond Hegemonic Stability. *Foreign Policy*, (110), 112-123.
- Miman, A. T. (2007). *Küreselleşmenin Ordusu Ekonomik İstihbarat*. IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.
- Miman, A.T. (2006). *Ekonomik İstihbaratın Küreselleşme İçindeki Yeri ve Önemi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas.

- Mishkin, F.S. (1999). "Global Financial Instability: Framework, Events, Issue". *Journal Of Economic Perspective*, 13(4), 3-20.
- Mkrtchyan, T.M. (2015). "State Economic Security System and Its Components", *4th Int'l Conference on Research in Humanities. Sociology & Corporate Social Responsibility (RHSCSR'15)* Sept. 25-26, 2015 Penang (Malaysia).
- National Research Council. (2007). *Engaging Privacy and Information Technology in a Digital Age*. Washington, DC: The National Academies Press.
- Nasheri H. (2005). *Economic Espionage and Industrial Spying*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Nephew, R. (2020). "The Qatari Sanctions Episode: Crisis, Response, and Lessons Learned". *Columbia University CGEP*, New York, 14.
- Nesadurai, H. (2005). "Conceptualizing Economic Security in an Era of Globalisation: What Does the East Asian Experience Reveal?". *Working Paper*, Centre for the Study of Globalisation and Regionalisation (CSGR), 157/05, Şubat 2005,
- Nesadurai, H. E. S. (2005). "Conceptualizing Economic Security in an Era of Globalisation: What Does the East Asian Experience Reveal?". *Working Paper*, Centre for the Study of Globalisation and Regionalisation (CSGR), 157/05, Şubat 2005.
- Neu, C.R. ve Wolf, Jr. C. (1994). *The Economic Dimension of National Security*. Santa Monica: RAND,
- Nurse, J. R., Buckley, O., Legg, P. A., Goldsmith, M., Creese, S., Wright, G. R., et al. (2014). "Understanding Insider Threat: A Framework for Characterising Attacks". *IEEE Security And Privacy Workshops*, 214-228.
- Özdağ, Ü. (2014). *İstihbarat Teorisi* (14. Baskı). Ankara: Kripto Yayınları.
- Özdal, B., Genç, M. (2005). *Avrupa Güvenlik ve Savunma Politikası'nın Türkiye ve AB İlişkilerine Etkileri*. İstanbul: Aktüel Yayınları.
- Özdemir, Z. (2011). "Türk Tarımında Destekleme Uygulamaları ve Sonuçları", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 47 (1-4), 261-279.
- Özdemir, E. (2011). "Rekabet İstihbaratı Toplama ve Etik: Bir Alan Araştırması". *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 0 (43) , 67-95.
- Özev, M.H. (2017), *Küresel Denklemden Türkiye'nin Enerji Güvenliği*. İstanbul: SETA, Yayın No: 89.
- Peker, H. S. (2015). "Türkiye'nin Enerji Arz Güvenliği ve Ölçülmesi: Türkiye'nin Enerji Arz Güvenliği Endeksine Yönelik Bir Uygulama". *Çankırı Karatekin Üniversitesi İİBF Dergisi*, 5(2), 764-765.
- Peng, W., Berry, E. (2018). "The Concept of Food Security". *Encyclopedia of Food Security and Sustainability*, 1-7.

- Persley, G.J. (2003). *New Genetics, Food and Agriculture: Scientific Discoveries – Societal Dilemmas*. Fransa.
- Pochenchuk, G. (2014). “Issues of Country Financial Security Governance”. *Forum Scientiae Oeconomia*, 2 (2), 29-37
- Porteus, S.D. (1998). “Economic and Commercial Interests and Intelligence Services”. *Economic Intelligence and National Security*, ed. Evan H. Potter, Carleton University Press, Canada, 23.
- Potter, E. H. (1998), “The System of Economic Intelligence-Gathering In Canada”, (Ed. Evan H. Potter). *Economic Intelligence & National Security*, Montreal: McGill-Queen’s University Press, 39-41.
- Powell, R. (1999). *In the Shadow of Power: States and Strategies in International Politics*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 23-39.
- Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine. (15 August 2012). On the Concept of provision the national financial security, No. 569.
- Reznik, O., Getmanets, O., Kovalchuk, A., Nastyuk, V. & Andriichenko, N. (2020). “Financial Security of the State”. *Journal Of Security and Sustainability Issues*, 2020 Mart, 9 (3), 843-852
- Richelson, J. (1995). *A Century of Spies: Intelligence in the Twentieth Century*. New York: Oxford University Press.
- Riedel S. (2004). Biological warfare and bioterrorism: a historical review. *Proceedings (Baylor University. Medical Center)*, 17(4), 400–406.
- Ronis, S. R. (1997). “*Economic Security is National Security*”. The University Group, Inc., Presented at the National Defense University Symposium on National, October 1, 1997.
- Ronis, S.R. (2011). *Economic Security: Neglected Dimension of National Security?* Center for Strategic Conferencing Institute for National Strategic Studies by National Defense University, Washington.
- Roper, C. (2013). *Trade secret theft, industrial espionage, and the China threat*. Boca Raton: CRC Press.
- Rose, S. (2010). *For All The Tea in China*. Westminster: Penguin.
- Schinasi, G.J. (2004). *Defining Financial Stability*. IMF, Working Paper, WP/04/187.
- Seigle C., Coissard S., Echinard Y. (2008). “Economic Intelligence and National Security, Contributions to Conflict Management”. *Peace Economics and Development*, 6(1), 235-248.
- Sapura, K. (1998). “Economic Espionage: The Front Line of a New World Economic War”. *Syracuse Journal of International Law and Commerce*, 26(1), 127-150.

- Sevim, C. (2009). “Geçmişten Günümüze Enerji Güvenliği ve Paradigma Değişimleri”. *Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 13(1), 93-105.
- Shiffman, G.M. (2006). *Economic Instruments of Security Policy: Influencing Choices of Leaders*. Pallgrave McMillan.
- Singer P. W., Friedman, A. (2015). *Siber Güvenlik ve Siber Savaş (1. Baskı)*. (Çev. Ali Atav). Ankara: Buzdağı Yayınevi.
- Sovacool, B. K., Brown, M. A. (2010). "Competing Dimensions of Energy Security: An International Perspective". *Annual Review of Environment and Resources*, 35 (1), 77–108.
- Susam, N., Bakkal, U. (2008). “Türkiye’de Tarım Politikalarındaki Dönüşümün Kamu Bütçesi ve Ekonomi Üzerindeki Etkileri”. *Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10 (1) , 327-357.
- Şener, A. (2012). “Finansal Piyasalarda Kurumsal Regülasyon”. *Sosyo Ekonomi*, Temmuz-Aralık, 2012 (2), 173-194.
- Taffet, R.S., Whitlock, M. L. (2013). “Antitrust and Financial Benchmark Litigation: The LIBOR, Foreign Exchange, and Platts Cases”. *CPI Antitrust Chronicle*, December, 2013 (1), 2-27.
- Taşbaşı, A. (2017) “International Trade and Strategic Behaviour: A Game Theoretical Analysis of The Trade Dispute Between Turkey and Russia”. *Economic Research Ekonomika Istraživanja*, 30(1), 581-595.
- T.C. Kalkınma Bakanlığı. (2018). “Enerji Arz Güvenliği ve Verimliliği”. *Özel İhtisas Komisyonu Raporu, On Birinci Kalkınma Planı (2019-2023)*, Ankara.
- Türk Dil Kurumu. (1998). *Türkçe Sözlük*. (9. Baskı). Ankara: TDK Basımevi.
- Thurrow, L. C. (1992). *Head to head: The Coming Economic Battle among Japan, Europe, and America*. Morrow, New York.
- Timur, M. (2017). “Enerji Arz Güvenliğinin Sağlanmasında Yenilenebilir Enerji Kaynaklarının Önemi”. Konferans Tebliği, Mart 2017.
- Tokatlıoğlu, M., Selen, U , Leba, R . (2018). “Küreselleşme Sürecinde Tarımın Stratejik Önemi ve Tarımsal Arz Güvenliğinin Sağlanmasında Devletin Rolü”. *Journal of Life Economics*, 5 (4), 151-176.
- Tüfekçi, Ö. K. (2014). “İşletmelerin İnkübatörü Olarak Rekabetçi Zekanın Stratejik Rolü”. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 5 (11) , 178-195.
- Tweeten, L. (1999). "The Economics of Global Food Security". *Review of Agricultural Economics*, 21 (2), 473–488.
- UN. (2021). *Food Waste Index Report*. United Nations Environment Programme, Nairobi.

- Ursavaş, N., Yıldırım, E. (2017). “Enerji Arz Güvenliği Riskinin Türkiye’nin Makroekonomik Dengelerine Etkisi”. *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17 (4), 55-83.
- Ünsal, E.M. (2017). *Mikro İktisat*. (11. Baskı). Ankara: Murat Yayınları, 437-440.
- Von Geusau, F., Pelkmans, J.(1983). *National Economic Security: Perceptions, Threats and Policies*, Tilburg, Hollanda.
- Wagner, R. E. (2012). “Bailouts and the Potential for Distortion of Federal Criminal Law: Industrial Espionage and Beyond”. *Tulane Law Review*, 86(5), 1017–1055.
- Walancik, M., Chmiel, M. (2014). “Security As A Goal Of The State Existence – Conditions and Contexts Based on The Case of Poland”, *Forum Scientiae Oeconomia*, 2(2), Polonya.
- Wedding, K. (2013). “Pathways to productivity: The role of GMOs for food security in Kenya, Tanzania, and Uganda”. *CSIS*, Plymouth, UK: Rowman and Littlefield,.
- Winzer, C. (2012). “Conceptualizing Energy Security”. *Energy Policy* 46(1), 36-48.
- Yavuz, F. (2000). “Türkiye’de Tarım Politikası”. *Atatürk Üniv. Ziraat Fak. Dergisi*, 31 (Özel Sayı), 9-22.
- Yavuz, F., Dilek, Ş. (2019). *Türkiye Tarımına Yeniden Bakış*. (1. Baskı). Turkuvaaz Haberleşme ve Yayıncılık AŞ, İstanbul: SETA Yayınları, 131,
- Yildiz, D., Arslan, E. (2018). “Değişen Güvenlik Paradigmasında Gıda Güvencesinin Artan Önemi”. *World Water Diplomacy & Science News*, 2018 -10004.
- Yılmaz, L. (2013). Güvenlik Kavramında Yeni Bir Boyut, Ekonomi Güvenliği “Türkiye Ne Kadar Güvende?”. *SDE Rapor*, Stratejik Düşünce Enstitüsü, Ankara, 19-20.
- Yücelik, R. (2015). *Ekonomik İstihbarat Modelleri ve Türkiye İçin Öneri*. İstanbul Ticaret Üniversitesi, İstanbul.

İnternet Kaynakları

- Aykın, H. (2018). “Uluslararası Rekabete Ekonomik İstihbaratın Artan Önemi”, <https://vergidosyasi.files.wordpress.com/2017/01/uluslararasc4b1-ekonomik-rekabet-ac3a7c4b1sc4b1ndan-ekonomik-istihbaratc4b1n-artan-c3b6nemi.pdf>, Erişim tarihi: 21.12.2019).
- Aykın, H. (2017). “Jeopolitikten Jeoekonomiye: Ekonomik Güvenliğin Yükselişi”. (<https://vergidosyasi.files.wordpress.com/2017/01/jeopolitikten-jeoekonomiye-ekonomik-gc3bcvenlic49fin-yc3bckselic59fi.pdf>, Erişim tarihi: 09.10.2020).
- Baldwin, D. (1997). “The Concept of Security”. *Review of International Studies*, 23(1), 5-26. (<http://www.jstor.org/stable/20097464>, Erişim tarihi: 17.07.2019).
- Bhatti, H. J., Alymenko A. (2017). “A Literature Review: Industrial Espionage”. Master’s Programme in Industrial Management and Innovation School of Business and

- Engineering Halmstad University, Sweden, (<http://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:1076071/FULLTEXT01.pdf> Erişim tarihi: 24.12.2019).
- Bilen, M. (2015). “Rusya Krizinin Derinleşen Boyutu: Ekonomi”. *Görüş*, Sakarya Ü. SBF. (<https://haber.sakarya.edu.tr/turkiye-rusya-krizinin-derinlesen-boyutu-ekonomi-h38921.html>, Erişim tarihi: 13.07.2020).
- Briciu S., M Vrîncianu M., Mihai F. (2009). Towards a New Approach of the Economic Intelligence Process: Basic Concepts, Analysis Methods and Informational Tools. 4 (4). <https://www.researchgate.net/publication/46567441>, Erişim tarihi: 31.01.2019).
- Button, M. (2019). “Economic and Industrial Espionage”. *Security Journal*, Centre for Counter Fraud Studies, University of Portsmouth, Portsmouth, UK, (<https://doi.org/10.1057/s41284-019-00195-5>, Erişim tarihi: 26 Eylül 2019).
- Calia K. Et al. (2013). “Economic Espionage and Trade Secret Theft: An Overview Of The Legal Landscape and Policy Responses”. (https://cchs.gwu.edu/sites/cchs.gwu.edu/files/downloads/Covington_SpecialIssueBrief.pdf, Erişim tarihi: 20.01.2019).
- Carl, S. (2017). “An Unacknowledged Crisis – Economic and Industrial Espionage in Europe”. *Essays in Honour of Nestor Courakis Ant. N. Sakkoulas Publications*, 1315-1326. (https://wiskos.de/files/pdf4/Carl_20171.pdf, Erişim tarihi: 24.12.2019).
- Çalık, N. (2013). *Amerika Birleşik Devletleri’nin 11 Eylül Sonrası Asya Pasifik Politikası*. Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (http://adudspace.adu.edu.tr:8080/jspui/bitstream/11607/1412/3/nuray_calik_tez.pdf, Erişim Tarihi: 21.01.2018).
- Dış ticaret verileri: Ekonomi Bakanlığı, TÜİK, TCMB ve LASİAD siteleri.
- Enerji Tabii ve Kaynaklar Bakanlığı. (2016). “2016 Yılı Enerji Dengesi”, (www.eigm.gov.tr/tr-TR/Denge-Tablolari/Denge-Tablolari, Erişim tarihi: 19.03.2018).
- Engürülü, B. (2016). “Gıda Arzı Güvenliğı ve Risk Yönetimi”. Tarım Reformu Genel Müdürlüğü Tarım Sigortaları ve Doğal Afetler Dairesi, (http://iais.tarsim.gov.tr/sempozyum/dokumanGoster.doc?_key_=9134B6EE11DC4E2E73201D4A8792D51F604304F012HP697F0Y9EGH6UHR09062016, Erişim Tarihi: 22.07.2019).
- EPDK. (2016). *Petrol Piyasası 2015 Yılı Sektör Raporu*. Ankara. (<https://www.epdk.gov.tr/Detay/Icerik/3-0-94/dogal-gazyillik-sektor-raporu>, Erişim tarihi: 22.01.2021).
- Erdoğan, K. (2005). “Şangay Beşlisinden Şangay İşbirliğı Örgütüne”. *Aydınlanma1923*, (www.aydinlanma1923.org, Erişim tarihi: 12.03.2018).
- Erşen, E., Parlar Dal, E. (2016). “Türk-Rus İlişkilerinin Karadeniz-Kafkasya Boyutu: Uçak Krizi ve Sonrası”. (http://www.tasam.org/Files/Icerik/File/Pages_from_karadenizkafkaskongpdf24fdc87b-8d1d4a3a-a8cb-96e1c1a896a3.pdf, 54-95, Erişim tarihi: 19.09.2020).

- Foley, J. (2013). "It's Time to Rethink America's Corn System". (www.scientificamerican.com/article/time-to-rethink-corn/, Erişim tarihi: 31.05.2019).
- Gregory, S. (2015). "Economic Intelligence in the Post-Cold War Era: Issues for Reform". *Federation of American Scientists database*. (<http://www.fas.org/irp/eprint/snyder/economic.htm>, Erişim tarihi: 19.08.2019).
- Cabinet Office / Detica. (2011). "The Cost Of Cyber Crime". (https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/60942/THE-COST-OF-CYBER-CRIME-SUMMARY-FINAL.pdf, Erişim tarihi: 19.08.2019).
- FAO. (2009). "Draft Declaration of the World Summit On Food Security". World Summit on Food Security, WSFS 2009/2, 16-18 November 2009, Rome. (www.fao.org, Erişim tarihi: 15.05.2020).
- Fattouh, B. (2007). *How Secure are Middle East Oil Supply*. Oxford: Institute for Energy Studies, 1, Microsoft Word - WPM_33_Final.doc (www.oxfordenergy.org, Erişim tarihi: 27.11.2019).
- International Energy Agency. (2014). *Energy Security*. (<http://www.iea.org/topics/energysecurity>, Erişim Tarihi: 10.05.2019).
- Israil Ynet haber sitesi. (2019). Minister: Increasing water supply to Jordan is 'absurd' (www.ynetnews.com, Erişim tarihi: 09.06.2019).
- Kaya, D. (2015). "Döviz Kurunun Türkiye Ekonomisine Etkileri Üzerine". (<https://www.gelenek.org/doviz-kurunun-turkiye-ekonomisine-etkileri-uzerine> *Gelenek* 127, Strateji ve Parti, Erişim tarihi: 23.11.2018).
- Levytskyi, V. (2001). "Economic Intelligence of Modern State", Naval Postgraduate School, California. <https://calhoun.nps.edu/bitstream/handle/10945/10824/ADA389697.pdf>, Erişim tarihi: 19.12.2019).
- Martre, H. (1994). "Commissariat General du Plan, Intelligence Economique et Strategie des Entreprises". *La Documentation Française*, (<https://portailie.fr/resource/textes-de-reference/659/rapport-martre-intelligenceeconomie-et-strategie-des-entreprises>, Erişim tarihi: 17.01.2018).
- Michelberger P.S., Witte J.H., (2016). "Foreign Exchange Market Microstructure and the WM/Reuters 4pm Fix", *The Journal of Finance and Data Science*, sf 3. (<https://arxiv.org/pdf/1501.07778.pdf>, Erişim tarihi: 20.05.2020).
- Pellegrino, M. (2015). The Threat of State-Sponsored Industrial Espionage, European Union Institute for Security Studies, 1. (https://www.iss.europa.eu/sites/default/files/EUISSFiles/Alert_26_Industrial_espionage.pdf, Erişim tarihi: 23.12.2019).
- Phishme. (2016). Enterprise Phishing susceptibility and Resiliency Report. (<https://cofense.com/enterprise-phishing-susceptibility-report>, Erişim tarihi: 19.08.2019).
- Röder, N. (2011). Industriespionage. Risikofaktor Mensch. Masterarbeit, Fachhochschule Hannover. (<http://serwiss.bib.hs-hannover.de/frontdoor/index/index/docId/298>, Erişim tarihi: 10.05.2019).

- Shah, S. (2012). "Corporate espionage on 'an industrial scale' targeting the UK". (<https://www.computing.co.uk/ctg/news/2187123/corporate-espionage-an-industrial-scale-targeting-uk>. Erişim tarihi: 29.08.2019).
- Snidal, D. (1985). "The Game Theory of International Politics". *World Politics*, 38(1), 25-57, Cambridge University Press. (<https://www.jstor.org/stable/2010350>, Erişim tarihi: 11-01-2020).
- Stromiedel, D. (2004). *World Trade Policy and the Game Theory - Overcoming the Prisoner's Dilemma?*. Munich, GRIN Verlag. (<https://www.grin.com/document/48016>, Erişim tarihi: 10.10.2020).
- The Benefits Of Long-Term Fiscal Projections. (2009). "Policy Brief Of Organisation For Economic Co-Operation And Development". (<http://78.41.128.130/dataoecd/40/26/43836144.pdf>, Erişim tarihi: 10.10.2018).
- The Cost Of Cyber Crime (2011), A Detica Report In Partnership With The Office Of Cyber Security and Information Assurance In The Cabinet Office. (https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/60943/the-cost-of-cyber-crime-full-report.pdf, Erişim tarihi: 26.12.2019).
- Tunç, H. (2018). "Tarımda Gıda Arzı ve Güvenliğinin Ekonomi Politikası", (www.dunya.com, Erişim tarihi: 23.04.2019).
- United States Department of Transportation. (2020). "Economic Impact of Piracy in the Gulf of Aden on Global Trade". (<http://permanent.access.gpo.gov/gpo28119/HOA-Economic%20Impact%20of%20Piracy.pdf> Erişim tarihi: 20.11.2020).
- Whitehead, T. (2016). Business Suffering 'Industrial Scale' Cyber Theft, Warns GCHQ Head. (<https://www.telegraph.co.uk/news/uknews/law-and-order/12197993/Business-suffering-industrial-scale-cyber-theft-warns-GCHQ-head.html>, Erişim tarihi: 19.08.2019).
- Whitney, M. (2007). The Era of Global Financial Instability, (www.palestinechronicle.com/mike-whitney-the-era-of-global-financial-instability/ Erişim tarihi: 1.3.2020).
- Yıldırım, A.E. (2019). "Tarımda Artan Risklere Karşı Yeni Önlemler". *Tarım Dünyası*, 23 Ocak 2019, (<https://www.tarimdunyasi.net/2019/01/23/tarimda-artan-risklere-karsi-yeni-onlemler/>, Erişim tarihi: 6.5.2020).
- Zalman, A. (2017). "Economic Impact of Terrorism and the September 11 Attacks", (www.about.com, Erişim tarihi: 2.12.2018).
- <http://www.21yyte.org/tr/arastirma/ekonomik-arastirmalari-merkezi/2014/01/20/7390/ekonomik-istihbarat>, Erişim tarihi: 22.10.2019.
- https://www.academia.edu/36081409/Enerji_Bakanl%C4%B1%C4%9F%C4%B1_2015_-_2019_Stratejik_Plan%C4%B1. Enerji Bakanlığı 2015 - 2019 Stratejik Planı - Academia.edu, Erişim tarihi: 25.12.2019.
- <https://www.americanprogress.org/issues/security/reports/2016/05/10/137131/the-crisis-in-turkish-russian-relations/>, Erişim tarihi: 24.08.2020.

- <http://www.aspi.org.au>, "Power plays: Energy and Australia's security", Erişim tarihi: 10.03.2019.
- <https://biodefensecommission.org/news/>, Erişim tarihi: 29.11.2019.
- <http://www.businesspundit.com/10-most-notorious-acts-of-corporate-espionage>, Erişim tarihi: 26.10.2019.
- <https://www.dunya.com/sektorler/enerji/iste-turkiyenin-yeni-enerji-stratejisi-haberi-357149>, Erişim tarihi: 25.02.2019.
- <http://ekonomiatlasi.com/mb-doviz-rezervi>, Erişim tarihi: 10.11.2018.
- <https://www.energy.gov/articles/new-american-energy-era-secretary-perry-keynote-address-cera-week>, Erişim tarihi: 15.03.2019.
- <http://www.enerji.gov.tr/tr-TR/Sayfalar/Uluslararası-Boru-Hatları-ve-Boru-Hattı-Projeleri>, Erişim tarihi: 21.7.2018.
- https://en.wikipedia.org/wiki/2015_Russian_Sukhoi_Su-24_shootdown Erişim tarihi: 24.01.2020.
- [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2015/545724/EPRS_BRI\(2015\)545724_REV1_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2015/545724/EPRS_BRI(2015)545724_REV1_EN.pdf), Erişim tarihi: 29.11.2019.
- <https://www.gidahatti.com/gida-arz-guvenligi-icin-de-tarim-sigortasi-55950/>, Erişim tarihi: 26.09.2019.
- <https://haber.sakarya.edu.tr/turkiye-rusya-krizinin-derinlesen-boyutu-ekonomi-h38921.html>, Erişim tarihi: 11.01.2020.
- <https://www.hsdl.org>, 1998). "A National Security Strategy For A New Century", The White House October 1998, Erişim tarihi: 7.3.2020.
- <http://www.hurriyetdailynews.com/turkish-economy-risks-losing-9-billion-over-russiacrisis-deputy-pm.aspx?pageID=238&nID=92187&NewsCatID=344>, Erişim tarihi: 10.03.2018.
- <http://www.informationclearinghouse.info/article18431.htm>, Erişim tarihi: 27.10.2019.
- <http://www.intelligenteconomist.com>, Characteristics Of Developing Economies | Intelligent Economist, Erişim tarihi: 27.11.2020.
- http://irpshome.ucsd.edu/faculty/mkahler/Econ_Sec_Global_IDSS_2004.pdf, Erişim tarihi: 19.01.2019.
- <https://www.investopedia.com/terms/g/gametheory.asp>, Erişim tarihi: 12.01.2020.
- <http://www.konyayenigun.com/bolge/arz-guvenligi-saglanmali-h198380.html>, Erişim tarihi: 10.12.2020.
- http://news.xinhuanet.com/english/world/2012-01/24/c_131375861.htm, Erişim tarihi: 10.10.2018.

<https://www.nytimes.com/2009/01/07/world/europe/07gazprom.html>, Erişim tarihi: 01.03.2019.

<http://www.oguzdemir.org>, Erişim tarihi: 21.09.2020.

<https://www.petform.org.tr/arama-uretim-sektoru/turkiyede-petrol-uretimi/> Erişim tarihi: 23.3.2019.

<https://www.resmigazete.gov.tr>. Başbakanlık Mevzuatı Geliştirme ve Yayın Genel Müdürlüğü (resmigazete.gov.tr), Erişim tarihi: 23.01.2021.

<https://www.sabah.com.tr/yazarlar/kerem-alkin/2018/02/21/tarimda-stratejik-hamle-donemi> Erişim tarihi: 27.09.2019.

<https://sttsecurity.com/security-threats-targeting-the-united-states-food-supply/>, Erişim tarihi: 26.09.2019.

<https://uk.reuters.com/article/uk-russia-gazprom-turkey-prices-idUKKCN0VY1WK>, Erişim tarihi: 01.03.2019.

<https://www.takvim.com.tr/yazarlar/ergundiler/2019/03/15/yeni-dunya>, Erişim tarihi: 15.03.2019.

<https://tarimturkiye.blogspot.com/2013/12/turkiyede-tarimsal-uretim-ve-arz.html>, Erişim tarihi: 25.02.2020.

www.tarim.gov.tr/Konular/Bitkisel-Uretim/Tohumculuk/Tohumculuk-Istatistikleri, Erişim tarihi: 19.07. 2018.

www.theguardian.com/news/2018/jul/06/the-george-soros-philosophy-and-its-fatal-flaw?CMP=Share_iOSApp_Other, Erişim tarihi: 20.12.2020.

<https://www.turkishnews.com/tr/content/2017/03/24/istihbarat-dosyasi-oguz-solak-istihbarat-ve-casusluk-faali-yetleri-nedir>, Erişim tarihi: 15.12.019.

<https://twitter.com/realDonaldTrump/status/119116243537113088>, Erişim tarihi: 27.12.2020.

<https://www.usnews.com/opinion/articles/2016-10-17/americas-food-supply-and-national-security-are-at-risk-to-bioterrorism>, Erişim tarihi: 09.10.2020.

<http://www.yourarticlelibrary.com/banking/commercial-banks/4-ways-in-which-the-banking-system-helps-in-economic-growth/37851>, Erişim tarihi: 10.11.2018.

<http://tr.euronews.com/2015/06/30/wikileaks-ten-nsa-icin-endustriyelcasusluk-iddiasi>, Erişim tarihi: 21.10.2019.

<http://tr.euronews.com/2015/07/02/abd-almanya-dan-ekonomik-istihbarattopladi>, Erişim tarihi: 22.10.2019.

“The George Soros philosophy and its fatal flaw”. (2020, Dec). *The Guardian*. Web: www.theguardian.com/news/2018/jul/06/the-george-soros-philosophy-and-its-fatal-flaw?CMP=Share_iOSApp_Other Erişim tarihi: 20.12.2020

How China's Economic Aggression Threatens the Technologies and Intellectual Property of the United States and the World, White House Office of Trade and Manufacturing Policy June 2018, <https://www.whitehouse.gov/wp-content/uploads/2018/06/FINAL-China-Technology-Report-6.18.18-PDF.pdf>, Erişim tarihi: 24.12.2019.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Soyadı, Adı : Yanık, Mehmet
 Uyuğu : T.C.
 Doğum tarihi ve yeri :
 Medeni hali :
 Telefon :
 Faks :
 e-mail :

Eğitim

Derece	Eğitim Birimi	Bölüm	Mezuniyet tarihi
Doktora	Hacettepe Üniversitesi	İktisat	Dev.
Doktora	Gazi Üniversitesi	Kamu Yönetimi	2021
Yüksek Lisans	Gazi Üniversitesi	İktisat Politikası	2000
Yüksek Lisans	Belçika Leuven Katholieke Uni.	Uluslararası İşletme	2002
Lisans	Anadolu Üniversitesi	İşletme	2009
Lisans	Ankara Ü. SBF	Kamu Yönetimi	1996
Lise	Maltepe Askeri Lisesi	Matematik	1991

İş Deneyimi

Yıl	Yer	Görev
24	Rekabet Kurumu	Rekabet Başuzmanı

Yabancı Dil

İngilizce
 Almanca
 Fransızca
 Arapça

Yayınlar

- Rekabet Hukukunun Hakim Durum ve Hakim Durumun Kötüye Kullanılması Uygulamalarında Piyasa Giriş Engelleri, Rekabet Kurumu Yayınları, No:0101.
- Türk İmalat Sanayiinin Gelişme Kalıpları, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Rakipler Arası İşbirliği Anlaşmaları ve Alyanslar, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Hobiler

Satranç, Tennis, Doğa yürüyüşleri, Fotoğrafçılık

GAZİLİ OLMAK AYRICALIKTIR..

